

98
UNIVERSITATEA „REGELE FERDINAND I” CLUJ—SIBIU
BIBLIOTECA INSTITUTULUI DE ISTORIE NAȚIONALĂ
XVI

ISTORIA
CIVILIZAȚĂMĂNTULUI ROMÂNESC
DIN
TRANSILVANIA

PÂNĂ LA 1800

DE
NICOLAE ALBU

1944

GRAFIA „LUMINA”, MIRON ROȘU, — BLAJ, STR. AVRAM IANCU 2

11298

Bibl. Universitara Sibiu

R707291160

37/A33 4
Am prof. Valeriu Bologa, în speranța că
l-ar interesa neodată această carte -
Administrație pentru cercul de inimă sa.

UNIVERSITATEA „REGELE FERDINAND I” CLUJ-SIBIU
BIBLIOTECA INSTITUTULUI DE ISTORIE NAȚIONALĂ
XVI

Bib. 5. II. 945

Nic. Alb

ISTORIA
INVĂȚĂMÂNTULUI ROMÂNESC
DIN
TRANSILVANIA

PÂNĂ LA 1800

DE
NICOLAE ALBU

UNIVERSITATEA „LUCIAN BLAGA”
- SIBIU -
INVENTARIAT 1998

1944

TIPOGRAFIA „LUMINA”, MIRON ROȘU, — BLAJ, STR. AVRAM IANCU 2

INV. Nr. 28553-77

MAY 1985

5 MAR 1977

Biblioteca Universității „Lucian Blaga” din Sibiu

11298

Prefață

„...Școalele sînt o fântână din care se adapă obștescul norod cu indestularea învățaturii și a înțelepciunii, care învățatură îl face pe tot omul a cunoaște Dumnezeuzeirea, a pricepe legea cea pravoslavnică, a procopsi pe oameni cu infrumusețarea vorbii și practica cuvintelor, a-i învrednici a se face preoți iscusiți, dascăli învățați, dela care curge mult folos, atât bisericesc, cât și politicesc...”

Grigore Ghica Voevod în hrisovul din 25 Dec. 1748 pentru deschiderea școalelor moldovene.

Nevoia unei istorii a învățămîntului românesc din Transilvania, înțelegând prin această numire și celelalte provincii geografice surori: Banatul, Crișana și Maramureșul, au simțit-o și alții înaintea noastră. Cei dintâi care au dat expresie acestei lipse, au fost dd. prof. universitari: Ion Lupaș, O. Ghibu și I. Matei, ultimul, trecând câțiva ani chiar prin modesta treaptă a dăscăliei rurale, completându și astfel informația științifică cu datele reale ale școlii românești transilvane („Din carnetul unui dascăl”). D. Ghibu plecase dela alte premise („Din istoria literaturii didactice românești”) spre a ajunge, ocolind, la aceleași concluziuni: pînă nu se vor scrie monografiile tuturor școalelor sau, cel puțin, a celor mai cunoscute, nu se va putea alcătui o istorie a învățămîntului românesc transilvan.

Problema, căci într'adevăr devenise o problemă cunoașterea trecutului a ceace numim astăzi educațiune și instrucțiune în

viața neamului, nici după 25 de ani de creațiune și muncă în stil românesc, n'a fost soluționată în întregime. Cărturarii satelor, ca și ai orașelor, în mare parte, n'au dovedit suficientă pasiune și interes științific pentru hrisovul colbăit, pentru documentul desfigurat de trecerea vremii dar apăsând grav și hotărîtor în balanța timpului; munca li s'a părut prea obositoare și ingrătă.

Avem mulți scriitori și publiciști, însă prea puțini cercetători.

În sfertul de veac de viață românească spiritul public transilvan a fost vrăjit uneori de un elan de libertate timid cărmuit lăsând uneori impresia de completă degajare față de fenomenele de cultură. Totuși nu s'ar putea spune, ne ignorând adevărul, că acest spirit ar fi rămas insensibil la trebuințele dezvoltării ei.

În categoriile și varietatea de conținut a vieții spirituale transilvane înscrîm și preocupările de istorie locală sau regională exprimate în una dintre fețele ei: cunoașterea trecutului învățămîntului românesc. De aci au plecat toate strădaniile al căror conținut poate fi recunoscut în lucrarea de față.

Trudă, mai multă sau mai puțină, a fost și în încercarea lui Iuliu Vuia de a informa pe contemporani despre „Școalele românești bănățene în veacul al XVIII-lea” (Orăștie 1896). Deși aspru criticată la apariție, lucrarea lui Vuia a servit aproape 50 de ani ca unic izvor de informațiuni asupra trecutului școalelor bănățene.

Alta a fost impresia cititorilor când s'a ivit Andrei Bârseanu cu „Istoria școalelor centrale gr. ort. române din Brașov” (1902).

A ostenit și Nicolae Brânzeu, deși sumar, dând la lumină „Școalele din Blaj” (Sibiu 1898).

Apoi, pe încetul, răsar ici, colo, cercetători harnici, profeți sau dascăli, explorând necunoscutele tărîmuri ale vieții de sub lepedea veacurilor.

În Năsăudul lui Porcius, Gr. Pletosu și al lui Gheorghe Coșbuc, doi cărturari, Nicolae Drăganu și Virgil Șotropa, se nfrățesc în muncă pentru a duce la capăt „Istoria școalelor năsăudene” (1913) pe care, ultimul o completa cu noi date în vremurile noastre (Arhiva Someșană). Pe urmele lor porni acel însuflețit dascăl moldovean fără noroc, Sandu Manoliu.

Pentru institutele din Oradea au lucrat cu multă sârguință dd. P. Dejeu, Vasile Bolca și pâr. Ion Georgescu. Însă pentru regiune, meritul cel mare îi revine harnicului dascăl, Nicolae Firu, singurul învățător de dincoace de munți care se putea compara, în munca de răscolitor de arhive și de documente, cu Al. Ștefulescu—Gorjanul, dascăl și el într'un sat de pe Jiul de Sus.

La sud, pe lângă brâul munților, la Făgăraș, preotul Nic. Aron descifra, completat în anii din urmă de d. Valer Literat, sbuciumul și viața de ieri a bisericilor și școalelor românești din acest oraș, câtă vreme, pentru școalele din județ d. Const. Stan întrebuiința o metodă monografică puțin rodnică pentru realizarea unei opere trainice („Școala poporană din Făgăraș și de pe Târnave”, I, Sibiu 1928).

Banatul, prin Ioachim Miloia, Damian Isverniceanu, Ludovic Ciobanu, Marius Bucătură, mai mult fragmentar, se ridică, demonstrând aceleași preocupări, fără a egala însă, în efort, pe cei mai sus citați.

Preparandia arădană ca și seminarul, și au găsit în foștii lor profesori: Avram Sădeanu și Teodor Botiș, conștiincioși istorici reconstituindu-le trecutul.

Din Țara Crișurilor și mai sus, din „patria” lui Gheorghe Pop de Băsești, Ion Ardeleanu—Senior încheagă pagini limpezi despre trecutul învățământului românesc în județul Sălaj.

Se adaugă acestora o serie de monografii care sporesc conținutul și valoarea cercetărilor în legătură cu istoria învățământului românesc din Transilvania.

E, ceeace am vrut să spunem, o activitate frumoasă, dar modestă în raport cu trebuințele politice—culturale ale Transilvaniei de ieri și de azi.

N'am făcut altceva decât am sintetizat truda acelor cărturari și cercetători pentru care trecutul învățământului românesc transilvan a constituit subiect de preocupări.

Poate osteneala noastră, cuprinzând numai veacurile XV, XVI, XVII și XVIII, va releva insuficiențe de informațiune, lucru de care nu ne îndoim. Și în acest caz, dăm ocaziune altora să lărgească și să ducă mai departe ceeace modestelor noastre puteri li se părură, deocamdată, îndeajuns.

Iar pentru cele cuprinse în lucrare, apelăm la îngăduința cititorului, invocând cuvintele cronicarului, că „n'au scris-o mână de sfânt, ci mână de pământ”.

Nu putem încheia aceste rânduri fără a exprima întreaga noastră grațitudine d-lui prof. Ioan Lupaș, care, nu de puține ori, ne-a venit întru ajutor cu îndemnul și cu sfatul.

Blaj 20 Februarie 1944

NICOLAE ALBU

ȘCOALELE ROMÂNEȘTI DIN VEACUL AL XV-lea

Până la Nicolae Iorga ¹⁾, cercetători harnici și cărturari serioși au legat începutul învățământului românesc de Academia de drept sau „Școala Domnească” dela Suceava (1401) a lui Alexandru cel Bun condusă de marele predicator și dascăl, Grigore Țamblac ²⁾, socotit unul dintre cei mai mari teologi ai vremii; dovadă e invitarea pe care i-o face papa Eugeniu al IV-lea pentru a veni la sinodul dela Florența ³⁾ (1436).

Luând drept temelie opinia lui N. Iorga, că n'a putut exista o asemenea școală, deoarece Moldova era o țară începătoare, „chiar nici Rutenii din Galiția, nici depărtații Slavi din Sud de unde au venit învățătorii, în mare parte, ai principatului muntean, n'aveau un astfel de așezământ”, în ordinea vechimei, afară de cazul că n'am ține cont de afirmațiunea, cam îndrăzneată și nefondată, despre existența unei școli românești superioare, pe vremea năvălirilor barbare, la Cenade (Morisena), jud.

¹⁾ Nicolae Iorga, „Începutul învățământului superior la Români”, Chișinău, 1926, 3; *Istoria învățământului românesc*, București, 1928, 6.

²⁾ La episcopul Melchisedec, „Viața și scrierile lui Grigore Țamblac”, (București 1884), își spune: „fost dascăl în Țara Moldovei”. Apoi, episcopul Romanului, Pahomie (1692), scrie pe o carte slavonă: „aici iaste și mucenicia lui Sviati Ioan Novi, scrisă de Sviati Grigore Țamblac ce au fost dascăl inteu din ceput în Moldova” (Al. Philippide, *Introducerea în istoria limbii și literaturii române*, Iași, 1888, 35). Al. Hașdeu, eforul școalelor din Hotin, într'un discurs rostit la 1837, încă a vorbit despre această școală, ba și de una greco-latino-română (vezi „*Curierul Românesc*”, 1839, Nrii: 10, 11).

³⁾ Reynoldus: *Le Quien, Oriens Christianus*, I, pg. 1252, la anul 1436, sub numărul 27.

Timiș¹⁾, locul Sucevei îl ia Brașovul cu școala de pe lângă biserica Sf. Nicolae din Schei. Ca dată precisă a existenței ei se indică anul 1495²⁾. Unii îi acordă o vechime și mai mare³⁾, fiind socotită ca o anexă a acestei biserici amintită, prima oară, într'o bulă papală la 1399⁴⁾.

Informațiunile pentru această epocă, precum și pentru cea ulterioară, asupra școlii din Brașov, sunt puține.

Primii dascăli a căror nume au pătruns până la noi, și desigur, nu numai sub această nomenclatură ci mai mult prin acela de *grămătic*⁵⁾, sunt doi colaboratori ai popii Petru cel Bătrân și în același timp slujitori ai bisericii (cântăreți, țârcovnici, crâsnici, etc.) la 1480—1492.

Mai în vârstă, între ei, pare să fi fost *dascălul Radu*, tovarășul de muncă al popii Coman -- antecesorul lui popa Petru — mort la 1484, om de încredere și prieten devotat al lui Vlad Călugărul, Domnul Munteniei (1481—1484⁶⁾). Cellalt,

¹⁾ D. Victor Păcală, în volumul jubiliar: „*Transilvania, Banatul, Crișana, și Maramureșul*, Buc. 1929, pg. 1035: „citez să afirm că în această școală (Cenade-Morisena), mai ales în ciclul superior (quadrivium), alături de clerici și de copiii boierilor români ce se pregăteau pentru viața și slujbele de *stat*, se pregăteau și cei ce aveau să răspândească prin sate și orașe cultura”...

²⁾ Dr. St. Stinghe, *Documente privitoare la trecutul Românilor din Scheii-Brașovului*, V, Brașov, 1902, pg. 177: „La 1761, Români brașoveni, înaintând o petiție împărătesei Maria Terezia, afirmă: „de când s'a zidit sfânta beserecă și școală sunt 266 ani”; ceea ce dă exact anul 1495. (Cf. Sextil Pușcariu, *Istoria literaturii române Epoca veche*, Sibiu 1930, pg. 17, dă ca an al deschiderii ei 1495.

³⁾ Candid C. Mușlea, *Biserica Sf. Nicolae din Scheii Brașovului*, Brașov 1943, pg. 86.

⁴⁾ Nicolae Sulică, *Minunata cetate a Brașovului*, Brașov, 1943, pg. 15.

⁵⁾ Titlul de *grămătic* mai însemna nu numai dascăl, ci și „om de carte”, dar în general era dat în sensul de *dascăl* (secolele XV, XVI, XVII, și chiar XVIII). În epilogul *Psaltirei slavo-române* (Brașov, 1577), Coresi spune: „Drept aceea, frații miei preușilor, scrisu-v'am aceste psăltiri cu steatu, de amu scosuden psăltirea sârbească pre limbă rumânească să vă fie de înțelegătură și *grămăticilor*”. Iar la N. Iorga, „*Istoria inv. românesc*”, pg. 10, dascălul monah Damian numindu-se *grămătic*”.

⁶⁾ La dl. Sulică pg. 15 a lucrării sale, „*Minunata Cetate a Brașovului*”, citim; (Radu) „plecat probabil la Târgoviște în 1484, odată cu popa Coman, a murit († 1484)”. Tocmai în anul în care-l trimite la Târgoviște...

Gheorghe Grămăticul, alături de popa Petru cel Bătrân și alți inimoși brașoveni, a pus trudă multă la ridicarea bisericii celei nouă de piatră, pe lângă care funcționa, la sfârșitul veacului al XV-lea o școală a cărui dascăl era acest „grămătic”¹⁾.

Gheorghe Grămăticul, prin faptul că e amintit în socotelele Brașovului între anii 1484—1492²⁾, ne dă dreptul să credem că pe lângă modesta funcțiune de dascăl al școlii româno-slavone de pe lângă biserica Sf. Nicolae, mai îndeplinea și alta de tâlmăciu, translator ori copist la Magistratul orașenesc.

Aceste indeletniciri le săvârșeau și cărturarii brașoveni de mai târziu.

Nu se știe dacă acel *Petru Grămătic*, care, terminând de copiat o *Liturghie*, scria: „Dz lui nostru slavă în vecii vecilor. Aceasta a scris Petru Grămătic de sârbie, Dz. să-l ierte, în anul 7000 (1492)”³⁾, va fi trecut pe la școala din Brașov. Prezența manuscrisului operei sale (Nr. V/2) în biblioteca parohiei Sf. Nicolae, ar putea constitui un indiciu pozitiv.

Alte mărturii privitoare la vre-o formă de învățământ românesc în Transilvania, în acest secol, nu mai sunt deocamdată. Dar frecventarea tot mai deasă a școlilor streine de către tineretul român e o dovadă pentru iubirea lui de carte. Astfel la gimnaziul din Sebeșul Săsesc, care sub forma de școală susținută de cler, funcționa încă de pe la mijlocul secolului al XV-lea pe la 1483 o cerceta băiatul unui nobil român din Romos—Huniedoara⁴⁾.

Nu ar fi exclus ca universitatea din Bratislava (1467), înființată de Matei Corvinul⁵⁾, să fi fost cercetată și de români, dintre cei cu titluri nobiliare.

¹⁾ N. Sulică în revista „*Athenaeum*”, 1939, pg. 128.

²⁾ N. Sulică „*Minunata Cetate a Brașovului*”, pg. 15.

³⁾ Candid C. Mușlea, o. c. 268.

⁴⁾ Alfred Möckel, la Gh. Albu, „*Monografia școlii române din Sebeș-Alba*” Sibiu 1928, pg. 13.

⁵⁾ O. Ghibu, „*Universitatea Daciei Superioare*”, în vol. jubiliar „*Transilvania, Banatul, Crișana și Maramureșul*” București, 1929, pg. 1035.

Cât privește Banatul, informațiunile sunt și mai puține. Un istoric șvab¹⁾ spune, fără alte detalii, că „în jumătatea primă a veacului al XV-lea exista în Cetatea Timișorii biserică și școală ortodoxă, iar în a doua jumătate s'au mai sporit”. Însă informația e vagă: nu se spune, dacă acea biserică și școala de pe lângă ea, fiind *ortodoxe*, erau românești sau sârbești?. Căci amândouă aceste națiuni reprezentau mai bine de jumătate din populațiunea orașului.

¹⁾ J. Prayer, *Monographie der königlich Freistadt Themesvar*, pg. 4; Cf. P. Barbu, „Biserica Românească din Ardeal și Ungaria înainte de unire, Caransebeș, pg. 122 -123.

VEACUL AL XVI-lea

În arhivele orașelor transilvane: Sibiu, Brașov și Bistrița, s'au găsit numeroase acte semnate în acest veac, de preoți, dieci și săteni, acte ce rezolvau afaceri comerciale, economice sau chiar politice, dintre Sași și Români. Unde și dela cine își vor fi câștigat cunoștința de carte și scrisoare acești oameni?

Școala dela Brașov¹⁾ își continua activitatea, revărsând lumină și peste ținuturile învecinate cu Țara Bârsei. Iată-l pe popa Bratu, care în vremea cât a stat în orașul de sub Tâmpa, redacta scrisori românești de interes economic sau politic privind relațiunile dintre Sașii brașoveni și Țările Române, venit la Rășinari, Sașii sibieni îl angajează spre a îndeplini aceleași sarcini pe care le purtase la Brașov, adică de tâlmăciu și agent diplomatic. Acesta trebuie să-i fi fost rostul și ostenețile, răsplătite de Sașii din Sibiu în bani, după cum se constată din „Socotelile orașului“ la data de 30 Noemvrie 1495²⁾.

Ori, în epoca agitată a curentelor religioase, s'ar fi putut adresa, lutheranii și calvinii³⁾, Românilor cu cărți scrise în românește, dacă n'ar fi știut scrie și citi în această limbă?.

Hotărât, nu. Urmează deci că, deși nu erau școli orga-

¹⁾ „O adevărată școală de limbă slavonă, pentru formarea unui cler capabil de a face necesarele deosebiri de dogmă“ (N. Iorga, *Ist. inv. rom.*, pg. 20—21).

²⁾ N. Sulică, *Minunata Cetate a Brașovului*, 7.

³⁾ La 1564 protestanții din Transilvania se despart în: lutherani și calvini, din care la 1568 se mai desprinde o fracțiune: Unitarianii (Dr. Aug. Bunea, *Episcopii Petru Pavel Aron și Dionisie Novacovici*, Blaj, 1902, 38).

nizate în sensul de azi¹⁾, în veacul al XVI-lea se poate vorbi totuși de un învățământ românesc.

De acum vom apela și la izvoare streine, de câte ori ni se va da prilejul. Nu trebuie să ne desamăgească puținătatea acestor dovezi. Știm doar că actele se scriau în cancelariile unor neamuri care n'aveau nici un interes să se ocupe de cultura noastră, iar când au făcut-o, au urmărit un scop bine precizat, bogat în consecințe și avantagii pentru ei.

Reforma a scuturat din temelii o lume, a creat confuziuni, a produs fanatici, a deslănțuit războaie, dar a adus și servicii, punând, pentru prima dată în Europa, problema culturii maseilor. Tălmăcirea sfintei Scripturi în limba fiecărui popor, a fost o idee mare a unui cap orgolios, însă plin de iubire pentru pătura de jos, pentru cei mulți și umili. Interpretarea adevărilor dogmatice, consecință a spiritului liber adus de Reformă, a determinat ivirea confesiunilor și a sectelor religioase. Ecoul acestor „nașteri” se simți în curând și la Români.

Sub presiunea evenimentelor politice-religioase europene, biserica apuseană, deși prea aristocrată pentru a proceda la asemenea măsuri, adoptă și ea în tactica de luptă defensivă punctul de vedere al reformiștilor: grija pentru luminarea poporului de jos; cu alte cuvinte, își inscrie ca punct de acțiune cu realizare imediată: întemeierea învățământului popular. La conciliul din Trident (1543) s'a luat hotărârea ca, în viitor, clerul să îngrijească de educațiunea și instrucțiunea poporului (parohienilor). Episcopii primiră ordin să înființeze semi-

¹⁾ Instrucțiunile vizitatorilor de școale apărute la 1527, impun fiecărui preot obligațiunea de a preda copiilor și servitorilor cele 10 porunci, Tatăl nostru și Credeul. Prelegerile se țineau Dumineca și în sărbători după amiaza. Dela 1529 intră în uz general *Catechismul (mic)* al lui Luther, servind ca bază învățământului religios. Mai târziu, după ce numărul frecvențatorilor crescuse, preotul neputând să se ocupe de toți, își luă ca ajutor pe cantorul sau pe crâșnicul bisericii, în felul acesta făcând din el, „magister”. Localuri de școală nu existau, Învățătorul se muta cu școala, pe rând, dealungul satului, din casă în casă. Ca obiecte de învățământ se predau: Catechismul, cântarea bisericească, citirea și scrierea (P. Pipoș, *Istoria Pedagogiei*, Arad, 1892, 219—222).

narii și școli seminariale (șc. primare pe lângă seminarii) pentru pregătirea viitorilor preoți, care vor avea îndatorirea să adune în dumineci și sărbători tineretul și copiii în biserică sau într-o casă particulară, spre a le împărtăși elementele religiei.

Învățământul catolic austriac a cunoscut un puternic impuls după apariția *Catechismului catolic* al lui Petru Canisius (1564) și după ivirea lui Nicolae Olahul—sibianul.

În vremea asta, fără intervențiuni și influențe din afară, Românii brașoveni susțineau o școală care a putut da o serie de cărturari, contemporani cu asemenea elemente produse de școala săsească organizată de Honterus.

O veche datină a cărturarilor brașoveni, de a-și crește fiecare vrednici urmași, a făcut din această strădanie, un laborator de muncă, o deslănțuire de energii fără de care nu ar fi fost posibilă, aci, activitatea de traducător, editor și tipograf a diaconului Coresi. Acești preoți și dascăli, vechii „scriitori” ai Cetății Brașovului, au fost deschizătorii de drum, primii cărturari care au așezat temeliele limbei românești literare, cultivându-o în mod sistematic și profesional. Coresi nu a fost decât continuatorul și desăvârșitorul operei începute de ei. Fără munca pregătitoare a preoților și a dascălilor dela Brașov, toată literatura română cultă răspândită prin tipar în veacul al XVI-lea, s'ar fi limitat numai la *Micul Chatechism* lutheran tipărit la Sibiu în 1544 și ciclul primelor tipăriri liturgice românești s'ar fi amânat poate cu 100 de ani, până în secolul al XVII-lea, când s'a reluat sistematic și violent ofensiva de convertire la reformă a bisericii române¹⁾.

O dovadă că acești intelectuali se bucurau de mare prestigiu și că nu erau puțini în Brașov și în Țara Bârsei, e faptul că pentru ei se tălmăci *primul calendar român* apărut în tipografia lui Honterus, instalată aci la 1533, din ale cărei zațuri vor ieși, începând cu anul 1535: „Gramatica latină”,

¹⁾ N. Sulică, *o. c.*, 25.

compusă de însuși Honterus și „Gramatica grecească” a lui Wagner ¹⁾).

Spre interiorul Transilvaniei, la Alba-Iulia, la Aiud și la Cluj, cinurile călugărești catolice pun bazele unui învățământ aservit confesiunii.

La Sighișoara, încă de pe la 1522 funcționa, într'o formă modestă, viitorul liceu săsesc, cu numele schimbat la 1619 în „Schola Seminarium Reipublicae” ²⁾).

Reforma, la început, făcuse victime printre Români ³⁾.

¹⁾ Josif Trausch: *Magazin für Geschichte Litteratur und alle Denk und Merkwürdigkeiten Siebenburgen*, Kronstadt, 1846, II, 340.

²⁾ Ioan Medrea: *Sighișoara*, 1928, 14.

³⁾ Dovadă că reforma se răspândise simțitor printre Români, e hotărîrea dietei transilvane, convocată îndată după moartea lui Paul Tordași (1576—1577): „Deoarece — zice actul — și în obștea românească sunt mulți cari, luminați de Domnul Dumnezeu, s'au rupt de mărturisirea grecească și ascultă cuvântul lui Dumnezeu în limba lor proprie, murind superintelentul lor de până acum, și ei să-și aleagă dintre dâșșii un om învățat, și drept, cu înțelegere adevărată, pentru ca predicarea cuvântului lui Dumnezeu cel viu să nu contenească între dâșșii și să meargă înainte”. Așa fu ales Mihail Tordași.

Însă în vremea asta, mai ales în urma atacurilor îndreptate împotriva dogmelor fundamentale ale ortodoxiei, cazul cu prefața sau predosloviea Cazaniei dela 1564, apoi hiperzelul autorităților de a impune chiar și forțat calvinismul, a început a se ridica rezistența clerului, a maselor românești ardeleni, trezite la conștiința religioasă ortodoxă amorțite pentru scurt timp și scăldându-se în apele reformei. Începe lupta între ortodoxie și calvinism; revin oamenii la matcă. (Unul din mijloacele de luptă ale ortodoxiei erau... tipăriturile slavone. Așa se explică de ce întâlnim, pentru această epocă, mult mai multe tipărituri, cu caracter religios, în limba slavonă, decât în limba română). Într'un Molitvelnic slavon contemporan, cumpărat de popa Dobre dela un oarecare Bratul, cu 55 de aspri și dăruit bisericii din Scheii Brașovului, la a. 1569, ni s'au păstrat instrucțiunile „când vrea cineva să vie către a noastră credință” și să se lepede „de toată legea latinească și de a lu Martin Erelicul și de toate eresele lor și de toate lintele lor cu carele hulescu pre duhul sfântu și pre preacesta și pre svinții lui Dumnezeu și pre svintele icoane”. Instrucțiunile stăruesc apoi tocmai asupra punctelor care fuseseră atacate în prefața Cazaniei lui Coresi din 1564: „iar el au ia să zică: leapădu-mă și proclișescu și crezu întru svântoa Troiță după voia lu Dumnezeu și mă închin și Preacestii de Dumnezeu Născătoare de pururea fata Mariia și tuturor svinților și svintelor obraze; și primescu posturile și zilele de postu: mercuri și vineri și așa mă jor înaintea lu Dumnezeu”. (N. Cartoian,

Unii dintre ei au beneficiat de trecerea la reformă prin trimiterea fiilor lor la universitățile protestante din Apus. Nu mai mult decât pe timpul lui Martin Luther, studiau la universitatea din Wittenberg mai mulți *români* dați sub numele de *unguri* anume: Costea, Grăniceriu, Copaciu, Gane, Ceafă, Vulpeanu și Ioan Vodă Basarab¹⁾.

Acest veac cu ideile lui, aduce desvoltarea unei vieți culturale pur românești, a cărei geneză trebuie căutată în școlile din tinda bisericilor ori în cămăruțele afumate ale

Istoria literaturii române vechi, București 1940, I, 60). Apoi, ceva mai înainte, în sinodul calvinesc dela Drebrețin, la 1566, se iau măsuri pentru organizarea bisericii Românilor ordonându-se ca „să li se aleagă protopopi care să se îngrijească, ca întoarcerea popilor la calvinism să se facă din convingere și nu numai din motivul că pe calea acesta scapă de sarcina iobăgiei” (Hunfalvy, *Az oláhok története*, II, 333; Cf., Aug. Bunea, *Vechile episcopii românești*, Blaj 1920, 43 seq).

¹⁾ G. Misail: „Cum au învățat carte unii dintre oamenii mari ai Românilor” în ziarul „*Traian*”, 1869, pg. 130; N. Iorga, *Sate și preoți din Ardeal*, București 1902, pg. 44.

Această afirmațiune însă, venind dela școala romantică a timpului cuprinde o seamă de exagerări.

Aproape toate numele sunt cetite arbitrar și se întâlnesc numai dela 1536—37 incoace: „Christianus Kostius Sabesiensis Transil” (1536—37), „Valentinus Grenicerus Bistricensis” (1538), „Stephanus de Copatz Hungarus” (1542), „Stephanus Ganoy Hungarus” (1542), „Petrus Zeschapa Ungarus” (1547), „Ioannes Vid Bassaracius” (1550), „Christianus” (din Sebeș), nu par a fi nume de botz românești (N. Drăgan, *Cei dintâi studenți la universitățile apusene în An. Inst. de Ist. Națională* — Cluj, 1926—1927). Dar. Nic. Drăgan dă în schimb numele altor studenți români care frecventau cursurile universității din Bratislava: Thomas de Naghhany, Bricly *Olah* (1517), „Petrus Ladislai Beltag, (1500), Georgius Baghdan (Bogdan) (1501—1502), Martinus Roshoan (1502), Ladislau Sacol (*Sacol* sau *Socol*) (1503—1504), Nicolau de *Lele* (1506) etc. Tot aici se găsea la 1535 și *Albertus Wurmloch Transilvans*, parohul de mai târziu al Bistriței dela care ne-a rămas prețioasa notiță privitoare la Catechismul lutheran din 1544. La universitatea din Viena sunt și mai numeroși studenți care par a fi români după nume: Ioannes dictus *Olah*, Latislaus *Wolachus*, Iohannes *Wolachus* de Welenis=Belyénes, Beiuș, Simon *Olah*, Nicolas Sletan=Zletean, Iacobus de *Oldan*=Oltean, Ioannes *Zsuda*=Jude, Sebastianus *Bezerab* de Salis (familie maghiarizată pe urmă), Laurencius *Racz* de Mulembach, Paulus *Raducz*, Matheus *Sanducz* (1536). etc.. (Nic. Drăgan, l. c.).

mănăstirilor. Așa în ținutul Alba-Iuliei, aproape de Geogiul de jos, la Silivaș, era o modestă mănăstire, unde călugării români învățau carte pe viitorii preoți ai satelor și, desigur, și pe alți doritori de lumină. Ce s'ar putea spune despre mănăstirea dela Ieud din Maramureș, fiind din 1364, ori despre cea din Apșa, aproape cu aceeași vechime, sau cele dela: Budești, Moisei, Giulești din Rona de jos, toate datând din acest secol și din cel anterior? N'ar fi greșit să se citeze și mănăstirea din Peri — vechea ctitorie a Dragoșizilor, leagănul și atelierul productiv, primul, de traduceri românești încălzite de influența husită: *Psaltirea* și *Apostolul: Evanghelia* putând fi pusă la indoiala¹⁾ — reședința a episcopilor din Maramureș. În aceste mici centre de viață religioasă, funcționau și școli, predând în ele rugăciunile și cititul egumenii întorși de pe la mănăstirile din Moldova, așa cum văzuseră sau cum au fost ei inițiați acolo în taina slovelor.

Precum mănăstirea Prislopului, care pe lângă un centru al pietății creștinești a fost și unul de educațiune și de instrucțiune²⁾, multe alte asemenea lăcașuri sfinte vor fi făcut la fel.

¹⁾ N. Iorga, *Istoria Românilor*, vol. IV, „Cavalerii”, Buc. 1937, pg. 433.

²⁾ Ioan Boroș în „*Șematismul Diecezei Lugojului*”, 1903, pg. 480. Mănăstirea Prislopului întemeiată la 1404—1405 de călugărul Nicodim, acela care înființă și Vodița din Tismana, deveni un centru cultural-religios, mai ales dela 1580 când nefericita Domniță Zamfira, fiica lui Moise Vodă al Țării Românești, o a doctitoră a mănăstirii, o înzestră cu moșii, aparținând astăzi satelor: Silivaș, Boița, Vălioara, Tuștea, Lunca Cernei și Fărcădin. Tot în acest secol (al XVI-lea) era reședința episcopatului „Silivașului” cu întâiul ei episcop, Eftimie (1436). În chiltuțele ei se ținea cea mai bună școală românească a vremii. Din ei au ieșit de episcopi ai Ardealului: Ioan III (1585—1602) sau Ioan din Prislop (Gh. Șinca *Cronica Românilor* la anul 1569 și la T. Cipariu în *Acte și fragmente*, Blaj, 1859, pg. 192) și Teofil (1615) (Floca și Șuiaga, *Ghidul județului Hunedoara*, Dev. 1936, pag. 308) deși la acest an nu găsim vr'un vlădică în Ardeal cu acest nume. În *Diptichul* lui Samuil Micu Clain avem un Teofil I (1538—1533) și un a Teofil (Toma Seremi de Teiuș cel care pregătește unirea (1692—1697)).

Deși primatul Ungariei, Nicolae Olahul¹⁾, întâiul organizator al învățământului superior în regiunea slovacă a fostului Regat ungar, în soborul dela 1560 a dispus²⁾ ca „fiecare paroh, iar în comunele în care sunt mai mulți parohi, toți laolaltă, să angajeze câte un învățător (Iudimagister) care să învețe pe copii cititul, scrisul, cântările bisericești și elementele religiei”³⁾, din aplicarea generalizată a acestei măsuri, nu vor fi putut profita și Românii decât poate cei trecuți la catolicism.

În ultimul timp⁴⁾, au fost puși în lumină o serie de dascăli ai școlii brașovene din acest veac. La 1509, în documentele vremii, sunt amintiți „grămăticii dela Brașov” care umblau cu crucea, însoțind pe preoți în ziua Bobotezei. Așa a fost, la 1529, dascălul Stoican sau Stoica (d. Sulică întrebuintează pentru aceeași persoană amândouă numele) Dobromir, utilizat de Sașii brașoveni în misiuni diplomatice, fiind elogiat și apreciat în 1530 pentru serviciile ce le făcea cetății Brașovului și întregii „provincii” a Țării Bârsei ca translator și

¹⁾ Român de origine, nepot de văr al lui Matei Corvinul, s'a născut în Sibiu la 1493, a fost făcut nobil de către Ferdinand, regele Ungariei la 1548 printr'o diplomă (publicată la Eudoxiu Hurmuzaki, *Documente privitoare la Istoria Românilor*, II, part. 4, pg. 441) în care regele îi spune: „Românii, neamul tău, se constată că se trag din Roma, cetatea stăpânitoare a lumii, și că au fost așezați în partea cea mai bogată a Daciei, al cărei nume este acum Țara Românilor, spre a stăvili năvălirile dușmanilor vecini în provinciile române. De aici, chiar și azi se numesc în limba lor Români”.

(„Asperrimum Ierarum, sed etiam generosissimum monocerotem esse aiunt sic vero sunt omnes propemodum laudatissimarum gentium origines, inter quas Valachii gentiles tui minime postremas habent: ut quos ab ipso rerum domina urbe Roma oriundos et in una illius Daciae opulentissima parte cui nunc nomen est Transalpinæ ad arcendas finitimorum hostium in provincias romanas incursiones collocatas esse, constat, unde nunc quoque sua lingua Romani vocantur”).

Vezi mai pe larg asupra lui: *Doi umaniști români în sec. XVI*, de prof. I. Lupaș în *An. Inst. de Istorie Națională Cluj*, 1926—1927 și în „*Studii, conferințe și comunicări istorice*”, Buc. 1928, I, 89—115.

²⁾ „*Instructio pastoralis ad clerum*”, tip. Tirnavia 1560.

³⁾ Körösi—Szabo: *Az elemi népoktatás encyclopédiája*, Budapest, 1882, II, 273.

⁴⁾ N. Sulică, *Minunata Cetate a Brașovului: Cărturarii Brașoveni ai sec. XVI ca cititori ai limbii noastre literare*, Brașov, 1943.

corespondent pentru limba slavonă și română. Tot el avu impunătoare misiuni la curtea lui Petru Rareș¹⁾.

Popa Toma (1541) crescuse pe lângă sine pe un nepot devenit nu peste mult *dascălul Dobre* (1554), menționat ca „Scholasticus”, ajuns apoi preot și protopop, care după ce fu sfințit ca preot în Țara Românească (1556), lăsă locul ginerului său, *Oprea Diacul*, cel ce semnează Epilogul Octoihului dela 1570²⁾.

Dar în viața comunității românești din Brașov intervine un factor nou de progres, un stimulent pentru întreprinderile de ordin cultural: încercarea de a-i converti pe acești creștini pravoslavnici la lutheranism. Mijloacele cele mai bune erau: predica și cartea. Dintre cărțile puse în circulație cu rostul de infuzare a noii doctrine, cea mai veche cunoscută până azi e *Catechismul lutheran*, tipărit cu litere chirilice la Sibiu în 1544, de Philippus Pictor (Maller³⁾), în traducerea românească, probabil, a preotului din Săliște⁴⁾. S'a pus întrebarea dacă

¹⁾ N. Sulică, *o. c.*, 16.

²⁾ N. Sulică în *Tribuna Literară*, I, p. 3—7.

³⁾ În *Socotilele Sibiului* pe 1544 din 16 Iulie se zice: „Ex voluntate minorum dati sunt M. Philippo Pictori pro *impresione Catechismi Valachici* bibale 2 fl. (*Korrespondenzblatt des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*, 1880, și tot acolo (*Korrespondenzblatt*”, etc. Nr. 1“): . . . „1544 Philipus Pictor. Der selbe erscheint in den gleichzeitigen Rechnungen in Hermannstädter und National Archiv als Hermannstädter Bürger und als Dolmetsch und schreiber walachischer Briefe”, etc. O altă știre despre apariția și existența acestui Catechism ne-o dă scrisoarea pastorului Albert Wurmloch din Bistrița, dela 1546, către prietenul său, pastorul Joan Hessus din Vratislava (Bratislava): „Translatus est Catechismus in linguam Walachicam atque impressus Cibini quae urbs nobis Saxonibus Transilvana est metropolis, caracteribus ut vocant Rascianis qui quasi referunt formam graecarum litterarum. (H. Witstock, *Beiträge zur Reformationsgeschichte des Nösnergaues*, Wienn, 1858, p. 58; Cf. Giorgiu Pascu, *Istoria limbii și literaturii române sec. XVI-lea*, București, 1921, 169—170; Cf. „*Telegraful Român*” Sibiu, 1880 Nr. 21; Prof. I. Lupaș în *Anuarul gimnaziului mixt din Săliște*, Sibiu, 1929, pg. 34—35, crede că la traducerea acestui Catechism au contribuit și cărturari sălișteni.

⁴⁾ N. Iorga, *Ist. lit. religioase a Românilor până la 1688 și Studii și Documente cu privire la Istoria Românilor* vol. VII, pg. 66—67; Cf. I. Lupaș, *Sibiul ca centru al vieții românești în An. Inst. de Ist. Naț.* — Cluj, 1928—1930.

traducerea și tipărirea lui s'a făcut cu scop de propagandă religioasă printre Români, sau numai dintr'un interes material pur bănesc?

Benckner (Johannes) harnicul discipol al lui Luther, în calitate de jude al Brașovului, dă un ordin în 12 Martie 1556, Românilor brașoveni „să învețe preceptele Chatechismului lutheran”¹⁾. Răspunsul e categoric afirmativ²⁾, adecă în scop de propagandă, aproape la toți cercetătorii de până acum. Doar asupra anului tipăririi și asupra titlului, există și altă părere, aceea a lui T. Cipariu, care susține într'o scrisoare din 1879 către B. P. Hașdeu, că a văzut la Viena în 1847 o carte în limba latină tipărită la Brașov cu titlul: „Ephemerides” în care la anul 1546 scrie că în *acel an* s'a tipărit în românește la Sibiu o carte numită „*Doctrina cristiana*”³⁾, care sigur nu poate fi alta decât *Catechismul lutheran* . . .

Informația lui T. Cipariu, fiind nesigură, prea puțin teameiu se poate pune pe ea, mai ales că nici el n'a rămas fixat la titlul acesta, fiindcă în alt loc⁴⁾ susține că într'adevăr *Catechismul lutheran* a apărut la Sibiu (asupra anului șovăe) însă cu titlul „*Invățătură Creștinească*”.

Dar Catechismul, despre care se vorbește în ordinul primarului Benckner, după unii, e ediția a 2-a a celui sibian⁵⁾, prin care Sașii brașoveni, după exemplul fraților lor dela Sibiu, încearcă să reformeze biserica românească dela Sf. Nicolae din Șchei; cel puțin așa reiese din rândurile cronicarului sas, pastorul Simeon Massa, din însemnarea dela anul 1559: „Eodem anno die 12 Marti Johannes Bencknerus, judex Coronensis,

¹⁾ *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt*, IV, 100.

²⁾ I. Lupaș, *Istoria bisericească a Românilor ardeleni*, Sibiu, 1918, 36—38.

³⁾ B. P. Hașdeu, *Cărțile populare ale Românilor în sec. XVI*, București, 1879, 89.

⁴⁾ T. Cipariu, *Analecte literare*, Blaj, 1858, XVIII.

⁵⁾ N. Drăganu în *Dacoromania*, III, 499—500.

cum reliquis senatoribus reformavit Valachorum ecclesiam et precepta Catecheseos discenda illis proposuit", etc.¹⁾.

În jurul acestor două catechisme s'a consumat multă cerneală fără a se fi ajuns la o perfectă clarificare, mai cu seamă asupra celui din urmă.

Haşdeu, în prefaţa Psaltirei lui Coresi, (ed. Acad. Rom.) t. I. pg. 1, susţine că au fost două catechisme deosebite: unul la 1546 dela Sibiu, şi altul la 1560 dela Braşov; ultimul, cunoscut (?) şi sub titlul: „*Intrebare Creştinească*” după fragmentul cu acest nume din Codicele Măhăcean sau Sturdzan, — publicat în „*Cuvente den bătrâni*”, II. Buc. 1880 pg. 115.

Iar un cercetător braşovean mai nou²⁾, crede că această „*Intrebare creştinească*”, după toate probabilităţile (?), a fost pusă în circulaţiune la începutul anului 1559, înainte de 12 Martie”. Nu mai vorbim de cel mai asiduu cercetător al epocii coresiene, prof. Nic. Sulică, care după ce 40 de ani crezuse în existenţa *Catechismului* dela Braşov, ajunge la următoarea concluziune: „după toate probabilităţile, însă *acest Catechism nu s'a tipărit*, căci Saşii braşoveni vor fi văzut aversiunea cu care a fost întâmpinat primul catechism lutheran tipărit la Sibiu în 1544”³⁾.

Aici ajunsese înainte cu cincizeci şi ceva de ani şi M. Gaster⁴⁾, neacceptând ipoteza că s'ar putea indentifica fragmente în codicele Sturdzan al lui popa Grigore din Măhaci (1607) din acest catechism bazat pe faptul dependenţei (Codicele) de Cazania a II-a a lui popa Iane şi popa Mihai⁵⁾, colaboratori primi ai lui Coresi, al cărui Tatăl nostru din „*Omi-*

¹⁾ N. Sulică, *Un capitol din activitatea diaconului Coresi*, Braşov, 1902, pg. 10 şi la B. P. Haşdeu, *o. c.*, pg. 92; Trausch, *o. c.*, 105: Luther Martin *Der hlein Katechismus ins Walachische übersetzt 1559*”.

²⁾ Candid C. Muşlea, *Biserica sf. Nicolae din Scheii Braşovului*, pg. 66.

³⁾ N. Sulică, *Minunata Cetate*, etc., Braşov, 1943, pg. 10.

⁴⁾ M. Gaster, *Chrestomatie Română*, Bucureşti, 1891, XLIV.

⁵⁾ Trecut prin şcoala dela Braşov, şi-a completat studiile în Serbia la Ipek. Reintors acasă, îşi începe cariera de preot la Râşnov. Fu chemat apoi la Braşov, unde, la 1597, cu ajutorul bănesc al lui Aron Vodă al Moldovei, clad şcoala de piatră de lângă biserica Sf. Nicolae (N. Sulică, *Min. Cet. Braş.* pg. 6)

liarul" dela Brașov (1580), operă a lui popa Iane și popa Mihai¹⁾, ca și *Liturgierul* (1588)²⁾, se găsește și la popa Grigore Măhăceanul.

Evident, dacă ar fi fost cazul, s'ar fi tipărit cu intenția de a converti populația, dacă nu, măcar pe preoții și diecii (grămălicii de pe lângă biserica Sf. Nicolae din Șchei, la noua religie.

În serviciul acestei cauze lucra cu mult suflet Honterus, reformatorul bisericii săsești din Brașov și din toată Țara Bârsei. Toate aceste frământări au avut o influență mare. Honterus venea cu o importantă inovațiune în viața bisericească: *predica și slujba liturgică să fie rostite în limba poporului*. Această orânduială cuprinse și școala, care prin introducerea limbii materne ca limbă de predare făcea primul pas spre adevărata ei naționalizare. Numai într'o asemenea școală putea fi folosită, ca manual de învățământ, cartea apărută la Sibiu.

În acelaș timp, Honterus dă școlii săsești din Brașov o organizare nouă³⁾, pe care o vor imita și Românii din Șchei, măcar în parte, în școala lor. (Semne că au împrumutat ceva, e și titulatura „Scholasticus” pe care i-o dă directorului școlii, pe atunci dascălul Dobre).

Dar în curând Honterus și Benckner se vor convinge de inutilitatea stăruințelor lor pentru trecerea Românilor la lutheranism. Cel dintâi care înțelege aceasta e Benckner care, renunțând la acțiunea de proselitism, începe cu Coresi, căruia i se alătură mai târziu popa Iane și popa Mihai, o întreprin-

¹⁾ Amintiți în „Preadislovia” la *Evangelhia cu învățătură* a lui Coresi (Brașov, 1581) „de o scoase den cartea sârbească pre limba românească împreună cu preuții dela biserica Scheailor, de lângă cetatea Brașovului anume popa Iane și popa Mihai”. (Bianu-Hodoș, *Bibliografia Românească Veche*, București, 1903, I, 88).

²⁾ T. Cipariu, *Analecte literare*, 11 și A. Sacerdoțeanu, *Predosloviile cărților românești*, Buc. 1938, pg. 63: „Însă isprăvitoriu (e) Pop Mihai” din aceeași cetate brașovenească”.

³⁾ Cuprinsă în cartea lui: *Reformațiunea bisericii din Brașov și din toată țara Bârsei* (Brașov, 1542).

dere, din care literatura română s'a ales cu o serie de cărți pe cât de utile, pe atât de bogate în conținut. Noua tiparniță adusă de Honterus din Apus, devine prin serviciile pe care le face bisericii, procurându-i cărțile necesare, aproape un dar.

În vremea asta, școala din Șchei, frecventată nu numai de Români din Brașov, ci și de alții din toată Țara Bârsei, dacă nu și din Țara Românească, funcționa cu două cursuri: unul primar, din care se recrutau negustorii și curierii, altul superior, pentru pregătirea clericilor¹⁾.

Mai e și o altă părere asupra posibilităților de pregătire a elevilor acestei instituțiuni. „În școala de pe lângă vechea biserică Sf. Nicolae din Brașov nu s'a putut înjgheba decât cel mult o școală de dieci în care se învăța cetitul, scrisul și cântările bisericești”²⁾.

Care din doi exprimă adevărul?

Brașovul, prin poziția lui geografică, era un punct de intersecție între Apus și Orient. Legătura dintre ele o făcea orașul de sub Tâmpa. Pentru relațiunile cu Principatele Române și întregul Sud-Est, cunoașterea limbii slavone era mai mult decât necesară. Conducătorii bisericii din Șchei, care erau și purtătorii de grijă ai școalei, vor fi urmărit ca absolvenții ei să iasă așa fel pregătiți, încât să poată fi aplicați ca preoți și dascăli (dieci), interpreți și calligrafi la Brașov sau aiurea, iar alții pentru meserii și comerț.

Brașovul, și cu el întreagă Țara Bârsei, până în secolul al XVIII-lea ținea de eparhia Râmnicului. Cei ce se hotărâu să îmbrățișeze cariera preotească, după terminarea școalei de aici mergeau în Țara Românească, unde stăteau un timp oarecare pe la vreo mănăstire sau la vreun metoc, inițiindu-se în tainele și rânduiala bisericii, apoi se prezentau episcopului spre a fi sfințiți, după care formalitate se reîntorceau acasă ca preoți. În sprijinul tezei e și studiul dlui N. Sulică: „*Cea mai veche școală românească de pe întreg cuprinsul Țării*”³⁾, prin ace

¹⁾ Cf. în ziarul *Tribuna*, Brașov, 18 Ianuarie 1943.

²⁾ Andrei Bârseanu, *Istoria Școalelor centrale din Brașov*, 1902, pg. 5.

³⁾ În „*Omagiu lui Const. Kirilșescu*”, București, 1927 și extras.

„Epilog” la Octoiul românesc (1570) copiat de *Oprea Dascălul* (diacul), ginerele popii Dobre și cumnat al popii Mihai, de o incontestabilă valoare documentară.

„Epilogul” acestui *Octoih românesc* rezumă o epocă, dă indicii prețioase din viața școlii românești din Șchei. Din acest punct de vedere, merită a fi cunoscut în întregime:

„Această dmnedzeiască carte ce iaste osmoglasnic o au scris cela întru Sfinți părintele nostru Ioan Damaschin. Dară nu cu știință omeniască, ce cu minte de sfinții ingeri luminată au scris. iară acum rumânaște scrisu-am eu Oprea Diac zeat popei Dobre să fie de învățatură ucenicilor cine învață dascălie. și să fie mai ușor spre înțeles oamenilor creștini. cine cântă cumu grăiaște și David proroc și împărat, psalom, 46 Cântați înțelegându: Că cu voia țarei și cu știrea Măriei lu craiu. așa au porâncit Vlădica Pavel¹⁾ cârmuitoriu besearecilor românești. De suptul despusul Măriei lu craiu, când au fost acice în cetate în Brașov, să se mulțescă cuvântul lui Dumnezeu, și să se adaugă până va veni vriame și lesnirea să scrie cu tiparul: *Așșdere în școală mearșterii*²⁾, și dascălit să învațe mai vârtos rumânește au porâncit den cărțile ce le deaderă boiarii cinstitului sfat de mainte, și ce va da sfinția lui, împreună cu alalți creștini buni, că în școală amu trebuiaște și în beserică așa mai vârtos cuvântul lu dumnedzeu trebuiaște să înțeleagă feciorii, dară cum să înțeleagă deacă învață în limbă striină de nu înțelege nimea, iară sârbeaște și letinește să știe numai cine iaste om cărtulariu, oare preut oare dascăl oare diac, tară mișelamia n'are lipsă de-a știrea; Și am scris despre izvo-

¹⁾ E vorba de episcopul de atunci Pavel din Turdaș, care a vizitat de două ori Brașovul în 1570. Într'unul din aceste drumuri va fi căzut de acord cu Oprea (diacul) ca să scrie un Octoih pentru școala din Șchei, unde dispuse să se învețe după cărțile date de „boiarii cinstitului Sfat” (consilierii orașului); de asemenea învățământul să se facă în limba românească pentru popor („mișelamia”); limbile streine să le învețe intelectualul („om cărtulariu”) care do-rește, ar vrea să spună — iar nu toată plebea.

²⁾ Cuvântul echivalează cu „magistrii” — profesorii. Desigur dela școala pentru pregătirea învățătorilor, a viitorilor clerici, a caligrafilor și a interpreților.

dul ce iaste în besearca Scheailor, de lângă cetatea Braşovului, de l-au scos den limba srăbească pre limba rumânească sfinții părinți ce au fost mainte întru acestu loc: — Iară sfinției lui foarte plăcu daecă ceti și deade cartia să rămăe școaleei și chelciugul au cerșut dela creștinul cela bunul și milostivul. Sfeatnic dentâniu și canțelariu, Măriei lu Craiul jupânul Ceac Mihaiu, den cetate den Bălgrad, derepce că deade chelciug de a se scrierea și alaltor besarecei: — și încă și alta porânci sfinția lui să *strângă preuții milă dela blagocestivii voevodzi și dela cinstiții bieri și dela oamenii creștini, care cât se-are îndura de-a darea, derept să rădice școala de iznoavă căce slomnul și chiliile besarecei s'au vechit și au scăzut de nu iaste ca mainte de tremetia la învățatură. den țara Bârseei și den tot ținutul Ardealului.*

Celora milostivi amu tremete-va făptuitoriu și spășitorul și învățatoriu lumiei. Hs dmnul nostru harul cela dulcele. ca cine *învățăturiei sălaşiu rădică, sieși rădică sălaşiu în cerure.* prea luminat și întru oameni pomiană mai îndelungată și mai tare. de fierul și de aramea care furul nu va fura. nice vântul va strica. nici apa nu va neca. e oamenilor putiere dăruiaște. Derepce că învățatura putiare iaste nemincinoasa și despunitoare spată:

Napisah az Oprea diiac *miarșteriu școalei rumânești de lângă besearca Scheailor și dascăl mai mare ucinicilor cine învață dascălie și besarecei psaltu dentâniu. vă leato 7078. și despunitoriu în toată țara rumânească Io Alexandru Voevod*".

Se vede, prin urmare, destul de clar, că e vorba de o școală „superioară” servind pentru pregătirea viitorilor clerici, dascăli sau dieci. La 1570 școala din Șcheii Braşovului era deci o instituție cu un rost bine definit.

În legătură cu cele cuprinse în „Epilog” ne amintim de o afirmație a prof. Sulică. La 1565 venise la Braşov ca predicator un ucenic al întâiului episcop român calvinizat, Gheorghe din Sângeorz, trimis aici *ca să obișnuiască pe Românii ortodocși cu învățăturile calvine după tipicul Cazaniei și Molitvelniculul* tipărite într'un singur volum la Braşov, probabil la

inceputul aceluia an¹⁾. Mai departe, aflăm că „intențiile acestui predicator erau să convertească nu atât pe Români din Șcheii Brașovului cari cu greu puteau fi convertiți, ci pe viitorii clerici care se întâlneau în școala dela Brașov”. Cu alte cuvinte, „activitatea acestui predicator trebuie deci pusă în legătură nu cu amvonul bisericii Sf. Nicolae, ci cu catedra școlii românești din Brașov”²⁾.

Altundeva aflăm că „vlădica Gheorghe încă din 1565, în înțelegere cu Slatul făcu să se introducă un predicator român în Brașov”³⁾. Iar în alt loc, precizează și mai mult activitatea acestui ucenic al episcopului Gheorghe de Sângeorz: „Sfatul orășenesc brașovean a orânduit predică românească pentru Români din Suburbie care trăiau sub ocrotirea sa” (adecă a Sfatului). El era numit și „propoveditor al Evangheliei lui Christos” și vorbea la sărbători și duminica Românilor din Șchei”⁴⁾.

Prin urmare, nu catedra, ci amvonul era rostul lui la Brașov⁵⁾. Și numai acolo și-a dezvoltat activitatea, iar nu în școală.

Epilogul Octoihului, scris de dascălul Oprea, cuprinde date prețioase și din punct de vedere istoric-cultural. De exemplu, diacul Oprea spune că la 1570 episcopul român Pavel din Turdaș, vizitând Brașovul, ca să se intereseze de tipărirea „Psaltirei românești” și a „Liturghierului românesc”, a rugat pe Mihail Csáki, cancelarul Transilvaniei, să cumpere exempla-

¹⁾ C. C. Mușlea, *o. c.*, 67.

²⁾ N. Sulică, *Cea mai veche școală românească*, Buc. 1937, 10—11. Vezi și prețioasa lucrare a prof. I. Lupaș, „Zur Geschichte der Rumänen”, Sibiu, 1943, pg. 238—239.

³⁾ N. Iorga, *Sate și preoți din Ardeal*, pg. 23.

⁴⁾ N. Iorga, *Istoria literaturii religioase a Românilor până la 1688*, București, 1904, pg. 80.

⁵⁾ La 15 Ian. 1568 episcopul Pavel din Turdaș scrie judeului din Bistrița: „lucrul de căpetenie este ca toată slujba în biserică să o facă preoții în românește ca să înțeleagă norodul precum dorește și Craiul”, apoi despre Brașoveni, că, încă de trei ani au predicator român creștin” (G. Pascu, *Istoria limbii și literaturii române în sec. XVI*, pg. 27—28).

rul transcris de diacul Oprea și să-l dăruiască școalei române din Brașov, ceea ce numitul cancelar a și făcut.

În toamna anului 1570 (Septembrie) Pavel din Turdaș da știre preoțimii române, în preajma sinodului ce urma să se țină la Cluj, că: „A poruncit Măriea Sa Craiul — scrie el judei din Bistrița la data de mai sus — ca acum în zilele Crăciunului toți preoții români să meargă la sinodul din Cluj, iar pe preoții, cari nu vor fi acolo, diregătorii, din porunca Măriei Sale Craiului îi vor pedepsi. Mai dau de știre preoților români să aducă și bani de cheltuială ca să cumpere cărți românești: *Psaltirea* pe care s'o plătească cu un florin, altă carte *Leturghiea* pe care să o plătească cu 32 de dinari" ¹⁾

În urma presiunii exercitate de calvini ²⁾ asupra Românilor, unii cedează, trecând la protestantism.

Pentru aceștia, adecă pentru școalele lor, se lipărește în 1570, cu litere latine, o „*Cărticică de cântări* în limba română, tradusă după alta ungurească a lui Szegedi Gergely ³⁾, completată de Gheorghe Agyagfalu (1642), fapt care se va repeta cu 127 de ani mai târziu (1697), când Ioan Viski din St. Măria Orlea (Hațeg) va traduce pentru Români calvinizați din Țara Hațegului „*Psalmi și cântece bisericești*”.

Desigur pentru biserică mai întâi, dar și pentru dascăli și școale, s'au tipărit: „*Tâlcul Evangheliilor*” (Brașov 1564) sau „*Cazania I*”, „*Psaltirea*” (1570), „*Evanghelia cu învățătură*” sau „*Cazania II*” (Brașov, 1580—1581) cât și „*Psaltirea slavo-română*” (Brașov, 1577—88), ale lui Coresi, popa Jane și popa Mihai, cari vor fi cunoscut lipsurile bisericii și școalei din Șchei și ale celorlalte. Însă pentru tradiția culturală a Brașovului româ-

¹⁾ G. Pascu, *o. c.*, 28.

²⁾ În sinodul din Sibiu dela 30 Nov. 1566, din art. 36 aflăm primele știri asupra acțiunii de calvinizare asupra Românilor. Se precizează aci, că „stăr. pindu-se ereziile (celelalte religii, adecă), să se sporească religiuinea cea ade. vărată, mai cu seamă între Români”. Articolul 37 spune că aceia dintre Români care se vor împotrivi acestei deciziuni, să discute cu episcopul român (calvinizat) George (din Sângeorz) (T. Cipariu, *Arhivă pt. filolog. și istorie*, pg. 224)

³⁾ Ion Ursu în *Anal. Acad. Rom. Mem. Secț. Ist. Ser. II. Tom. 34*; SEXTI, Pușcariu, *Istoria literaturii române. Epoca veche*, Sibiu, ed. II, 1930, pg. 74.

nesc, e mai apropiată de adevăr opinia lui Ovid Densusianu ¹⁾, că diaconul Coresi n'a făcut altceva decât a reproduș texte manuscrise, puse de mai înainte în circulație pentru această epocă, adecă în prima parte a veacului XVI; partea a doua a veacului XVI, cu lutheranismul și calvinismul militant, n'a adus decăt un mai accentuat interes pentru traduceri românești.

Scrierile de orice fel, semnate de oameni ai școalei, constituie un indiciu asupra vieții ei, pentru oricine se ocupă cu probleme de genul acesta. De aceea, din lipsă de alte date în legătură cu școala românească din secolul al XVI-lea, numele unor dascăli pot spune mult.

Aproape în fiecare manual de istoria literaturii se amintește, mai mult în treacăt, de „*Palia dela Orăștie*” (1582) a cărei traducere face cunoscut numele unui Mihai Tordași, „ales episcopul Românilor în Ardeal”, Ștefan Herce, un element prețios pentru propagarea calvinismului în „Căvăran Sebeș” și jur, *Zăcan Efre*m, „dascălul de dascălie al Sebeșului”, Moise Peștișel, îndeplinind acelaș rol ca și Herce la Lugoj, și Achirie „protopopul varmegiei Hinedorii” ²⁾. Mulți au văzut în „dascălul de dascălie” Efrem Zăcan, un precursor al învățământului superior, în sensul că a fost conducătorul spiritual al unei școli (românești) în care erau instruiți și educați toți preoții, dascălii și alte elemente, așa cum a fost mai târziu școala dela Făgăraș a Susanei Lorantfy ³⁾. Alții văd în el un simplu

¹⁾ *Histoire de la langue roumaine*, I, fasc. I., Paris 1914, pg. 8; Cf. N. Drăganu, *Histoire de la littérature roumaine de Transylvanie des origines à la fin du XVIII-e siècle*, Buc. 1938, pg. 35.

²⁾ I. Bianu și N. Hodoș, *Bibliografia Românească Veche*, Buc. 1903, I, 95; N. Iorga în „*Scrisori și inscripții ardeleni și maramureșene*”, București 1906, pg. 278—279, dă acest protopopiat lui Moise Peștișel, care, spune el, l-ar fi primit dela castelanul Inidorii cu datoria de „a cârmui, cerceta, *învăța* și a mostra pe preoții români de sub stăpânirea cetății”. Unde e adevărul? Ni se pare, numai la Bianu și Hodoș, care reproduc fidel prologul *Paliei*, deci izvorul și informația.

³⁾ Ion B. Mureșan în „*Cele trei Crișuri*”, Nov.—Dec., 1942.

„dascăl de școală, de dascălie“¹⁾), cu o frumoasă pregătire, semn al unei serioase culturi.

Ceeace interesează e, dacă a existat o școală pentru pregătirea preoților, a dascălilor și a altor elemente utile reformei în Țara Hațegului și a Severinului. Din moment ce e amintită calitatea (profesiunea) lui Efrem Zăcan în prologul Paliei, tipărită de diacul Șerban — fiul lui Coresi — și Marien diacul, cu învoirea „Mariei Sale Batăr Jigmond voevodul Ardealului“ și cu cheltuiala lui Geszty Ferencz „*chevalier bann-eret*, vestit viteaz și hotnogiu al Ardealului și Țării Ungurești“, trebuie să se admită că o asemenea școală a existat, și că Zăcan a avut un rol precumpănitor la conducerea ei. Ca o consecință a acestei pozițiuni sociale, precum și a prestigiului său intelectual, a fost chemat să colaboreze și el la această carte, al cărui prolog i-a făcut numele nemuritor. Dar școala condusă de Efrem Zăcan la Caransebeș nu putea servi decât cel mult regiunile de Sud-Vest ale Baratului. N'ar fi exclus ca paralel cu școala lui Efrem Zăcan, despre care un dascăl bănățean²⁾ afirmă, fără a dovedi însă, că ar fi întrebuintat literele latine în scriere, ceeace nu e exclus, să fi funcționat alta la Lugoj, bine înțeles cu acelaș program. Asupra acestor ținuturi pur românești au dat mai insistente atacuri calvinii. Și o unealtă bună pentru convertire era școala pregătitoare de preoți, predicatori și dascăli.

Ca o confirmare a acestei presupuneri, e funcționarea școlii române din Hațeg, întemeiată prin străduințele superintendentului calvin Geszty Ferencz pe vremea când Achirie al Hunedoarei lucra cu Mihail din Turdaș și ceilalți la „Palia dela Orăștie“. În ea, în școala Hațegului, se pregăteau predicatori iscusiți³⁾.

Atât românești, puse în serviciul calvinismului, cât și catolice, ori pur calvine sau numai românești, trebuie să fi fost

¹⁾ N. Iorga, *Istoria bisericii românești*, I, București, 1904 pg. 172.

²⁾ George Joandrea, *Influența Bănățenilor la organizarea primei preparanții ortodoxe române*, Lugoj, 1906, pg. 8.

³⁾ Zenovie Păclișanu în revista „*Cultura Creștină*“ (Blaj) 1911, pg. 618.

și alte școli în Transilvania, căci la ele se referă articolul XVI adus în dieta din Turda la 1580: „Episcopii, cu ocaziunea vizitațiunilor să-și viziteze numai pe popii și pe dascăli lor“.

Pentru sufletul românesc, netrecut la reformă, pentru cei cărora le era rezervată puterea de a susține bolta credinței strămoșești, tot școala din Brașov a rămas leagăn și matcă.

Nu numai cărturarii brașoveni prin lumina minții lor îl vor fi impresionat pe voevodul Moldovei, Aron Vodă, în cele două vizite ale sale la Brașov (1594, 1595), ci și ordinea și calitatea învățăturilor ce se predau în școala din Șchei. De aceea, văzând lipsurile bisericii și mai ales nevoia unui local de școală, căci cel în care se țineau cursurile, „slovnul“, cum îl numea Oprea Diaconul în Epilogul său, era vechiu și neîncăpător, „scăzut“, — a donat 12.000 de aspri pentru renovarea bisericii și clădirea unui nou local de școală.

În actul de danie (din 28 Nov. 1594) al lui Aron Vodă, se amintesc, pe lângă 2 preoți și 2 diaconi, 4 „poslušnici“, care nu puteau fi decât dascăli, cântăreți ai bisericii¹⁾.

Lucrarea executată sub supravegherea protopopului Mihai, a fost terminată în 1597²⁾. Zidurile ei să vadă și astăzi.

Pentru a aprecia gestul generosului voevod moldovean, ar trebui să anticipăm consecințele lui. Ele însă vor putea fi cunoscute din paginile ce urmează, de câte ori va fi vorba despre școala dela Brașov.

Inceputul învățământului superior în Transilvania **Primele încercări**

Primele încercări pentru întemeierea unui învățământ superior în Țara Transilvană le face Nicolae Olahul, Mitropolitul primat de Strigoniu și marele umanist, de obârșie română, la

¹⁾ N. Sulică, *Minunata Cetate a Brașovului*, 17.

²⁾ A. A. Mureșanu, *Clădirea școlii românești din Brașov în Anuarul Inst. de Istoria Națională*, Cluj, 1927, 199; D. I. Lupaș în *Cronicari și istorici români din Transilvania*, Craiova, 1934, I, pg. IX. se vorbește de alta mai veche, din 1495, clădită din piatră, cu ajutorul bănesc al lui Neagoc Basarab.

1567, prin înființarea unui Seminar Teologic la Trnava. Dar în acelaș an Ion Sigismund, principele Transilvaniei, trecând la reformați și devenind un fanatic adept al noii confesiuni, își propune să o răspândească la maximum. Și asta nu putea s'o facă decât contrabalansând acțiunea iezuiților, aduși în țară de Olahus pentru întărirea catolicismului. Un mijloc bun de convertire era crearea unei instituții de pregătirea elementelor combatante, o școală înaltă, o universitate, pe care se hotări s'o așeze în Sebeșul-Săsesc ¹⁾, regiune curat românească. Nu știm însă din ce pricini, universitatea dela Sebeș n'a mai luat ființă.

Rămâne un fapt constatat că pentru acest secol pot fi socotite ca centre de cultură românească orașele: Alba-Iulia, Sebeșul-Săsesc și Orăștia. Cel dintâi ca sediu de metropolie, iar celelalte două având tipografii, din care vor ieși cărți atât de necesare bisericilor românești. Astfel, apare la Sebeș, în 1579 prin directa îngrijire a mitropolitului Ghenație al Bălgradului, un *Sbornic slavonesc*. În acelaș an se tipări la Bălgrad un *Evangelier* ²⁾, iar la Orăștie cunoscuta *Paliie* a lui Șerban și Marien.

Dar ceea ce nu făcuse Ioan Sigismund, va face urmașul său, Ștefan Bathory, care fiind și rege al Poloniei, printr'un act fundațional, datat din Vilna la 12 Mai 1581, înființă universitatea, de astădată cu sediul în inima Transilvaniei, la Cluj, dar nu reformată, ci catolică. Noua instituțiune promitea să fie la acelaș nivel cu celelalte din Occident. În actul de întemeiere prevedea că „toți aceia cari au terminat în mod glorios științele frumoase, limba ebraică, grecească și latină în facultățile de teologie și filosofie și au ajuns stăpâni pe știință deplină, să poată ajunge bacalaureați, magistri sau doctori, și aceste grade să le aducă tocmai atâtea drepturi, demnități,

¹⁾ O. Ghibu, *Universitatea Daciei Superioare* în volumul jubiliar „Transilvania, Banatul, Crișana și Maramureșul”, Buc. 1929, pg. 846.

²⁾ O. Ghibu, *l. c.*

dinstincție și onoare, ca și când și le-ar fi câștigat în academii italiene, franceze, spaniole sau germane"³⁾.

Universitatea avea trei facultăți: teologică, filosofică și juridică. Conducerea ei o aveau iezuiții, în frunte cu rafinatul Antonio Possevino, diplomatul și omul de încredere al papei, care era bine cunoscut și se achitase cu succes de însărcinările grele ce i-le dăduse Roma, pentru Suedia și Rusia.

Scopul urmărit prin înființarea universității era tot de ordin religios: combaterea celor trei confesiuni adverse: evanghelic-lutherană, reformată și unitariană, pe care cei 22 călugări iezuiți veniți la Cluj odată cu șeful lor, Antonio Possevino, le socotea niște atei primejdioase.

Cu toate eforturile de a obține o majoritate (confesională) în Transilvania, catolicismul nu isbuti să se impună cu o putere egală impetuozității celorlalte două religii (calvină și unitariană). Ba în 1581 noua dietă transilvană intrunindu-se în primă ședință, se ridică cu vehemență contra Iezuiților. Lupta se declanșă. Ea era purtată în condițiuni grele pentru catolici. La 1599, însuși Mihai Viteazul, proaspătul cuceritor al Transilvaniei, se expuse luându-le apărarea în fața agitațiilor și răsvrătiților conși din dietă. La 31 Decembrie 1599, el le asigură toate imobilele și libertatea de acțiune.

Însă la 1605, după lupte încordate, ne mai fiind cine să-i apere, călugării iezuiți au fost isgoniți din Cluj, sediul (casa) lor dărâmat până în temelii de reformați, iar celelalte averi confiscate.

Vor trebui să treacă mulți ani, până la biruința Casei de Austria (Habsburg), când Leopold I (1693) îi va readuce din nou la Cluj.

E cert că în institutul acesta, între iezuiți au fost și Români, unii ca elevi, alții ca profesori, ceea ce vor dovedi un George Buitul, un Iohannes Căjoni (din Căianul Mic) și Ștefan More, aparținând unei mari familii nobiliare⁴⁾.

³⁾ O. Ghibu, *l. c.*

⁴⁾ N. Iorga, *Histoire des Roumains de Transylvanie*, ed. II, Bukarest 1940, II, 145-146.

Cărți întrebuințate ca manuale de învățământ în secolul al XVI-lea

1. „*Catechismul lutheran*”, Sibiu, 1544¹⁾.
2. *Catechismul dela Brașov*, „*Intrebarea Creștină*”, Brașov, 1559²⁾.

¹⁾ N. Iorga atribue traducerea, revenind asupra afirmației de mai înainte „foarte probabil” dacă nu acestuia (Filip Pictor, „Maller”), preotului român dela biserica din Maieri, pomenit în aceleași *Socoteți* (alc orașului Sibiu) la 1529 când mergea la Bistrița cu indemnul de a nu preda cetatea lui Petru Rareș (*Istoria Românilor*, vol. V, „*Vitejii*”, Buc. 1937, pg. 121).

Cärticica era menită numai Românilor de sub ascultarea cetății, oameni cu drepturi, ca acel cneaz Ion, acel cneaz Oprea (și un Manea din Săliște), care se trimiteau, ca și Rășinărenii, și ei cu cneaz, peste munți ca să culeagă știri (N. Iorga, o. c., 123).

Cu tot entuziasmul lui Petru Haller (proaspătul primar) și a stăruințelor pastorului Mathias Ramser, căruia, Melanchton, prietenul lui Luther, îi scria să „ingrijească înainte de toate ca învățătura mântuirii să fie împartășită poporului nefalsificată și ca tineretul să citească catechismul”, deși catechismul fusese tomis în tot Ardealul, Wurmloch adaugă informația prețioasă că „mulți preoți români îl primesc ca sacrosanct, dar că și mulți îl condamnă” (*Rechnung aus dem Archive von Hermannstadt und der sächsischen Nation*, I, 1880, pg. 195; Cf. N. Cartoian, *Istoria literaturii române vechi*, I, Buc. 1940, pg. 57).

Asupra traducătorului și locului tipăririi, părerile cercetătorilor sunt diverse. N. Drăganu (*Histoire de la litt. roum. de Transylvanie*, pg. 15—17) observa, just, că dacă acest Catechism a fost tradus după cel al lui Luther, traducerea putea fi făcută de același Filip Pictor Maller, care a dat dovezi de cunoașterea limbii românești în desele întrebuințări pe lângă Domnii Țării Românești. Apoi s'a mai ignorat faptul că mulți Români transilvani știau aproape la perfecțiune limba germană, precum o știau și Sașii pe cea românească pentru a putea traduce exact, în această limbă, *Micul catechism* al lui Luther. Această „scăpare din vedere” l-a făcut pe Nicolae Sulică, de exemplu, să creadă că el ar fi fost tradus din ungurește după cel al reformatului Andrei Batizi (*Catechismele românești din 1544 — Sibiu — și 1559 — Brașov în Anuarul liceului „Al. Papiu-Ilarian*”, Tg. Mureș 1936, pg. 69—73).

Locul tipăririi, fiindcă au fost întrebuințate litere cirilice, nu putea fi Sibiu, unde abia la 1655 fuseseră introduse, s'a acceptat părerea că această carte ar fi fost tipărită la Târgoviște, sau la Govora, apoi ar fi fost adusă și distribuită în Transilvania (Schullerus, *Luthers Katechismus und Agende in Romänischer Sprache in Korrespondenzblatt*, 1921, pag. 57—61; Cf. N. Drăganu în *Dacoromania*, II, 582—584 și *Hist. de la litt. roum. de Trans.* pg. 17).

²⁾ Deși d. N. Sulică, după cum s'a putut vedea, crede că Sașii brașoveni vor fi renunțat la tipărirea lui în urma experienței cu cel sibian, astăzi nu se

3. *Tetraevanghelul*, Brașov 1561.4. *Tâlcul Evangheliilor și Molitvelnicul*, Brașov 1564¹⁾.

mai indoește de apariția cărții. (A. Bărsăneanu, *Catechismul luteran românesc* în A. A. R. Mem. de Sect. lit. Seria III, tom. I Buc. 1924 și Ion Bianu, *Texte de limbă din veac. XVI*, Buc. 1925, unde e facsimilat). Părerea că ar putea fi o retipărire a Catechismului din 1544 (Sextil Pușcariu, *Istoria literaturii române. Epoca veche* Sibiu 1930, 76), a căzut în desuetudine. *Intrebarea creștinească*, prin care cronicarii sași contemporani: Simion Massa și Marcus Fuchs (v. „*Quellen Zur Geschichte der Stadt Cronstadt*, IV, Brașov 1903, 80), vor fi înțeles „*catshesos*” (Catechismul), e o operă coresiană, în care se întâlnesc părți din Catechismul lutheran (ediția celui din 1529): decalogul, simbolul apostolilor, în forma catolică; Tatăl nostru și botezul... iar după construcția textelor, care o apropie de sintaxa ungurească, justifică în parte ipoteza lui N. Sulică în obârșia batiziană. Dar D. R. Mazilu (*Diaconul Coresi; Contribuții*, Buc. 1933, 18—21), prin comparație de texte, stabilește identitatea unor părți din *Intrebare creștinească* și *Evangheliul* la care începuse să lucreze Coresi din 1557—1561 (v. N. Drăganu, o. c., 19; N. Iorga, *Ist. lit. rom.* I, 182; Petre V. Haneș, *Studii și cercetări*, Buc. 1928, 92—118). N. Cartoian (*Ist. lit. rom. vechi*, I, 57) „armonizând” aceste opinii, afirmă că diaconul Coresi având Catechismul unguresc (al lui Andrei Batizi) odată tradus în limba română, l-a adaptat normelor bisericii ortodoxe.

¹⁾ Numită și *Cazania I* a lui Coresi, în al cărei epilog ne explică necesitatea editării ei: „Dreptu aceeaia amu scosu de amu tipăritu Treteevanghelul și Praxiul rumâneaste. După aceeaia deacă amu văzutu jelania a mulți preuți de tâlcul evangheliilor cum să poată și ei propovedui și a spune oamenilor învățatură după celitul evangheliei așa am allat aceste tâlcuire a Evangheliilor pre Dumineci preste anu, scoase de în scriptura prorocilor și apostolilor și celor sfinți părinți . . .”.

În prefața cărții sunt strecurate ideile reformei și ideea naționalizării serviciului dumnezeiesc: „în biserică să se spue sfânta Evanghelie în limba pre care grăescu oamenii, să putem înțelege noi mișelamă”.

Tot aici întâlnim ideile calviniste, spre pildă *ignorarea cultului sfinților*, jignire a creștinismului românesc: „Aceia nu cred carei să roagă sfinților noștri: lu Sfântu Pătru și lu Sfântu Vasile sau Sfântului Nicolae sau Sfintei Mariei, că numai unulu Iisus Hristos iaste imblătoriu dreptu noi și rugătoriu: nimea altu, nici în ceriu, nici pre pământ. Că sfinții morți nu audu rugăciunea noastră”.

Cât privește *Molitvelnicul*, cartea de ritual care însoțește acest manual de predică, s'a stabilit definitiv (Dr. E. Dăianu în *Răvașul* din Cluj, VI, 1908, pg. 168—191), prin citarea paralelă a textelor, dependența *Molitvelnicul* coresian de cel al lui Gaspar Heltai („*Agenda sau actele bisericesti pe care le săvârșesc de obicei ministrii și păstorii sufletești creștini*”) apărută la Cluj.

Cartea lui Coresi s'a tipărit cu cheltuiala lui Forró Miklos.

5. „*Psaltirea românească*”, Braşov 1570¹⁾.
6. *Pravila Sfinţilor Apostoli*, Braşov 1570, după „penitenţiarul” lui Ion Nesteutes.
7. *Psaltirea*, Braşov 1577²⁾.
8. „*Cartea ce să cheamă Evanghelle cu învăţatură*”, Braşov 1580—1581³⁾.
9. „*Psaltirea slavo-română*”, Braşov 1577⁴⁾.
10. „*Paliia*”, Orăştie 1582.
11. „*Cărticică de cântări*”⁵⁾ sau *Psaltirea calvino-română*.

¹⁾ Din epilog: „Cu mila lui Dumnezeuului eu *Diaconu Coresi* deca văzui că mai toate limbile au cuvântul lui Dumnezeu in limba lor, numai noi Rumânii n'avăm şi Hs. zise *Mathei 109*, cine ceteşte să înţeleagă şi *Pavăl* apostolu încă scrie la *Corintu 155*, că intru besearcă mai vârtosu cinci cuvinte cu înţelesul meu să grăesc ca şi *alţii să învăţu* de cât untunerecu de cuvinte neînţeluse într'alte limbi”. *Bianu-Hodoş, B. r. v., I*, (52—53). Deci aceleaşi vederi ca şi ale lui *Oprea* diacul . . .

²⁾ *N. Drăganu, Histoire de la litt. roumaine de Transylvanie*, Buc. 1938, 18.

³⁾ In epilog, diaconul *Coresi* remarcă importanţa ei pentru clerul românesc: . . . „spre învăţatura legii creştineşti” tipărită pentru că „să fie mai lesne şi mai uşor a celi şi a înţelege pentru oamenii ceai proşti”. E tradusă din limba sârbească de *Coresi*, popa lane şi popa *Mihai* (*G. Pascu, Ist. limbii şi literaturii române în sec. XVI*, pg. 174). Mai e cunoscută şi sub numele de *Cazania a I. H.* Cartea avu o largă răspândire (*N. Iorga, Art et littérature des Roumains*, Paris 1929, 57). *Luca Hirscher*, spunea într'o scrisoare la 1582, că această carte de învăţatură s'a vândut nu numai in Transilvania, ci şi in Muntenia şi Moldova, chiar cu ştirea şi învoirea vlădicilor (*I. Lupaş, Istoria Unirii Românilor*, Bucureşti 1937, 29).

Cartea urmează un model grecesc, al lui *Teofilact* arhiepiscopul *Bulgariiei* (*N. Iorga, Istoria Românilor şi a civilizaţiei lor*, Buc. 1930, 169; *Acelaş, Histoire des Roumains de Transylvanie et de Hongrie, I*, Buc. 1940, 208), completată cu *Omiliile lui Ion Caleca* (*N. Cartoian, o. c.*, 62).

⁴⁾ Scrisă la porunca „Domnului Io Alexandru Voevod şi a fiului său Io Mihnea Voevod şi a preasfinţitului metropolit *Serafim*”. Pe lângă psalmi, *Coresi* mai adaugă „*Sinaxarul după cursul anului, Troparele şi Condacele pentru slinţi*”, *Sinaxarul postului* şi *Ceaslovul* având slujba de noapte şi de zi (*G. Pascu o. c.*, 176).

⁵⁾ *Dr. Hiador Sztripszky* şi *Alexici* in „*Szegedi Gergely énekeshönyve XVI század beli román fordításban*”, Budapest 1911, publică 8 pagini text românesc tipărit cu litere latine dintr'o *Psaltire calvino-română* din anii 1570—1573, tradusă după *Cartea de cântări calvineşti* a lui *Szegedi Gergely* probabil de episcopul

12. *Triodul*, 1578, în slavonește, fără să se știe locul tipăririi. La fel:

13. *Evangheltarul* din 1579 și 1583.

14. *Octothul*, p. I, 1569; p. II, 1575.

15. „*Sbornic slavonesc*”. Sas Sebeș 1580¹⁾.

Spre a micșora, dacă nu i se putea opune, efectele propagandei calvine prin tipărituri, pentru care se găsisse un om mai mult cu pricepere și gust editorial decât scriitor — cum a fost diaconul Coresi —, conștiința religioasă ortodoxă, ne mai având încredere în traducerile românești infectate de idei diametral opuse spiritului creștin românesc, se îndreaptă spre literatura și tipăriturile slavone care le inspirau mai multă încredere.

Așa se explică de ce Coresi, după tipărirea Evanghelierului slavon (1561—1562), începând cu 1568, timp de aproape 15 ani dă la lumină numai cărți de ritual în limba slavonă.

Cărțile acestea slavonești par a fi avut o mai mare răspândire decât cele românești. Un caz poate servi ca exemplu: *Evangheliierul* din 1562 a apărut în trei ediții în 11 ani. Mai amintim că în vremea aceasta erau și alți tipografi care lucrau în Transilvania la răspândirea cărții slavonești între Românii ortodocși. Așa *diacul Lorinș*, care în epilogul unei *Evanghelii* din Alba Iulia (1579) spunea că obținuse privilegiul principelui Transilvaniei pentru tipărirea de cărți, dă la lumină, între 20 Ianuarie și 20 Iunie 1567, un *Octoih*, apoi în 1570 un *Evangheliier*.

Tot în Brașov lucra și un tipograf român, *Călin*. Împreună

româno-calvin, Mihail din Turdaș, și tipărită în Oradea Mare în tipografia lui Rudolf Hoffhalter (Virgil Onișiu, *Din cele trecute vremi*, Arad 1912, pag. 45—46 și 72—79).

Cartea avusese, înainte de traducerea românească din 1570 (*Psaltirea* lui Coresi), trei ediții ungrești. Această traducere pare să se fi bucurat de multă cinste între Românii calviniști, fiind întrebuințată în biserici și școli (N. Cartoian, *Ist. lit. rom. vechi*, I, 60).

¹⁾ Tipărit tot de Coresi, după cum reiese din epilog, prin indemnul mitropolitului Ghenadie al Ardealului, după o altă ediție a lui Bojidar (Vucovici).

cu 4 ucenici ai săi, retipărește la 1566 Evangheliul lui Coresi dela 1561.

Dar numărul cărților tipărite, române, slavo-române și slavone, nu se va opri aici. Cu fiecare an, din măgurile satelor, din taințele bisericuțelor de lemn risipite prin văile Transilvaniei, vin noi dovezi, confirmând existența „epocii coresiene”, atât de bogată în tipărituri, destinate luminării neamului românesc de pe ambele povârnișuri ale Carpaților.

Literatura populară — Cărți apocrife

Din Maramureșul primelor texte de Scriptură traduse în limba română, urmare a influenței husite, s'au răspândit o serie de scrieri care circulau din om în om, nedepărându-se de cartea scrisă pentru trebuințele bisericii, dar neintegându-se prevederilor sau condițiilor ei. Mai greu, și nepotrivit, era să se pună la îndemâna cititorilor numai cărți de ritual, cărți serioase, care nu puteau fi citite de oricine și oricum. Acest lucru l au observat călugării mănăstirilor și preoții satelor, care, pentru a umple acest gol, au început să traducă din texte slave, o serie de legende religioase, numite, mai târziu de cercetători, apocrife (mincinoase); toate străbătute de un principiu înalt: salvarea, oricum, a sufletului din bucuriile deșarte ale lumii acesteia.

Astfel, ei transpun în graiul poporului legende al căror început și sfârșit putea ferici și înfiora, prin viziunea autorului, pe bietul cititor. Pretinsul autor, de regulă un „sfânt”, desvăluie sublimul lumei de *dincolo* (raiul) sau grozăviile iadului (consecințele păcatului). Din categoria acestora sunt legendele apocaliptice, creațiuni ale unei fantesii primitive.

Aceste scrieri, care formau literatura distractivă a timpului, se împrăștiau în zeci și sute de copii prin toate regiunile locuite de Români. Deși biserica nu le patrona direct și uneori se vedea chiar nevoită să le pună la index, aceste cărți, străbătute de o concepție adânc morală, erau răspândite

mai ales prin preoți, deprinși cu meșteșugul scrisului; le copiau „cu mână de țărână” sau le traduceau, din bulgărește ori sârbește, deodată cu celelalte cărți bisericești, de care nu prea știau să le deosebească¹⁾.

După cum a constatat D. Russo²⁾, multe din ele își au isvorul în literatura populară bizantină sau chiar în cea cultă.

Meritul lor a fost mare, căci, deși pline de naivități, aceste cărți populare au contribuit totuși la îmbogățirea limbei literare pregătind terenul pentru operele narative ale cronicarilor, care aveau să apară în curând și la noi³⁾.

Mai târziu, când în rafturile bibliotecilor acest gen literar începu să fie înlocuit prin traduceri din literatura imaginativă a occidentului, cărțile populare continuară să fie cetite la țară, fiind răspândite prin tipar, până în zilele noastre, în ediții ieftine, unele având chiar faima de a servi ca talisman celor ce le poartă cu sine⁴⁾ (*Visul Maici Domnului*).

Dintre creațiunile pe care le avem până acum ca aparținând acestei literaturi din veacurile XV și XVI, unele se află cuprinse în: *Codex Sturdzanus*⁵⁾, *Codex Teodorescu*, *Codex Marțianus*⁶⁾, *Codicele dela Cohalm* și cel dela Ieud.

Literatura aceasta se împarte în: *apocrifă*, *apocaliptică*, *hagiografică* și *didactică*⁷⁾.

Pentru timpul de care a fost vorba până aici, interesează numai primele trei grupe. Din prima grupă, literatura *apocrifă*

¹⁾ Sextil Pușcariu, *Istoria literaturii române. Epoca Veche*, ed. II Sibiu 1930, 81.

²⁾ D. Russo, *Studii istorice greco-române*, I, Buc. 1939, pg. 176.

³⁾ Sextil Pușcariu, *l. c.*

⁴⁾ *Ibid.*

⁵⁾ Vezi B. P. Hașdeu, *Cuvenle den bătrâni*, II, București 1879.

⁶⁾ V. N. Drăganu: *Două manuscripte: Codicele Teodorescu și Codicele Marțian* (Acad. Rom. Buc. 1914).

⁷⁾ Asupra tuturor, vezi N. Cartoian, *Cărțile populare în literatura românească* (Ed. Casei Școalelor) Buc. 1929.

avem: *Legenda lui Adam și Eva*¹⁾ și *Lupta arhanghelului Mihail cu Satanail*²⁾.

Din studierea și caracterul lor, s'a precizat că sunt de origine bogomilică.

Literatura *apocaliptică*: Apocalipsul apostolului Pavel, Apocalipsul Maicii Domnului, Călătoria Maicii Domnului la iad, Moartea lui Avram, Legenda Duminecii, Epistolia Domnului nostru Isus Hristos³⁾ și tot atât de cunoscutul Apocalips al Sfântului Ioan Bogoslovul.

Literatura *haglografică*: Legenda Sfintei Vineri (Paraschiva) Legenda Sfântului Sisoe (Sisinie)⁴⁾, Viața Sfântului Alexie⁵⁾.

În grupa a patra, literatura didactică, pentru veacurile XV și XVI, n'avem de înregistrat nimic. Ceeace cunoaștem: *Fistologul* și *Albinușa* sau „Fiore di virtù”, fac parte din veacul al XVII.

¹⁾ Publicată pentru prima dată de M. Gaster în *Rev. p. ist., arh. și filologie* I (1883) p. 78—80; se găsește în *Chrestomatia Română*, Buc. 1891, I.

²⁾ La N. Cartoian, *Cărțile populare în literatura românească*, II, Buc. 1938.

³⁾ B. P. Hașdeu, *Cuvente den bătrâni*, II (Din Codex Sturdzanus).

⁴⁾ M. Gaster, *Chrestomatie*, I, pg. 6—7.

⁵⁾ E. Simionescu, *Codicele dela Cothalm*, Iași 1924, pg. 56—57.

SECOLUL AL XVII-lea

Situație generală

Anul 1600, pentru școala românească de dincoace de munți, nu aduce nimic nou. Școalele mănăstirești, pe care le vom cunoaște în secolul XVII și în cel următor, erau urmarea firească a unui proces de ordin spiritual, al cărui temeiu trebuie căutat în dragostea neamului pentru *legea* în care s'a născut și în devotamentul față de Dumnezeu și de sfinți.

Calvinismul e mai puternic și în ascesiune. Catolicismul a intrat în criză încă din anii de păstorie ai luminatului umanist, Nicolae Olahus. Ce a urmat după moartea lui, întâmplată la 1568, e ușor de înțeles.

Lutheranismul, n'a prins în rândul Românilor, căci nu venea dublat de o forță politică, așa cum se ivise calvinismul, îmbrățișat, dela început, de aristocrația maghiară conducătoare a țării.

Cu cât s'au înmulțit reformații în Transilvania, cu atât a scăzut numărul locuitorilor de confesiune ortodoxă, observa just odată un cărturar și istoric ardelean¹⁾. Ofensiva reformatilor s'a simțit însă și în Biserica romano-catolică ungară.

În sinodul ținut la Aiud în 1569, prezidat de episcopul Pavel din Turdaș, s'a luat hotărîrea pentru isgonirea limbii slavone din Biserica română transilvană²⁾. Era o afirmare a

¹⁾ Gheorghe Barițiu în „*Transilvania*”, 1870 pg. 81.

²⁾ I. Lupaș, *Studii, conferințe și comunicări istorice*, București, 1941, III, 95.

doctrinei protestante în viața spirituală religioasă a Bisericii românești. Observațiunea că protestanții ne-au dat numai îndemnul spre cultivarea limbii românești în biserică și școală și că instituțiunile chiar de le-au schimbat pentru un moment ele și-au revenit¹⁾, exprimă un punct de vedere care nu cuprinde în sine întregul adevăr. Multe familii nu s-au mai întors la vechea credință. E adevărat că alături de școala îmbrăcată în duhul reformei, își continua viața, în spiritul ei românesc ortodox, școala mănăstirească, producând serii de preoți, din care vor răsări un Ghenadie, un Simion Ștefan sau un Sava Brancovici, dieci (primii dascăli statornici sau ambulanți) care nu erau, cei mai mulți, decât niște monahi ce și învățaseră meșteșugul copierii de cărți în mănăstiri²⁾. Asemenea școli erau multe.

S'ar putea admite ipoteza că „*Intrebarea creștinească*” din *Codex Sturdzanus*³⁾ a lui Grigore popa măhăceanul să fi cunoscut o largă circulație, dându-ne dreptul a o socoti cel dintâi manual românesc de învățatură creștină.

Ca nume de școli (mănăstirești) la începutul acestui secol putem da pe cea de pe lângă proaspăt restaurata m-re „Sf. Treime”, scaun al mitropoliei Bălgradului din zilele lui Mihai Viteazul (1599).

O școală nouă a cărei faimă ajunsese până pe Târnave, era cea de pe lângă mănăstirea dela *Măgina*, aproape de Aiud, întemeiată la 1611. Ea a avut chiar dela început un rol cultural pregătind în chiliuțele ei pe viitorii dieci (dascăli) și cântăreți ai satelor, prin inițierea în cântările bisericești⁴⁾, iar mai târziu, în secolul al XVIII lea, și în *citit și scris*.

Bunătațea țăranilor, setea lor de rugăciune și dorul unei vieți mai apropiată de învățăturile Mântuitorului, fac să crea-

¹⁾ O. Ghibu, *Din istoria literaturii didactice românești*, București, 1916, I, 5.

²⁾ Gh. Ciuhandu, „*Diecii din Bihor*” în *Tribuna*, 1919, Nr. 16, 52.

³⁾ Bogdan Petriceicu Hașdeu, *Cuvente den bătrâni*, București, 1879, II, 99 seq.

⁴⁾ Aug. Bunea în *Șematismul jubiliar al arhiepiscopiei de Alba Iulia și Făgăraș*, Blaj 1900, pg. 124.

scă, pentru acest timp, numărul mănăstirilor românești și cu fiecare din ele se aprinde o făclie, prinos lui Dumnezeu și călăuză neamului.

E vremea în care fanatismul protestant se transformă în rațiune de stat. În dieta dela Cristian (jud. Sibiu) din 1690, religia reformată se decretă ca *fő vallás*¹⁾, ceace e mai mult ca religie dominantă.

Singur Mihai Viteazul ar fi fost în putere să spună: *destul*, dacă n'ar fi căutat să menajeze orgoliul privilegiatilor transilvani prin respectarea anumitor obligațiuni pe care și le luase²⁾.

Rostul unei mănăstiri era: refugiul, reculegerea și îmbărbătarea. În asemenea împrejurări, cele două surori, mănăstirea și școala de pe lângă ea, se contopeau într'una singură: rezistență dărză în hotarele tradiției. De aceea — și fenomenul poate fi observat nu numai cu ochiul istoricului — în regiunile unde au fost mai dese aceste mănăstiri, calvinismul a făcut mai puține victime, cu toate eforturile lui deseori repetate.

Un centru rural de cultură românească: Săliștea Sibiului

Cercetări mai noi au descoperit și alte vetre de lumină din acest timp. Așa a fost Săliștea Sibiului, un adevărat centru rural de cultură românească populară, din atmosfera căruia s'au putut ridica, încă din secolul al XVI-lea, țărani de vrednicia cneazului Dumitru, pe care-l pomenesc documentele istorice, ca pe un iscusit ambasador³⁾, însărcinat cu misiuni

¹⁾ T. Cipariu în *Arhivul pentru filologie și istorie*, pg. 577.

²⁾ Vezi Ioachim Crăciun, *Dietele Transilvaniei ținute sub domnia lui Mihai Viteazul în An. Inst. de Ist. Națională*, VII (1936—1938), pg. 620—640.

³⁾ Despre el scria Banul Craiovei, Barbu, Magistratului din Sibiu: „pe un asemenea om trebuie să-l hrăniți Domnia Voastră, căci poartă bine vorbele și ale noastre și ale voastre. Și mulți oameni mi-ați trimis Domnia Voastră, dar un om mai bun decât pe Dumitru nu mi-ați trimis” (Silviu Dragomir, *Documente nouă privitoare la relațiile Țării Românești cu Sibiul în sec. XV și XVI în An. Inst. de Ist. Naț.*, IV (1926—1927), pg. 65).

diplomatice între conducătorii oraşului Sibiu şi Domniei Ţării Româneşti, Radu cel Mare şi Radu de la Afumaţi sau Bani Craiovei. Tot de aci au putut răsări preoţi luminaţi care au contribuit la traducerea celei dintâi cărţi româneşti tipărită la Sibiu în anul 1544¹⁾.

Aici poate fi depăşit domeniul ipotezelor afirmând că Săliştenii au avut şcoală la începutul acestui veac. Dacă la 1616 e amintit dascălul (gramăticul) Dumitru Popa, ajuns mai târziu, la 1628, protopop — dovadă a capacităţii lui intelectuale — în interesul căruia intervine judele satului, Peligrad, spre a fi scutit de dări şi de cărauşie, atât el cât şi cei ce vor urma lui în această slujbă, este admisibilă existenţa şcolii din Sălişte cu mult înaintea acestuia, chiar din secolul al XVI-lea²⁾.

Numai graţie unei tradiţii cărturăreşti la aceşti sălişteni inteligenţi, se poate înregistra numele lui Oprea Alămănuţ, care la 1641 îşi trimite feciorul în Moldova la vreo mănăstire, ca să înveţe carte (schrift zu lernen)³⁾.

Desigur nu va fi fost primul nici ultimul care face acest drum, atât de bine cunoscut *mărginenimei* transilvane.

Şcoala va fi fost susţinută din contribuţiunile celor ai căror copii se bucurau de instrucţie. Cel puţin în acest mod se găsesc funcţionând şi alte şcoli româneşti mai târziu.

Exista şi un alt mod de a întreţine o şcoală şi personalul didactic, decât acesta. Aşa, bunăoară, şcoala din Haţeg, care funcţiona în acest timp, fu asigurată de către Gh. Rákoczy II (1648—1660) lăsând în sarcina haţeganilor calvinizaţi grija şcolii (local şi dascăli), scutindu-i în schimb pe aceştia de sarcina de a purta şi a da cărauşie în caz de război⁴⁾. În şcoala dela Haţeg însă nu aveau dreptul să înveţe decât fiii nemeşilor şi ai nobililor, ca astfel să fie destoinici pentru funcţiunile

¹⁾ I. Lupaş în *Anuarul gimnaziului mixt din Sălişte pe 1928—1929*, pg. 34—35.

²⁾ I. Lupaş, *Istoria bisericească a Românilor ardeleni*, Sibiu 1918, 160 şi în *Anuarul Institutului de Istorie Naţională*, Cluj, 1928—1930, pg. 46.

³⁾ Vezi I. Moga, *An. Inst. de Ist. Naţ.* III, pg. 563.

⁴⁾ Dr. Jacob Radu, *Istoria vicariatului gr. cat. al Haţegului*, Lugoj 1913, pg. 141.

publice rezervate lor și urmașilor lor. Școala dela Săliște, nefiind în slujba calvinismului, va fi funcționat după alte norme, care o vor fi făcut accesibilă tuturor fiilor de țărani.

Se cuvine să fie amintite și alte școale mai vechi din acest frumos colț de țară, cum au fost cele ale călugărilor franciscani — așezați în Hațeg încă din secolul al XIV-lea având mănăstiri și în ele școale — în satele: Sântă Maria-Orlea (luată ulterior de reformați), Râu de Mori și Nalați-Vad.

Nu mic efect a avut asupra Românilor frecventarea institutelor de cultură streine. Multe din dezertările la alte religii și prin ele la naționalitățile respective, se pot atribui acestora.

În acest spirit a gândit și acționat principele Transilvaniei Gavril Bethlen, care spera să poată influența mai mult asupra Românilor prin școale.

Legea din 1624 a principelui Gavril Bethlen : copiii Românilor au dreptul a frecventa școalele

El aduce cunoscuta lege din 1624 prin dieta din Alba Iulia, ținută la 23 Iunie al cărei articol VIII, în urma denunțării „predicatorilor” că unii patroni (proprietarii de pământ) opresc pe fiii iobagilor de a frecventa școala, fixează amenzi (pedepse) mari pentru acești proprietari, anulând articolul I din partea I titlul 6 al *Aprobatelor* (prin care se interzicea cu desăvârșire fiilor de români a frecventa vreo școală). Dar și decretul acesta face o distincție, recunoscând două categorii de elevi: aceia care merg la școală numai ca să scape de iobăgie și de înrolarea la oaste, iar alții care învață cu gândul curat să ajungă *proști, învățatori și dieci*. Celor din categoria primă să nu li se admite să urmeze la școală; din contră, aceia care vor proba de ajuns că în adevăr se prepară pentru popie sau dăscălie sau diecie, să nu fie oprți dela școală sub gloabă (amenzi) de 300 florini. Însă și în privința acestora din urmă să se facă aspre investigații¹⁾.

¹⁾ G. Barițiu, *Părți alese din Istoria Transilvaniei*, Sibiu 1889, I, 120 și Aug. Bunea, *Vechile episcopii românești*, Blaj 1902, 85.

Indemnului lui Bethlen aduse mulți tineri români în colegiile din Alba Iulia, Aiud, Cluj, Tg. Mureș și Baia Mare, făcând din ei slujitori ai altarului sau predicatori ai cuvântului lui Dumnezeu (ad verbi divini praedicationem mimistris illis daret)¹⁾, mai ales pentru a scăpa de umilințele și batjocurile proprietarilor de pământ.

Din secolul trecut cunoaștem activitatea și rostul școlilor din Caransebeș, Lugoj și Hațeg. Și pentru cel prezent, ele continuă a servi interesele calvinismului, sinonime cu termenul *desnaționalizare*. Intenții bune, îndrumate însă pe același făgaș al propagandei calvine, concepții sănătoase pentru formarea unei elite intelectuale, dovedește principiile guvernator al Transilvaniei, Gavril Bethlen prin crearea unui colegiu superior la Alba Iulia.

O instituție universitară: Colegiul superior reformat din Alba Iulia

La 1622 Bethlen anunța Dieta din Cluj, despre intenția sa: deschiderea unei noi Universități care va fi în măsură să înțarească definitiv calvinismul. Locul ales era tot Clujul. Dar Dieta se opuse, impunându-i lui Bethlen să urmeze exemplul lui Ioan Sigismund: înființarea Universității într'un centru sau regiune românească. De astă dată nu mai fu ales Sebeșul Săseș, ci Alba Iulia.

Aici, drept urmare și continuare a unei școli mai vechi (colegiu înființat la 1614), la care funcționase încă din 1622 profesorul și poetul german, filoromânul Martin Opitz²⁾, des-

¹⁾ T. Cipariu în *Arhivă*, Blaj 1872, pg. 655.

²⁾ E cel dintâi care încearcă o codificare a poeziei. În „*Buch von der deutschen Poeterey*” 1624 (Heidelberg), se ocupă de arta versificației, regulile poetice, condițiunile poeziei, cu un adaus de „istoria poeziei”. Din partea noastră ar merita să fie mai bine cunoscut, căci dintre atâția cărturari mari streini, din câți au trăit sau au trecut prin Transilvania veacului al XVII-lea (ne gândim la pleiada dela Universitatea bethleniană din Bălgrad).

chise Bethlen, la 1629, Universitatea sa cu trei facultăți: teologică, filosofică și literară (linguistică), în fruntea căreia isbuti

e singurul care, deși a stat numai un an între noi, cel puțin așa susține N. Drăganu („*Gh. Coșbuc l' liceul din Năsăud și raporturile lui cu grănicerii*”, Bistrița 1927, pg. 13), cunoscându-ne, ne-a iubit și a dat glas acestei iubiri în a sa poemă „*Zlatna*” (1624), tradusă de G. Coșbuc (*Tribuna*, 1885, Nr. 107—113). În versuri de o clasică armonie, descrie frumoasa Țară a Moșilor, suferința Românilor ardeleni, rezistența lor în fața iureșului popoarelor barbare, dulceața și sonoritatea limbii, obiceiurile și portul românesc, precum și virtuțile lui.

Chemat și adus la această școală de curte a principelui Transilvaniei, Gavril Bethlen, i se dă aici casă, masă și plată frumoasă.

Se pare însă că toate acestea nu-l satisfac. Dimpotrivă îi displac. El simte luxul orientalo-apsean al unui parvenit și-l desgustă. Are un prieten inginer de mine la Zlatna, Lisabon, din Țările de Jos, și se duce bucuros, când poate, la casa lui. Aci se simte mai acasă, mai la largul său.

Aci e între Români. Viața lor patriarhală și simplă, îl cucerește. Îi admiră.

De când a sosit în Transilvania, e surprins de urmele Romanilor vechi, cuceritorii Daciei.

A descoperit multe statui, altare votive, pietre funerare, cu inscripții lapidare. Acestea sunt plăcerea lui de om cult și umanist. Le adună și vrea să scrie Istoria Daciei. Românii poartă în firea și ființa lor aceleași inscripții ale străbunilor. El îi iubește. Trăsăturile lor nobile, între stări de mizerie și umilire, îi prezintă ca pe niște împărați căzuți de pe tron, în prinsoare și mizerie.

I se par tocmai contrastul acelor parveniți, tirani fără simțire, care îi exploatează și-i apasă.

Zlatna însăși, — vechia „*Auraria Minor*” —, i se pare un rest dintr'o lume de glorie apusă. Aurul ce se sapă și se scoate din măruntaele pământului e același, ca și pe vremea Agatirșilor, a lui Boerebista, Decebal sau Traian. Dar pe el aurul nu-l tentează.

Mai mult îi place un pahar de vin dela Șard, care i-l oferă amicul său Lisabon, exilat și el aici, în țara unei îngâmfate aristocrații și a iobagilor căzuți din starea de stăpâni, robi unor aduși de vânturi.

Iată, ce-l inspiră să scrie poemul său *Zlatna*. Dar să-l ascultăm puțin :

Precum o filomelă, ce scapă din prinsoare
 În tainic neastâmpăr se'inalță pe-aripioare,
 Și-n vânt cu dor plutește, se leagănă mereu,
 Cântând de libertate: astfel acuma eu
 Lăsând deoparte praful din școale, mă grăbesc
 Afară din cetate, la aier câmpenesc,
 Să mai răsufliu liber și să petrec în pace
 Și odihnă o zi sau două. Ah, mult la sate-mi place,

Indemnul lui Bethlen aduse mulți tineri români în colegiile din Alba Iulia, Aiud, Cluj, Tg. Mureș și Baia Mare, făcând din ei slujitori ai altarului sau predicatori ai cuvântului lui Dumnezeu (ad verbi divini praedicationem mimistris illis daret)¹⁾, mai ales pentru a scăpa de umilințele și batjocurile proprietarilor de pământ.

Din secolul trecut cunoaștem activitatea și rostul școlilor din Caransebeș, Lugoj și Hațeg. Și pentru cel prezent, ele continuă a servi interesele calvinismului, sinonime cu termenul *desnaționalizare*. Intenții bune, îndrumate însă pe același făgaș al propagandei calvine, concepții sănătoase pentru formarea unei elite intelectuale, dovedește principiile guvernator al Transilvaniei, Gavril Bethlen prin crearea unui colegiu superior la Alba Iulia.

O instituție universitară: Colegiul superior reformat din Alba Iulia

La 1622 Bethlen anunța Dieta din Cluj, despre intenția sa: deschiderea unei noi Universități care va fi în măsură să înțitărească definitiv calvinismul. Locul ales era tot Clujul. Dar Dieta se opuse, impunându-i lui Bethlen să urmeze exemplul lui Ioan Sigismund: înființarea Universității într'un centru sau regiune românească. De astă dată nu mai fu ales Sebeșul Săseșc, ci Alba Iulia.

Aici, drept urmare și continuare a unei școli mai vechi (colegiu înființat la 1614), la care funcționase încă din 1622 profesorul și poetul german, filoromânul Martin Opitz²⁾, des-

¹⁾ T. Cipariu în *Arhivă*, Blaj 1872, pg. 655.

²⁾ E cel dintâi care încearcă o codificare a poeziei. În „*Buch von der deutschen Poeterey*” 1624 (Heidelberg), se ocupă de arta versificației, regulile poetice, condițiunile poeziei, cu un adaus de „istoria poeziei”. Din partea noastră ar merita să fie mai bine cunoscut, căci dintre atâția cărturari mari streini, din câți au trăit sau au trecut prin Transilvania veacului al XVII-lea (ne gândim la pleiada dela Universitatea bethleniană din Bălgrad).

chise Bethlen, la 1629, Universitatea sa cu trei facultăți: teologică, filosofică și literară (linguistică), în fruntea căreia isbute

e singurul care, deși a stat numai un an între noi, cel puțin așa susține N. Drăganu („*Gh. Coșbuc I. liceul din Năsăud și raporturile lui cu grănicerii*”, Bistrița 1927, pg. 13), cunoscându-ne, ne-a iubit și a dat glas acestei iubiri în a sa poemă „*Zlatna*” (1624), tradusă de G. Coșbuc (*Tribuna*, 1885, Nr. 107—113). În versuri de o clasică armonie, descrie frumoasa Țară a Moților, suferința Românilor ardeleni, rezistența lor în fața iureșului popoarelor barbare, dulceața și sonoritatea limbii, obiceiurile și portul românesc, precum și virtuțile lui.

Chemat și adus la această școală de curte a principelui Transilvaniei, Gavril Bethlen, i se dă aici casă, masă și plată frumoasă.

Se pare însă că toate acestea nu-l satisfac. Dimpotrivă îi displac. El simte luxul orientalo-apusean al unui parvenit și-l desgustă. Are un prieten inginer de mine la Zlatna, Lisabon, din Țările de Jos, și se duce bucuros, când poate, la casa lui. Aci se simte mai acasă, mai la largul său.

Aci e între Români. Viața lor patriarhală și simplă, îl cucerește. Îi admiră.

De când a sosit în Transilvania, e surprins de urmele Romanilor vechi, cuceritorii Daciei.

A descoperit multe statui, altare votive, pietre funerare, cu inscripții lapidare. Acestea sunt plăcerea lui de om cult și umanist. Le adună și vrea să scrie Istoria Daciei. Românii poartă în firea și ființa lor aceleași inscripții ale străbunilor. El îi iubește. Trăsăturile lor nobile, între stări de mizerie și umilire, îi prezintă ca pe niște împărați căzuți de pe tron, în prinsoare și mizerie.

I se par tocmai contrastul acelor parveniți, tirani fără simțire, care îi exploatează și-i apasă.

Zlatna însăși, — vechia „*Auraria Minor*” —, i se pare un rest dintr'o lume de glorie apusă. Aurul ce se sapă și se scoate din măruntaele pământului e același, ca și pe vremea Agatirșilor, a lui Boerebista, Decebal sau Traian. Dar pe el aurul nu-l tentează.

Mai mult îi place un pahar de vin dela Șard, care i-l oferă amicul său Lisabon, exilat și el aici, în țara unei îngâmfate aristocrații și a iobagilor căzuți din starea de stăpâni, robi unor aduși de vânturi.

Iată, ce-l inspiră să scrie poemul său *Zlatna*. Dar să-l ascultăm puțin :

Precum o filomelă, ce scapă din prinsoare
 În tainic neastâmpăr se'inalță pe-aripioare,
 Și-n vânt cu dor plutește, se leagănă mereu,
 Cântând de libertate : astfel acuma eu
 Lăsând deoparte praful din școale, mă grăbesc
 Afară din cetate, la aier câmpenesc,
 Să mai răsuflu liber și să petrec în pace
 Și odihnă o zi sau două. Ah, mult la sate-mi place,

să aducă, cu mari jertfe, pe unul dintre cei mai erudiți bărbați ai timpului, pe profesorul dela Universitatea din Herborn,

Dar nici un loc in lume nu mi-a suris mai blând
Ca Zlatna; nici poate să-mi placă oarecând
Vr'un loc, ca satul vostru, amice mult iubite,
Căci zilele-s pe acolo atât de liniștite.

După ce laudă astfel Zlatna, pomenește de Apulum, de cucerirea Daciei de Sarmisegetuza, de Turda care ne dă atâta sare. Vorbește apoi in mod deosebit despre Români:

Tot ce-i pământ se schimbă cu-ncetul in pământ,
Dar partea cea mai bună, etern, trăiește:
De aceea al vostru nume și azi se pomenește
Cu pietate. — Oh, dacă voiu fi sănătos, vreu
In viitor tot astfel să fac, să fac și eu
Pentru viteji, aceeace averea nu o poate:
Voiu scrie a doua oară acele nume toate,
Cari astăzi zac in peatră, de nou le voiu grava,
Incât nici vânt, nici ploaie, nici fulger n'or strica
Nimic, pe cum nici Goții, cu oastea inimică,
Cu furia barbară, nu v'au stricat nimică.
Acest popor străbate prin Asia luplând
Și-o tărărie 'n (sic.) catene, supune apoi pe rând,
Pe Greci, pe Traci, și'n urmă in Dacia seculară —
A Romei cea mai scumpă și mai frumoasă țară —
Străbat și-aruncă'n lanțuri pe fiii ei iubiți;
Dar, ce-i mai mult, Attila cu hoardele-i de Schiți
Innoară (sic.) făr'de milă, și peste voi domnește,
Ba Slavul se conjură și'n pieptu-ne lovește!
Și totuși, *limba voastră prin timp s'a străcurat
Intregă, 'ncât, cu dreptul, e lucru de mirat.*
Italia chiar este departe de trupină
Și'ntocmai Esperida și Galia vecină:
Pe cât de puțin ele cu Roma se unesc.
Pe atât de mult unit e poporul românesc;
In fiecă colibă cu raie-acoperită,
Un sânge nobil spune că limba moștenită
Și azi e tot aceeaș, că datinele sunt
Păstrate cu credință, c'al vostru'mbrăcământ,
Și jocul chiar, e martor c'aveți trupină veche;
Un joc, care'n frumuseță abia-și află pereche.

Ioan Heinrich Alstedt (Alstedtius)¹⁾. Alături de Alstedtius veni și Ludovic Piscator (Fischer), profesor la Universitatea din

Acum se face o horă, acuma se desparte,
Acum pășesc cu toții, de mână prinși, pe-o parte,
Acum spre cealaltă; se'nchină, fac ocol;
Dintr'inșii fiecare e un destru capreol.
Dar ce să zic acuma de fetele române?
Modeste, dar cu spirit, pe buza lor puține
Cuvinte apar, cu toate că știu cugeta mult;
Decât ca să vorbească mai bucuroase ascult.
Putere-aș despre ele vorbi destul, ci'n fine,
Mă tem, că o să cadă prepusuri despre mine.

... Dar ce să zic acum
De acea urbe, care durerile zdrobește
Și a omului simțire cu dor o 'nlănțuiește?
Ah, ce să zic de acele vii tonuri, cari supun
Pe om, de cumva numai e om; ah, ce să spun
De nobila muzică? Ah, cât de primitivă
Și totuși ce perfectă! Atât de expresivă
Și dulce mi se pare, când stau să vă ascult;
Da, Musa Terpsichore pe voi, mai mult
În lume vă iubește! Mai mult ca ori pe cine!
Vai, când atingeli coarda cântând o doină-mi vine
Să cred, că însuși Phoebus vă 'nspiră de muzică
Purtând a voastre brațe și degetele iuți!
Prin asta, și prin multe talente și virtuți,
Românul excelează! Prin arte se ridică
Mai sus decât poporul, ce astăzi s'a născut
In fală și iluzii, durmind, necunoscut...
Un suflet verde, nobil și plin de sfânta pară
A sfintei libertate — nu poate ca să peară!
Din contră, el devine viteaz și renumit!
Se'nalță iar spre cerul, din care a venit
Și face tot aceace un *barbar* nicicând
Nu știe ca să facă!...

(Un frumos comentariu și obiectivă interpretare a acestei poeme, vezi la Dr. Elie Dăianu: „*Poetul Martin Opiz și Românii după poemul său „Zlatna”, în ziarul Timpul din 23 Ian. 1944*).

¹⁾ Ioan Heinrich Alstedt, ca profesor la Universitatea din Herborn avu, printre alți studenți, și pe Ioan Amos Comenius, marele pedagog ceh, asupra căruia exercită o influență hotărâtoare. Alstedt a contribuit în mare măsură la

Heidelberg¹⁾ și H. Bisterfeld, ginerele lui Alstedt, cunoscut naturalist german al timpului²⁾. Alstedtius, cel mai mare polihistor ai secolului al XVII-lea, în aceeași măsură filosof și pedagog³⁾, a desfășurat la Alba Iulia timp de nouă ani o extrem de bogată activitate de organizator și îndrumător. Și-a exercitat puterea în administrație prin graiu viu, iar ca îndrumător spiritual, prin scris. Autor a peste 61 de lucrări, unele de a-dreptul monumentale, înainte de a veni în Transilvania, apoi, după așezarea sa la Alba Iulia, pentru uzul tinerimei din școala pe care o conducea, scrisese: „*Rudimenta linguae graecae*”, „*Rudimenta linguae latinae*”⁴⁾, „*Rudimenta linguae hebraicae et chaldeicae*”, „*Gramatica latina in usu scholae Albensis*”, „*Disputatio theologica de Deo*”⁵⁾ ș. a., ajunse în zeci de ediții.

Dar Alstedtius a fost și un strălucit element pentru pro-

formarea morală și intelectuală a celui care avea să dea lumii cea mai revoluționară carte după Biblie, „*Didactica Magna*” sau, cum i s'a spus la început, „*Omnes omnia docendi artificium*” (1632). A fost o întâlnire predestinată. Comenius îmbrățișează nu numai ideile filozofice (pansofia) ale profesorului său, ci și credința acestuia: *chiliasmul*, o concepție religioasă a sectei „Fraților boemi”.

Alstedt se bucura de o mare cinste în lumea savanților, care l'au numit „sarea lui Dumnezeu” (W. Kayser, I. A. „*Komenius sein Leben und seine Werke*” pg. 23). Opera sa capitală e „*Triumphus biblicus*”. A murit în Alba-Iulia la 1639 și e înmormântat în cimitirul vechiu din cetate.

¹⁾ Editează la Alba Iulia (1645) *Vestibulum Linguae Latinae latino-hungaricae* a lui I. A. Comenius (J. Gross, *Kronstädter Drucke 1533—1886 Ein Beitrag zur Kulturgeschichte Kronstadt's*, Kronstadt 1886, pg. 27).

²⁾ O. Ghibu, *Universitatea Daciei Superioare* în „*Transilvania, Banatul, Crișana și Maramureșul*, 1918—1928. „Buc. 1929, 841; I. Lupaș, *Studii, conferințe și comunicări istorice*, Cluj 1940, II, pg. 209; *Documente istorice transilvane* Cluj, 1940, pg. 262—266, testamentul lui.

³⁾ În domeniul pedagogiei și-a expus vederile în „*Oratio de scholis emendandis*”, una din operele sale de seamă.

⁴⁾ Titlul întreg: *Rudimenta linguae latinae in usum Scholae Albensis*, hoc modo elaborata, ut puer unius anni spatio ex illis legere, declinare, comparare, conjugare initia denique Sintaxis et radices silavae vocabularum harmonice addiscere possit. (Editio postrema, Coronae, typis Mich. Hermanni 1688. Altă ediție la Brașov în 1726. Cf. I. Gross, o. c., 22).

⁵⁾ O. Ghibu, *l. c.*

pagarea reformei între înalții reprezentanți ai bisericii ortodoxe orientale, convertindu-i la noua confesiune. Exemplu e însuși Chiril Lucaris, patriarhul Constantinopolului, autorul acelei cărți de scandal, apărută la Geneva între 1632—1633, în grecește și latinește: „*Chiril Lucaris, patriarh al Constantinopolului către cei care întrebă și cercetează pentru legea și credința Grecilor (în) mărturisirea doctrinei calvinești*”¹⁾. Lui îi dedică marele cărturar dela Alba-Iulia lucrările impunătoare asupra „Cântării Cântărilor”, asupra „Prorociilor lui Daniel” și a „Apocalipsului”²⁾.

Dacă a avut vreo influență asupra bisericii și culturii noastre activitatea lui I. H. Alstedtius dela Alba Iulia? Da. Prof. O. Ghibu în studiul des citat crede că atât *Catechismul dela 1648* al lui Șt. Fogarași cât și traducerea *Psaltirei dela 1651*, ba chiar și a acelui minunat *Nou Testament* dela Alba Iulia (1648) al lui Simion Ștefan, ar fi oarecum un reflex al strădaniei savanților universității întemeiată de Bethlen și susținută cu acelaș entusiasm de urmașul său, G. Rákoczi, urmărind un plan inițial crescut din reformă. Apoi G. Bethlen avu planuri mari. Visase un imperiu unitar din punct de vedere politic. Dar unitar și din punct de vedere religios. Visa o Dacie *protestantă* prin anexarea Principatelor Române la Transilvania iar el să ia titlul de *Rege al Daciei*³⁾. Pentru realizarea uriașului său plan se consultă cu inteligentul dar nehotărîtul patriarh al Constantinopolului, Chiril Lucaris, presupus adept al dogmelor protestante, cerându-i sprijinul pentru calvinizarea Românilor. Promite patriarhului scoaterea clerului din iobăgia și mizeria în care se sbătea⁴⁾. Dar Lucaris, care

¹⁾ A. R. Rangabé, *Histoire littéraire de la Grèce moderne*, II, 56—57. Cf. Scrisorile lui Al. Papadopol—Calimachi către V. Alecsandri în „Telegraful Român”, 1880, Nr. 123—125.

Asupra lui Chiril Lucaris vezi și T. Bodogae, *Din Istoria bisericii ortodoxe de acum 300 de ani*, Sibiu 1943, pg. 38—43.

²⁾ O. Ghibu *l. c.*

³⁾ Szilágy S., *Bethlen Gábor fejedelem kiádatlan levelei*, pg. XII; Cf. A. Bunea, *Vechile episcopii românești*, pg. 84; Iancsó Benedek, *A román nemzetiségű főrkvésék története*, I, 449; Cf. I. Lupaș, *Studii, conferințe, etc.* II, 210.

⁴⁾ Ion Roșiu, *Icoane din luptele bisericii*, Blaj 1911, pg. 264.

și dădea seama de cât realism cuprindea planul principelui îi răspunde în 2 Septembrie 1629, că „cu durere a înțeles, că de părăsită și întunecată este soarta preoților români din Transilvania. „Pentru executarea norocoasă și liniștită a planului Luminăției Voastre înainte de toate ar trebui *rupte atât legăturile de sânge, cât și cele de simțiri, cari trăesc în mod tainic, dar cu atât mai puternic între Românii din țara Transilvaniei și între cei din Țara Românească și Moldova. Dar principii acestor țări vecine la niciun caz nu se vor învoi la aceea, ci desigur se vor opune, dacă nu cu armele cel puțin prin îndemnuri tainice*”¹⁾

Cât privește activitatea urmașului său, Gh. Rakoczi I (Nov. 1630) în direcția aceasta, să-l lăsăm pe un istoric al nostru să grăiască: „După ce s'a băgat luterania și calvinia în Ardeal, principii ardeleni cei de credință calvinească toată piatra o mișcă ca pe preamultul neam al Românilor ce este peste tot Ardealul răvărsat, să-l poată cătră credința cea calvinească amăgi și trage... ridicând Tipografie nouă românească la Bălgrad, care să fie sub grija calvinilor și tipărindu-se acolo cărți bisericești în limba românească; cu tărie poruncea, ca nu într'alta de aci înainte, fără numai în limba românească preoții să slujească liturghia și alte lucruri sfinte, sau după cum poartă cu sine graiul crezului calvinesc”²⁾.

E just că activitatea tipografică în beneficiul bisericii românești luând forma unei campanii de tipărituri³⁾ urmărea un scop politic — religios: dacă nu se putea face o apropiere a bisericii ortodoxe române de cea calvină, apoi să contribuie cel puțin la o îndepărtare definitivă a Bisericii catolice de pe

¹⁾ I. Lupaș, *Documente istorice transilvane*, Cluj 1940, pg. 177—179 unde e publicată scrisoarea lui Chiril Lucaris în traducerea făcută după text latin.

²⁾ Petru Maior, *Istoria bisericii Românilor atât a acestor dincoace precum și a celor de dincolo de Dunăre*, Buda 1813, pg. 71.

³⁾ *Catechismul* (1640) zis de Prisaca, *Evanghelia cu învățătură* (1641), *Noul Testament* (1648), „*Psaltirea*” din izvod iudovesc (1651), *Catechismul lui Șt. Fogarășu* (1648) și *Catechismul calvinesc* (1656).

meleagurile Transilvaniei. Această atitudine antipapistă, a impus o și Bisericii române, după cum se poate vedea dintr'un pasaj cuprins în prologul *Psaltirei* din 1651.

„.... cu vina se vor păgubi ceia ce slujesc slujba dumnezeiască în limbă străină neînțelegând-o cum fac papii de Râm și cei bărați leneși și patări ce se cheamă părinți și de-vestavnici și călugărițe care nemica nu știu carte și încă cântă Tatăl nostru și Ave Maria și psalmii în limbă străină fără de toată știința, și încă vor să grăiască ca și omul, așa și aceia ce grăiesc în limbi străine neînțelegându-o”

Deși n'a avut o viață prea lungă — la 1658 decăzu la rangul de liceu și se mută la Aiud, unde la 1704 se stinse cu totul¹⁾ — grație bunei sale organizări și strănei colaborări dintre ea și alte forțe politice și culturale, și-a ajuns scopul pentru care fusese creiată: în acest secol a fost câștigat aproape *întreg Ardealul*, pentru reforma lui Calvin²⁾. Influența ei s'a simțit și în Biserica română transilvană, care în veacul al XVII s'a înzestrat cu o serie de cărți și cu o cărmuire ierarhică, în care se pot descoperi oarecari influențe ale calvinismului³⁾.

Instituția creată de G. Bethlen era renumită. Se crede că acest colegiu era cercetat pe acele vremuri, de către mulți tineri români⁴⁾. Dar nu de către oricine. Nici chiar dintre calvini. Pentru că J. H. Alstedt, ca pedagog și didactician, în *Oratio de scholis emendandis*, una din cărțile sale cu conținut pedagogic, vedea lucrurile așa: școala primară (să fie) cu șase clase urmată de băieții și fetele care vor îmbrățișa o meserie și natural pentru cei ce locuiau și rămâneau la țară; copii de nobili să fie însă încredințați direct gimnaziilor⁵⁾. Prin urmare, dacă el a fost organizatorul și „spiritus rector” al acestui colegiu, își va fi

¹⁾ și ²⁾ O Ghibu, *l. c.*, pg. 848.

³⁾ Asupra acestei probleme, vezi Dr. Al. Grama, *Instituțiunile calvinești în biserica românească din Ardeal*, Blaj 1895.

⁴⁾ Iuliu Vuia, *Fragmente din istoricul pedagogiei gr. ort. român din Arad*, Panciova 1887, 8.

⁵⁾ Bartolomeu Popescu, *Filosofia și pedagogia creștină a lui Ioan Amos Comenius*, București 1940, 3°.

pus în practică „vederile”. Așa se explică și nevoia de a deschide și susține și alte școli la Alba-Iulia, lângă mănăstire, cu trei dascăli și cu limbi de predare: latină, română și greacă. Pentru asemenea școli se vor fi tipărit: *Rugăciunile de seară și dimineața, Cântările din Psalmi și Catechismul*¹⁾. Măsuri ca acestea, precum și altele, ca acel plan măreț de a traduce și tipări într'o ediție românească *Sf. Scriptură*, cum spune Petru Bod în a sa „*Brevis Valachorum Transilvaniam incolentium Historia*”, fac parte dintr'un sistem care urma să le asigure izbânda. În rândul nobililor pescuitul a fost bogat. Iobagii, pătura de jos, mulțimea românească, se lasă însă mai greu prinsă, fiind legați de datini și obiceiuri care deveniseră prin tradiție, un ritual de viață, românească deplină.

Noul Testament (Bălgrad 1648) al lui Simion Ștefan, pe care-l tradusese aproape în întregime ieromonahul Silvestru, cunoscător de elină, latină și slavonă, autorul „*Evangeliei învățătoare*” (Govora, 1642), precum și *Psaltirea*, tipărită tot la Bălgrad în 1651, n'au putut altera, sub forma lecturii lor, zestrea aceasta de adâncimi istorice.

La data în care vorbim, o singură școală transilvană își urma drumul propriu, ținând cu neamul și biserica lui: cea din Brașov. Ca dascăli la această școală erau cântăreții, diecii, bisericii Sf. Nicolae²⁾.

Școala din Brașov în prima parte a veacului XVII. Câțiva dintre dascălii ei

La începutul acestui veac sunt amintiți, într'un hrisov din 1602, dascălii: *Sava* și *Vasile* dela școala de pe lângă biserica din Șchei. Cea mai veche *cronică* brașoveană, a popii Vasile, continuată prin „*Istoria besearecii din Șchei*” de Radu Tempea, vorbește de un Vasile diiacul, tatăl popii Pavel, ca

¹⁾ N. Iorga, *Istoria bisericii românești și a vieții religioase a Românilor* vol. I, Vălenii de Munte, 1908, I, pg. 302.

²⁾ Andrei Bârseanu, *Istoria școalelor centrale gr. ortodoxe române din Brașov*, 76.

dascăl la 1633. Al doilea, pomenit în acelaș loc, e „*Văsiu dascălul sin Stanciu Hoban*”, la 1659¹⁾, deși chiar *Stanciu Hoban* a fost și el dascăl la școala din Schei. Despre primul avem o mărturie mai veche de cât cea din *cronica popii Vasile*. Acest *Vasile diiac*, fiul popii Mihai dela biserica sf. Nicolae, a scris un „Penticostar” la 1613, rămas în manuscris²⁾. Dr. Vasile Pop face o confuzie atribuind Penticostarul acesta lui Vasile Hoban care era fiul (*sin*) lui *Stanciu Hoban* și a dăscălit în jurul lui 1659. E greu de admis apoi, ca aceeași persoană, care termina de scris o carte la 1613, când va fi avut cel puțin 20 de ani să mai funcționeze ca dascăl la 1659, adică după 46 de ani. Bănuim ca autor (traducător) al acestui manuscris, mai repede, pe *Văsiu*, feciorul popii Mihai, viitorul cronicar. Prin aceasta n'am vrea să-i scădem meritele lui *Văsiu sin Stanciu Hoban*, cel ce semna pe o carte: „eu *Văsiu snă Hoban mes. Chen. 14 dni care am fost dascăl la besrec ot Schei 7159*” (1661—1652)³⁾. *Văsiu* acesta se vede a fi fost om vrednic, fiindcă spune *cronica* sus amintită la anul 1659: „Căzut-au orașul cu mic cu mare la *Văsiu dascălul sin Stanciu Hoban*, care era dascăl la Sfânta besearecă, și i au zis să se piceuțească și cu multă rugăminte l-au plecat și i-au purtat orașul de grijă de i-au isprăvit de toate pe la Domni”⁴⁾. Și așa l-au trimis la Bălgrad unde fu sfințit prin mitropolitul Sava (Bran-covici). Unul din fiii săi, Vasile, pe la 1670, traducea din sârbește o „*Epistolie*”, niște „*Psalomi de seară*” și o „*Bratovoreniie*” (Frăție), precum și „*Învățăture pentru svântu (sic) post carele iaste feredeul sufletesc a tot pravoslavnicului creștin*, în ziua de lăsatul săcului de brânză Dumeneacă sara după vecernie” etc.

Rămâne deci stabilit, că la 1613, și în continuare, școala din Șcheii Brașovului funcționa cel puțin în aceleași condițiuni

¹⁾ A. A. Mureșan, l. c. 225; Bărsean, o. c., 7.

²⁾ Dr. Vasile Pop, *Disertație despre tipografiile românești*, Sibiu 1838, 123.

³⁾ Candid C. Mușlea, o. c., 258, 265.

⁴⁾ *Idem*, 266.

pe care le-am cunoscut în secolul precedent și pe lângă diiacul Vasile, sau, mai târziu, Vasile Hoban, vor mai fi fost doi sau trei dascăli.

Mănăstirile din Principatele Române, cuiburi de lumină pentru pregătirea cărturarilor transilvăni. Figuri de dieci (dascăli)

Dar cecece cu veacuri înainte se întâmplase în Apus, ia nceput și la noi: mănăstirile devin focare de cultură; în ele ie concentrează aproape întreaga mișcare literară a timpului, desigur, păstrându-și caracterul religios și vestmântul slavon. Încă din veacul al XV-lea, în diferite însemnări de pe cronici, rezultă că pe lângă multe din mănăstirile existente, multe puține câte vor fi fost, erau și școale în care, până aproape în veacul al XVII-lea se învăța numai slavonește¹⁾. Unele din ele, mai ales cele de pe lângă episcopiile sau capitalele țărilor, aveau dascăli vestiți, cum pare să fi fost dascălul ardelean plecat de pe me-leagurile Bistriței săsești, Moise, supranumit și „Filosoful”, a-mintit într'un document la 1423, îndeplinind această funcție în școala de pe lângă episcopia Sucevei și la curtea lui Alexandru cel Bun²⁾. Seria de cărturari caligrafi, copişti ai textelor husite, erau călugări de pe la mănăstirile Maramureșului. Jar în veacul următor (XVI), când mănăstirile din Moldova și Țara Românească deveniseră depozitarele culturii slavone, când însuși serviciul divin și actele oficiale ale domnitorilor (voevozilor) împrumutau haina limbii slavone, era firesc ca aceste mănăstiri să cunoască o afluență de „dieci” veniți de peste munți spre a-și însuși această limbă în așa grad încât la reîntoarcere, să se poată folosi de ea, transcriind texte sau traducându-le în limba vorbită a regiunii respective. Mănăstiri cu asemenea rosturi au fost în Moldova: Bistrița, Neamțu, Humorul, Putna,

¹⁾ Sextil Pușcariu, *o. c.*, 15.

²⁾ N. Iorga, *Istoria învățământului românesc*, pg. 14.

Voronețul, Slatina, Sucevița; în Muntenia: Tismana, Cozia, Bistrița (Vâlcea), Dealul, Govora ș. a.

Instrucțiunea în mănăstiri avea desigur un caracter religios și ea se va fi mărginit la scris și citit, la descifrarea limbii slavone de pe textele sfințelilor Scripturi și la cântările bisericești. În Moldova veneau la aceste școli, pe vremea lui Alexandru Lăpușeanu, dascăli și dieci ruteni din Przemysl și Lwow, într-o vreme când biserica ortodoxă din Galiția era amenințată de propaganda ieseuită.

Pentru uzul copiilor, care învățau o limbă străină și pentru nevoile celor ce tălmăceau din limba slavonă în limba română, s'au alcătuit cu vremea și dicționare slavo-române, cum este dicționarul lui Mardarie dela M-rea Cozia, alcătuit pela 1649, sau al lui Mihail Logofătul din Târgoviște, scris pe la 1678¹⁾.

Prin ținuturile de margine ale Transilvaniei se infiripaseră, de mult, frumoase legături cu Țările Române prin cercetarea tot mai deasă a mănăstirilor de pe versantele de Est și de Sud ale Carpaților. Mulți dintre țărani de pe Valea Mureșului de sus, de pe la Reghin²⁾ alții din părțile Sibiului, Târnavelor și Bistriței, — nu mai vorbim de Maramureșeni, — iau toiagul drumeției, strecurându-se prin văile munților spre mănăstirile Moldovei, odihnitoare și întremătoare oaze pentru durerile sufletului lor. După un stagiul mai scurt sau mai îndelungat, o parte dintre ei se reîntorceau hirotoniți, alții simpli călugări ori dieci ambulanti. Așa se explică faptul că prin statisticile și documentele vremii, în secolul al XVII-lea și XVIII-lea găsim, în aceeași localitate, numele a câte 3—7 preoți, dintre care numai unul sau doi figurau ca titulari adecă aleși de sat; ceilalți, până le venea rândul la parohie, prin vreo vacanță, se mulțumeau cu slujba de diaconi, dascăli sau dieci, instruind pe cei ce doreau să devină dieci (cântăreți) de strană ori să învețe rugăciunile și slovele pentru sufleteștile lor trebuințe.

¹⁾ N. Cartoian, *Istoria literaturii române vechi*, I, 23.

²⁾ În 1697 se călugărește la mănăstirea Neamțu, Pahomie, fiul unui țărăn din satul Gledin, nu departe de Reghin, care ajunge apoi învățatul episcop de Roman (Melchisedec, *Cronica Romanului și a episcopiei de Roman*, București 1874, I, 321.

Și vor fi fost mulți de aceștia. Totuși poporul, lipsit de orice drepturi politice, încă nu simțea nevoia de carte. Lucrurile nu stau altfel nici în Principatele Române, unde încă din secolul al XV-lea, ne spune un hrisov, „copiii se duc la mânăstire cu deasila din toate părțile. Erau puși aici tot cu deasila la învățătură și ajungeau apoi fruntași ai bisericii... Pe la jumătatea secolului al XVI-lea călugării dela Voroneț recunosc acest obicei, adăugând că așa se fac „oameni de treabă“; dintre aceia sunt vlădicii și egumenii și preuții și diaconii pe la sfintele mânăstiri¹⁾.

Ca atâția alții, ale căror nume au rămas necunoscute, plecase din părțile Năsăudului spre Moldova un tânăr cu mult dor de carte. Cel puțin așa trebuie să fi fost *Toader diacul din Feldru*, procopsit în învățătură, câștigată la mânăstirea Humorului²⁾ pe care episcopul pribeag, Venedict, aciuat nu de mult în satul Buduș, de lângă Bistrița, îl trimite din această comună în 4 Mai 1631, la mânăstirea Sucevița pentru oarecari treburi sufletești³⁾.

În calea lui, sau probabil recomandat de vr'un egumen de pe la mânăstirile la care a stat, cunoaște pe boierul Pătrașcu Ciogolea, vel-logofăt al lui Vasile Lupu, care-l angajează ca dascăl în casă pentru cei patru coconi ai săi: Pătrașcu, Ionașcu, Miron și Teofana⁴⁾. Câtă vreme va fi stat la curtea

¹⁾ N. Iorga, *Istoria literaturii religioase a Românilor până la 1688*, Buc. 1904, pg. 14–15, iar în altă parte: „căci aici la noi în țară (1635–1645) este așa tocmeala de călugăresc cu deasila și leciori de domni mari și ne(a)meși și de iobagi și dela Domnie este lăsat să facă așa; pentrucă apoi sânt oameni de-trabă. Dintre aceia sânt vlădicii și egumenii și preoții și diacii pe la sfintele mânăstiri. (N. Iorga, *Documente românești din arhivele Bistriței*, Buc. 1889, I, 55. Scrisoarea către „Șimon marele birău“; *Ist. lit. rom.*, I, 97.

²⁾ Șt. Meteș, *Mânăstirile românești din Transilvania și Ungaria*, Sibiu 1926, 79.

³⁾ Eudoxiu Hurmuzaki, *Documente*, vol. XV, 982; Șt. Meteș, *Istoria bisericii și a vieții religioase a Românilor din Ardeal și Ungaria*, Arad 1918, I, 337 și următorii.

⁴⁾ Șt. Meteș, *o. c.*, 278; N. Iorga, *Istoria Românilor*, VI, *Monarhii*, Buc. 1938, pg. 195, despre frații Ciogolea și omorârea lor de către Vasile Lupu. Aici se vorbește și de un Constantin Ciogolea, cumnat cu Gheorghe Ștefan.

boierului moldovean din Calafandestii Sucevei, nu se știe. Reîntors în satul lui năsăudean, va fi încercat să facă acelaș lucru cu tinerii țărani dornici să îmbrățișeze diecia sau preoția.

Bun și iscusit dascăl trebuie să fi fost diacul Toader, fiindcă la 1635 Pătrașcu Ciogolea îi scria lui „Șimon birăul” Bistriței să-i facă pe voie: „să ne tremeteți pe ăst diiac anume Todor diiac den Felder pentrucăci) ne-au fost și deemăinte vremea wom(al) nostru; noi încă vom sluji Măriilor Vostre întru ce va hi pohta Dumilor Voastre la noi. că av(e)m... coconi să ni-i înveațe”¹⁾.

Acești „coconi” vor fi fost nepoții lui Ciogolea, pe care Toader dascălul îi va fi învățat, după cum se obișnuia în Moldova pe atunci, din Ceaslov, Octoih și Psaltire. Cunoscute acestea, li se explicau apoi Evangheliile, Scrierile Apostolilor și Pentateuhul. Cam aceleași materii le învățau și fiicele boierilor însă cu precăderea ca să poată ceti și scrie mai bine românește²⁾.

Dar Toader din Feldru s'a făcut prețuit de posteritate mai mult prin „Cuvântul” rostit la înmormântarea soției binefăcătorului său, „jupâneasa Ciogoloae”, „Cuvânt” în care gândul dascălului Toader s'a ridicat mai presus de mizeriile vieții, îmbrăcând haina minunată în graiul ales și figurat al strămoșilor³⁾.

Cuvântul lui Toader este un centom hrisostomic cu amintiri din „Cazania la pogribania prohodului creștinesc” din Molitvelnic⁴⁾.

Acesta e, se poate spune, primul discurs funebru românesc. El a cunoscut, ulterior, o mare răspândire; a fost auzit la înmormântarea multor boieri moldoveni, ba și prin Transilvania unde-l găsește Al. Papiu-Ilarian într'o copie din 1668.

¹⁾ N. Iorğa, *Documente românești din arhivele Bistriței*, București 1889, I, 53—54.

²⁾ Dimitrie Cantemir, *Descriptio Mo'daviae*, București 1872, 153.

³⁾ Vasile Pârvan, „Un vechiu monument de limbă literară românească” în „*Convorbiri Literare*”, 1901, pg. 919—979.

⁴⁾ D. Russo, *Elinismul în România*, București 1912, 31.

Toader din Feldru e cunoscut mai mult ca dascăl. Însă ceea ce face el în această funcție, vor face-o și alții, fără a mai avea norocul să fie învățători în familia cutărui boer, ci dascăli ai norodului românesc, puțin obișnuit pe atunci, cu cuvântul „școală”. Mai ales în partea a doua a veacului al XVII-lea și I-a a celui următor, se produce acest fenomen binefăcător: o mulțime de ardeleni și maramureșeni ajung pe la mănăstirile de peste munți, dar nu cu gândul să rămână definitiv în ele, ci pentru a se adăpa din știința și graiul curat și cuceritor al acestor sfinte lăcașuri¹⁾. Parte din ei se inițiază în copierea de cărți religioase, ba chiar și profane, alții în arta desenului (zugrăvi) ori în meșteșugul legătoriei de cărți. Se mai întâmplă și alt lucru: o serie de călugări, dieci moldoveni mai ales, ca și când ar întoarce vizita fraților lor ardeleni, se așează pe la mulțimea de mănăstiri câte le avea provincia, ori cutreierau satele românești din grăuul Carpaților, până în Câmpia Tisei, îndeplinind pe lângă rosturile duhovnicești și pe unele de natură laică, vânzând odoare bisericesti, copiind sau legând cărți pentru trebuințele bisericilor ori învățând pe copiii satului datorile bunului creștin, ba uneori pregătea pe unii pentru treapta preoției²⁾.

În școala mănăstirii Moisei (Maramureș) veneau călugări moldoveni, aducând cărți și daruri. Ea ajunsese atât de vestită încât vin să învețe aici bărbați din toate părțile Transilvaniei. Nu mai vorbim de maramureșeni, dintre care găsim semnându-și numele pe diferite cărți bisericesti pe un diac *Junta* din Ieud și „*diacul Ion*” „când am șezut la mănăstire”³⁾.

¹⁾ Diacul Ion din Cetatea de Baltă (Tr. Mică) scrie pe o „Cazanie slavonă”: „Să (se) știe de când am venit din Moldova 1675” (N. Iorga, *Documente*, XIII, 77).

²⁾ Popa Lupul și protopopul Mihai din Moiseiu, scriu orașului Bistrița, la 12 Octombrie 1685, despre un „călugăraș al nostru, că ne este dascăl și vine în casa noastră de ne învață un fecior al nostru ce este popă” — cerând a nu i se face dificultăți la vamă, „că este dela mănăstirea Humor și iar va veni napoi la casele noastre” (N. Iorga, *Documentele Bistriței*, II, 53).

³⁾ Ion Bârlea, *Insemnări din bisericile Maramureșului*, București 1909, 132.

De pe la vreo mănăstire din Moldova, dacă nu din cea mare dela Muncaci, va fi venit *Ion diacul din Nancova* Maramureșului, care scrie pe seama bisericii din Borșa la 18 Nov. 1653 o „Cazanie slavonă”¹⁾, la 1655 un „Mineu slavon” și cele „Șapte taine” după ediția dela Iași (1645) a lui Varlaam, recte Eustratie Logofăt (numai prefața de Variaam), carte foarte răspândită în Ardeal, după care scrie una Vasile Sturze Moldoveanul la 1708 în Sântandrei lângă Timișoara²⁾.

Un *Ion diac* din satul Pociovești (Bihor) copiind un exemplar din „*Tâlcul Evangheliilor*” dela 1564 al lui Coresi, păstrat în biserică din Șumuiug, și-a pus numele său în loc de al diaconului dela Brașov, în precuvântarea calvinizantă, ceea ce însemnează că scria dacă nu pe timpul lui Coresi, desigur înainte de dezastrul din 1664 al propagandei calvine în Bihorul românesc³⁾.

Ceva mai târziu, spre sfârșitul secolului al XVII-lea se reîntoarce de pe meleagurile Moldovei în satul său natal, Ungurașul Someșului, *dascălul Toader*, care scrie poate pentru consătenii lui, un volum, conținând: *Cazanii la morți, Povestea lui Achirie, Povestea sfântului Ican Bogoslovul, Povestea lui Alexie omul lui Dumnezeu, Verș la oameni morți și Verș la Patimi*.

De pe acolo va veni și *Oprea Alămănuț*, fiul Stancăi din Săliște, „dus la 1651 în Moldova la mănăstire spre a învăța scrisoare” probabil pentru a se reîntoarce „grămătic”⁴⁾, ori *Ion Diacul* „din Arden (Ardeal) din ținutul Cetății de Baltă de pe Târnava Mică, din sat Cerghid cel Mare, feciorul lui Aron Bob Andronie”, care scrie la 1662, pe un „*Liturghier*” copiat, până la un loc, de călugărul Vasilova Gelasie din mănăstirea Dobromirna (Dragomirna) și apoi terminat de el, dă-

¹⁾ Ion Bârlea, *Insemnări din bisericile Maramureșului*, Buc. 1909, 43.

²⁾ Șt. Meteș, *Istoria bisericii și a vieții religioasă a Românilor din Ardeal și Ungaria*, Arad 1918, 134.

³⁾ Șt. Lupșa, *Istoria bisericăscă a Românilor bihoreni*, Oradea 1935, 23—24.

⁴⁾ Ion Moșă în „*Anuarul Inst. de Istorie Națională*” pe 1924—25, pg. 563—564.

ruit popii Vasile (Hoban) din Schei, pentru pomenirea preotesei Neacşa: „am scris cu multă osteneală *Zlatoust, preoves-tena, otpusturi, acalitul*, de am săvârşit când am şezut în Moldova la mănăstirea Bistriţa în zilele lui Istrate Dabija Voevod" ¹⁾).

Prin părţile Braşovului, la Budila, un *dascăl Carp*, găseşte plăcută îndeletnicire, deşi poate nu tot atât de rentabilă, în legatul cărţilor. Aşa, pe o „Cazanie" ferecată de el la 1679, ca să rămână pomenire, alături de numele lui, scrie şi pe ale inimoşilor jertfelnici.

Ceeace am văzut până aici, vom întâlni şi în regiunile din Sud şi Sud-Est ale Transilvaniei: aceiaşi dieci şi călugări vin şi se duc, doar mai puţini, spre Ţara Românească.

Din Mehedinţi pleacă şi se opreşte tocmai în micul port dunărean dela gura Cernei, Orşova, *dascălul Matei Bojidar*, ostenitorul copist al unui „*Molitvelnic*" la 1686, completat de popa Mihai din Căineni la 1734 ²⁾).

În Ţara Haţegului, în satul Băcăinţi, ferit probabil de ochii caligrafilor, *dascălul Petru* traduce la 1699 un „*Sinaxar*" din slavoneşte.

Nu se poate afirma cu certitudine dacă *dascălul Gheorghe* din Iaz de lângă Caransebeş ³⁾, care termina de scris un „*Liturghier*" la 1698 şi care întrebuiţa în scris literele latine, e produsul vreunei mănăstiri olteneste sau al şcolii române din Caransebeş, unde literele latine intraseră în uz încă în prima jumătate a acestui secol.

Şi în teritoriul Transilvaniei se simte activitatea acestor dieci-dascăli.

În Varmezău, sat din jurul Clujului, un „*Popa Toader Dascăl*" îşi semnează numele la 1692 pe un „*Molitvelnic*" sârbesc.

Pentru că se va mai vorbi despre unii dascăli *copişti*, cei mai mulţi, în acelaş timp şi călugări, e bine să se ştie că ei

¹⁾ În revista „*Biserica Ortodoxă Română*", XI, pg. 1035.

²⁾ Bîanu şi R. Caracaş, „*Catalogul manuscriselor româneşti*", Bucureşti 1913, II, 289—290.

³⁾ Şt. Meteş „*Istoria bisericii*", etc. 376.

sunt primii agenți de legătură culturală dintre Ardeal și Țările Române. Ambasadori cu misiuni pe care singuri și le-au ales, dar executate cu un elan mare, având o singură scădere: lipsa unor puternice idei centrale pentru a trezi conștiința națională în fața primejdiei calvinizante. Indoiți sub povara desagilor plini de cărți bisericești tipărite sau manuscrise, cu călimara și condeiul la brâu, acești preoți—călugări—dascăli—dieci, străbăteau satele, aciunându-se de obicei la popa, dela care se puteau informa dacă biserica satului e înzestrată cu toate cărțile necesare la slujba dumnezeiască. Dacă lipseau cărți sau erau stricate, popa, pe banii săi, sau chemând câțiva săteni mai bogăți și evlavioși, îndată se înțelegeau cu diacul ori dascălul să le vândă, dacă le aveau gata, cărțile de trebuință sf. biserici sau dacă nu, să le scrie. Și după înțeles, în casa popii sau a unui fruntaș țăran, se apuca diacul de copiat și scria neconținut săptămâni, ba uneori chiar luni întregi, precum era cartea de mare. Intre timp și dascăleă pe copii, dacă era cazul¹⁾, adecă dacă i-ar fi cerut-o aceasta popa pentru fiii lui sau unii țărani mai înstăriți pentru ai lor.

Aceasta era realitatea românească în una din fețele ei. Mai exista alta cu rădăcini în zona calculelor politice, a cărei expresie concretă era acțiunea de maghiarizare²⁾ pric trecerea unui număr cât mai mare de Români la calvinism.

Unele măsuri aveau în ele dela început condițiunile atracțiunei. Strădania intelectualilor nobili unguri din acel centru de cultură, care era Alba-Iulia, de a pune la îndemâna clerului român o bogată literatură bisericească, în care aveau grije să strecoare grăunțele noii credințe și să elimine din ea ceea ce putea crea confuziuni, era în parte frumoasă.

¹⁾ Șt. Meteș, *Istoria bisericii*, etc. 373, 374.

²⁾ Rákoczi încercase toate metodele și mijloacele; între altele, dăruia și nemeșii Românilor care-l sprijineau pe acest calvin intransigent și ungar intolerant (N. Iorga, *Sate și preoți din Ardeal*, 49) Lucrul e relevat și de Șincai: „Eu insumi am cetit cărțile nobililor din Alămor, care așa sunt date de Rákoczi: „*cât se vor lăsa de Sf. unire cu pravoslavnicii, adecă cu calvini, îndată să-și piardă și nemeșugul și iobagul*” (*Cronica Românilor* la a. 1643; Cf. T. Cipariu, *Acte și fragmente*, 201).

Curte li s'a făcut și romano catolicilor, ba și atacuri au fost date împotriva dogmei bisericii romane. Și nu va spune nimeni că loviturile au mers în gol... Căci, nu numai pentru isgonirea limbii slavone pleda, ca și mitropolitul Simion Ștefan în prologul sau prefața „*Noului Testament*”, precum și cu 3 ani mai târziu în prefața *Psaltirei* la 1651, ci pentru lepădarea limbii latine din cultul euharistic (roman). Presiunea s'a produs, am putea spune, bilateral.

Încă în diploma de numire a lui Simion Ștefan ca mitropolit în locul lui Iorest, destituit, între cele 15 puncte (condițiuni) umilitoare, în unul se punea și problema învățământului românesc: „averile dăruite și cele ce se vor mai dărui bisericilor, le va întrebuința numai pentru zidirea bisericilor și a școlilor¹⁾. Dar bietul mitropolit nu numai că nu dispunea de asemenea averi, ci nici de libertate. O știau ei bine aceasta, însă puțin praf în ochii mulțimii nu strica.

Acelaș lucru îl face succesorul lui G. Rákóczi II, principele Mihai Apaffi, care transmisese la 20 Febr. 1659, prin superintendentul calvin, Petre Kovásznai, lui Sava Brancovici dorința să se respecte cele 15 puncte primite de Simion Ștefan (1643) cărora le mai adaugă patru spre a fi observate de episcop, (în act nu se dă numirea de *mitropolit*) protopopii și preoții români: 1. „Să se înființeze școli românești în Balgrad și în comitatele Huniedoara și Maramureș și pe teritoriul Cetății de Piatră (Kövár), în care tinerii români să învețe a scrie și citi în românește și unde se poate să se dea o cultură mai întinsă limbii²⁾. În acest scop, tipografia românească din

¹⁾ Șt. Meteș, o. c., 286; Ion Bianu, *Introducerea limbii românești în biserică*, București 1904, 45.

²⁾ Șt. Meteș, o. c., 284; *Augustin Bunea*, ocupându-se de aceleași chestiuni, publică, din corespondența pe care o avusese Gelei cu Rákóczi, șase puncte care au fost impuse lui Iorest și urmașilor lui, adică lui Simion Ștefan și Sava Brancovici: 1. În Alba Iulia ori în alt loc potrivit să înființeze școala cu doi sau trei învățători, care să știe latinește, grecește și românește; 2. Să țină tipografie și să tipărească cărțile trebuincioase în școale și biserici; 3. Să silească pe preoți a se lăsa de borborosit în limba străină slovească și țaranilor să

Bălgrad, cât mai curând să fie restabilit în vechea ei splendoare, prin care să se publice cărți folositoare, în deosebi de cele sfinte¹⁾.

Sârguinciosul Sava Brancovici ținând un sinod în Alba Iulia în 1675, între alte probleme, pune și pe cea a instrucției copiilor: „Iară pîntru să se mai întărească și pruncii nefiind ișculă unde să învețe, tot creștinul să-și ducă pruncii la besearecă și popa, după ce va isprăvi cu slujba besearecii, să facă știre cum să se strângă pruncii în beserică, să-i învețe cum iaste scris mai însus”, adică: Tatăl nostru, Credeul, Zece porunci, iar acela dintre creștini care nu le va învăța, „va fi fără lege lui Dumnezeu”²⁾.

După scoaterea din scaun a lui Sava Brancovici, cărmuitorul Transilvaniei, principele Apaffi, promite să facă el pentru Români — în domeniul instrucției — ceea ce nu făcuse îndeajuns mitropolitul. Dar promisiunile calvinului au rămas neîndeplinite³⁾. Și poate că a fost mai bine.

Calvinismul la Făgăraș. Susana Lorántffi. Ioan Amos Comenius la Sárospatak

Stăruințe cu mult mai meșteșugite, o cursă ingenioasă pentru convertirea Românilor la calvinism, întinse principesa Susana Lorántffi, văduva lui Gheorghe Rákoczi I, Românilor din Țara Oltului. Și nu i-a fost greu. Ținutul Făgărașului a

țină slujba românește; 4. Să traducă (în) românește rugăciunile de dimineața și de seara ale calvinilor și să le tipărească și să le rostească în toate adunările românești; 6. Cântările românești (traduse în românește) de cari se folosesc cei din Caransebeș și Lugoj să le tipărească și să le cetească în toate adunările; 7. Catechismul tradus pe românește să-l tipărească și în orele prescise să-l propună băeților și fetițelor”. Aceasta la 9 Nov. 1640. (*Episcopit P. P. Aron și D. Novacovici*, Blaj 1902, 82; „*Vechile episcopii românești*”, p. 87, 88 și de acelaș: „*Mitropolitul Sava Brancovici*”, Blaj 1906, 31—32).

¹⁾ T. Cipariu, *Acte și fragmente*, 149.

²⁾ T. Cipariu, *Acte și fragmente*, 140.

³⁾ N. Iorga, *Sate și preoți din Ardeal*, 79.

a fost scos după moartea lui Ghenadie I (1575—1585) de sub jurisdicțiunea vlădicilor români și supus jurisdicției parohului reformat din Făgăraș¹⁾. Abia Mihai Viteazul, în urma tratatului încheiat în 20 Maiu 1595 cu Sigismund Báthori, trece ținutul din nou sub jurisdicțiunea episcopului român Ion din Prislop. Dar după moartea lui Mihai, dacă nu după eșecul dela Mirislău, reformații anulează actul, căci în diploma de numire a lui Sava Brancovici din 28 Decembrie 1656, se vorbește, ca intrând sub jurisdicțiunea sa, de comitatele: Alba, Hunedoara, Bihor, Zărand, Crasna, cele 2 Solnocuri, Dobăca, Cluj, Turda, Târnava și Mureșul, dar nu și Făgărașul. Prin urmare, partea aceasta de țară era la dispoziția lor de aproape 60 de ani.

Numele Susanei Lorántffy, fata marelui proprietar Mihail Lorántffy, care prin zestrea fiicei va contribui și mai mult la prestigiul și autoritatea ginerelui său, prefectul de Borșod, Gh. Rákoczi I, nu trebuie deslipit de Sárospatakul lui Ioan Amos Komensky—Comenius. Fanatismului ei religios îi va fi recunosătoare biserică (reformată) și școala ungurească. Ea face dintr'un intelectual indiferent, cum a fost Gh. Rákoczi I, un om de acțiune, de hotărâri mari, la a căror aplicare va asista, jertfind averi, timp și însăși tinereța ei. Rămăsă văduvă, își dedică viața unor opere sociale. Una din ele e și școala dela Sárospatak²⁾, unde chemă, la 1650, pe pedagogul pribeag și

¹⁾ Pokoly Jozsef, *Az erdélyi református egyház története*, B-pest 1904, II, 171.

²⁾ Înființată la 1631, într'o mănăstire a ordului călugăresc minorit. Cel dintâiu învățător al ei a fost Șt. Kapăcsi, un călugăr franciscan trecut la reformă și tot odată un aprig propagator al ei. La început avea caracterul de școală trivială promovând preoți și dascăli calvini. Încă din primii ani a fost patronată de nobilimea maghiară reformată care o susținea cu oarecare sacrificii.

Cetatea Sárospatak intră în posesiunea familiei Rákoczi la 1616, iar Gh. Rákoczi (bătrânul) simțindu se obligat a-i ridica prestigiul la al celei bethleneze dela Alba-Iulia, încă din 1643 chemă pe Comenius, întâiu la Alba-Iulia ca succesor al marelui umanist Alstedius, apoi aici. Prima dată pedagogul ceh refuză invitarea justificându-se prin obligațiunea ce o avea față de Ludovic Geer, ai cărui copii îi educa și cu ai cărui bani își tipări o parte din cărțile sale. La 1648, după moartea lui G. Rákoczi I, conducerea Transilvaniei o luă fiul său mai mare, Gh. Rákoczi II.

mare idealist, Ioan Amos Comenius, scriindu-i cuvinte simțite:

„Te invităm, în numele meu și al copiilor noștrii, ca să vii și să ne fii de ajutor la reforma școalei noastre din Sárospatak. Căci și aici la noi toți au început să-ți preamărească metoda ta. Să vii, să ni-l arăți: clar, deplin și în pildă vie, luminoasă. Nu avem intențiunea de a te abate dela studiile tale serioase, ci voim numai ca *sub conducerea ta* învățații noștri bărbați să realizeze reformele necesare prin metodele pe care le-ai găsit și stabilit cu multă osteneală, astfel ca lucrul să fie și ție și nouă spre bucurie“¹⁾.

Și veni Comenius în 20 Noemvrie 1650, ocupând, cum i-am zice astăzi, postul de „director de studii“, introducând în programa școalei ideile pansofiei sale precum și principiile și concepțiile pedagogice cuprinse în „*Orbis sensualium pictus*“, pe care o scrisese aici; operă, care, chiar mai mult decât „*Janua linguarum reserata*“, a umplut pământul, fiind mereu editată până aproape în zilele noastre“).

Din notele și scrisorile rămase dela Susana Lorántffi, se află că I. A. Comenius a stat la școala principesei trei ani, primind ca plată anuală: 600 fl., 60 saci de grâu, 40 fl., bani pentru haine, 15 vedre de vin, 6 porci, 15 miei, 15 pudzi de miere, 25 pudzi de unt, 2 hl. fasole, 1 hl. de linte, 1 hl. meu, 2 vedre ulei și 24 cară de lemne²⁾.

Organizarea gimnaziului din Sárospatak, ideile care au temeinicit această organizare, desigur sunt cele cunoscute din opera sa pedagogică, în special din *Orbis sensualium pictus*.

Văduva principesă Susana Lorántffi, o femeie cultă de altfel, în vara anului 1649, însoțită fiind de fiul ei Sigismund, un tânăr inimos, înzestrat cu o frumoasă cultură apuseană, merse la moșiile dela Sárospatak. Aici, fiind plăcut impresionat de cele ce au văzut în școală al cărui caracter de *școală superioară* i-l dăduse Tolnai, primul ei rector, cedând rugămintii acestuia, și-au luat angajamentul a-l aduce cu orice preț pe Amos Comenius aici (Körösi—Szabó, *Az elemi népoktatás Enciklopédiája*, Budapest, 1912, II, p. 266).

¹⁾ P. Pipoș, *Istoria Pedagogiei*, Arad, 1892, p. 269.

²⁾ Dr. Milan P. Sešan, *I. A. Comenius: Informatorul școalei materne* (traducere din limba cehă) în Prefață, p. VIII, București, 1942.

³⁾ Körösi—Szabó, *o. c.*, p. 267.

O carte care cuprinde toată truda lui I. A. Comenius la Sárospatak, toate cuvântările ținute în fața principelui, a aristocrației conducătoare a țării și a oamenilor de școală care erau chemați să-i aplice ideile, e „*Primitiae laborum*”.

Omul care, foarte senin, putea spune spre amurgul vieții „dacă cineva dorește să cunoască și mai de aproape profesia mea de credință și cuvântul meu, voi numi pe *prima* credința apostolilor și voi indica pe *al doilea*: Tatăl nostru cu cele Zece porunci ca reguli ale purtării mele”, idealistul care vedea viața aceasta ca o pregătire spre viața eternă, a fost un mare și luminat democrat. Cu cât era el situat deasupra epocii susținând „înfrățirea popoarelor prin pace, *iubire și înțelegere*”¹⁾, a putut-o vedea în timpul șederii sale la Sárospatak, când a avut prilejul să cunoască realitatea hădă a unei orânduiri sociale cu totul opusă crezurilor lui, care cereau respectarea demnității omenești, *dreptul la cultură al tuturor fără deosebire de naționalitate și confesiune*. Doar el spunea, desaprobând ordinea politică din țara în care se găsea, că „indreptarea unui popor prin educație este cu puțință numai dacă toate păturile lui sociale se împărtășesc de binefacerile ei”²⁾; prin aceasta anticipând lozincile de mai târziu, relative la democratizarea integrală a învățământului public.

Dar acest precursor al postulatului de educațiune obștească și propovăduitor al iubirii samarinene, avu curajul și sinceritatea de a spune, pe temeiul constatărilor și experiențelor personale de când era aici în Sárospatak, patronilor săi vorbe care nu puteau măguli pe conducătorii unui popor. I. A. Comenius relevă, într'un memoriu adresat la 1659 „*Ad Serenissimum Transylvantiae Principem Georgium Racoci*”, stări de fapt care îi dădeau dreptul să exclame: „Dragă Țară Ungurească, aș vrea să spun tot binele despre tine. Dar trebuie să căutăm principiile, fără

¹⁾ I. A. Comenius, *De rerum humanarum emendatione consultatio catholica* (Desbatere universală cu privire la indreptarea lucrurilor omenești) Brno, 1892, p. 47.

²⁾ I. Lupaș, *Probleme școlare*, București, 1936, p. 217.

a căror cunoștință nu putem porcede la tămăduirea relelor. Pământul țării este bun și totuși se găsesc aci mulți cari flămâzesc, cari pătimesc de boli molipsitoare și mor înainte de vreme . . . Maghiarilor nu le place să muncească, ci ei iubesc trândăvia și traiul fără lucru; de aci urmează că puțini dintre ei învață meșteșuguri mehanice mai fine; poartă puțină grije și pentru gospodărie. Cerșetoria și mizeria e frecventă; de aceea țara jumătate e pustie . . . Despre siguranța drumurilor și proprietății nici nu se poate vorbi; tâlhăriile de drum sunt la ordinea zilei. Dau puțină atențiune educațiunii; *în întreg regatul locuit de Maghiari, nu există nici o școală în limba maternă*, unde copiii să fie deprinși în cunoștințe mai înalte și mai bune moravuri. Neștiința se răsfată în măestriile libere, în istorie, în filosofie, în medicină . . . Se nasc mulți copii, dar nu se îngrijește nimeni de ei să le dea putere de viață. Cauza numărului scăzut al copiilor: multe familii nu trăesc laolaltă și nu au copii, fiindcă anevoie ar putea purta o căsnicie, deoarece abuzurile domnilor feudali îi împiedecă. Cei mai mulți trăesc împreună în viață nelegitimă, împăcându și astfel poștele desfrânate. Dacă sunt la ei puțini oameni bătrâni, pricina este hrana cea proastă. În ținuturile locuite de Maghiari lipsesc medicii și farmaciile . . . Educațiunea este rea; tineretul nu este crescut spre activitate vie; aci nu învață, nu știe și nu voește nimeni nimic cu temei . . . Cauza religiei destrămate și sterpe este împrejurarea, că religia lor e reformată numai pe din afară, nu pe din lăuntru, numai dogmele și ceremoniile, nu însă și practica vie a pietății (praxis pietatis).

Pentru sporirea populațiunii ar fi mijloc potrivit, dacă s'ar promova în popor căsătoriile legitime, prin micșorarea sarcinilor publice și dacă legile privitoare la căsătorie ar fi respectate¹⁾.

Însă nu un altruism generos sau o dragoste desinteresată

¹⁾ I. Lupaș, *Ce scria la 1659 Amos Comenius despre stările dintr'o țară vecină?* în *Foaie pentru Minte, Inimă și Literatură* Seria II An. II nr. 9 din 1944.

a determinat pe Susana Lorántffi a ordona lui Ioan Kemény, prim căpitan al Făgăraşului, să întemeieze aci o şcoală românească ¹⁾, ci o veche patimă; râvna mare pentru propagarea calvinismului între Români. Acelaş mobil care a condus-o la înfiinţarea şi întreţinerea colegiilor reformate din Aiud şi Debreţin ²⁾.

Principesa Lorántffi înfiinţează şcoala din Făgăraş

Iniinţată prin diploma fundaţională din 3 Aprilie 1657, după ce se făcuse cunoscut planul şi fruntaşilor români, care, entuziasmaţi, şi-au oferit serviciile din dorul şi dragostea pentru o şcoală sistematică, instituţia s'a deschis în vara aceluiaş an.

Dacă a mai avut sau nu acest oraş şi alte şcoli înainte, nu se ştie. Dar cea care venea acum, aducea un spirit nou: o organizare sistematică, un plan studiat amănunţit răspunzând tuturor necesităţilor şi condiţiunilor de funcţionare: întreţinerea localului, a personalului didactic, a elevilor, precum şi îndatoririle acestora, drepturile lor şi inspecţia; toate stabilite printr'un regulament al cărui cuprins merită să fie cunoscut, fiindcă el prezintă nu numai o importanţă documentară, ci şi un indiciu de nivel cultural-pedagogic.

Dăm textul lui după traducerea românească a profesorului I. Lupaş ³⁾:

„Noi Susana Lorántffi văduva Măriei Sale fericitului în Domnul, Gheorghe Rakotzi, din mila lui Dumnezeu oarecând Domn al Transilvaniei, stăpânitor al părţilor ungurene şi comite al Secuilor.

Dăm de ştire tuturor căroră li se cuvine, prin această scrisoare a noastră şi în deosebi cinstitului şi măritului Domn Ioan Kemény de Gyergjomonostor, prim căpitan al Făgăraşului prefectului nostru de acum şi din viitor, judecătorilor noştri de curte,

¹⁾ N. Iorga în „*Revista Istorică*”, 1923, Octombrie.

²⁾ Ion Matei, *Din carnetul unui dascăl*, Sibiu, 1910, p. 95.

³⁾ I. Lupaş, *Documente istorice transilvane*, vol. I, Cluj, 1940, p. 270—276.

pârcălabilor, ișpanilor și tuturilor dregătorilor făgărășeni, boerilor, protopopilor și preoților celor prezenți precum și celor viitori, că noi cari cunoaștem și socotim că datoria noastră de căpetenie este să apărăm și să răspândim religia și să ocrotim binele obștesc, văzând în ce neștiință grozavă este ținută întreaga națiune română din cuprinsul domeniului nostru făgărășan, atât poporul de rând cât și boerii, ba chiar și aceia cari ar fi datori să învețe pe alții.

În afară de asta, fiind rugată și de cei mai luminați ai lor, din milă creștinească am orânduit să se ridice aici în orașul nostru Făgăraș spre binele lor viitor, o școală românească cu învățătorii și învățăceii de trebuință împreună cu proviziunile cuvenite pentru întreținerea acestora. Spre orânduirea și conducerea ei, am pus să se facă niște legi de către supușii noștri pricepători în astfel de lucruri, pe cari propunându-le și fruntașilor români din Făgăraș aceștia le-au primit cu bucurie mare de bună voie, făgăduind și ei după puțină ajutorul lor la lucrul acesta sfânt și dumnezeesc.

I. Despre locul, clădirile și scutinta școlii românești

1. Școala românească să fie numai decât lângă școala maghiară pentru folosul ei mare și pentru ca să poată fi inspectată mai cu ușurință pentru ca învățăceii români să învețe ungurește și să-și poată însuși mai ușor scrisoarea maghiară și latină, în schimb să poată învăța și învățăceii maghiari cărora le va plăcea să vorbească și să scrie românește.

2. Românii să aibă locuință deosebită atât pentru învățători cât și pentru învățăcei, apoi auditoriu și curte separată, din care însă printr'o ușă comună să se poată întâlni cei ce sunt datori să trăiască unii cu alții în bună înțelegere frumoasă, altfel vor fi pedepsiți din partea maștrilor după merit.

Scutinta să fie aceeași ca și a școlii maghiare.

II. Despre maestrul (profesorul) român

1. Să fie cărturar ieșit din școlile reformate maghiare, om cu adevărată știință, care să poată scrie și vorbi foarte bine românește.

2. Instituirea și slujba să i-o dea Domnul Făgărașului în virtutea demnității sale de dregător superior, ministeriul sau consistoriul din Făgăraș. Să stea cu totul sub ascultarea acestora.

3. Să învețe mai întâi atât pe cei mari cât și pe cei mici *Abeceul românesc*, după aceleași litere să-i învețe să scrie bine și cu adevărat românește, în deosebi să-i deprindă cu citirea *Testamentului Nou*, a *Psaltirii* și a *Catechismului*, tipărite în *Alba-Iulia*, după aceea îndată sau chiar în acelaș timp să-i învețe *Capita Catechetica* (Capetele Catechismului) românește Tatăl nostru, Crezul Apostolesc, cele 10 porunci, taina Botezului și a Cuminecăturii și rânduiala canoanelor disciplinei bisericesti. Pe lângă acestea îi va învăța să cânte românește după obiceiul bisericilor din *Caransebeș* și *Lugoj* cu adausul că acestea — cântările — *trebuie să le scrie cu litere românești*. Catechismul și scrierea adevărat românească. Pe grămălici și alți ucenici, cari cercetează școala în speranța serviciului bisericesc, să-i învețe și felul cum să predice sau numai câte ceva din Catechism.

4. Să învețe cel puțin în atâtea ore, ca maestrul maghiar.

5. Cu maestrul maghiar să țină corespondență bună, ca niște prieteni cu aceeași dregătorie și amândoi să trăiască în bună înțelegere laolaltă și cu elevii, ca nici Românii din partea Ungurilor și nici aceștia din partea Românilor să nu aibă nicio supărare. Neținându-se de acestea, maestrul sau să fie pedepsiți de magistrați după felul greșelii lor, sau să cadă mai întâiu asupra lor cenzura grea consistorială.

6. Să se ducă sânguincios la biserica românească la deprinderea celor sfinte, în deosebi în dumineci și în sărbători, apoi la înmormântări, dacă e poftit, cu întreaga școală și să cânte cântările românești după obiceiul din *Caransebeș* și *Lugoj*, făcând el însuși pe cantorul sau ducând glasurile (cântând înaintea elevilor săi).

7. Rugăciunile obicinuite în toate zilele traducându-le cât de curând în românește (la aceasta să se folosească de ajutorul celor cari știu bine românește) le va zice el însuși în bise-

rica românească, cel puțin până atunci, până când preotul românesc orânduie spre aceasta le va putea învăța și le va putea spune însuși.

9. Să nu trimită maestru (dascăl) în sate românești până când acesta nu cunoaște deplin scrisul și cetitul românesc, până când nu știe bine cânta și nu a învățat Catechismul despre care va da dovadă și probă lămurită pe timpul examenelor regulate, spre mulțumirea vizitatorilor și a inspectorilor, altfel va fi pedepsit micșorându-i-se salariul potrivit cu judecata magistratului și cu invoiala consistoriului.

III. *Despre grămăticii și alți ucenici*

1. Grămăticii din întreg ținutul Făgărașului sunt datori a veni de pretutindenea și a învăța în școala aceasta românească din Făgăraș; altfel vor fi scoși din grămăticie iarăși la starea de iobagi.

2. Înainte de toate să se obișnuiască cu frica lui Dumnezeu; dimineața, seara, să se roage regulat zicând în taină rugăciunile scrise pentru elevi la sfârșitul Catechismului în limba românească.

3. Să se învețe cu sârguință și dacă li s'a incredințat vreun elev, să-l învețe și pe acesta.

4. Să nu primească nici un elev fără știrea maestrului.

5. În fiecare seară să zică în școală rugăciunea regulat în limba românească cum se obișnuiește în școala maghiară; cei cari se abat dela aceasta fără motiv îndestulător, să fie pedepsiți cu un ban.

6. Acelora care fără știrea maștrilor vor lipsi dela lecțiuni, să li se detragă câte o pâine (țipău).

7. Acelora care lipsesc dela serviciul divin duminica, să li se detragă prebenda (merindea) și să o dea altora; cei ce vor lipsi în săptămâna când le vine rândul la slujbă, să dea câte un ban. Asemenea și aceia, care nu sunt de față la înmormântările morților.

8. La înmormântări, atât meșterul cât și grămăticii vor fi plătiți ca și maestrul maghiar.

9. Grămăticul, care vrea să devină preot sau ori și cine altul, dacă nu va învăța în școala dela Făgăraș și nu va isprăvi aici învățătura, să nu poată fi preot în ținutul Făgărașului.

Dacă însă vreun protopop sau vreun sat îl va primi, să fie pedepsit de magistrat; preotul astfel primit să fie făcut iobag, dacă cumva nu va veni îndată să învețe în școală și să-și isprăvească aici cursul.

10. Preot sau maestru străin să nu poată veni din altă parte în ținutul Făgărașului până când în școala românească din Făgăraș se află cineva bun pentru aceasta. Iar dacă aici nu s'ar afla, să primească pe vreunul tot din ținutul Făgărașului ca nu cumva să vină între ei (preoți sau măștri) vreun smintit (ész-vesztő) care să primejduiască mintea poporului. Dacă vor face altfel, magistrul îi va scoate și îi va pedepsi, atât pe ei cât și pe protopopi și satele.

11. Acei grămățici, cari sunt bine deprinși cu învățătura, să poată predica, chiar și până sunt în școală, în biserica românească din Făgăraș și pe sate, mai ales duminica și în zilele de sărbătoare — chiar și cu alte prilejuri, când au timp — pentru ca să se deprindă cu predica. Aceasta însă cu știrea și cu învoiala protopopului de rând.

12. Grămățicii și ucenicii cari au părinți bogați, nu pot fi împărtașiți din beneficiile orânduite școlii, decât atunci când părinții lor din ură față de învățatură și educație nu ar voi să-i îngrijească, cu toate că tinerii ar avea o atragere și purtare foarte bună.

IV. *Despre Inspectorii școlii*

1. Inspectorii școlii să fie în primul rând dregătorii (preoții) din Făgăraș, apoi 2—3 inspectori din Consistoriu, cari știu bine românește și au învățătura cuvenită, împreună cu câte 2 dintre boerii și predicatorii români mai învățați.

2. Datoria acestora e să viziteze în fiecare lună cel puțin odată școala cu bună grijă, ca să vadă cum se ține toată rânduiala, cum își fac datoria măștrii, cum sporesc elevii în științe și cum țin legile.

3. Sunt datori tot ei să țină în fiecare an două examene publice, unul primăvara, înainte de Paști cu două săptămâni, iar altul toamna, înainte de culesul viilor tot cu atâta. La acestea se vor convoca dregătorii cei înalți, cei mai cu vază, boeri, preoți și alți oameni competenți, ca să vadă sporul cel frumos al învățaturii.

4. Aceia dintre elevi sau ucenici, cari pentru a-și spori învățatura, vreau să treacă în școala latinească, după ce au terminat studiile în școala românească, să poată fi înaintați cei potriviți pentru aceasta cu știrea și cu învoiala și după judecata acestor inspectori.

V. *Despre salariul maestrului și despre susținerea ucenicilor școlii*

1. *Salariul maestrului școlii*

Maestrul școlii dela noi:

Plata în bani patruzeci de floreni	fl. 40
Grâu șasăsprezece găleți	cub. 16
Vin douăzecișicinci vedre	cub. 25
Bere optzeci de vedre	cub. 80
Vite două	nr. 2
Sau pentru acelea patru florini	fl. 4
Cași doi	nr. 2
Lemne douăzeci și cinci de care	nr. 25
Dela boeri plată în bani cincizeci de floreni	fl. 50

și câte o găină în fiecare an. Banii ceilalți — deoarece fiecare boer e dator să dea pe an câte 50 floreni, câte o găină — să fie pe seama ucenicilor fără merinde (prebendă) și a băeților săraci. Didactrul dela copiii Românilor din Făgăraș, dela ai Grecilor, dela ai boerilor din afară și dela ai țăranilor bogați să fie tot așa ca în școala ungurească, nepoftind îndoit nici dela cei din afară nici dela alții. Copiii oamenilor săraci și ucenicii, cari locuiesc în școală, să fie învățați fără plată.

2. *Susținerea alumnilor (interniștilor)*

1. La opt grămălici dintre cei mai săraci și mai cu tragere de inimă, cari locuiesc în școală, am orânduit să li se dea pe an din cetatea noastră, fără întrerupere, câte patru pâini (țipăi) pe fiecare zi. Aceștia să fie înaintați în rândul prim la treapta de maestri și de predicatori.

2. Preoții români din întreg pământul Făgărașului să dea câte douăzeci și cinci de bani și câte o găină pentru susținerea acestora; asemenea și satele să dea câte douăzeci și cinci de bani.

3. Colectele dela boeri, dela preoții români și dela sate să fie datorii slujbașii curții a le chivernisi cu credință la două termene în timpul examenelor publice, sub pedeapsa de a li se reține din salariul lor ce va lipsi, — care pedeapsă dregătorul de frunte o poate executa. Afară de acestea, dacă ar trebui să se dea și mai mult pentru acestea, ca pentru niște clădiri mai bune sau pentru reparațiuni, dreptul de a schimba aceste dispozițiuni il rezervăm pentru noi și pentru urmașii noștri și-l lăsăm pe seama domnilor de legiuită, dreaptă și adeverată credință reformată ai acestui pământ făgărășan.

Pentru aceea noi aceste orândueli și legi — cari nu sunt nici de cum potrivnice nici cu obșteasca dreptate nici cu legile Țării — iar pentru mărirea lui Dumnezeu și pentru întremarea națiunii române sunt foarte de trebuință, le aprobăm le votăm și le întărim atât în întregime cât și pe fiecare articol și încheietură pentru vecie — jure perpetuo — în puterea demnității noastre, în care din mila lui Dumnezeu stăpânim acest baronat al Făgărașului. Pentru păstrarea neîntreruptă a acestor constituțiuni atât de trebuincioase pentru binele obștesc și mai ales pentru slava lui Dumnezeu, îndatorăm în numele Atotputernicului pe toți urmașii noștri și după aceea întâmplându-se moartea noastră (pe care Dumnezeu să o îndepărteze) pe toți Domnii legiuiți ai acestui pământ făgărășan de-apururea; iar dregătorilor noștri de orice treaptă, mai mari sau mai mici, din pământul Făgărașului, și anume domnului

căpitan suprem al nostru Ioan Kemény de Gyerőmonostor, viitorului nostru prefect, judecătorilor supremi de curte, pâr-călabilor, ișpanilor și tuturor dregătorilor noștri din Făgăraș, boerilor, protopopilor, preoților celor de față și celor viitori le impunem și le poruncim foarte serios, ca să țină deapururea cu sfințenie și neștirbite fără nici o scădere aceste legi și orân-dueli ale noastre în toate punctele și încheieturile lor, sub pe-deapsa unei grave supărări și mustrări din partea noastră, pre-cum le încuviințăm și le aprobăm prin puterea și mărturia acestei scrisori întărită cu pecetea și iscălitura mâinii noastre.

Dată în celatea noastră făgărășană în ziua a treia a lu-nii Aprilie. În anul Domnului una mie șase sute cincizeci și șapte.

Susana Lorántffi
manu propria.

La 1662 școala Susanei Lorántffi mai funcționa.

Dintr'o dispozițiune a principelui Mihail Apaffi I, cu data de 6 Mai 1662, se știe că învățătorul școlii românești era un *Mihail Silvași* (Silvasy¹⁾, un român trecut la calvinism, dela care își trage obârșia fruntașa familie maghiară de mai târziu cu acelaș nume.

Dintr'un alt ordin al aceluiaș principe cu data de 23 Iunie 1662 se află că conducătorii cetății și ai școlii voiau să schimbe plata învățătorului român, dar principele porunci să mențină uzul vechiu.

Altă urmă despre ea nu mai aflăm până târziu către slâr-șitul veacului al XVII, la 1694, în diploma prin care Apaffi îi dă voie lui Const. Brâncoveanu, Domnul Munteniei, să zidea-scă o biserică de piatră pentru Români din Făgăraș; în ea face o scurtă mențiune și despre școala românească de aici²⁾.

¹⁾ Pe care îl mai întâlnim, ultima dată, între martorii ascultați cu prilejul anchetei făcute de Șt. Gyármáty episcopului Ioasaf al Bălgradului la 12 Iulie 1682 cu domiciliul (stabilit) în „alumneul (internatul) colegiului Patachin din Alba-Iulia” (Aug. Bunea, *Vechile episcopii românești*, p. 137).

²⁾ Dr. Ilarion Pușcariu, *Documente pentru limbă și istorie*, Sibiu, 1897, II, p. 358.

Probabil va fi funcționat până la unirea unei părți dintre Români cu biserica Romei, adică până când au rămas Românii din părțile acestea sub jurisdicțiunea parohului reformat din Făgăraș¹⁾. La 1701 *nu mai exista*, căci în diploma leopoldină din 19 Martie acelaș an, între altele, se dispune ca și în Făgăraș să se ridice școală românească²⁾.

Apresiasi lumina și învățătura ce s'a putut răspândi între zidurile școlii din Făgăraș, se poate recunoaște că cu două, aproape trei veacuri în urmă, a fost cea mai de frunte vatră de cultură din Transilvania³⁾.

Cum își recruta elevii școala dela Făgăraș? Nu e vorba de anii ulteriori când faima ei trecuse și în Țările Române, căci la 1677 aflăm pe un oarecare Ionașcu din Moldova dus în „Țara Oltului de au învățat gramatici”⁴⁾, ci în întâiul și în al doilea an de viață.

Grămăticii din Țara Oltului la 1658

Dintr'un document din Februarie 1658, aflat în archiva bisericii reformate din Făgăraș, se poate vedea că au fost inspectați (examinați) în acel an, conform art. 3 p. 9 din Regulamentul școlii Susanei Lorántffi, preoții și grămăticii din 39 sate făgărașene. Dintre examinatori trebuie să fi fost însuși Mihail Silvași, învățătorul școlii românești. Dacă *preoților*, după cum reiese din document, nu li s'a cerut să spună pe românește decât Tatăl nostru, Crezul, Zece porunci, cititul și scrisul românesc (predica va fi fost substituită prin Cazanie), *grămăticilor* nu li s'a putut impune să știe decât cel mult cititul în românește.

Acest document face cunoscute numele grămăticilor din

¹⁾ Pokoly Iozsel, *o. c.*, II, p. 171.

²⁾ N. Nilles, *Symbolae ad illustrandam historiam ecclesiae orientalis in terris coronae S. Stephani*, Oeniponte (Innsbruck), 1885, I, p. 298.

³⁾ Dr. I. Rațiu în „*Foaia Școlastică*”, (Blaj) An. XIII, Nr. 11.

⁴⁾ *Revista pentru istorie, arheologie și filologie*, An. II, p. 138.

Țara Oltului, prezentați la acel examen. Dăm lista lor după D. Valer Literat și M. Járay¹⁾: *Veneția de Jos*: Solomon fiul popii Radu, *Ion* fiul lui Radu Penciu, *Dumitru* fiul popii Gherman; *Comana de Jos*: Stan. Alții nu sunt. Și acesta e surd; *Lupșa*: Stan fiul lui Aldea Chiușdea din Cuciulata; *Comana de sus*: *Lupul* fiul lui Mani Purcar, fiu de boier; *Părău*: *Stanciu Făt* și *Bucur Andrei*, căsătoriți. Făt știe bine ceti; *Șinca*: *Roman Dobre*, *Aldea popii Oprea*. Lipsesc amândoi.

Bucium: Grămățici are 2: *Ionașcu*; altul e *Cârștian Bude*.

Hârșeni: grămățici are 3; al doilea e fiul lui Bârsan Urs, al treilea e nepotu Popii Petre, șchiop;

Mărgineni: are patru grămățici: 3 sunt fiii preoților, al 4-lea e fiu de țaran;

Toderița: grămățici: *Stoica*, fratele mai mic al preotului. E fecior bătrân. În acest sat mai e și un alt grămățic cu numele Ionașcu, fiul preotului Ioan. Știe ceti rău scrisoare românească. S'a poruncit ca să meargă la Făgăraș să învețe.

Mândra: are doi grămățici; *Iași*: doi; unul e fiu de țaran;

Săvăstreni: are 4 grămățici; unul e *Hangul*, fiul preotului Radul; altul *Ionașcu*, e fiul preotului Stan; *Marcul*, fiul bătrânului Pitar și *Fătul*, fiul lui Ion Pralea.

Berivoii mici: grămățici sunt doi, fiul popii Aldea și al lui Nicudă. Acesta e căsătorit, celalalt e un copil.

Recea: grămățic e fiul popii Oprea.

Săsciori: grămățic e *Radu*, feciorul popii Ion. Știe ceti rău scrisoare românească.

Dejani: grămățic e un fecior tânăr cu numele *Vlad Drăghiciu*, care s'a căsătorit nu demult. Nu știe bine nici cetitul scrisului românesc, nici n'are bază la Catechism. Se cere neapărat să meargă la școala românească.

Drăguș: Grămățici 3: 1 căsătorit; ceilalți doi necăsătoriți. Cel căsătorit e fiul preotului Bărbat; *Ionașcu* cetește scrisoare românească cam așa. Numele unui necăsătorit e

¹⁾ „Vizite” calvinești la preoții români din Țara Făgărașului în Anuarul Institutului de Istorie Națională, 1936—1938, p. 583—619.

Gheorghe; al treilea e fiul unui iobag de al Măriei Sale Doamnei noastre și locuște în mănăstirea Drăgușului. *Acestora le e de lipsă învățătura în școală; Ludișor: 3 grămăticii; fiul popii Banciu, al lui Ionașcu Grama și al popii Mani; Dridif; Nen, e căsătorit, celălalt e Bucșa, necăsătorit. Voivodenii mari: grămăticii sunt doi și le e de lipsă învățarea în școală.*

Un dascăl de peste munți, animator al vieții culturale din Crișana și Banat: Vasile Sturza Moldoveanul

Intr'una din lucrările sale¹⁾ Nicolae Iorga, deși a văzut strâmt școala românească din Transilvania, caracteriza această epocă printr'o singură frază: „alături de școala Susanei Lorrântfi, își ducea viața grea școala simplă, a satului cu dascăli din Moldova, veniți dela Ruși (?), dieci, copişti, ca alde Vasile Sturza (1680)”. Intr'adevăr, e uimitor cât a putut realiza, umblând, acest Vasile Sturza, poate unul din cei mai harnici copişti din vremea, când cartea românească era un vehicul rar și tocmai prin aceasta prețios. Iconar, zugrav, copist, dascăl, a plecat din satul Bărboși (Moldova), unde probabil se va fi născut, cutreerând județele: Mureș, Someș, Bihor, Arad, Timiș, Severin și Hunedoara, zugrăvind icoane și biserici, învățând copiii sau copiind cărți, al căror număr mare încă nu se cunoaște deplin. Activitatea lui didactică merge paralel cu cea de copist. De aceea, se impune a-i cerceta această activitate, din ea deducând și pe cea dascălească. Ipoteza că ar fi fost chemat de episcopul Eftrem Veniamin al Orăzii²⁾, care va fi observat lipsa de cărți sfinte în bisericile din Bihor, frumusețea scrisului său fiind vestită, ar putea fi confirmată dacă i s'ar cunoaște viața mai bine.

Deocamdată se știe că a venit în Bihor după 1695, căci dela 1683 și până la 1695 a stat la mănăstirea Prislop (Plosca)

¹⁾ *Istoria învățământului românesc*, p. 54.

²⁾ Nicolae Firu, *Urme vechi de cultură românească în județul Bihor*, Oradea Mare, 1922, p. 20.

unde a scris un *Octoih*¹⁾ și un *Ceaslov*²⁾ indeletnicindu-se în acelaș timp și cu zugrăvitul, intrucât aici era o școală de zugravi cu tradiție.

În Bihor e întâlnit pentru prima dată în Popmezău, prin Sept.— Oct. 1698, unde face o copie după *Molitvelnicul* apărut la Bălgrad în primăvara aceluiaș an³⁾, apoi în Stracăș, după cum semnează pe un *Liturghier*: „scris-am această svântă liturghie dascălul Vasile Sturze moldovanul, rojd. 1699. Sept”. În acelaș an, 1699, în Răbăgani, scrie „*Rânduiala ispovedaniei*”, iar la 1700, „*Liturghierul*”⁴⁾. Un an mai târziu e din nou în Stracăș, unde scrie „*Ciaslovul*” și „*Glasurile*” (mss. Nr. 706 din Bibl. Acad. Rom.), pe ultima semnând: „Vas. Sturze Badiul Mold. pisal selo Stracăș, roj. 1701. avg. 10”; tot acolo la sfârșitul unei „poloșcoșnițe” „13. Sept. 1699”⁵⁾. Se susține⁶⁾ că și „*Sinaxarul*”, „*Pascălia*”, și „*Slujba Paștilor*”, tot el și tot aici le-ar fi scris.

La 1706, probabil silit de războiul sau turburările curuțești și mizeriile aduse de ele nu numai în Bihor, ci și prin părțile Aradului, „pe toată Câmpia Giulei”, trecu în Banat, după ce se opri câteva timp în Nădlac (Arad) pentru a scrie pe seama vr'unui bun creștin spre a le dărui apoi bisericii: „*Svetilnele*” și „*Cele 11 evanghelii ale Învierii*”, cărora le va mai adăuga, într'un alt drum, la 1714 „*Cele opt glasuri*”⁷⁾. În drumetia lui prin Banat amintește de două localități, în care a stat și a lucrat: Mănăstur și Sântandrei, amândouă pe lângă Timișoara. În prima, termină de scris un „*Acalist*” și un „*Canon*” la 24 Martie 1708, iar în a doua, copiază „*Slujba Rusaliilor*” și „*Pravila sfinților Părinți despre cele 7 taine*” în acelaș an și

¹⁾ St. Meteș, *Relațiile bis. rom. din Ardeal cu Principatele Române*, Sibiu, 1928, p. 22.

²⁾ *Șematismul de Lugoj*, 1903, p. 353.

³⁾ *Familia*, 1926, Nr. 8—9.

⁴⁾ N. Fîru, o. c., p. 21.

⁵⁾ I. Bianu și R. Caracaș, *Catalogul msselor românești*, București, 1913, II, p. 457.

⁶⁾ Șt. Lupșa, *Istoria bisericăscă a Românilor bihoreni*, Oradea, 1935, p. 35.

⁷⁾ V. Mangra, *Cercetări literare și istorice*, București, 1896, p. 26.

lună, la sfârșitul căreia notează: „Cu mila și cu ajutorul lui Dumnezeu am săvârșit cele 7 taine ale besearicei precum am allat și în cea tipărită a Mitropolitului Varlaam din Țeara Moldovei, dela Suceava, așa am și scris. Și am scris în sat în Sânt Andreiaș lângă Timișoara, în vremea când s'au ridicat Curuții lui Racolți Frenț pe Nemți. Și era răutate mare în Ardeal și la Crișul Negru și Câmpia Giulei era pustie toată și eu dascălul Sturze încă am fugit în Țara Turcului în Sânt Andreiaș, când era ciurma cea mare și au murit în Sânt Andreiaș 366 de suflete și în toată Țeara Timișoarei, ca să se știe. rojd. 1708“. De aici nu se mai știe nimic despre el. De sigur se va fi îndreptat spre alte regiuni. Abia în 1730 e întâlnit din nou în Răbăgani unde scrie un „*Liturghier*“ terminat la 30 Iulie¹⁾. Unde își va fi petrecut ultimii ani a vieții, dacă a rămas în Bihor sau se va fi reîntors în Bărboșii Moldovei copilăriei lui, nu se știe.

S'a emis și părerea că după moartea episcopului Veniamin al Orăzii preoții ieșeau pregătiți de sub mâna lui Vasile Sturza Moldoveanul, care îi trimitea doar pentru sfințire la Arad; pentru acești viitori preoți ar fi scris el numărul cel mare de liturghiere, de cari se află pe la multe biserici din Bihor²⁾. S'ar putea admite, întrucât cultura și indeletnicirile acestui însuflețit dascăl și caligraf de vorbe și idei curate i ar fi dat acest drept, gândindu-ne că pe atunci clericii erau simpli țărani care se formau stând câtva timp pe la mănăstiri sau pe lângă un alt preot mai luminat.

În sprijinul acestei păreri vine și constatarea că în Bihor, pe vremea lui V. Sturza, erau foarte mulți dieci și călugări copişti. N'au putut veni toți din Moldova. O parte dintre ei trebuie să fi fost elevi și „discipoli“ ai lui.

Papiu Ilarian, în a sa „Istorie a Românilor din Dacia Superioară“ vorbește undeva de feciorul popii din Grind (Turda)

¹⁾ V. Mangra, o. c., p. 23.

²⁾ N. Firu, o. c., p. 19—21.

că a fost adus înapoi legat dela școală și bătut pentru infracțiunea de a fi încercat să învețe carte.

Nu este o exagerare, însă nici nu se poate generaliza. S'a văzut mai înainte că au fost și principii care, în interesul culturii maghiare și al convertirii Românilor prin această cultură la reformă, au dat acces unora dintre tinerii de neam valah să frecventeze școalele calvinești, în special, nobililor și nemeșilor. Atanasie Anghel, feciorul popii Ion din Bobâlna Dejului și viitor mitropolit, care va semna actul de unire cu biserica catolică, învățase carte la școala calvină din Bălgrad¹⁾. Sau, mai înainte, Mihail Haliciu, bursierul dela universitatea din Basel, autorul unei ode în hexametri românești (1674)²⁾, ori,

¹⁾ T. Cipariu, *Acte și fragmente*, Blaj 1855, p. 267.

²⁾ Mihail Haliciu, fiu de nobil român din Caransebeș, după absolvirea colegiului reformat din Aiud între anii (1662—1669), care, după lista publicată de G. Alexici („Date pentru biografia unor scriitori români calvinizați” în „*Revista Teologică*” Sibiu 1916, Nr. 4—6), era cercetat de mulți fii de nobili români trecuți la calvinism, după studii în Apus, ajunsese rector al școlii reformate din Orăștie.

În literatura română a intrat prin oda dedicată prietenului său de universitate, Francisc Paris—Păpai, cu prilejul promovării acestuia de doctor al universității din Basel (1674), compusă din 10 versuri în hexametri, alternând cu pentametri românești, scrise cu litere latine. Ele au fost retipărite în *Succinta medicorum Hungariae et Transylvaniae biographia*, Leipzig, 1774, p. 174. Le transcriem în ortografie modernă:

„Cânt sănătate sărind la voi românul Apollo,
La taji căți (în) sfânta 'mpărăție ședeți
De unde cunoștințe-așteptăm și științe ferice:
De-Amsterlodam prin cărți stă 'n omenie tipar;
Lege dreaptă-a dat frumoasa cetate Geneva:
Iți vine acum Francisc ține-te Leida, Paris!
Prindeți mâna surori, cu-acest nou oaspe: 'nainte,
Și voi frați frătuți: Nimieles pasă curând.
Doamne bune mare, doctore, dascăle și bune Doamne
Cu pace îi liți, cu pâine și sare, rugăm!”

(După Ion Lăzărici, *Istoria literaturii române*, Sibiu, 1884, p. 91).

Din temeinică biografie scrisă de N. Drăganu, („*Mihail Halici: Contribuție la istoria culturii românești din veacul al XVII-lea*” în „*Dacoromania*”, IV, și extras, Cluj 1926), se află date prețioase și din domeniul învățământului. Așa, la p. 7 (extras) se amintește de o școală ortodoxă din Orăștie la 1663 în diploma lui

mai târziu, George Buitul, Ioan Cajoni-Căianul și alții. Pentru trebuințele celor ieșiți din aceste școli, ba poate și din cea a mănăstirii din Alba-Iulia¹⁾ și-a scris Popa Ioan Zoba din Vinț cea „*Cărare pe scurt spre fapte bune îndreptătoare*” (Bălgrad, 1685), tradusă după a predicatorului calvin din Baia Sprie, Ștefan Mátko, tipărită la Sibiu în 1666²⁾, doar sub un alt titlu („In-trebarea călătorului și răspunsul povățuitorului”³⁾).

Cercetând viața și activitatea lui Mihail Halici, sunt amintite două localități cu școală și dascăli orânduiți: Turda și Vurpăr. Cât privește prima, e cam greu de susținut să fi avut vreo legătură cu neamul nostru, căci într-una din dietele guvernului transilvan ținută în acest oraș la 1647, s'a adus o decisiune pentru scoaterea tuturor Românilor din el. Fână în jumătatea a doua a veacului al XVIII-lea, nici un Român n'a avut voie să se așeze aici. Însă Vurpărul, comună locuită de Sași și de Români, nu este exclus să fi avut, după pilda Sașilor, și ai noștri vreo căsuță unde copiii iobașilor primeau sumare cunoștințe despre Dumnezeu și puterile lui. Numele dascălului Benedict Csefeî (probabil de obârșie din satul curat românesc,

Apalli I, căreia îi lasă venitele moșiei din Sebeș (Să nu-și facă nimeni iluzia că ar fi vorba de o școală românească în Orăștie, susținută de oficialitate. Cea despre care e vorba, era o școală calvină ca atâtea altele. Termenul de „ortodoxă”, i s'a dat pentru a accentua și mai mult caracterul ei de școală reformată, căci calvinii și astăzi cred că religia lor e ortodoxă, adică cea adevărată...). Apoi, informațiuni referitoare la organizarea învățământului și modul de funcționare al școlii din Orăștie de sub direcția lui Mihail Halici, ca și altele înainte de domnia lui Gh. Rákoczi II, școala din Orăștie n'are decât 3 clase: I-a, numită *alphabetaria* (scris-cititul); II-a, limba latină, elină și ebraică, puțină matematică și catechismul. Sub Gh. Rákoczi II, s'a ridicat la 6 clase (în alte locuri la 8 clase) dându-se importanță și altor discipline (logica, psihologia, metafizica, istoria, retorica, algebra și geometria). În principiu, s'a rămas tot la limba latină; ebraica s'a omis, iar germana nici nu s'a introdus în școli. (D. Doja, *A Szászvárosi or. ref. Kun-Kollegium története*, Orăștie, 1897 p. 9—10; Cf. N. Drăganu, *o. c.*, p. 4—5)

¹⁾ V. Gr. Borgovan, *Spicuri din Istoria Pedagogiei la noi la Români*, Gherla, 1886, p. 12—13.

²⁾ A. Veress, *Erdélyi és magyarországi régi oláh könyvek és nyomtatványok*, Cluj, 1910, p. 27.

³⁾ M. Gaster, *Chrestomatie Română*, I, p. 173—175.

Ceafa din județul Bihor) la Vurpăr, dă puțința să întrezărim începutul primelor înjghebări de școale din Transilvania, în lumea largă a satelor.

Dacă în Vurpăr era școală la 1674, trebuie să fi fost alte multe asemănătoare acesteia. Aceasta o mai deducem și din protocolul adunării generale a dietei transilvane ținut la 10 Ian. 1668, la Bistrița, când prin articolul 34 se ia următoarea dispozițiune: „În locurile unde popii sau *docenții* (oskolamester) au avut decima sau cartea din zilele lui Rákoczi cel Bătrân și în aceea și ceva persoane particulare au cuprins, decima sau cartea aceea să se restituie popilor și *docenților* respectivi¹⁾.

Mănăstirea Sâmbăta de Sus; școala mănăstirii

Simultan cu acțiunea de convertire la reformă, prin școala Susanei Lorântffy, călugării din Țara Oltului, mulți formați la mănăstirile din Țara Românească, duc lupta pentru apărarea și păstrarea legii și limbei strămoșești.

Centrul de rezistență era mănăstirea Sâmbăta de Sus, zidită la 1657 de boierul muntean, vornicul Preda, pe teritoriul satului cu acelaș nume (iud. Făgăraș), cumpărat dela Rákoczi al II-lea.

În vremea când școala dela Făgăraș cu întocmirile ei în parte streine sufletului tinerimii române, căuta să cucerească teren, ctitoria vornicului Preda se transformă într'un cuib de lumină, într'o școală pentru pregătirea preoților și a dascălilor din acest curat ținut românesc²⁾. Cei ieșiți de aici erau purtătorii crezurilor vechi, la care necăjitul popor de iobagi găsea mângăiere și întărire. Ei vor zădărnici străduințele școlaii dela Făgăraș.

Un *residuu* sufletesc cu o asemănătoare alcătuire lăuntrică a fost pentru acest timp Biserica Sf. Nicolae din Schei

¹⁾ T. Cipariu, *Arhivă*, p. 541.

²⁾ Șt. Meteuș, *Istoria bisericii...*, p. 357.

și școala de pe lângă ea, conduse de preoți destoinici și frumtași brașoveni cu inimă bună și experimentată cuminenție.

Școala, așa cum a fost văzută, până nu de mult, ca „soră mai mică a bisericii”, e firesc să n'o întâlnim în centrul atențiunii cronicarilor timpului sau a altor cărturari, care avea frumosul obicei a însemna pe hârtie gânduri, întâmplări și evenimente. Așa se explică și faptul că în cele două cronici brașovene (a protopopului Vasile și a lui Radu Tempea), se vorbesc mai puțin de întâmplări contemporane, unele și de mai mică importanță, dar prea puțin despre școala din Șchei, și atunci mai mult în legătură cu numele vreunui dascăl sau diacon din serviciul școlii.

Deși având o vârstă cum nu o mai au altele în țara noastră, nu se cunosc din trecutul ei materiile de învățământ, modul de organizare și funcționare, până în veacul al XVIII-lea și atunci destul de vag. Cauzele sunt cele amintite mai sus: un prea redus interes manifestat pentru instituția anexă a bisericii din Șchei, din partea scriitorilor brașoveni care aproape toți au trecut prin ea, atât ca elevi, cât și ca dascăli.

Dintre dascălii vechi, după 1650, e amintit *Vasile Hoban* cel ce copiază „*Liturghierul*” dela 1659, și care odată cu tânărul său coleg, *Ioan Corbea*, la 1659, în Maiu, trec în cinul preoțesc, sfințiți de însuși mitropolitul Sava Brancovici, pentru biserică din Șchei¹⁾.

Dar *Ioan Corbea* rămărând văduv de tânăr și neputându-se recăsători, se reîntoarce iarăși la dascălie, de care se ține până în 1682, fiind tot odală și gocoman (curator, efor) al comunității Românilor din Șchei.

El a avut doi fii: *David* și *Teodor*. Primul a fost ceauș (ofițer de elită) în armata lui *Const. Brâncoveanu*, iar al doilea, după studii strălucite, ajunsese „canțelar” al *Elisabetei Petrovna*, împărăteasa Rusiei. E autorul unei „*Psaltiri în versuri*” (1720)

¹⁾ Radu Tempea, *Istoria bisericii Șcheilor*, publ. de dr. St. Stinghie. Brașov, 1899, p. 57.

rămasă în manuscris, aflător astăzi în Biblioteca Centrală din Blaj.

În 1685 se călugărește, intrând în schitul Sinaia, de unde la 1691 dăruie bisericii din Brașov 8 pogoane de pământ din viile sale dela Cernătești¹⁾.

Dascăli brașoveni, distinși cărturari ai veacului al XVII-lea

Nu-i învrednicim pe toți cu acest titlu *complementar*. Pe unii dintre ei îi menționăm doar pentru a fixa data trecerii lor pe la școala din Șchei, cum a fost, de exemplu, „Cărstea dascal snă popa Stanciu ot Brașov” la 1691²⁾.

Urmași ai lui Hoban și Corbea vor fi fost mulți, căci la instituțiunea brașoveană funcționau de regulă doi sau trei dascăli și un catichet. Istoria lui Radu Tempea vorbește de doi dascăli slujind deodată la școala din Șchei: „*dascălul Floré sin Todoran Băra*” pe care vlădica Teofil al Bălgradului l-a sfințit preot în 1692³⁾ și *Costea dascălul* (1689—1696), cel care își îndulcea vremea transcriind pentru sine și pentru alții romanul cu anecdote hazlii și adesea pipărate al lui „*Sindipa filozoful*”⁴⁾, traducător, la 1693, din slavonește a minunatei cărți pentru popor, „*Albinușa*” sau „*Floarea Darurilor*”, cunoscută în literatura universală sub numele de „*Fiore di Virtù*”, a *Fisiologului*⁵⁾ și compilator a „*Vieții lui Esop*”. Acest Ion Costea das-

¹⁾ I. Prișcu în *Gazeta Transilvaniei*, 1920, Nr. 221, 227.

²⁾ C. C. Mușlea, o. c., p. 256.

³⁾ „Acest dascăl Florea au învățat pre liii săi; acest moș Florea au învățat pre tată-mieu Ioan Corbea i dascăl gociuman; tată-mieu m'au învățat pre mine”, notează David Corbea pe un inventar (C. C. Mușlea, o. c., p. 109) Acest popa Florea (1692) scrie „*Credeul*” în limba română (I. Prișcu în „*Tara Bârsei*”, II, p. 133—134).

⁴⁾ N. Cartoian, „*Cărțile populare în literatura românească*”, II, București, 1938, p. 251; D. Murărașu, *Istoria literaturii române*, București, 1941, p. 127.

⁵⁾ Asupra lui *Fiore di Virtù* vezi N. Cartoian în *Analele Acad. Rom. Mem. Secț. Lit. T. IV. mem. 2*, Buc., 1928, p. 9—13; *Istoria literaturii române vechi*, I, p. 72—74, iar pentru *Fisiolog*, vezi studiul d-nei Margareta Mociorniță-Constantinescu în „*Cercetări literare*”, I, București, 1934.

călul nu e amintit nicăieri ca preot. Se vede că dragostea dascălului a transcrie și traduce nu l-au îndemnat să-și lase slujba dascăl, în care se va fi săvârșit din viață ¹⁾).

Contemporani cu dascălul Costea și cu bătrânul Florea erau alți doi dascăli distinși, a căror trudă de dincolo de catedră a fost remarcată ca o prețioasă contribuțiune la istoria culturii românești. E vorba de „dascălul Vasii(le) din Schei” și „dascălul Alexandru din Schei”. Primul e fiul lui Văsiu sîrb Stanciu Hoban, cel care încă de tânăr (1670) tradusese din sârbește o „*Epistole*” apoi niște „*Psalomi de sara*” o „*Bratovoreniie*”, „*Invățăture pentru post*”, o „*Liturghie rumânească*”, etc. Pe la 1695, când scrie ca dascăl ²⁾ încă, „*Viețile sfinților cu bogate înțelesuri pentru credincioși*”, era și protopop. În această calitate — de protopop — mulțumește țarului Petru cel Mare pentru milostenia, cu care i-a miluit pe ei preoții din Schei și biserica lor „acum trei ani prin preotul nostru Chiprian. Iar acum trimitem din nou pre protopopul nostru Vasile Hoban”. Aceasta la 1697. În 18 Februarie era la Moscova, unde țarul Alexie Mihailovici se grăbi, după ce-l „milui”, să-l expedieze, deși bătrânul protopop era bolnav de trei săptămâni ³⁾. Vasile Hoban a murit în 10 Oct. 1699 ⁴⁾.

Al doilea, zis și *Alexandru dascălul (polonul)*, era originar din Liow, dar de neam rus. Ajunge dascăl la școala de pe lângă Biserica Sf. Nicolae înainte de 1690, căci la acest an scrie câteva rânduri pe un *Penticostar* despre lupta dela Zărnești. A stat aici până la 1700. Încă din primii ani se pot înregistra, ca un rod al muncii sale pe tărâmul literaturii, două cărți: un „*Triod*” și un „*Penticostarion*” ⁵⁾. Dar acesta era numai un început. Se crede că în aceeași localitate, unde a scris „*Penticostarionul*” sau slujba de cincizeci de zile, cântările de

¹⁾ C. C. Mușlea, o. c., p. 149.

²⁾ N. Iorga, *Studii și Documente*, XIII, București, 1906, p. 67.

³⁾ Silviu Dragomir, *Relațiile bisericii române cu Rusia în secolul XVII* în *Anal. Acad. Rom. S. III. T. 34. Mem-Secț. Istorice. Anexa 46*, p. 1219.

⁴⁾ C. C. Mușlea, o. c., p. 136.

⁵⁾ Al. Philippide, *Introducere în istoria limbii și lit. române*, Iași, 1888, p. 82.

strană dela Paști până la întâia Duminică după Rusalii „de pre limba slovănească cu ajutorul lui Dumnezeu s'au scris pre limba rumânească”, la sfârșitul cărui epilog semnează: „eu mai mic între robii lui Hs. Alexandru dasc(ă)l”¹⁾, va fi scris și „*Psaltirea slavo-română cu tâlc*” (1697), care a cunoscut o răspândire foarte mare²⁾ în Transilvania și în Țara Românească. În timpul șederii sale la Brașov, deși de scurtă durată³⁾, a mai tradus: „*Patericele*” sau „*Leastvițele*”, cuprinzând viețile sfinților părinți, din limba slavonă, și „*Amartolon Sotirie*”⁴⁾. În *Otocenicul* sau *Patericul* său, el scrie, în introducere: „Învățați peste toate zilele meșteșugul Scripturii, cetitorilor prea blagosloviți, și intrucât toate dihanile din tânără vreme se învață a ținea aceste deprinderi până'ntr'adânci bătrânețe și încă și pomii: orice fel de roadă vor avea de tânăr așa sunt până la sfârșit; și măcar și vasul întru care s'au pus lucruri miroitoare, până se sparge și hărburile lui miroasă ca acelea, tot astfel și firea omenească până la moarte își păstrează obiceiule. Spre care cuvinte căutând eu robul cel nedestoinic, mă ispitii spre lucrul acestei cărți”.

I. Prișcu găsind o odă adresată epitropiei bisericii din Șchei, scrisă pe o foaie dintr'un Penticostar, i-o atribuie tot dascălului Alexandru⁵⁾ care, după semnătura dela sfârșitul *Patericelor*, a vrut să convingă pe cititor că știe latinește:

¹⁾ Al. Odobescu în „*Revista Română*”, II, p. 118—120.

²⁾ M. Gaster, *Chrestomatie Română*, I, XXXVIII; A. Densușianu, *Istoria limbii și lit. române*, Iași, 1885, p. 54.

³⁾ C. C. Mușlea, *o. c.*, p. 123.

⁴⁾ Sau „*Mântuirea păcătoșilor*”, era o carte foarte citită și în veacul al XVIII. Cea mai veche traducere românească pe care o avem din această carte este dela 1692 a unui oarecare Cosma (N. Drăganu, *Mântuirea păcătoșilor* (Amartolon Sotirie) un manuscris dela 1806, în *An. Inst. de Ist. Națională*, 1926—1927 Cluj, 1927, p. 423—427).

⁵⁾ I. Prișcu, *Două manuscrise* în „*Țara Bârsei*”, II, p. 133—134.

„*Hunc librum scripsi ego Alexandrus Preceptor Polonus anno Domini*” 1699 mesa 7 21¹⁾).

După anul 1700 îl întâlnim ca dascăl, adică învățător sau „profesor” la episcopia Râmnicului, unde fusese chemat de episcopul Ilarion²⁾, cu al cărui îndemn și sprijin a tradus Psaltirea cu tâlc, Triodul (1697) Penticostarul din 1694.

Din cele de până aici, se poate constata un fapt: la școala din Brașov sunt instituiți, ca dascăli, elemente valoroase, bărbați destoinici, cunoscători a una sau două limbi streine, mulți dintre ei înzestrați cu darul de a tâlmăci frumos în limba românească operele literare ale altori neamuri. Aceștia își întregesc munca din școală cu ore lungi de studii, transcrieri, compilări, toate eforturile lor având o singură țintă: să pună la îndemână preoților și dascălilor (diecilor) un instrument prețios pentru ridicarea culturală a neamului: cartea, singurul razim și îndemn spre mai bune nădejdi.

Pe linia înaintașilor săi va fi și primul dascăl din marea familie de cărturari brașoveni, Tempea, „*Radu sin Radu Tempea*”, cronicarul. La 1699 fiind sfințit preot, cronicarul spune despre el că „au fost mai nainte la aceasta biserică dascal ani 4 și diacon iar 4”.

Osteneli noi, prin documente scoase la iveală, înlătură, cel puțin pentru partea a doua a veacului XVII, ceea ce s'a putut lua până acum ca *ipotețic* sau *relativ*: viața unui învățământ românesc modest conceput, mărginit, deocamdată, la cele ale sufletului, condus de preotul satului ori dezvoltându-se sub supravegherea lui. Așa, un cercetător tânăr din părțile Sibiului, susține existența unei școli parohiale la 1630 în comuna Boița, dela intrarea Oltului în munți³⁾.

Și numărul nu se oprește aici.

Spre sfârșitul veacului al XVII-lea intrând Transilvania din nou sub stăpânirea Casei de Austria, catolicismul habsbur-

¹⁾ N. Iorga, *Studii și Documente*, VII, p. 218—219; Ms. Ac. Rom. Nr. 2452.

²⁾ I. G. Sbiera, *Mișcări culturale la Români din stânga Dunării în timpul dela 1544 până la 1741*, Cernăuți, 1897 p. 145 și p. 90—95.

³⁾ Ion Albescu, *Comuna Boița*, monografie istorică, Sibiu, 1938, p. 47.

gic declară războiu calvinismului prin reîntoarcerea călugărilor iezuiți, cu ajutorul cărora va începe lupta. Instrumentele erau tot cele vechi: propaganda prin școli. Se deschid licee, școli superioare (Universitatea din Cluj), în care erau admiși și Români.

Astfel la liceul catolic (iezuit) din Sibiu, înființat la 1692 erau înscriși mulți fii de Români¹⁾. Mai ales sub directorul (prefectul) Bardia Iosephus Antonius.

Pe la 1699 seminarul romano-catolic „Sf. Iosif” din Cluj își deschide porțile să primească și elevi români gata a îmbrățișa cariera eclesiastică. Chiar guvernul transilvan, prin decretul din 26 Sept. 1699, spune că „din lipsa de școli pentru Români, candidații de preoți să aștepte în stadiul preoțesc numai atunci când vor fi cercetați școlile acelei confesiuni recunoscute de Stat cu care s'au unit, adică școlile catolice, lutherane sau reformate”.

Prin urmare, pentru a putea frecventa o școală superioară (secundară sau universitară), tinerii români trebuiau să se lăpede de religia părinților, să se rupă de comunitatea neamului lor. Abia mitropolitul Atanasie Anghel, în schimbul trecerii sale și a unei părți dintre Români la biserica Romei, obținut favorul ca tinerimea română, în special cea unită, să poată frecventa, *nestingherită, școlile latinești din Imperiu*.

Prin aceasta însă împiedeca prea puțin acțiunea de maghiarizare prin catolicism, fiindcă Ungurii spuneau: „acum tot una este; s'a pus un catolic („teologul”), voi încă sunteți catolici” și dacă se pomenea vreun român unit în vreo dregătorie, trebuia să se facă catolic și prin aceasta ungar”).

Așa, o serie de elemente valoroase românești captate de iezuiți, se pierdută între Unguri, a căror cultură le-o serviră din plin; un Ollia Andreas, Vasile Dobre (Dobra), Ștefan Imre, Mihail Leștian, Gavril Ivul, filosoful și savantul univer-

¹⁾ Dr. I. Stanciu, *Istoria liceului Gheorghe Lazăr din Sibiu*, Sibiu, 1943, p. 13.

²⁾ Al. Papiu Ilarian, *Istoria Românilor din Dacia Superioară*, I, Viena 1851, p. 59.

sitații din Kosice și Viena ¹⁾, un Ion Cajoni și mai târziu, la 1744, Antoniu Musca, poetul latin, cel care scria poemul „*Felices duorum Daciae Voivodarum adversus barbaros expeditiones*” ²⁾, sunt numai câteva victime cunoscute ale catolicismului.

Invățământul în Maramureș

Deși prin diploma de numire ca mitropolit, dată lui Sava Brancovici de Mihail Apafi se prevedea, ca o condițiune a acestei recunoașteri, să înființeze la Alba-Iulia, în Maramureș și în Chioar școli în care să se învețe scrisul și cetitul în românește și după puțină și în latinește. Până acum, cel puțin în părțile Maramureșului nu se confirmă existența vreunei școli născută din acea înaltă dispozițiune, precum nici după alta, dată la 1680 lui Iosif Budai de Pișchinț.

La sfârșitul veacului al XVI-lea (1593) se deschise prima școală calvină în Sighet. Fiind patronată de principii transilvani și în special de cele câteva familii protestante din Maramureș, școala luă o mare dezvoltare în veacul următor. În lipsă de alte școli, mulți tineri români au fost nevoiți să frecventeze această școală, cum a fost acel Nicolae de Petrova, harnicul culegător de poezii populare ³⁾ maramureșene pe la 1672. Însă în această școală nu intrau decât fiii unor țărani bine înstăriți de obârșie boerească.

Dacă nu suficientă, cel puțin atât cât era absolut necesară, carte se învăța în mănăstirile acestui cuib voivodal cu mult înainte. Aici se poate aminti, între altele, mănăstirea Peri unde pe vremuri funcționase și o tipografie, din care ieși un Molitvelnic și o Evanghelie în limba română, precum și câte

¹⁾ O. Ghibu, *Catolicismul unguresc în Transilvania și politica religioasă a Statului român*, Cluj, 1924, p. 154.

²⁾ N. Iorga, *Istoria inv. românesc*, p. 89.

³⁾ Vezi asupra lui, N. Drăganu, *Histoire de la littérature*, p. 51—52 apoi în *Dacqromania*, IV, p. 77—168.

un Pentecostar, Bucvar și Triod în limba slavonă, tipărite de fugarul Svoipold Fiol, fost tipograf în Cracovia ¹⁾.

Preoții, în mare parte, și ca ei și diecii sau dascălii maramureșeni ai veacului XVII și XVIII, își câștigau cunoștințele de carte în tinda bisericii. Dar cum, de cele mai multe ori, preoția era ereditară, preotul se îngrijea singur de urmaș, dintre fiii săi, dintre rude sau eventual ginerele, pe care-l învăța scrisul și cetitul, întrebuițarea cărților bisericești, cântarea diferitelor melodii și îndeplinirea ceremoniilor sacre. Unii își trimeteau copiii la mănăstirile din Moldova, ca Popa Gheorghe din Borșa, care avea un „cocon” la învățătură în mănăstirea Dragomirna; alții, cu dare de mână, ca popa Lupul din Moiseiu, își aduceau pe lângă copii câte un călugăr tot de pe acolo ²⁾.

Cărți utilizate sau care au putut fi utilizate în învățământ în veacul al XVII-lea

Transilvania, subordonată cu totul principilor calvini, înregistrează în acest veac o activitate literară bogată, deși streină, apropiată însă prin intențiuni sufletului românesc.

Cărțile care apar, poartă pecetea acestor intențiuni: voința de calvinizare a poporului român.

Dovada evidentă o face scrisoarea lui Gavril Bethlen către Chiril Lucaris, dar mai mult G. Rákoczi I, care, împreună cu superintendentul calvin, Ștefan Gelei, lucrează din răsuputeri spre a atrage pe Românii transilvani la noua religie. La 1638 condiționează scutirea preoților români de iobăgie prin recunoașterea dependenței mitropolitului lor de superintendentul calvin ³⁾. Acelaș Gelei, la 4 Septembrie 1640, anunțând moartea mitropolitului român Ghenadie II (Gheorghe din Brad) lui Gh. Rakoczi, îi cere ca să pună în vedere protopopilor che-

¹⁾ Al. Filipașcu, *Istoria Maramureșului*, București, 1940, p. 126.

²⁾ *Idem*, p. 127.

³⁾ I. Lupaș, *Documente istorice transilvane*, Cluj, 1940, I, p. 194—198.

mați la sinod că acela care nu va accepta *condițiunile* pe care le va ceti principele, „va fi redus la starea de țăran”.

Și acestea nu erau „neînsemnate”: serviciul divin în limba română; renunțarea la cultul sfinților *morți* și sfinților ingeri; să nu se învețe că între om și Dumnezeu ar mai fi intermediari afară de Domnul Christos; eliminarea tainei botezului; „lumânările, ungerea cu untdelemn, sunt adausuri papistășești, de aici înainte se va boteza simplu, numai cu apă curată”; să se suprime la înmormântări: arderea lumânărilor, tămâierea „și alte ceremonii superstițioase”; să se împartă sfânta cuminecătură: separat pâinea și vinul, nu împreună, cu lingura; să se oprească obștea, prin preoți, de a ingenunchia și a se închina înaintea icoanelor și a troițelor; să se interzică obștei neștiutoare arderea de lumânări în țintirim și, în fine, să asculte de episcopul ortodox maghiar¹⁾.

Aceste condițiuni urmau să fie strecurate cu grije în tipăriturile patronate formal de mitropolii români ai Bălgradului. De aceea câțiva mari cărturari și chiriarhi ai Țărilor Române, observând șiretenia reformaților, au venit în ajutorul bisericii de peste munți, fie luând atitudine și combătându-i, cum a făcut Varlaam prin „Răspunsurile” sale sau Udriște Năsturel în predoslovie „Evangeliei învățătoare” apărută la Govora în 1642, unde, făcând aluzie la Transilvania, spune: „să se infiezeze cu asprime acei Români laici și preoți care se împreună cu ereticii, cu amărăciunea veninului purtător de moarte al învățăturilor străine care ucid sufletul fraților lor”, ori, spre a paraliza acțiunea calvinistă înlesnită considerabil prin tipărirea în limba română a cărților rituale de absolută necesitate bisericilor și preoților din Transilvania, trimit în locul acestora cartea slavonă sau de jumătate slavonă, cu text paralel românesc, conținând adevărul dogmatic nealterat, așa cum l-a moștenit și menținut biserica răsăriteană ortodoxă. (Prezenta expunere, oarecum bibliografică, va ține cont și de acest fapt prin

¹⁾ N. Cartoian, *Istoria literaturii române vechi*, București, 1942, II, p. 103.

menționarea cărților destinate să anihileze efectul tipăriturilor din Transilvania. Se va face în partea ultimă).

Prima carte tipărită pentru a fi pusă imediat în serviciul reformei, a fost *Cathechismul calvinesc*. El nu a apărut cu aprobarea mitropolitului de atunci, Ghenadie. Superintendentul calvin, Ștefan Gelei, care între altele dorea să înființeze la Alba-Iulia o școală unde să se învețe pe lângă l. română și cea latină și greacă¹⁾, profitând de boala grea în care se sfârșea bătrânul Ghenadie, tipări pe furis, și nu la Alba-Iulia, ci într'un sat din apropiere, în Prisaca, o cărțuție de vreo 60 de pagini, care trebuia să fie răspândită cu cea mai mare urgență. Titlul ei era: „*Otveatunicu*, cartea ce să cheamă *Catehismusu*, carea cu voia și cu porunca Domnului creștinescu Racolți Gheorghii, Craiul Ardealului, Domnul părților Țării Ungurești și Săcuiilor Șpan, carea s'au întorsu din limba diecească și slavonească pre limba rumânească cu svatul și cu îndemnătura și cu cheltuiala Domniei lui Ciulai Gheorghii, păstorul sufletescu a curței Mării Sale. Cu scrisoarea s'au ostenitu popa Gheorghii de Secul, și s'au isvodit în cetate Belgradu și s'au tipărit în sat în Prisacă. Meșterul tipariului au fost popa Dobre din țara Muntenească și s'au început în luna Iulie 5 dzile, și s'au săvârșit în luna Iulie 25 dzile văleat . . . 1640”²⁾. Originalul lui, deși se spune, pentru un mai larg credit, că a fost tradus din latinește (limba diecească) și slavonește, este mai mult probabil *Catechismul* latino-unguresc, apărut la Alba-Iulia în 1636³⁾. Nu se cunoaște niciun exemplar din acest catechism, dar ne putem face o idee de cuprinsul lui din *Răspunsul* mitropolitului Varlaam, care, în desbaterea chestiunilor de dogmă și cult reproduce punct cu punct pasagiile combătute. El cuprinde:

¹⁾ N. Iorga, *Histoire des Roumains de Transylvanie*, I, București, 1940, p. 272.

²⁾ N. Drăganu, *Histoire de la littérature roumaine de Transylvanie*, p. 43—44; G. Pascu, *Istoria literaturii române în veac. XVII*, București, 1921, p. 82; T. Cipariu în *Arhivă*, p. 637; N. Cartoian, *Istoria literaturii române vechi*, II, p. 104; Sextil Pușcariu, *Istoria literaturii române. Epoca veche*, p. 106; Binnu-Hodoș, *Bibliografia românească veche*, I, p. 107; V. Pop, *Disertație*, p. 21.

³⁾ N. Drăganu, *o. c.*, p. 44.

cele 10 porunci, rugăciunea Domnului (Tatăl nostru) și simbolul credinței — toate comentate prin întrebări și răspunsuri din punctul de vedere al doctrinei calvine. Bunăoară, că „omul a fost creat după chipul și asemănarea lui Dumnezeu”, dar că, după căderea în păcatul strămoșesc, pierzând împreună cu nemurirea și desăvârșirea spirituală, a rămas o creatură slabă. Înțelegerea lui e învăluită în ceață; el nu e capabil a se mântui singur, dacă n'a fost iluminat de Dumnezeu prin grație. Dumnezeu, pentru care nu există nici trecut, nici viitor, și care este prezent în toată eternitatea, a revărsat asupra unora grația sa și i-a creat pentru viața cea vecinică, pe când pe alții i-a predestinat spre rău, pentru osânda cea vecinică. Nu rămâne decât o singură mântuire: credința, prin care putem dobândi în noi pe Mântuitor și, participând la el, obținem grația divină. Intemeindu-se pe Evanghelie, Calvin, în *Institution de la religion chretienne*, reduce tainele la două: botezul și cuminecătura, singurele instituite, după el, de Mântuitorul¹⁾.

Catechismul n'a avut o răspândire după cum se așteptau calvinii²⁾.

Dacă a fost întrebuințat în învățământ? Ștefan Gelei cerea, ca o condițiune, în Sept. 1640, mitropoliților: „Să tipărească catechismul tradus în românește și să dispună să-l învețe copiii și fetțele în ore anume precizate”³⁾. În altă parte o spune și mai clar: „Catechismul acum lor dat, catechism prefăcut de pe cel calvinesc (*Catechisis palatina*) despre Taina botezului și a Cuminecătorei, vor avea grijă (mitropoliții) ca și alții să l primească și pe tinerime, el (mitropolitul) cu sârguință o va învăța catechisul acela și pe alții va face a-l învăța”⁴⁾.

A doua carte prevăzută în programul de tipărituri calviniste al lui Gelei și care a și apărut la Alba Iulia în 1641, este „*Evanghella cu învățătură*” sau *Mărgăritu*, care nu e decât o co-

¹⁾ N. Cartoian, o. c., p. 105.

²⁾ *Ibidem*,

³⁾ *Ibidem*, p. 104.

⁴⁾ V. Pop, o. c., p. 21; Dr. Aug. Bunea, *Vechile episcopii românești*, p. 90.

lecție de predici se pare după un exemplar dela Brașov, vechea Cazanie a lui Coresi, popa Iane și popa Mihai, din 1581. La ea a trudit și mitropolitul Ghenadie, care, în cursul tipăririi ei murind, mucca i-o continuă urmașul său, Ilie Iorest, un conștiincios călugăr dela Putna recomandat lui Rakoczi de Vasile Lupu. De altfel, o spune însuși în prefață: „Cu mila lui Dumnezeu, eu, Arhimetropolitul Ghenadie, văzând aceste sfinte cărți Evanghelie românească cu învățătură, ce să cheamă mărgăritar, impuținându-se, și foarte jeluia toți preoții de această carte, și mă socotiu cu preoții mei... Iară când au început a se tipări aceste cărți, noao ni se tâmplă petrecere din ceastă lume și am lăsatu la moartea noastră, pre cine va lumina milostivulu Dumnezeu pre scaunul Mitropoliei Belgradului să nu părăsească acest lucru bun“. Continuă apoi rândurile lui Iorest: „Dereptu aceia, cu mila lui Dumnezeu, io Ioristu, arhimetopolitu, văzând acest lucru dumnezeescu ce s'au fost începutu de acel părinte, Kiru Ghenadie, foarte mi să îndulci inima și mă bucuraiu, iară eu... am săvârșitu aceste sfinte cărți, ca să se imulțească cuvântulu lu Dumnezeu pre în toate beserecile, să le fie preoților de propovedanie“.

Noul Testament, (Ianuarie 1648) „izvodită cu mare socotință den izvodu grecescu și slovenescu pre limba rumânească cu indemnarea și porunca dinpreună cu toată cheltuiala a Măriei Sale Ghiorghie Rákoczi craiul Ardealului i proci“.

Cartea are două prefețe: una către G. Rákoczi și alta către cetitori, care-i aparțin exclusiv lui Simion Ștefan. Însă truda, opera, e meritul învățatului ieromonah Silvestru, autorul „Cazaniei dela Govora“ (1642) și până la un punct, al „Psaltirei“ din 1651¹⁾. A fost tipărit în foarte multe exemplare. Și după o jumătate de veac s'a găsit în depozitul tipografiei un mare număr din el. Rákoczi le transpune în sarcina baronului Klobusinsky Francisc, care, încă și pe la 1690 le vindea cu preț scăzut bisericilor românești²⁾.

¹⁾ M. Gaster, o. c., p. XXXV și A. Densușianu, o. c., p. 139.

²⁾ Emilian Micu în *Foaia Diecezană* (Caransebeș), 1904, nr. 32.

Instinctul sănătos al unei limbi unitare și armonice, pe care l-a definit așa de frumos în vestita comparație cu banii: „cuvintele trebuie să fie ca banii: că banii aceia sânt buni cari umblă în toate țările, așa și cuvintele: acelea sânt bune, care le înțeleg toți”, i-a creiat faimă¹⁾.

A stabili ca un merit exclusiv al lui Simion Ștefan realizarea acestei unice cărți, s'ar face o greșală. Ea e rezultatul unei munci colective²⁾ pe care, fără îndoială, a dirijat-o fostul călugăr dela Prislop apoi dela mănăstirea Sf. Treimi din Bălgrad, Ștefan Simionovici. Dusă până la un loc de învățatul monah Silvestru, lucrarea va fi reluată cu multă măsură și bun simț de preoții sau călugării, pe care și i-a ales de colaboratori. Asupra izvoarelor pe care le-a întrebuințat, deși afirmă în una din prefete că preoții și cărturarii traducători au utilizat, comparativ sau pentru model, lucrări similare: grecești, sârbești și latinești, „ce mai vartos ne-am ținut de izvodul grecesc și am socotit și pre izvodul lui Eronim... și am socotit și izvodul slovenesc carele-i izvodit slovenește din greciască și e tipărit în Țara Moscului... însă de cea grecească nu ne-am depărtat știind că greceasca este izvorul celorlalte”, traducerea se întemeiază și ea pe „întorsura de demult”, îndreptată însă nu numai în privința limbii, ci și cu privire la text, care se colaționează după textele întrebuințate³⁾. Se pare însă că traducătorii au refăcut vechea traducere co-resiană⁴⁾.

¹⁾ N. Iorga, *Istoria Românilor*, vol. VI, „Monarhii”, București, 1937 p. 192—193 îl identifică cu Simion Dascălul, interpolatorul Cronicei lui Grigore Ureche: „aceia care știe deosebiri de vocabulariu dela o țară la alta, arată că a trăit și în mijlocul altor Români decât aceștia din Ardeal, din care arată să fie în adevăr originar. Aceasta întărește părerea că, de oarece era greu ca nația să aibă în acelaș moment doi cărturari de o asemenea valoare, Vlădica ardelean a putut fi luat, poate și prin stăruințele lui Vasile Vodă (Lupu) pe o vreme când el era în bune legături cu întâiul Gheorghe Rákoczi, din acea Moldovă unde Simion îndeplinea rosturi de dascălie la școala dela Trei-Ierarhi”, condusă de Sofronie Pociiački. Asupra acestei opinii, vezi Tului Racotă *Mitropolitul Simion Ștefan al Bălgradului în Transilvania*, An. 73, Nr. 2—3.

²⁾ N. Drăganu, *o. c.*, p. 46

³⁾ Sextil Pușcariu, *o. c.*, p. 106.

⁴⁾ N. Cartoian, *o. c.*, p. 105.

4. *Catechismul calvinesc*, (Bălgrad, 1648), cu litere latine, tradus de predicatorul (pastorul) Ștefan Fogarași din Lugoj, după „Biblia Mică” a lui Alstedtius. Titlul complet e însă acesta: „*Catechismus Atsaja ej atsaja Summa szau Meduua a uluitej si a Kredinciej Christianaszkae kuprinsze en Entrebery si Reszpunszurj szkurtae: si ku adeveratury den Szkriptura Szventae enterite. Catechismus Latino, Ungarico, Walachicus Translatus* apără ac Studio Stephani Fogarasi Simnistae Oppidi Lugas, Anno 1647 die 18. Decembri”¹⁾. E cea mai veche carte românească cu litere latine²⁾. I se zicea și „Catechismul de Heidelberg”. Era destinat școalelor româno-calvine. O spune limpede în prefață, după ce exprimă recunoștință lui Acațiu Barciai, Banul Lugojudului și al Caransebeșului și „fișpan al Comitatului Severinului”, că a primit-o să se tipărească sub protecția lui „pentru școalele de religie creștinească și pentru întărirea în credință a tinerilor elevi de acolo” (din Caransebeș, Lugoj, Hațeg, etc.).

Pentru aceiași tineri (elevi) tradusese înainte de 1640 o serie de cântări rituale calvinești³⁾, iar la 1648 avea gata traduși o parte din *Psalmi* lui David⁴⁾.

Acest „Catechismus” adică: a creștineștii religii și credințe în scurte întrebări și răspunsuri cuprinse cu fapte din Sf. Scriptură întărită coprindere sau măduvă. Care din *latinească și unguerească limbă în valahica limbă a tradus Ștefan Fogarași*. A Lugojudului, acum după dreptate parte recunoscut al valahomaghiarei ecclesii sufletesc păstor. Timothei z. v. 15 (!) și ca *din vârsta copilărească să cunoști sfintele scripturi*” etc., a fost tipărit de către Martin Maior din Brașov. Cartea a ieșit de sub tipar la 18 Decembrie 1647⁵⁾.

5. „*Psaltirea* ce să zice cântarea a fericitului proroc și împărat David cu cântările lui Moise și cu summa și rânduiala la

¹⁾ Nic. Densușianu în *Analele Academiei*, 1881, T. II, 1. p. 116; Cf. Bianu—Hodoș, *Bibl. rom. veche*, I, p. 164.

²⁾ V. A. Ureche, *Schițe de istoria literaturii române*, București, 1885, I, p. 36.

³⁾ Cunoscută după o copie cu litere latine a lui Ioan Viski (1697).

⁴⁾ Șt. Metes, *Istoria bisericii și a vieții religioase*, p. 395.

⁵⁾ Bianu-Hodoș, *o. c.*, I, p. 161.

toți psalomii, izvodită cu mare socotință den izvod jidovesc — pre limba rumânească, cu agiutoriul lui Dumnezeu și cu îndemnarea și porunca denpreună cu toată cheltuiala a măriei sale Gheorghe Racoți craiul Ardealului iproci tipărită într' mării Sale tipografie dentăiu noao in Ardeal in cetatea Bălgradului 1651" ¹⁾. Era destinată mai ales școlilor ²⁾).

Judecând după limbă, Silvestru a tradus și Psaltirea aceasta mai întâi din limba greacă, adaptată apoi după versiunea calvină din limba ebraică ³⁾. E lucrată cu o metodă științifică și într'o limbă clasică ⁴⁾).

Nu se știu prea multe din viața acestui ieromonah Silvestru, după felul cum a lucrat (pe marginea textului Psaltirei sunt explicate cuvintele mai rar întâlnite precum și formele gramaticale) reiese că avea o cultură bisericească superioară, adaptându-se metodelor și concepțiilor de muncă ale marilor interpreți teologi ai Apusului.

Cu aceeași grije de a nu neliniști ortodoxia, așa încât frumoasa carte să poată umbla ori unde, Simion Ștefan — presupusul ei editor — probabil pentru a fi și pe placul reformatorilor în acelaș timp, subliniază, în predoslovie, valoarea cuvântului viu, înțeles, al poporului și pentru popor în liturghie: „Rugăciunile și cântările și alte slujbe dumnezeiești numai ce-s în deșert în limbă străină și inaintea lui Dumnezeu încă nu-s voite... Și cu vină se vor păgubi ceia ce slujesc slujba dumnezească în limbă străină, neînțelegând-o, cum fac Papii dela Râm și cei bărați leaniși și patări ce se chiamă părinți și deavestăvnici și călugărițe, carii nimică nu știu carte și încă cântă Tatăl nostru și Ave Maria și psalomi în limbă străină fără de toată știința, că aceia-s ca gaițele și ca pasările, care-s fără toată știința și încă vor să grăiască ca omul”.

¹⁾ E o lucrare învățată, care ține să insemneze, ca în pu-

¹⁾ Bianu-Hodoș, *o. c.*, I, p. 184.

²⁾ N. Iorga, *Ist. Rom. și a civilizației lor*, p. 187.

³⁾ Ion Lăzărici, *o. c.*, p. 68.

⁴⁾ M. Gaster, *o. c.*, p. XX.

blicațiunile apusene, deosebiri între forma grecească și aceea dela care pornește ¹⁾).

6. *Catechismul calvinesc* sau, după adevăratul său titlu: „Scutul catechismului cu răspuns din Scriptura sfântă împotriva răspunsului a două țări fără Scriptura sfântă” (Bălgrad, Iunie, 1656).

Cuprinde două părți: 1) Replica la „Răspunsul la Catechismul calvinesc” (al lui Varlaam, Suceava, 1645) și; 2) Catechismul propriu zis; o nouă ediție a celui din 1640. Replica intitulată: „Scutul Catechismului” e adresată lui Varlaam și săborului dela Iași. La sfârșit are câteva rugăciuni ²⁾).

Acest contrarăspuns depășește însă bunul simț, deviind în ironii și necuviințe de stil ³⁾).

7. *Ciaslovățul de Bălgrad* (1685) „ce are intru sine slujbele de noapte și de zi, scoase pre rumănie de pre slovenie și tipărite în Mitropolia Bălgradului în zilele prea Luminatului Domn Apafi Mihai, Craiul Ardealului, „prin popa Ioan din Vinț și protopopul Gheorghe Dăianul”, sub Varlaam mitropolitul Bălgradului, Vadului, Maramureșului și al Silvașului ⁴⁾).

8. *Cărare pe scurt spre fapte bune îndreptătoare*, Bălgrad, 1685. E o traducere de Popa Ioan (Zoba) din Vinț.

Conține 41 de întrebări și răspunsuri. A apărut prima dată în Baia Sprie, apoi la Sibiu în 1666 sub semnătura lui Kézdivásárhely István Matko cu titlul unguresc: „*Kegyves cselekedetek rövid ösvénye*” ⁵⁾ care e o prelucrare după un autor englez ⁶⁾, în traducere românească: „*Întrebarea călătorului și răspunsul povățitorului*. (*Întrebarea călătorului*: După ce m'am rugat lui Dumnezeu, din ce voi cunoaște că faptele mele pot fi bune? *Răspunsul povățitorului*: De aceea vei cu-

¹⁾ N. Iorga, *Istoria Românilor*, vol. VI, „Monarhii”, p. 193.

²⁾ I. A. Rădulescu-Pogoneanu, Mihail Dragomirescu și Gh. Adamescu, *Literatura română veche*, ed. II, București, 1907, p. 94—95; Cf. Bianu—Hodoș, o. c., p. 207.

³⁾ Eugeniu V. Haralambie în „*Basarabia Literară*”, 1943, 24 Octomvrie.

⁴⁾ I. Bianu-N. Hodoș, o. c., I, p. 537.

⁵⁾ A. Veress, *Erdély és magyarországi régi oláh könyvek és nyomtatványok*, Cluj, 1910, p. 27. Acelaș, *Bibliografia româno-ungară*, I, București, 1931, p. 126.

⁶⁾ I. Lupaș, *Istoria Unirii Românilor*, București, 1937, p. 171.

noaște cum că așa ești dator cu vegherea neincetată ca și cu rugăciune neincetată").

9. *Rânduiala diaconstvelor și cu a văzghășeniilor* (Bălgrad, 1687); e o carte pentru preoție, spune undeva T. Cipariu ¹⁾. Cuprinde cântările liturgice. A fost tradusă din slavonește ²⁾.

10. *Ceasloveșul*, (Sibiu, 1696), dedicat mitropolitului Teofil al Bălgradului, Vadului și Maramureșului, tradus din slavonește pe românește. Tipărit cu cheltuiala lui Teofil și a protopopului Gheorghe Dăianul ³⁾.

11. *Catechism catolic*, în românește cu litere latine, (Bratislava 1636). E *Catechismul* lui Petru Canisius (1521—1597), tipărit pentru prima dată la Viena în 1560, care ajunsese o carte celebră, o operă de zdrobitoare documentare și erudiție, remarcabilă mai ales printr'o metodică cercetare și expunere. Din ea s'au tras în mai puțin de o sută de ani, patru sute de ediții, fiind tradusă în aproape toate limbile de pe glob ⁴⁾. Traducerea românească e opera călugărului iezuit, român bănățean de origine, George Buitul ⁵⁾. Firesc e să fi fost întrebuințat de tinerii români care studiau în școalele catolice. Aceasta se va adevăra mai mult peste câțiva ani când, în prima decadă a veacului al XVIII-lea, apare o nouă ediție românească a acestei cărți la Cluj în 1703.

12. *Chiriacodromion* sau „Evangelie învățătoare”, (Bălgrad 1699).

13. Pe timpul păstoririi lui Teofil și a lui Atanasie Anghel, au apărut, după cum ne asigură Nilles ⁶⁾, două ediții ale unui

¹⁾ *Analecte literare*, p. XXII.

²⁾ N. Drăganu, *o. c.*, p. 49.

³⁾ I. Bianu-N. Hodoș, *o. c.*, I, p. 340.

⁴⁾ „*Alliance Littéraires*” Vienne, 1840, Fevrière.

⁵⁾ Catechismul e menționat în *Elementidele* colegiului iezuit din Tyrnavia, ținute de Georgie Dobronoki, unde sub 2 Febr. 1646 spune: Accepi a Karan-Sebeș a nostri patribus catechismum P. Canisii et latino in linguam Valachicam imprimendum. Poșoi P. Iacobi Nemeth (Bianu-Hodoș, *o. c.*, I, p. 532; N. Iorga, *Socoteliile Brașovului*, Anal. Acad. Rom. T. XXI. Mem. Secț. istorice, p. 187).

⁶⁾ Nilles, *Symbolae ad ilustrandam*, p. 372: „Edidit (P. Franciscus Szunyogh) Catechismum Valachicum majorem Romano-Catholicum, typ. Valachico, Tyrnaviae 1696, et. 1726 tipo latino Cibini 1709” (Bianu-Hodoș, *o. c.*, I, p. 480).

catechism românesc unit, scris de Ion Iosif Decamillis și tradus în românește de Francisc Szunyogh, prima ediție la Sâmbăta Mare în 1696, iar a doua la Sibiu în 1709. Ultima, tipărită cu litere latine. Titlul ediției a III-a, de Tyrnavia era: „*Catechismus sau învățătură creștinească. In folosul neamului rusesc din Țara Ungurească, dat afară prin osârdua și osteneala M. sale D. D. Ioan Iosif Decamillis episcopul Sebastului și a Munkaciului iprocî. Cinului proșesc unit din legea grecească. Vicarișiu Apostolesc în Țara ungurească sfintei și înălțatei împărății Râmului Sfetnic. În limba românească întoarsă și tipărită în Sâmbăta Mare în Tipogr. Academicească. A. d. Hs. 1726*”¹⁾.

Prima carte pentru școlălele românești din Transilvania: Bucovna dela Bălgrad

14. O dată importantă în istoria învățămîntului românesc din Transilvania e apariția celui dintâi manual didactic, ieșit din teaurile tipografiei Bălgradului la 1699 intitulat: „*Bucovna ce are în sine deprinderea învățării copiilor la carte și simbolul credinței creștinești, diece porunci ale legii vechi și ale celei noi, șapte taine ale bisericii resaritului, iprocî. Cu voi'a prî santitului, chiru Atanasie mitropolitulu țierei Ardélului Acumu antâiu într'acestu chipu tocmita și tiparita în sant'a mitropolia în Belgradu, de Mihaiu Istvanovici tipografulu. Anul Domnului 1699.*”

Tipărirea ei s'a făcut „cu cheltuiala protopopului Gheorghe Dăianul²⁾ și a lui Pantelimon Șt. Racz din Kisfalud (Micești-Alba) odorbirăul Belgradului³⁾. D. prof. O. Ghibu⁴⁾ remarcă participarea acestor doi sprijinitori nu la tipărirea *Bucovnei* ci a altei cărți a lui Istvanovici, *Chiriadromion*-ul

¹⁾ V. Pop, *Dizertație*, p. 92.

²⁾ Un Vasile Dăianul e secretarul vlădicăi Atanasie Anghel (A. Șaguna, *Istoria bisericii ortodoxe răsăritene universale*, Sibiu, 1860, II, p. 174) la 1701. Probabil un frate sau fiu al lui Gheorghe.

³⁾ A. Veress, *Bibliografia româno-ungară*, București, 1931, I, p. 143.

⁴⁾ „*Din istoria literaturii didactice românești*, I, „Bucovnele”, p. 10.

apărut în acelaș loc și an, pentru care „ajutoriu nelipsind și dela prea luminatulu și înălțatulu biruitoriu al toatei Ungro-Vlachii, Io Costandin Basarabu Voevodu (Brâncoveanu) patro-nușu adevăratu al Sfintei Mitropolii de aici din Ardełu”.

Au fost amintite mai sus numele câtorva cărți utilizate ca manuale, din care se învăța cititul și rânduiala slujbei biseri-cești, ori rugăciunile de peste zi ale bunului creștin în școalele mânăstirești și în cele sătești, deschise de câte un diac sau preot, căruia îi zăcea la inimă grija pentru luminarea neamu-lui. Bucoavna din 1699, al cărui autor se crede a fi chiar Ișt-
vanovici¹⁾, un sârguincios și pasionat om de carte, era supe-rioară tuturor acestora. Înainte de apariția ei se utiliza ca manual de școală, pentru pregătirea clerului și a dascălilor, *Cea-slovățul*, apărut la Bălgrad în 1685 și a doua oră la Sibiu (1696). Distanța dintre ele nu e mare, însă deosebirea între Ceas-lovăț și Bucoavnă, da. S'a pus și problema dacă această carte, apărând „cu voia” lui Atanasie, mitropolitul semntar al ac-tului unirii cu biserica Romei, nu este un rezultat al propa-gandei catolice printre Românii transilvani? Acestei păreri²⁾, cercetări mai noi³⁾ îi opun argumente scoase din chiar ana-liza cărții, argumente care arată obârșia orientală-ortodoxă a ei. Terminologia Bucoavnei pledează pentru un izvor rusesc, nu strein de marea Gramatică dela 1648 a lui Meletie Smo-trischi⁴⁾ și Bucoavnele apărute după acest an.

¹⁾ O. Ghibu, o. c., p. 10.

²⁾ A. Densușianu, o. c., p. 95. Într'o relațiune a superiorului misionarilor catolici din Dacia, datată din Cluj 14 Martie 1701, se zice „qui (episcopus Unitorum Armenorum?) linguae Valachicae peritus bene, ait repertos a se errores plures et contra fidem et unionem in libro alphabetico quem D. episcopus Athanasius edi curavit”. (Nilles, *Symbolae*, I, p. 263 și N. Iorga, *Ist. lit. relig.*, I, p. 237).

³⁾ O. Ghibu, o. c., p. 11—17.

⁴⁾ Aceasta e părerea d-lui O. Ghibu. Dar Meletie *Smotrițchi*, care tipărea lucrarea sa între 1618—1619 (v. Teodor Bodogae, *Din istoria bisericii ortodoxe de acum 300 de ani*, p. 89) se pare că nu privea cu dușmănie, la această dată, catolicismul pe care îl și îmbrățișă pe față la 1627. Așa s'ar explica prezența în *Висоавнѣ* a Simbolului Sf. Atanasie, care, precum se știe, cuprinde și pe „Filioque”.

Că Atanasie Anghel n'a putut să-i dea un caracter confesional, reiese din compunerea ei, care a urmat un model strein. Ori, în Apus Bucoavnele erau necunoscute în forma celei dela Bălgrad. Nu există nici numele de „Bucoavnă”.

Dăm descrierea ei după D. Ghibu, făcută și de d-sa după a fostului profesor de limba și literatura română dela universitatea din Cluj, Grigore Silași¹⁾.

Ea era astfel alcătuită: avea 66 pagini, format mic, cuprinzând literele chirilice mari și mici, în număr de 44, în ordine alfabetică. Urmău vocalele, diftongii și consoanele. Exerciții din silabisire: vocale și diftongi cu câte una, apoi cu câte două consoanante. După acestea, o „însemnare pentru cum se cade a sloveni slovele ce au deasupra titla”, adică un număr oarecare de cuvinte prescurtate, ca de ex.: Isu, Ilu, pentru Isus, Israil și o mulțime de alte cuvinte și termeni slavonești luați din Bucoavna slavonă. Paginile 12—14 cuprind „prozodicele ortografiei”, adică accentele și semnele de interpunctiune, cari iarăși sunt slavonești și în parte grecești (zapetaia, dvotocie, paercu, barea, oxia, etc). După această parte, pe baza căreia avea să se învețe cetitul, urma partea de lectură propriu zisă, care consta exclusiv din rugăciuni și alte lucruri de ordin pur religios și anume: rugăciunea când va să înceapă copilul a învăța, rugăciunile dimineții (Impărate Ceresc, Preasfântă Treime, Tatăl nostru și Din somn sculându-mă) apoi Simbolul credinței și Simbolul Sfântului Atanasie (aflător în toate Bucoavnele rusești) cele Zece porunci, cele Două porunci de căpetenie ale legii vechi și cele Șase desăvârșiri ale legii nouă. Dela pg. 36—62 se tratează pe larg despre cele Șapte taine, prin întrebări și răspunsuri, arătându-se și locurile din Sf. Scriptură, dându-se și începutul rugăciunilor corespunzătoare din Molitvelnic. Sfârșitul îl formează: „Cele trei fapte bune ale bogosloviei”, „Cele șapte daruri” și „Cele douăsprezece roduri ale Duhului sfânt”, „Cele șapte lucruri ale milei trupești” și „Cele șapte faceri de bine” împotriva

¹⁾ „*Transilvania*”, 1883, p. 195—202.

acestora și, în fine, „Cele patru lucruri mai din urmă ale omului”.

Din cuprinsul ei se poate vedea concepția pur religioasă a autorului. În genul acesta a gândit și a scris primul său abecedar pentru germani, Martin Luther, „Ein Büchlein für die Kinder, der Laien Biblia”. Așa au fost întocmite și vechile abecedare franceze.

Silași susținea însă că ea a fost publicată mai ales pentru trebuința candidaților la preoție. Nu excludea nici el posibilitatea întrebuințării ei ca manual didactic în școalele laice. Dar, după cum reiese din titlu, tocmai pentru acestea a fost tipărită. Numărul lor în preajma anului 1700, era destul de mare.

Iar dintre cărțile tipărite în Principate, destul de răspândite în Transilvania, adeseori multiplicare prin copii îndeplinind aceleași rosturi, ca și cele de mai sus, se pot aminti:

Cazania sau *Evanghelia învățătoare*, apărută la Govora în 1642, „izvodită de Țieromonahul Silvestru și „premenită de pe limba rusească pe limba românească” de Udriște Năsturel, venit în ajutorul celui dintâiu în al „unsprezecelea ceas la lucrul Domnului”. Interesant e motivul care l-a determinat să pună și el umărul pentru apariția ei: „Și nimica numai mila rudei mele creștinilor m'au îndemnat spre aceasta, fiindcă văzui în neamul nostru mulți oameni . . . carii pentru ne(cuvi)ință se depărtară cu învățături striine, și cu proastă și scurtă mintea lor răzlușindu-se den credința adevărată potrivnică Bisericii lui Dumnezeu, cu ereticii împreunându-se”¹⁾.

Pentru readucerea acestor frați rălăciți n'a pregetat să scoată „această sfântă carte ce se chiamă Evanghelia învățătoare tâlcuită, să fie propovedanie creștinătăției noastre, a sfintei Besearci apostolească a Răsăritului”.

Altă ediție a acesteia, completată cu texte din cea moldovenească a lui Varlaam, e cea dela Mănăstirea Dealul dela 1644.

Carte românească de învățătură Dumnezelor preste an și la praznice împărătești, (Iași, 1643).

¹⁾ Bianu—Hodoș, o. c., p. 121.

E vestita „Cazanie” a lui Varlaam, „diin multe scripturi tălmăcită, diin limba slovenească; adunat-am din toți tâlcovnicii sventei evanghelii, dascalii besericii noastre”. Cuprinde 74 de predici pentru duminicile și sărbătorile mai însemnate de peste an. E, pe cât se pare, transpunerea în românește a *Evangheliei învățătoare* sau Cazania patriarhului Calist al Constantinopolului tradusă și tipărită de Petru Movilă la 1637 în tipografia Lavrei Pecersca din Kiev¹⁾.

Acest „dar limbei românești”, cum o apreciază Vodă Lupu în prefață, a cucerit inimile cititorilor nu numai prin limba sa aleasă, ci prin darul de a întui sufletul omenesc și de a nuanța durerile sau bucuriile lui. Cităm un pasagiu (pg. 115) cuprinzând plângerea Maicii Domnului la picioarele crucii pe care era răstignit Fiul său: „Cu jale încep a plânge și grâi. O iubit fiul meu, unde lași (pe) maica ta? Intr'acui casă mă tremiți? Lași-mă de-acum fiul meu, și de astăzi mă despart de tine. Dar pre cine voiu avea mângâiere? Că pre tine fiul meu am avut nădejde, pre tine tată și mamă și Dumnezeu, de ajutor și de folosire. Dară de acum ce voiu avea în locul tău fiul meu, amar mie, singurata de mine! N'am tras nădejde, fiul meu, n'am simțit durere, iar acum cumplită durere simt într'ânuma mea! În loc de bucurie, scârbă; în loc de veselie, amar; în loc de cât bine am nădăjduit să aibu, atâta rău și durere am. Unde este Gavril Arhanghelul ce mi-a zis să mă veselesc să l văd incai acum, că el mi-a zis că mă voiu veseli, iar eu acum fiul meu mă amărăsc și mă dosesdesc”.

Cele șapte taine (Iași, 1645), tălmăcită de Eustratie Logofăt și prefațată de mitropolitul Varlaam, fapt care a făcut pe mulți să i-o atribue înaltului ierarh. Cuprinde normative de ritual și canoane, precum și un bogat material în legătură cu cele șapte taine instituite de Biserică. Cartea e numai un mic extras din „*Pravila Bisericească*”, operă rămasă netipărită, scrisă la 1632²⁾.

Răspuns la catechismul calvinesc (Iași 1645 după unii 1647³⁾.

¹⁾ Vezi *Rev. Fund. Regale*, Martie, 1944, recenzia asupra lucrării „*Mitropolitul Petru Movilă*”, Chișinău, 1943, de Pr. I. Irimia.

²⁾ T. Cipariu, *Analecte literare*, p. XXXI.

³⁾ Sextil Pușcariu, *o. c.*, p. 100.

Mitropolitul Varlaam cunoștea tragedia bisericii românești din Transilvania atunci când îl recomanda înaltei protecții a țarului Rusiei pe isgonitul Iorest, scriindu-i că „a sculat diavolul, care urăște cele bune, pe popa cel mare al regelui, anume Gheorge Ciulai, care se află în eresul luteran, în care sunt și craiul și toți Ungurii. Și l-au clevetit pe Iorest... fiind izgonit și cu el o mulțime de preoți creștini, nu pentru altă vină decât pentru credința creștină, voind să-i convertească la luteranism“. În predosloviea *Răspunsului* se vede limpede grija pentru unitatea sufletească și spiritul protector al chiriarhului moldovean arătat Transilvănenilor, întărindu-i în strămoșeasca și dreapta lor credință: ... „fii mei intru Hristos iubiți, scris-am asupra acestui catechism nou, cu carele *cei din afară de pravoslavie* au nădăjduit să vă scrie cu mărturiile Scripturii Sfinte, să vă înșele întru erezia lor cea rătăcită. Ce-am scris, una-i pentru să puteți sta împotriva când va fi vreme de nevoie, alta: pentru ca să vă aflați întru învățăturile pravoslaviei întăriți ca niște stâlpi neplecați și neclintiți... Dacă ar fi cine ar fi să vă învețe altă credință, măcar dacă ar fi inger din cer, să nu-l credeți, ci să-i ziceți *anathema!* și să vă lăpădați și să vă depărtați de unul ca acela... nu vă teamereți de ceia ce ucide trupul, că sufletul nu-l pot ucide“.

Cartea cea „plină de otravă, de moarte sufletească“ pe care i-o arătase cărturarul muntean, Udriște Năsturel, ca una care pregătea „calea morții sufletești“ a neamului de peste munți, fu combătută cu energie, prima dată în sinodul convocat la Iași (1645), a doua oră prin *Răspunsul* dat. Dătând punctul de vedere calvin, el expune punctul de vedere ortodox în chestiunile fundamentale ale credinței privitoare la păcatul original și la curățirea lui prin botez; la dreptul omului de a se mântui prin fapte bune; la cultul sfinților și al icoanelor, care nu pot fi socotite ca idolatrie, întrucât sunt simboluri; la semnul crucii; la cultul Mariei și la doctrina predestinării.

Tonul discuției este obiectiv, dar cald, convingător și întemeiat, pentru fiecare afirmare, pe textele evanghelice ¹⁾.

¹⁾ N. Cartoian, *o. c.*, II, p. 113.

Peste câțiva ani (1656), calvinii i-au răspuns, mai mult polemic și grosolan prin „*Scutulu catechizmușului, cu răspunsu den scriptura svântă, împotriva răspunsului a doao fări fără scriptură sv-ta*”.

Viețile sfinților a mitropolitului Dosoftei, tipărită la Iași în 1683, de către ucenicii săi: Pavel și Ursul Andrei ¹⁾.

Biblia adecă dumnezeiasca scriptură ale cei vechi și alecei noao leage toate care s'au tâlmăcit dupre limba elinească spre înțeleagerea limbii rumânești, cu porunca Prea bunului și luminatului Domn Ioan Șarban Cantacozino Basarabă Voevodă, și cu îndemnarea dumnealui Costandin Brâncoveanu Marele Logofăt nepot de soră al mării sale, carele după prestăvirea acestui mai sus pomenit domnu, Putearnicul Dmncău den aleagerea a toatei fări rumânești. Pe dumnealui l-au coronat cu domnia și stăpânirea a toată țara Ugrovlahiei și întru zilele mării sale s'au săvârșit acest dmnzăesc lucru, carele și toată cheltuiala cea desăvârșită o au rădicat”, tipărită în București la 1688 ²⁾.

La traducerea ei au luat parte pe lângă frații Radu și Șerban Greceanu, mitropolitul Teodosie (Veștemeanul), ieromonahul Mitrofan, viitorul episcop de Buzău, și arhiereul Germano Nisis.

Frații Greceanu au folosit ca izvoare edițiile mai vechi în traducere românească pe care le alăturară la septuaginta (ed. Francfurt). „Îndreptătorul cuvintelor românești” fu Mitrofan.

Biblia dela București pune temelie unei limbi literare care va influența mult de aici înainte tipăriturile bisericești de pe întreg pământul locuit de Români.

Tot frații Greceanu au tradus și cartea „*Mărgăritare adecă cuvinte de multe fealuri a lui Zlataost*”, tipărită în București la 1691.

¹⁾ V. A. Ureche, *Schițe de istoria literaturii române*, I, p. 141.

²⁾ Bianu—Hoduș, o. c., p. 281; V. A. Ureche, o. c., p. 164, spune că abia la 10 Noemvrie 1689 fu terminată. (Începutul ei datează din Octomvrie 1680). E o greșală. Cartea a apărut în acea lună, însă în anul 1688.

Mitropolitul Teodosie, pentru a împiedeca răspândirea tipăriturilor calvine din Transilvania, apoi mai târziu pentru a lupta contra uniației¹⁾, publică *Liturgia slavo-română*, (București 1680); urmărind probabil același scop, apare și la Iași în 1680 *Psaltirea slavo-română* a Mitropolitului Dosoftei, amândouă spre a fi trimise peste munți. Însă preoțimea de aici nu mai cunoștea slavona și greaca în măsura impusă de utilitatea lor. De aceea, cei doi fruntași ierarhi trebuiră să renunțe la acest program.

La 1691 apărură de sub teascurile tipografiei lui Mitrofan al Buzăului „*Mărturisirea Ortodoxă*” sau, cum îi spuneau cărturarilor timpului, Pravoslavnică Mărturisire, a lui Petru Movilă. Opt ani mai târziu o copia, pentru trebuințele școlii din Șcheii Brașovului, dascălul Alexandru, iscusitul traducător al Pateri-

¹⁾ Era iluzorie porunca (condiția) pe care, de acord sau la sfatul lui Teodosie, i-o dădea patriarhul Dosoftei al Ierusalimului episcopului Atanasie Anghel la a cărui sfințire asistase, în București, ca „să se nevoiască ca *slujba bisericii să se celească pe slavonească sau elinească, iar nu românească*” (Sextil Pușcariu, *o. c.*, p. 107). Din această orientare, a ieșit de sub tipar prin strădania lui Teodosie Veștemeanul: „*Liturgia slavo-română*” și „*Evanghelia greco-română*, București, 1693 (Sextil Pușcariu, *o. c.*, p. 117).

De altfel intențiunea e vizibilă și în predosloviea celei dintâi, pagina 10: „Iară Liturghia toată a o prepune pre limba noastră și a o muta, *nice am vrut, nice am cutezat; drept mărturisesc pentru multe alte pricini ce m'au împins*”.

Cine ar vedea în această încercare o afecțiune pentru limbile slavonă și greacă sau o înclinare de sub gradul demnității bisericești și naționale a mitropolitului Teodosie, ar face o mare greșală. Într-o luptă, comandantul unei oștiri întrebunțează mijloacele cele mai potrivite pentru obținerea victoriei.

Vezi asupra lui, lucrarea d-lui prof. I. Lupaș: *Mitropolitului Teodosie Veștemeanul*, Sibiu, 1943, apoi Const. Rădulescu-Codin, *Câmpulungul Muscelului, istoric și legendar*, Câmpulung 1925, p. 140—143, unde, de altfel și la d. I. Lupaș, se vorbește de *școala înființată în acest oraș de Antonie Vodă din Popești, la 1669, pe seama căreia, prin hrisovul domnesc din 28 Martie 1670, dispune ca „jumătate din toată vama Rucărului și Dragoslavele să aibă a luare pe an, sa hie plata dascălilor și de hrană copiilor”*; întâiul dascăl a fost un Dumitru; ca urmat Radu Lăngescu (1689). „Ispravnic și purtător de grije al școlii acesteia, cât îl va ținea Dumnezeu”, fu instituit însuși Teodosie, mitropolitul Țării Românești.

celor aceluiași Petru Movilă, de unde s'ar putea bănuși că el făcea tălmăcirea catechismului moghilean fără a cunoaște tipăritura dela Buzău.

Cartea era recomandată Românilor din Transilvania spre a se apăra cu ea în lupta încinsă pentru credința ortodoxă¹⁾.

Opere — manuscrise cu caracter educativ

Numărul acestora este mult mai mare decât al celor tipărite. Titlurile și cuprinsurile lor nici până astăzi nu sunt complet cunoscute. În „*Catalogul manuscriselor românești* (3 volume) publicat de Academia Română, s'a încercat abia o inventariere a celor aflate în posesiunea acestei înalte instituțiuni. Dar câte n'au rămas pe dinafară!

„*Intrebări și răspunsuri*” a lui Popa Grigore din Măhaci n'a mai avut vreo tovarășă? „*Alexandria*” (1620) a lui Popa Ioan din Sânpetru din „*Codex Negoianus*” n'a mai avut vreo soră?

S'a amintit într'alt loc circulația largă, pe care a avut-o „*Psaltira slavo-română cu tâlc*” a lui Alexandru dascălul (polonul) din Șchei. Ce să mai spunem de „*Albtușa*” sau „*Floarea Darurilor*”, cartea de virtuți și îndemnuri morale a dascălului Costea dela aceeași școală? Suficient să amintim că „*Psaltirea calvino-română versificată*” cuprinzând: cântece, sau colinde de Crăciun, Anul Nou, de Paresimi, de Paști, de Rusalii; Rugăciunile de dimineață și de seară²⁾ etc., pe lângă cei 150 de psalmi versificați a pastorului Ioan Viski (1697) din Sântă Măria Orlea, nu departe de Hațeg, a circulat în manuscris³⁾ ani de zile; traducerea ei fusese făcută pentru trebuințele școalelor calvino-române. Titlul ei era: „*A luj szvent David*”

¹⁾ Pr. Nicolae M. Popescu, *Pomenirea Mitropolitului Petru Movilă în Biserica Ortodoxă Română*, 1942, Nr. 9—10.

²⁾ I. G. Sbiera, *o. c.*, p. 51.

³⁾ Gr. Silași, „*Psaltirea calvino-română versificată*” în „*Transilvania*”, 1875 Nr. 12, 13, 14.

krai si prorokul o szutje si csincs dzecs de soltari kari au szk-risz ku menyle lui Visky János en Boldogfalva 1697". Sigur, aceste școli o aveau introdusă ca manuscris și se foloseau de ea. (Cartea lui Visky e cea a lui Albert Molnár-Szenczi, apărută la Cluj în 1605, sporită cu alți psalmi și adăugiri de cântece de obârșie românească prin Gregorius Sándor de Agyagfalva (1642), iar ceva mai veche decât aceasta, e copia făcută de Mihail Halici-tatăl¹⁾).

Ca încheiere pentru acest capitol din viața școalei românești transilvane în veacul al XVII-lea, se constată că nici Ungurii nu stăteau cu mult mai bine. Și preoților lor le va ordona, la 1611, cardinalul Forgach, ca și Sava Brancovici la ai noștrii (1675), să adune tinerimea în biserică să o învețe rugăciunile, simbolul credinței explicat, catechismul și „să nu fie uitați nici vârstnicii”²⁾.

Iar dacă privim peste Carpați, în epoca lui Matei Basarab și Vasile Lupu sau mai încoace, observăm că problema educațiunii tineretului e rezolvată destul de variat.

În Moldova lui Vasile Lupu, cu ani înainte de înființarea în chiliile dela Trei Ierarhi, terminată la 1638, a succursalei Academiei moghilene dela Kiev, pentru care fu adus însuși rectorul acesteia, Sofronie Pociatki, funcționa la Iași o școală pur iezuită cu călugări veniți din Transilvania, în care se învăța latina, greaca și româna³⁾. Mulți boeri, ba chiar, poate, Ioan Vodă, fiul lui Vasile Lupu, trecură pe acolo⁴⁾. O asemenea școală, iezuită, poate ceva mai mică, funcționa la Galați.

Dacă Academia Basiliană a lui Vodă Lupu, un adevărat Colegiu superior, ar fi dăinuit multă vreme, influența lui s'ar fi simțit poate și în Transilvania. Dar, se pare, ea nu ținu nici până la ieșirea lui Vasile Lupu din Scaun, din cauze mai mult

¹⁾ Vezi Sextil Pușcariu, *o. c.*, p. 107.

²⁾ Kőrösi și Szabo, *o. c.* II, p. 274.

³⁾ N. Iorga, *Istoria învățământului românesc*, p. 25.

⁴⁾ P. P. Panaitescu, *Influența polonă în opera și personalitatea cronicarilor Grigore Ureche și Miron Costin*, București, 1923, p. 13.

naționale: opoziția curentului de românism sănătos, pe care îl reprezenta însuși Mitropolitul Varlaam¹⁾). Însă clerul și mulțimea de dieci sau grămăticii pe care i-a dat Moldova în această epocă, nu sunt rodul acestor școale boerești, ci a celor mănăstirești: dela Neamțu, Bisericani, Moldovița, Putna, Gura Humorului, etc. sau a celor de pe lângă cutare episcopie. Ba spre sfârșitul veacului se poate vorbi despre școli de pe lângă bisericile târgurilor, spre pildă Focșani²⁾, Suceava, Roman, Fălliceni.

În Muntenia lui Matei Basarab și mai târziu a lui Const. Brâncoveanu, se observă aceeași atențiune pentru limba grecească. Școala domnească dela Sfântul Sava, pentru a cărei organizare fu chemat un priceput dascăl și cărturar grec, Nicolae Kerameus, singura școală superioară pentru fiii boerilor, neputând cuprinde între zidurile ei pe toți cei dornici de lumină, în curând avea să fie concurată de cea de pe lângă mănăstirea Colțea, ctitorie a Cantacuzineștilor, și cea dela biserică Sf. Gheorghe. Alte așezăminte cari între alte scopuri aveau și pe acela de a da creștere tinerimei, în afară de școala întemeiată de Antonie Vodă la Câmpulung, s'ar mai putea aminti mănăstirile: Bistrița, Tismana, Arnota, Cozia și Horezu.

Dacă foarte mulți dintre preoții transilvani — și la sfârșitul veacului al XVII-lea erau și câte *opt—zece*, într'un sat³⁾ — și alți iubitori de slovă, își câștigau cunoștințele mult puține din scris și citit peste munți, în Principate, au fost și cazuri, desigur puține, când dascăli—grămăticii din Țările Române veneau să-și desăvârșească cultura în Transilvania, cum a fost acel dascăl—grămătic venit în Țara Oltului⁴⁾ de pe la Coiceni (Dâmbovița) care scria la 1677 o „Evanghelie slavo-română”.

Cât privește schimbul de „bunuri culturale” dintre Tran-

¹⁾ N. Iorga, *o. c.*, p. 28.

²⁾ *Idem*, p. 29.

³⁾ N. Iorga, *Sate și preoți din Ardeal*, p. 287.

⁴⁾ N. Iorga, *Istoria Românilor*, IV, „Monarhii”, p. 443; Cf. *Cat. Mss. Acad. Rom.*, II, p. 211.

silvania și Principate, acesta n'a cunoscut nicio întrerupere dealungul veacului al XVII-lea.

Sfânta Scriptură, comentată în admirabila limbă a Mitropolitului Varlam al Moldovei, cât și celelalte cărți religioase și de ritual bisericesc, sau chiar și literatura apocrifă a Manicheilor împrumutată din Peninsula Balcanică sau din Orientul apropiat, precum și legendele și basmele vechi, au format hrana sufletească nu numai a Românilor din Țările Române, ci și a celor de peste munți, la care străbătuseră, ce-i drept fără a crea idei politice, prin preoți, dieci, grămățici și călugări, care, cu toate opreliștele oficiale, ajungeau să le răspândească pe tot spațiul transilvan, întreținând în acest timp solidaritatea românească și comunitatea ortodoxiei¹⁾.

¹⁾ N. Iorga, *Histoire des Roumains de Transylvanie*, II, p. 55.

SECOLUL AL XVIII-lea

Unirea cu Roma. Cauzele și efectele ei

Trecerea unei părți a Românilor transilvani la unirea cu Biserica apuseană, făcută mai mult din calcule politice de cât din convingeri religioase ¹⁾, trezi mari speranțe de renaștere culturală și libertate politică în rândurile acestora. De sigur, aceste aspirațiuni erau bazate pe diplomele leopoldine din anul 1699 și din 1701. Dar în curând aveau să cunoască o mare desiluzie. Nici unul din avantajele oferite Românilor în acele diplome nu se înlăptuise, căci planul împăratului Leopold e zădărnicit de rezistența puternică a poporului român transilvan, precum și de opoziția aristocrației maghiare și a Sașilor.

Însuși semnatarul actului unirii, mitropolitul Atanasie Anghel, spre sfârșitul păstoririi, scoborit la treapta de episcop sufragan (supus celui catolic din Strigoniu), e nevoit a cere pentru neamul său, pentru pregătirea preoților și a dascălilor acestuia, printr'un memoriu adresat Curții din Viena, o casă potrivită în Alba-Iulia, în care să se înființeze cât mai în grabă școala latino-română pentru tineret. El își luase anga-

¹⁾ Textul diplomei dată de împăratul Leopold I la 14 Apr. 1699, spune: „Acea dintre preoții români de rit grecesc, care pe lângă că vor ținea la ritul grecesc, vor mărturisi la catolici și vor declara că ei recunosc pe înaltul pontifice, se vor bucura de privilegiile preoților catolici” (Gh. Barițiu, *Părți alese din Istoria Transilvaniei*, Sibiu, 1889, I, p. 162).

Fondul, dogmele, nu le pricepeau nici preoții, nici poporul. La acest act îi împinșeseră nevoile și sărăcia, împilarea și asuprirea, iar mai pre sus de toate dorul de lumină și libertate, trezit prin diploma leopoldină. Puțini, foarte puțini vor fi fost aceia cari să se fi unit din motivul că Biserica catolică e singura, mântuitoare, singura care duce la vecinica fericire (Nic. Brânzeu, *Școalele din Blaj*, Sibiu, 1896, p. 9).

jamentul sub jurământ, la primirea diplomei de investire că o va înființa și o va înzestra cu profesori cunoscători a acestor limbi: „*ut schola Valachico latina Albae erigatur safe-gam Magistros scholarum eligam callentes linguam Valachicam e-latinam*”¹⁾, socotind-o foarte necesară întru întărirea și defini-tivarea unirii. Ca și alte întreprinderi, la fel și aceasta, a rămas fără efect, căci școala n'a luat ființă²⁾.

În vremea vlădicăi Atanasie și cu câțiva ani înainte lui „*Zaconicul*”, vorbind despre preoții români și pregătirea lor spune că se luau de regulă dintre diecii dela biserici³⁾, iar în ca-nonul 2 din săborul dela 1700, se zice că diecii erau *constrânș* a sta la mitropolie 40 de zile înainte de preoție: „Diacii carii voru vré să se preoțească, înainte să meargă la pro-topopu să și cée carte și cu cartea dela adevăratu duhov-nic; și să știe Psaltiria de înțeles, și glasurile și toate tainele besericii; și până nu va fi la Mitropolie 40 de zile, până atunci vlădica să nu-l preoțească; și popor să-i caute protopopul, și să aibă a da protopopului o piele de vulpe”⁴⁾. Iar canonul 6 spune: „Care diaci vor fi fost curvari sau furi, să nu se poată preoți”.

Acești dieci, candidați de preoție, erau dascălii satelor. De multe ori ei înșiși pregăteau pe viitorii preoți. De fapt însă se putea ajunge la treapta preoției și pe alte căi. Se obiș-nuia, până în veacul al XIX-lea, a se orândui preoți, pentru comu-nele sărace, proveniți dintre învățători, care după ce făceau un examen în fața protopopului, erau trimiși pentru sfințire doar la episcopie, fără alte obligațiuni sau pregătiri de specializare.

În vremea aceasta apare o carte pentru propagarea și întărirea catolicismului proaspăt îmbrățișat. E vorba de acel *catechism catolic unguresc* al lui László Băranyi, tradus în româ-

¹⁾ Nilles, *Symbolae*, I, p. 285.

²⁾ I. Georgescu, *Școalele din Blaj* în rev. *Boabe de grâu*, An. IV, Nr. 6.

³⁾ A. Grama, *Instituțiunile calvinești în biserica gr. cat. română*, Blaj, 1895 p. 456.

⁴⁾ Ioan Micu Moldovanu, *Acte sinodali*, Blaj, 1872, II, p. 119 după Petre Maier, *Istoria Besericii Românilor*, Buda, 1813, p. 355 și urm.

nește de Duma Ianaș din Bărăbanți (Alba) și tipărit la Alba-Iulia în 1702 sub titlul „*Pânea pruncilor*”. Deși ar fi servit interesele catolicismului unguresc, nu se știe să fi fost folosit în școalele românești¹⁾.

E grăbită părerea unora de a găsi epoca aceasta, dela unire și până la deschiderea școalelor din Blaj de către Petru Pavel Aron, o epocă de besnă, de toropeală, de absență a eforturilor spre lumină; că la alegerea episcopului Inocenție Micu (4 Iunie 1728), preoțimea română era săracă, obișnuită și nepregătită pentru rosturile ei înalte; iar lumea mirenească lipsită și ea de școli²⁾. Cât privește partea a doua a afirmației, ea este anulată de dovezi care pot convinge că a existat un învățământ românesc și în acest timp. Astfel punctul 18 din concluziunile sinodului ținut în primăvara anului 1728 la Cluj sub președinția lui Gh. Regai³⁾, rectorul colegiului iezuit („Sf. Iosif”) din capitala Ardealului, prevede că nici un unit să nu cuteze a-și mai trimite copiii la școalele schismaticilor și ereticilor; cei ce vor fi dovediți că nu au ținut seamă de această opreliște, să fie pedepsiți cu 24 fl., dacă sunt protopopi și preoți, iar mirenii cu 12 fl.⁴⁾. În acest sinod s'a ivit întâi ideea înființării unui seminar exclusiv pentru gr. catolici⁵⁾.

Acești „schismatici” și „eretici” în vederile participanților la sinod, erau ortodocșii (neuniții).

Patru ani mai târziu, ca un răspuns la atitudinea dârză

¹⁾ Vezi asupra ei Ion Mușlea: „*Pânea Pruncilor*”; *Din istoria unei cărți* în „*Omagiu profesorului Ioan Lupaș*”, București, 1943. E aceeași persoană cu călugărul iezuit din Alba-Iulia, care veghea și controla activitatea episcopului Atanasie Anghel, după cum se vede dintr'o adresă a vlădicului Atanasie și contra-semnată de P. (ater) Ladislau Băranyi (A. Șaguna, *o. c.*, II, p. 194).

²⁾ D. Neda, în *Cultura Creștină*, An. XXII, Nr. 7—9.

³⁾ „... paterul teolog (Regay) acela era ispravnicul Săborului. Într'notarășul Săborului protopopul Ionașcu Monea din Veneția, Țara Oltului” (Radu Tempea, *Istoria besearecii Șcheailor*, p. 49), deși la G. Barițiu, *Părți alese*, I, p. 335, e amintit Adam Fitter „director” al clerului român unit.

⁴⁾ Ioan Micu Moldovanu, *o. c.*, p. 106; Cf. Ioan Lupaș în „*Revista Teologică*”, 1938, Nr. 7—8.

⁵⁾ Aug. Bunea, *Episcopul Ioan Inocențiu Klein*, Blaj, 1900, p. 3.

și hotărâtă a lui Inochentie Micu, împăratul Carol al VI-lea dispune, printr'un ordin din 11 Iulie 1732, dat dietei din Cluj, ca să se ia în considerațiune și să se satisfacă cererile vajnicului vlădică. Dar magnații erau mai tari. Abia peste 17 ani, după aspre stăruințe și drumuri lungi, tânăra împărăteasă, Maria Teresia, își plecă urechea și reactualiză condițiunile diplomelor leopoldine, prin care Românilor uniți li se da dreptul a-și clădi biserici și libertate pentru fiii iobagilor de a frecventa orice școală ¹⁾).

Nici această dispozițiune nu fu respectată, căci aristocrația transilvană vedea în măsurile de luminare a iobagilor tot atâtea atentate la ordinea moștenită: de stăpâni absoluți ai plebei valahe.

Luptând cu niște adversari atât de puternici, secundat doar de dragostea unui neam fără vlagă ²⁾ și drepturi, aprigul ³⁾ vlădică Inochentie, care, în cea dintâi declarație politică a sa în dieta din Cluj, la 11 Maiu 1736, arăta lămurit felul cum înțelegea să-și servească neamul spunând că „noi suntem slăpânii ereditari în această țară regală încă din vremea lui Traian, cu mult înainte ca națiunea săsească să fi intrat în Transilvania” — pentru care vorbe sasul Hochsmann îl califică, în răspuns, „stupid și nerușinat” — „și avem aici până astăzi întregii domenii și sate, cu toate că am fost apăsați de mizerii milenare și de tot felul de sarcini din partea celor mai puter-

¹⁾ Aug. Bunea la C. Diaconovich în *Enciclopedia Română*, Sibiu, 1904, III, p. 12.

²⁾ Asupra acestei inerții dusă până la indolență, Al. Papiu Ilarian (*Istoria Românilor din Dacia Superioară*, I, Viena, 1851, p. 225), spune, parafrazând pe Rousseau (*Contractul Social*), „forța i-a aruncat în șerbitute, iar lășitatea i-a făcut șerbi perpetui”.

³⁾ La 9 Noemvrie 1741 scrie Nunțitul Apostolic din Viena, ca un strigăt de revoltă și legământ cu Neamul: „Așa sunt dispus în sufletul meu, încât tot ce pot face în folosul clerului și al Națiunii noastre asuprite, spre mărirea lui Dumnezeu și înaintarea bisericii, nu mă indoesc a duce la îndeplinire, chiar și cu vărsarea sângelui meu” (Al. Lupeanu-Melin, *Sufletul Blajului*, Blaj, 1931, p. 9).

nici" ¹⁾, nu putu realiza decât o mică parte din frumosul său plan de eliberare a neamului prin recunoașterea lui *ca a patra națiune* în stat. Pătruns de această mare grijă, îi scria, la 25 Noembrie 1743, împărătesei Maria Teresia:

„Să vă îndurați, Majestatea Voastră, a scoate din *jugul despotic* și a mângăia acest cler și această națiune, căci dacă voi fi trimis din nou la staturile transilvane adecă la adversarii noștri, fără a fi isprăvit nimica, nu-mi mai rămâne altă mângăiere decât ca această cauză din seamă afară de asuprită de dușmanii noștri prin tot felul de informațiuni născocite, viclene și fără temei, să o apelez cu toți ai mei la Dumnezeu cel viu" ²⁾.

Fără îndoială că pe episcopul Inochentie Micu l-a preocupat într-o mare măsură ridicarea neamului prin cultură, pe care nu o vedea posibilă decât prin școli. Aceasta se vede și prin actul de întemeiere al mănăstirii „Sfânta Treime" din Blaj, dela 21 August 1738, în care se precizează rostul acestui așezământ și al călugărilor, care „pruncilor celor incredințați grijei lor, intru toate să le fie de pildă și pe aceia în năravuri și intru învățatură și în limbile cele de lipsă în patrie în cari cu patrioții să se poată înțelege, să-i procopsească, ca în școli să se facă oameni harnici, spre creșterea Sf. Uniri cu romano-catolica biserică" ³⁾.

Vor fi învățat elevii acestor școale dogme catolice sau nu, însă conștiința mândră, agresivă, că aparțin unei națiuni de no-

¹⁾ „Nos enim a tempore Traiani adhunc, antequam natio saxonica Transylvania intrasset, in terra illa regia haeredem egimus integrasque possessiones et pagos usquendum posidemus, licet millenis miseriis et variis oneribus utpote a potentioribus oppressi" (Nilles, o. c., p. 527; Cf. N. Iorga, *Ist. Rom.*, VII, „Reformatorii", București, 1938, p. 234; *Istoria Românilor și a civilizației lor*, București, 1930, p. 223).

²⁾ Eudoxiu Hurmuzaki, *Documente*, vol. VI, p. 567.

³⁾ Nilles, o. c., vol. II, p. 538—540.

și hotărâtă a lui Inochentie Micu, împăratul Carol al VI-lea dispune, printr'un ordin din 11 Iulie 1732, dat dietei din Cluj, ca să se ia în considerațiune și să se satisfacă cererile vajnicului vlădică. Dar magnații erau mai tari. Abia peste 17 ani, după aspre stăruințe și drumuri lungi, tânăra împărăteasă, Maria Teresia, își plecă urechea și reactualiză condițiunile diplomelor leopoldine, prin care Românilor uniți li se da dreptul a-și clădi biserici și libertate pentru fiii iobagilor de a frecventa orice școală ¹⁾.

Nici această dispozițiune nu fu respectată, căci aristocrația transilvană vedea în măsurile de luminare a iobagilor tot atâtea atentate la ordinea moștenită: de stăpâni absoluți ai plebei valahe.

Luptând cu niște adversari atât de puternici, secundat doar de dragostea unui neam fără vlagă ²⁾ și drepturi, aprigul ³⁾ vlădică Inochentie, care, în cea dintâi declarație politică a sa în dieta din Cluj, la 11 Maiu 1736, arăta lămurit felul cum înțelegea să-și servească neamul spunând că „noi suntem stăpânii ereditari în această țară regală încă din vremea lui Traian, cu mult înainte ca națiunea săsească să li intrat în Transilvania” — pentru care vorbe sasul Hochsmann îl califică, în răspuns, „stupid și nerușinat” — „și avem aici până astăzi întregi domenii și sate, cu toate că am fost apăsați de mizerii milenare și de tot felul de sarcini din partea celor mai puter-

¹⁾ Aug. Bunea la C. Diaconovich în *Enciclopedia Română*, Sibiu, 1904, III, p. 12.

²⁾ Asupra acestei inerții dusă până la indolență, Al. Papiu Ilarian (*Historia Românilor din Dacia Superioară*, I, Viena, 1851, p. 225), spune, parafrazând pe Rousseau (*Contractul Social*). „forța i-a aruncat în șerbitude, iar lașitatea i-a făcut șerbi perpetui”.

³⁾ La 9 Noembrie 1741 scrie Nunțiul Apostolic din Viena, ca un strigăt de revoltă și legământ cu Neamul: „Așa sunt dispus în sufletul meu, încât tot ce pot face în folosul clerului și al Națiunii noastre asuprite, spre mărirea lui Dumnezeu și înaintarea bisericii, nu mă indoesc a duce la îndeplinire, chiar și cu vărsarea sângelui meu” (Al. Lupeanu-Melin, *Sufletul Blajului*, Blaj, 1931, p. 9).

nici" ¹⁾), nu putu realiza decât o mică parte din frumosul său plan de eliberare a neamului prin recunoașterea lui *ca a patra națiune* în stat. Pătruns de această mare grijă, îi scria, la 25 Noemvrie 1743, împărătesei Maria Teresia:

„Să vă îndurați, Majestatea Voastră, a scoate din *jugul despotic* și a mângăia acest cler și această națiune, căci dacă voi fi trimis din nou la staturile transilvane adecă la adversarii noștri, fără a fi isprăvit nimica, nu-mi mai rămâne altă mângăiere decât ca această cauză din seamă afară de asuprită de dușmanii noștri prin tot felul de informațiuni născocite, viclene și fără temei, să o apelez cu toți ai mei la Dumnezeu cel viu" ²⁾).

Fără îndoială că pe episcopul Inochentie Micu l-a preocupat într-o mare măsură ridicarea neamului prin cultură, pe care nu o vedea posibilă decât prin școli. Aceasta se vede și prin actul de întemeiere al mănăstirii „Sfânta Treime” din Blaj, dela 21 August 1738, în care se precizează rostul acestui așezământ și al călugărilor, care „pruncilor celor încredințați grijei lor, intru toate să le fie de pildă și pe aceia în năravuri și intru învățătură și în limbile cele de lipsă în patrie în cari cu patrioții să se poată înțelege, să-i procopsească, ca în școli să se facă oameni harnici, spre creșterea Sf. Uniri cu romano-catolica biserică” ³⁾).

Vor fi învățat elevii acestor școli dogme catolice sau nu, însă conștiința mândră, agresivă, că aparțin unei națiuni de no-

¹⁾ „Nos enim a tempore Traiani adhuc, antequam natio saxonica Transylvania in trasset, in terra illa regia haeredem egimus integrasque possessiones et pagos usquendum posidemus, licet millenis miseriis et variis oneribus utpote a potentioribus oppressi” (Nilles, *o. c.*, p. 527; Cf. N. Iorga, *Ist. Rom.*, VII, „Reformatorii”, București, 1938, p. 234; *Istoria Românilor și a civilizației lor*, București, 1930, p. 223).

²⁾ Eudoxiu Hurmuzaki, *Documente*, vol. VI, p. 567.

³⁾ Nilles, *o. c.*, vol. II, p. 538–540.

bilă origine și al cărei trecut e pilduitor prin acte de vitejie, aici li s'a format¹⁾.

Judecat din punctul de vedere al activității sale de om politic, episcopul Inochentie Micu poate fi socotit un *strălucit cititor al românismului transilvan*.

Prin schimbul de moșii dela Sâmbăta de Jos (Făgăraș) și Gherla cu cea dela Blaj (1736), se dă temeiul real bisericii române-unite, asigurându-i-se viața, cel puțin materială, prin mutarea episcopiei la Blaj și mai ales după edificarea mănăstirii începută la 1741 prin Ioan Martinelli, terminată, în parte, la 1747 și inaugurată în ziua de Rusalii²⁾. În acelaș an, la 18 Iunie, Maria Teresia dădu un decret pentru înființarea în mănăstire, alături de „școalele de obște”, a unui seminar³⁾.

Când i se recomandase episcopului Inochentie Micu la 1738 să-și formeze un „Capitlu”, după moda catolicilor, compus din clericii de frunte ai diecezei pentru a-l ajuta la conducerea bisericii, el ceru, în locul aceluia capitlu, să-i permită a înființa, pe lângă episcopie, o mănăstire pentru călugări, dintre care urmă să-și recruteze elementele de ajutor: slăuitori (consilieri) și oameni cari să-l sprijine pentru a crește un cler luminat. Aceștia erau viitorii profesori ai școlii din mănăstire. La deschiderea ei fură așezați trei călugări: Grigore Maior,

¹⁾ Dintre cei trei călugări—profesori, singur Gherontie Cotorea manifestă idei și sentimente care exprimă starea culturală și economică a neamului. Comparând trecutul măreț al Românilor — pentru Cotorea ei sunt veritabili Romani, „Râmleani” — cu prezentul hăd și umilitor, spune: „A fost un timp când el (poporul român) era viteaz și puternic în războaie; acum este neputincios și mai fricos decât alte popoare; a fost un timp când el era luminător, și acum este învăluit într'un nou de neștiință; odinioară onorat, acum disprețuit de toți; altădată el poruncește în Transilvania, acum alții îi poruncesc lui” (din „Despre articultururile de price”. Vezi N. Comșa, *Manuscrisele românești din Biblioteca Centrală din Blaj*, Blaj, 1944, Ms. Nr. 90).

²⁾ N. Brânzeu, *o. c.*, p. 19.

³⁾ N. Iorga, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*, vol. II, București, 1901, p. 69.

episcopul de mai târziu, Silvestru Caliani și Gherontie Cotorea; tustrei cu studii peste hotare¹⁾.

Așa că deschiderea școalelor din Blaj în toamna anului 1754 de către episcopul P. P. Aron, n'a fost decât o consacrare oficială a unui fapt împlinit, la urzirea și temelilele căruia e truda marelui Inochentie. Aron n'a făcut decât să-i dea o mai amplă și precisă dezvoltare.

Cu începutul veacului al XVIII-lea, mări ales în partea a doua a lui, interesul pentru educațiune și instrucțiune e în creștere. E drept că școala românească încă n'a ieșit din faza primară a incertitudinilor. Totuși, chiar din această epocă, sunt cunoscute numele mai multor dascăli și al multor localități unde funcționa câte o școală²⁾.

În majoritatea satelor locuile de Români — și situația nu era cu mult mai bună nici la Unguri — pentru populația românească, cititul și scrisul, în special ultimul, erau lucruri necunoscute. Vina nu era a lor, ci a magnatului ungar, căruia-i convenea această situație. Proprietarul nu făcea nicio concesiune supușilor; pentru el nu existau, de multeori, nici sărbători, la care poporul nostru ținea așa de mult. I-a lăsat doar duminica pentru reculegere și școală. Dascăl era însuși preotul. De altfel, locul școalei și natura învățăturilor ce le preda, îl indicau

¹⁾ Pe timpul lui Inochentie Micu, școli pentru pregătirea clerului unit, în afară de cursul de 40 de zile ce se ținea la episcopie, nu erau. Dar i se permitea a frecventa școalele iezuite dela: Brașov, Sibiu, Alba-Iulia și Cluj, apoi în Ungaria la Târnava, unde învăță însuși episcopul Inochentie. Cei mai distinși dintre tinerii clerici începură a fi trimiși la Roma și Viena.

²⁾ Par exagerate observațiuni ca acestea că, „Francisc Rákoczi se plângea, la începutul veacului al XVIII-lea, că nu găsește un singur popă care să știe carte mai multă pentru a-l face episcop”. Episcopii, la săboare nici o învățătură nu știau, care știau făceau niște litere „împăimântătoare”. Se aflau și preoți analfabeți care nu știau nici rugăciunile cele elementare. *Câțiva (?) candidați de preoție se trimiteau la vlădica sau la vre-o mănăstire la școală, căci toate schiturile și mănăstirile Ardealului erau astfel de școale pentru preoți, alții, cei mai mulți, învățau ce puteau dela vreun diac, iar la vlădica mergeau numai pentru a primi darul preoției* (Șt. Hărăguș, *Preoțimea română ardeleană în veacul al 18-lea*, Sibiu, 1907, p. 19).

numai pe el. Trecerea dela liturghie la „școală” se făcea aproape pe nesimțite. Pășea în ușa altarului și le citea Cazană, (Tâlcul evangheliilor), viețile sfinților, tâlmăcite spre priceperea și zidirea sufletească a ascultătorilor. Urmă apoi rostirea rugăciunilor și cântărilor liturgice. Preotul punea, pe urmă, pe bărbați, femei și copii să spună colectiv rugăciunile. După ce le rosteau pe toate, le recita o rugăciune nouă, o explica în înțelesurile ei adânci. O mai recita odată preotul, iar după el, mai timid, o murmură și poporul și apoi de atâtea ori până o știau. Când credea că o știu aproape toți, întreba mai întâi pe cei bătrâni, apoi pe cei tineri și pe copii. La urmă de tot, pe femei. Terminând cu rugăciunile, în explicarea cărora nu uita propovăduirea credinței creștine strămoșești, începea învățarea cântărilor bisericesti, a răspunsurilor liturgice, a troparelor și a glasurilor după rânduiala praznicelor. Aceasta a fost *școala din biserică*, spre deosebire de cea din *tinda* ori chiar din *grădina* bisericii. Ultima, după cum o arată numele, nu se mai ținea în biserică — natural, vara și pe timp frumos —, ci afară. Preotul, răzimat de ușă, iar creștinii înaintea bisericii pe iarba verde sau sub un șopru ori sub streășina bisericii, îi învăța dogmele religiei printr'o metodă vie, simplă și directă. Aici le explica tuturor *Credeul*. Și, ca turma să tragă nu numai învățături pur religioase, ci și practice, nu de puține ori preotul își exemplifica pildele și sfaturile cu întâmplări din viața lor de toate zilele.

Scrisul și cititul, cerând prea mult timp și . . . trudă, le învățau numai aceia care se hotărau a sluji bisericii în calitate de cantori sau dieci¹⁾.

Alți dascăli ambulanți și harnici scriitori de cărți bisericesti

În veacul anterior s'a amintit numele câtorva mânăștiri în interiorul cărora se țineau școli pentru pregătirea viito-

¹⁾ Nicolae Bembea, *Monografia școlii din Branișca-Bicău*, Sibiu, 1907, p. 13.

rilor preoți, călugări și dieci (dascăli). Acum, în partea întâia a acestui veac și la începutul celei de a doua, numărul lor crește. Dintre zidurile lor ies o serie de dieci, dascăli—grămățici cu multă dragoste și îndemn pentru cartea românească, a cărei lipsă căutară a o suplini prin munca lor de copişti. Cunoaştem numele unora dintre ei. Trebuie menționat că și acum, o parte dintre acești dascăli—copişti, sunt de origine moldoveni, iar alții și-au făcut școala pe la mănăstirile Moldovei sau ale Olteniei, în care limba slavonă încă nu fusese total isgonită.

Astfel, în jurul Clujului, în satul Coruș, un diac cu numele *Daniil*, întors din mănăstirea Bistrița, la 1704 termina de scris un „*Mineiu*“ tradus din limba slavonă¹⁾ în care, alături de versuri românești, inspirate de patimile Mântuitorului, scrie „insemnări“ în limba slavonă: „Miogo greașni i neclia gimii, diac Daniil, ot selo Coruți, zemle Ardelskoi, vă velikii grad Kluj“, etc. Tot din Moldova a venit, aciunându-se în mănăstirea Toplița (Mureș), *Dascălul Ștefan*, sau, cum semna el: „*Ștefan dascălul Moldavschi*“. Aici scrie un „*Praznicariu*“ pe seama popii Nicodim, dela aceeași mănăstire²⁾. Apoi, în anii următori, îl vedem semnându-și numele pe un „*Penticostar*“ (1736) în Dragomireștii Maramureșului³⁾.

După propria-i mărturisire, a cutreierat „țara Ardealului prin bogate locuri“, făcând pe dascălul, concomitent cu munca de copist.

Pe un „*Octoih*“ slavon, în manuscris, aflat în biserică din Cuhea (Maramureș) s'a găsit o însemnare a lui Ștefan dascălul în care indică locul său de naștere, Comănești⁴⁾ (Bacău).

Unde va fi satul Ocicești, nu știm; probabil tot în Moldova. Din el a venit la 1715 un *dascăl Ievon* (Ion) care semna

¹⁾ Bianu și G. Nicolaiasa, *Catalogul msselor românești*, Craiova, 1931, t. III, p. 161.

²⁾ *Ibidem*, p. 314—316.

³⁾ *Ibidem*, p. 317.

⁴⁾ Ion Bârlea, *Insemnări din bisericile Maramureșului*, București, 1909, p. 84.

pe un „*Octoich rusesc*“ din biserica din Cuhea: „Când am șezut în Cuhe de am învățat coconi în casa lui Mariș Văsiiu“¹⁾.

La mânăstirea Moiseiu veneau călugări și dieci, ca acel „*Diac Grigore* dela Ardélu“²⁾ din Săliștea Sibiului, pentru a se deprinde în scrisoare și în ritualul liturgic.

Un vestit scriitor de cărți bisericești, care prin anii 1731—1733 a trăit și a scris în comunele: Gepiu și Josani (Bihor), a fost „*dascălul Pavel Rusu*“, cum se iscălește pe un „*Strașnic*“ scris la 1741, fără a arăta locul. Părerea că el ar fi venit aici, ca și Vasile Sturze, din Moldova³⁾, este combătută printr'un document, o însemnare de pe un „*Mineiu*“ aflat în biserica din Cusiș (Bihor), copiat tot de Pavel dascălul: „Scris-am acest Mineiu în satul *Saca* eu Pavel dascăl rus din țara Muncaciului, varmegie Bereg în anu 1733“⁴⁾.

Nu este o greșală admitând ca posibil că acest dascăl Pavel să fi avut o școală pentru preoți și dieci în *Saca*, din care va fi ieșit: un *Tiodor diac*, caligraful unui manuscris cuprinzând „*Slujba Strastelor*“ și „*Păscălia*“ (August 1736)⁵⁾; „*Ștefan Popa dascăl*“ din Sâmbătsag (Bihor), și el un harnic copist⁶⁾, și *Vasile Sporje*, cu activitate similară în Popmezău, Sâmbătsag, Stracăș și Răbăgani⁷⁾. În orice caz, aceștia și atâția alții din județele vecine, (Sălaj și Satumare), sunt discipoli, fie ai lui Pavel dascălul, fie ai lui Vasile Sturze Moldovanul ori ai lui Ștefan dascălul Moldavschi.

Prin înșirarea lor, am vrut să arătăm nu atât sporul adus de ei în cultura românească din Ardeal, cât pentru a dovedi

¹⁾ I. Bârlea, o. c., p. 84.

²⁾ *Ibidem*, p. 134. În revista „*Răvașul*“, An. VII, p. 63, e menționat 1720 anul în care a terminat de scris un „*Mineiu*“ în satul Dol.

³⁾ V. Mangra, *Cercetări literare și istorice*, București, 1898, p. 23.

⁴⁾ N. Firu, *Urme vechi de cultură românească în jud. Bihor*, Oradea Mare, 1922, p. 22.

⁵⁾ V. Mangra, o. c., p. 18.

⁶⁾ N. Firu, o. c., p. 8.

⁷⁾ N. Firu, *Date și documente referitoare la trecutul învățământului românesc în Bihor*, Arad, 1910, p. 8.

existența unui învățământ românesc în aceste regiuni. De altfel acest lucru îl confirmă și o hârtie aflată între manuscrisele episcopiei române-unite din Oradea. E vorba de o adresă a protopopului Hatăș Vasilie al „Varmeghiei Bihării” cu data de 17 Octomvrie 1745, trimisă protopopului Florea din Ghiriș, prin care îi face cunoscut că a „scos (mijlocit) dela Varmeghie aprobație ca în tot satul, un popă, un *diac* și un făt (crâsnic) să nu se scrie (între iobagi), deci să meargă din sat în sat să îi scrie pe nume și să i arate scriitorilor Varmeghiei când vor merge prin sat să scrie oamenii”¹⁾.

În primele decenii ale veacului al XVIII-lea se înfiripă un început de învățământ românesc chiar în Oradea, în casa dată de Paul Forgach spre a fi transformată în biserică pentru Românii trecuți la unire. Pe lângă această biserică, sfințită la 1739, Românii au deschis și o școală în care, sub conducerea preotului, copiii și tineretul învățau cântările bisericesti, rugăciunile, precum și cititul, pentru a putea folosi cărțile bisericesti.

Nici ținuturile vecine, Sălajul și Sătmarul nu vor fi fost mai pre jos. Căci din părțile Crasnei vine un Vasile Marinceș la 1740 ca *dascăl* în Sângeorgiul Meseșului. În Cămărzana Sătmarului, un „pisal” *Diac Ioniță Comorzan*, scrie la 1726 niște vorbe grele (alurisenii) pe un „Strasnic” și pe un „Molitvelnic” asupra celor ce ar îndrăzni să le înstrăineze din maica biserică²⁾. Acelaș lucru îl face, la 1730, *dascălul Gavril din Tiream*³⁾. Dar acest *dascăl*, feciorul protopopului Toader din Tiream, „locuitor din Dindileag, iar de moșie din Mara Morăș anume din Budești, nepotul lui popa Ștefan și lui popa Ionaș”, are un remarcabil dar de a se exprima frumos, după cum se poate vedea dintr'o notă de pe un „Triod” (1730) copiat de el pentru biserica din Tiream prin care după ce aduce laudă episcopului Vizantie Gheorghe (al XV-lea episcop al Muncaciului)

¹⁾ Dr. Iacob Radu, *Manuscrisele episcopiei române unite din Oradea*, București, 1923, p. 36.

²⁾ Dariu Pop, *Mărturii strămoșești*, I. a., p. 34.

³⁾ *Ibidem*, p. 92.

și clerului românesc, se 'n dreaptă cu fierbinte recunoștință spre Cer:

„Pentru aceasta și eu dau har Tatălui și Fiului și Duhului sfânt că mi-au dat sănătate de am ajuns de am început a scrie această carte sfântă, am ajuns și sfârșitul că așa iaste scris când începi a scrie o carte, cum iaste corăbierul când intră pe mare și dacă pleacă la adâncul mării, il lovește vânt mare și vâfor și nu-și mai trage nădejde că va mai ieși la uscat, ci în grijă și spaimă mare (iaste) dar dacă ajunge cu ajutorul lui Dumnezeu la uscat și la locul cel dorit către carele călătorește, vesel și cu bucurie mare (iaste)”.

Dacă ținuturile de margine ale Principatului Transilvaniei și părțile din Vest, au cunoscut o afluență de dascăli, ceea ce însemnează că aveau o largă întrebuințare în primul rând ca instructori ai copiilor din mulțimea de sate românești, apoi în cele din Sudul sau Estul provinciei, care stăteau în permanentă legătură cu Țările Române, numărul școalelor va fi fost mult mai mare. Mai întâiu se constată o sporire a școalelor mănăstirești menite a pregăti pe viitorii preoți și dascăli, lucru care il făceau încă dela înființare școala de pe lângă biserica Sf. Nicolae din Șcheii Brașovului și cea din mănăstirea Sâmbăta de Sus. Activitatea acesteia din urmă se extinde până la sfârșitul veacul al XVIII-lea. Prin 1744, între alți dascăli (dieci) veniți la învățătură, era și un *Gheorghe Borzea* din Viștea de Jos¹⁾, care, nu știm prin ce împrejurare, ajunge în stăpânirea unei autobiografii a egumenului Visarion, de sigur prețioasă, întrucât acest călugăr a făcut multe călătorii prin țară și mai ales prin Orientul apropiat.

Țara Oltului pe timpul acesta avea o mulțime de mănăstiri. La foarte multe din ele călugării făceau sau se îndeletniceau și cu dascălia. Așa, mănăstirea Arpașul de Jos avea, la 1742, un *dascăl Toma*, care vinde mănăstirii din Drăguș prin

¹⁾ C. Stan, *Școala poporană din Făgăraș și de pe Târnave*, vol. I, Făgăraș, 1928, p. 379.

popa Stroe un „Chiriacodromion” cu 18 florinți¹⁾, un semn că la mănăstirea Drăgușului, deși de mult ridicată, se simțea lipsă de cărți, cu toate că unii dintre călugării ei aveau un oarecare stagiu pe la mănăstirile din Oltenia; cazul monahului *Matei Voileanu*, care la 1737 era în mănăstirea Bistrița (Vâlcea), iar la 1742 în București²⁾, frecventând probabil una din cele trei școli vestite pe atunci: cea dela Sf. Gheorghe Vechiu, școală cu lungă tradiție, după unii datând din veacul al XVI-lea³⁾, sau cea dela Udricani ori cea dela Colțea, școale mai umile, frecventate de sărăcime, dar pline de merit, căci, în timp ce în școala domnească dela Sf. Sava se gândeau numai grecește, în acestea s'a putut auzi totdeauna și dulcea limbă românească. Apoi îl întâlnim din nou în mănăstirea Drăgușului, iar din 1743—1761, logofăt și grămătic în satul Hundorf lângă Dumbrăveni (Tr. Mică), de unde se mută în Șoimușul-român acelaș județ, unde la îndemnul soției sale, Măriuca, scrise „Frumoasa poveste a prea înțeleptului Archiepiscop cu nepotul său Anadam” (1768) cuprinsă într'un codice care-i poartă numele, tipărit în vremurile noastre de Matei Voileanu, un strănepot al grămăticului din Șoimuș⁴⁾.

Din cele aproape 150 de mănăstiri românești din Transilvania, partea cea mai mare erau pe teritoriul Țării Oltului.

¹⁾ N. Iorga, *Studii și Documente*, XIII, București, 1906, p. 92.

²⁾ Un „Apostol” tipărit la București în 1743 găsit în biserica din Săcădate - Sibiu, are anexat un manuscris cuprinzând: Apocalipsul Sf. Ioan, Evangheliul și un comentariu al Apocalipsului, o predică din Dumineca a 2-a a Postului Mare, Istoricul epistolelor apostolești și un cuvânt de încheiere în care spune că *traducerea* („Apostolului” și a anexelor) e făcută după un text slavonesc din 1711, în București la 1742 de *Logofătul Matei Voileanu* (I. Podesa, *Monografia comunei Săcădate*, Sibiu, 1911, p. 5).

³⁾ Gh. Nedioglu, *Cea mai veche școală românească cu caracter statornic*, București, 1913, p. 5.

⁴⁾ *Codicele Matei Voileanu, Scrieri din prima jumătate a veacului trecut*, publicat prin Matei Voileanu, asesor consistorial, Sibiu, 1891. Pe acelaș Matei Voileanu îl găsim zugrăvind biserica din Sănpetru (jud. Cluj) la 1752 alături de Irimie Sevestreanu (Aug. Bunea în *Șematismul jubiliar al arhiepiscopiei de Alba-Iulia și Făgăraș*, Blaj, 1900, p. 476).

Multe din ele erau cercetate de tineret și țărani care voiau să învețe carte. Dar se întâlnesc și dascăli sătești, ca acel „dascăl Ion ot Porumbac¹⁾ sau Adam dascălul Satului Dridif²⁾), primul la 1728, al doilea la 1725.

Dacă ar fi să-l credem pe G. Șincai, cea mai veche școală, după cea a Susanei Lorántffi, în Țara Oltului e cea din Șinca Veche, de sigur tot mânăstirească.

Noi școli mânăstirești, pe lângă cele cunoscute, erau la: Feleac (mânăstirea zidită la 1675, deci, școala poate să aibă o vechime tot atât de mare), unde un egumen, *Eustatie Rus*, pe lângă treaba de copist — un „Apostol” și un „Evangheliar” la 1715³⁾ —, mai îndeplinea și pe aceea de dascăl.

În imediata vecinătate a Țării Oltului, în comunele românești aparținând scaunului Sibiului, deși lipsesc încă datele, ipotetic se poate afirma că aici școala românească, în sens larg, este, după cea din Brașov, cea mai veche. De unde, dacă nu dintr'o școală românească, indiferent cum va fi fost, sau dela vr'un dascăl român, își va fi câștigat cultura acel jude Dumitru, care în veacul al XVI-lea fu trimis de mai multe ori de către magistratul orașului Sibiu în gîngășe misiuni diplomatice în Țara Românească? La fel acel Oprea Miclăuș și Oprea Milea, care duc plîngerile fraților lor la Viena? Toți aceștia erau formați în școlile lor, ale căror începuturi amințesc de anul 1616⁴⁾.

Nu poate crede nimeni că dela 1656 când a fost amintit unul dintre dascălii sălișteni și până în pragul veacului al XVIII-lea, această comună fruntașă să nu și fi continuat, fie și în acelaș ritm, frumoasa viață culturală înregistrată mai înainte cum în puține locuri a putut fi întâlnită. Că s'a continuat ac-

¹⁾ N. Iorga, *o. c.*, p. 157.

²⁾ O. Ghibu. *Din istoria literaturii didactice românești*, p. 17.

³⁾ N. Iorga, *Scrisori și inscripții ardeleni și maramureșene*, București, 1906, vol. II, p. 129.

⁴⁾ Șt. Pascu în revista „*Transilvania*”, 1943, Iunie.

tivitatea culturală cunoscută, în acelaș spirit, ne asigură un fruntaș dascăl și fiu al comunei¹⁾.

Deocamdată ne este cunoscut numai numele *gramăticului Ion din Porcești*²⁾, a cărui activitate dascălească e cuprinsă între anii 1689 și 1702.

Scoalele din Poiana Sibiului și Rășinari

Un centru important e Poiana Sibiului, cu dieci—zugravi cari la 1748 creiaseră școală. Din această școală au ieșit și *dascălul Dumbravă* (1733) și *diacul Maniu* (1738)³⁾. Atâția dascăli crescuți și formați aici, nu mai încape indoială asupra existenței unei școale și pentru ceilalți țărani din sat, funcționând sub o formă oarecare.

În veacul al XV-lea, popa Bratu din Brașov vine la Rășinari îndeplinind și funcțiunea de tâlmăciu pe lângă Magistratul Sibiului. Având (Rășinariii) un preot atât de luminat, e aproape de necrezut să nu se fi infiripat aici și un început de învățământ românesc, care se va fi dezvoltat cu timpul. Numele dascălilor însă au fost înghițite de negura veacurilor.

Nu acelaș lucru se va întâmpla cu *Coman Bârsan* (1720—1740) care vine ca „dascăl și candidat de preoție” din Țara Bârsei, atras de faima fruntașei comune. Bârsan, la venirea în Rășinari, n'a găsit o școală propriu zisă; ceea ce nu-l descurajează. Indată intră alături de Rășinăreni în lupta contra Sașilor opresori. Astfel devine, aici, întemeietorul dinastiei de cărturari: familia Barcianu. Datorită străduințelor lui Coman Bâr-

¹⁾ „Școală a fost, ori s'a ținut și în veacul al XVIII-lea. În acele case închiriate se instruiuau *cantorii, candidații de preoție, preoții mai tineri și unii călugări*, ba chiar și femei au instruit (învățat) adecă au servit ca dascălițe. Aceasta o dovedesc multele însemnări de pe Mincie și de pe alte cărți bisericești, ba dela unii *călugări* foști învățatori aici, ca învățătorul Todea, Picu și alții, au rămas mase de poesii religioase scrise cu frumoase cirilice” (Dumitru Lăpădat în *Anuarul școlii din Săliște pe 1901*, Sibiu, 1901, p. 7—8).

²⁾ N. Iorga, *Studii și Documente*, XIII, p. 153.

³⁾ *Ibidem*, p. 148.

san și ale preoților rășinăreni, dintre care cei mai tineri erau și dascăli, se ajunge la achiziționarea unui local propriu pentru școală. Deschiderea ei se făcu în 1733. Clădirea avea trei camere și era situată în apropiere de biserica veche, la marginea pieții, lângă „Scaun”. Mai înainte fusese o obișnuită casă de locuit a inimosului primar de atunci, Radu Moraru. În școala aceasta funcționau mai mulți dascăli, învățând pe copii: scrisul, cititul și cântările bisericesti¹⁾. Inițierea ei coincide și e în strânsă legătură cu marele proces al Rășinărenilor cu orașul Sibiu, proces început la 1733 și terminat prin decretarea Rășinarului de „sat liber regesc” din partea lui Iosif al II-lea. Dar la 1754, în urma unei răscoale a Rășinărenilor, conduși de însuși Radu Moraru, împotriva Sașilor, declarând că satul lor e așezat pe pământ propriu și deci ei nu se mai supun ordinelor săsești, localul școlii le-a fost luat cu forța și întrebuințat de Magistratul Sibiului ca local de cârciumă, iar rebelii, parte închiși, parte împușcați²⁾. Coman Bârsan, spre a-și realiza un vechiu ideal, în 1740 trece în Țara Românească de unde se reintoarce sfințit preot, li urmă dascălul Aleman Galea (1740—1785), un vlăstar din familia banului Hrizea, unul dintre sfetnicii lui Matei Basarab, având ca ajutor, pe la 1748, pe *Iacov diacul*³⁾. Spre sfârșitul veacului al XVIII-lea, dacă nu dela jumătatea lui, în această frunțășă comună erau câte 4—6 preoți, dintre care unii aveau o frumoasă cultură câștigată peste munți, din care țineau să împărtășească și pe alții. Așa s'a născut aici o școală de dascălie a cărei tradiție s'a păstrat până în timpurile mai noi. Dintre acești preoți, o figură luminoasă e Sava Popovici (1735—1808) nepotul lui Coman Bârsan. Ne-a lăsat prețioase dovezi de hărnicia lui printr'un mare număr de lucrări rămase în manuscris:

1. *Incepătura învățăturilor bunului credinciosului Io Neagoe*

¹⁾ Stan A. Ionescu, *Monografia școlii primare din Rășinari*, Sibiu, 1936, p. 36.

²⁾ Stan A. Ionescu, *o. c.*, p. 17.

³⁾ N. Iorga, *Studii și Documente*, XIII, p. 155. Aleman Galea și diacul Iacov au fost elevi (gramatici) ai Școlii de obște din Blaj.

Voevod Țării Ungro-Vlahii (1781); 2. *Istoria Românilor din Țara Ardealului*; 3. *Învățătură pentru pocăință*; 4. *Istoria Sf. Nicolae*; 5. *Învățătură tinerilor de folos*; 6. *Vlața și povestea și lucrul marelui împărat Alexandru dela Machedonia* (toate cinci din 1783); 7. *Gheografia* ce s'a tâlmăcit pre limba românească de pre cea moschicească ce s'a tipărit în Sfântul Petersburg în anii dela Hs. 1757. S'a copiat la anul 1785; 8. *Impărăția lui Teodosie grecul* (1789); 9. *Descoperirea sfintei și dumnezeieștii liturghii*; 10. *Alte cuvinte ale multora sfinți și dascăli și*; 11. *Mărgăritarul lui Zlatoust*.

D. prof. Ioan Lupaș a găsit la o familie de țărani din Săliște un manuscris aparținând aceluiaș cărturar rășinărean: „*Cartea Legii la 7 Scaune Săsești din Ardeal prin mine Sava Popovici Protopop Sib(iului) dela Rășinariu, s'au scris 8 Martie 1801*”¹⁾. N. Iorga, mai amintește tot de Sava Popovici: „*Povestea năvălirii și a înconjurării a mării bătălii a marelui cneaz D. Ioanovici*”²⁾. Dar de opera lui s'a vorbit prea puțin. Mai ales despre interesanta sa predică, „*Istoria Românilor din Țara Ardealului*”, care anticipă cu 20 de ani apariția cărții lui Petru Maior: „*Istoria pentru începutul Românilor în Dacia*” și în care Sava Popovici pune față problema originii și continuității Românilor în Transilvania. Păr. protopop Emilian Cioran, el însuși un demn urmaș al lui Sava Popovici în cârmuirea credincioșilor rășinăreni, ni se pare, a fost cel dintâi care s'a oprit asupra acelei familii de preoți cărturari din Rășinari începând cu Coman Bârsan și sfârșind cu Dr. D. P. Barcianu³⁾.

Asupra predicii („*temei*”) al cărui subiect era o îndrăzneală, însă bine justificată, la acea dată (1792), s'a oprit amănunțit și temeinic de d. prof. Ioan Lupaș⁴⁾, reconstituind impre-

¹⁾ I. Lupaș, *Studii, conferințe și comunicări istorice*, București, 1928, I. p. 375.

²⁾ N. Iorga, *Istoria învățământului românesc*, p. 92.

³⁾ Vezi *Monografia școlii primare din Rășinari* de Stan A. Ionescu (Sibiu, 1936), în care, partea referitoare la cărturarii și dascălii vechi rășinăreni, e, sub semnătură, contribuțiunea păr. protopop Cioran; *ibidem*, „*Revista Teologică*” pe 1912, articolul „*O familie de preoți din Rășinari 1740—1879*”. Asupra „*Geografiei*” (ms. studiat tot de Sf. Sa), în *Gazeta Transilvaniei* din 31 Dec. 1914.

⁴⁾ I. Lupaș, *o. c.*, p. 375—388.

jurările care au determinat rostirea ei. Sava Popoviciu este unul din prietenii intimi ai lui Gherasim Adamovici; în lipsa acestuia, ținându-i chiar locul, ca vicar episcopesc. Bucurându-se de un astfel de prestigiu, va fi cunoscut frământările care a dus la acel *Supplex libellus valachorum* pe care îl vor prezenta Curții din Viena cei doi episcopi: Bob și Adamovici. Memoriu acesta, sprijinit pe o serioasă documentare istorică, opera multor cărturari români din Transilvania, invoca, pentru obținerea drepturilor politice, obârșia nobilă a neamului românesc evenimentele care l-au adus în situația în care se găsea. Autorii lui, între alte izvoare streine, au întrebuintat și două lucrări apărute una în Viena și alta în Sibiu și care se ocupau despre Români: „*Übersicht der Grundverfassung der sächsischen Nation in Siebenbürgen*” (1792) a lui G. Hermann, iar cealaltă, „*Geschichte der aborigenen dazischen Völker in Abend-Unterhaltungen*” de Michael Lebrecht (Sibiu 1791). Dacă a cunoscut-o pe cea dintâi, nu ne îndoim. Iar cât privește pe a doua, nu numai că a citit-o, ci a și utilizat-o, traducând-o; aceasta o mărturisește el însuși la sfârșitul manuscrisului în care ni s’a păstrat predica sa.

Sava Popovici este primul cărturar român care a căutat să vorbească țărănimii despre originea neamului românesc. Rășinărenii aflau prin glasul lui *adevărul*, în numele căruia se cerea Vienei o recunoaștere deplină a celor dintâi stăpâni ai acestor plaiuri.

El știu să toarne în predică tot conținutul cărții preotului de mai târziu al Sașilor din Șura Mică, Michael Lebrecht. Dar Sava Popovici nu se mulțumi cu reproducerea, ci pe lângă noul vestmânt, frumos, limpede, curgător, o însoți cu o introducere și o încheiere, pline de observațiuni juste, deși dureroase:

„Lăcuitorii pământului acestuia, cari nu sânt despre partea neamului nostru, străduindu-se întru aflarea înțelepciunii, pre lângă aflarea acestii înțelepciuni, au aflat odihna stării lor, norocirea și cinstea cătră toți cei mai mari și înțelepți. Iară noi nestrăduindu-ne întru acestea, am căzut în ticăloșie, în prostime și în stare proastă.

„Neam și familie mai veche de prea mulți ani și acuma cea mai ticăloasă și mai netrebnică socotită! Natură sau fire lesne câștigătoare întru meșteșugirea cuvântului și întru câștigarea înțelepciunii și acum părăsită și lăsată de întrebuițarea talantului acestuia celui neprețuit, a căruia totdeauna am putut a fi părtași și acum fără indoială poate.

Nu ne vedem în ce slabă și nebăgată în samă stare sântem căzuți. Toată lumea vede în ce stare proastă ne aflăm. Vedem căile despre toate părțile impedeate pentru câștigarea noastră a norocirii. Dară de unde pricinuesc nouă acestea? Cu adevărat nu din alte lucruri fără decât însuș din neștiința noastră și din lenevirea, care avem spre câștigarea învățaturii și a înțelepciunii.

„Preamilostivul împăratul nostru, prea înalte stăpâniri și domnii, poftindu-ne a ne îndrepta și norocirea noastră, poruncesc ca să fie școale, să ne dăm după învățătură și ocărim învățătorii zicând, că cum au trăit moșii noștri fără învățătură, vom trăi și noi, adecă ei au fost nenorociți, vom fi și noi nenorociți”.

Apoi, după ce scoate în relief truda cărturarilor români transilvani de a ridica neamul, „spre a ne aduce întru cuviincioasa stare”, anunță pe ascultători că se va sili a-i face să înțeleagă „cu amăruntul”: „*Ce fellu de sămânță vechie este neamul nostru românesc?*”. „*Cu ce întâmplări sau pricini am venit noi în țara aceasta, a Dații Mediteranil, care de noi se numește Ardeal?*”; „*De unde am venit?*” și „*Cum că am rămas pe locul acesta?*”.

Școalele din Brașov; date noi. Mărturiile unui călugăr iezuit

În părțile de Sud ale Transilvaniei, o poziție dominantă are școala din Brașov. Mai cresc, ici, colo și alte mlădițe, cum era școala din Rodbav (1745)¹⁾, școala din Bran-Centru

¹⁾ C. Stan, o. c., p. 366.

(1742), Săcele (1740), Satulung (1735), Zărnești (1738), Râșnov (1731), Cernatu (1721) ș. a.

Din cronică preotului Radu Tempea, publicată de Dr. Sterie Stinghe, aflăm că „la 1713 Ghenarie 26, erau dascăli la această Sfântă beserecă Tudor sin popei Flore¹⁾ și Radu sin popei Radu Tempe²⁾ (adecă tatăl cronicarului † Ian. 1713), viitorul istoric brașovean. Dar tot acolo citim că funcționa și el dascăl pe vremea când fu sfințit de diacon Ioan Cărăuș, adecă la 1710. Acest Ioan Cărăuș, fiul preotului Pătru Cărăuș, care slujise și ca dascăl câțiva ani, fu trimis de Brașoveni la 26 Ianuarie 1713, după moartea popii Radu Tempea, la București spre a fi sfințit de preot de către Antim Ivireanu. „Pentru a fi pace și liniște, se socotiră și diaconiră (tot prin Antim Ivireanu la 17 Mai 1713) pe amândoi și ținea besereca și orașul și de treaba dascăliei³⁾”. Prin urmare și pe Radu Tempea.

Acest Radu Tempea (al II-lea) e autorul *Cronicei*, prin care, dacă nu s'ar fi limitat la chestiuni și amănunte de mic interes, putea fi socotit intemeietorul istoriografiei române transilvane. Fără îndoială, lucrarea are o importanță istorică mai ales pentru cunoașterea frământărilor în jurul unirii cu biserica Romei. Motivele sau indemnul de a scrie, i-a venit cunoscând cronică popii Vasile, fiul învățatului protopop Mihai, apoi evenimentele importante din timpul lui. După moartea lui (1742), cronică a continuat-o Radu Duma⁴⁾ sau mai probabil fiul său, Radu Tempea (al III-lea)⁵⁾.

Înainte sau concomitent cu *Cronica*, a mai scris o „Evan-

¹⁾ Tudor Băran snă popa Floră a copiat „Mineiu cu slujbele sfinților ce se prăznuiesc preste tot anul și ale praznicilor D. Hs. și ale Maicii Stinții Sale. S'au dat de popa Teodor” și unul cu alte slujbe; un Octoih și alte „pentru săptămână” (C. Mușlea, *Ist. bis. Sf. Nicolae din Șcheii Brașovului*, p. 283).

²⁾ Radu Tempea, *Istoria beserecii Șcheailor* publicată de Dr. St. Stinghe, Brașov, 1892, p. 44—45.

³⁾ N. Drăganu, *Histoire de la littérature roumaine de Transilvanie, etc.*, p. 60.

⁴⁾ Caudid. C. Mușlea, *O dinastie de preoți și protopopi: Radu Tempea*, Brașov, 1939, p. 16.

ghelie cu Tâlc" pe care însă au dus-o la capăt alte condee¹⁾. O altă lucrare a lui, e *Invățătură creștinești*²⁾ cu un bogat și substanțial cuprins repartizat în 40 de capitole, terminată la 1732.

Cât timp a îndeplinit slujba de dascăl Radu Tempea cronicarul, școala din Brașov se putea compara cu a celorlate națiuni din imperiu. Păcat că trecerea lui pe la școala din Șchei n'a fost lungă, căci la 1716, murind popa Cârstea, fu ales preot, iar la o săptămână sfințit la București de către vlădica Antim (Ivireanu) la 16 Februarie 1716³⁾. Aceasta ar fi data trecerii lui în rândul clerului. Nu știm cum s'ar putea armoniza această aserțiune cu alta a d. Șt. Meteș⁴⁾, care, citând pe un dascăl, Simion Hârst, reproduce o însemnare a acestuia de pe o còpie a „Pravoslavniciei Mărturisiri” a lui Petru Movilă (1691): „când am învățat la părintele Radu Tempé, 1727”. Reiese că Radu Tempea și după ce a pășit în viața clericală, se ținea de dascălie. Școala din Brașov pregătea cărturari satorilor: dascăli, preoți, cântăreți, etc. Cel puțin asta s'ar putea deduce din acea însemnare. Că a existat o asemenea școală, o confirmă călugărul iezuit, Fasching în lucrarea sa „Nova Dacia” (Cluj, 1743):

„Românii susțin aici (la Brașov) o școală de cât care nu este nimic mai rar pe acest pământ, pentru că dascălii își depun în această școală toată silința lor să învețe a ceti și a scrie mica republică a copiilor lor, între care se găsesc și *bărbați și oameni însurați*. Literele lor seamănă cu caracterele greco-egiptene, pe care le întrebuițează și Sârbii. Partea principală a învățământului se sfârșește cu cântările, care imită în mare parte muzica gregoriană și hebreă⁵⁾.”

Cum să nu fie vestită școala din Șchei, când continuator al străduințelor lui Radu Tempea (cronicarul) e un alt cărturar brașovean, dascălul Petcu (Petru) Șoanul, despre al cărui *Ca-*

¹⁾ C. C. Mușlea, *O dinastie de preoți și protopopi; Radu Tempea*, p. 40.

²⁾ Il. Pușcariu, *Documente pentru limbă și istorie*, Sibiu, 1897, II, p. 377.

³⁾ C. C. Mușlea, *o. c.*, p. 14.

⁴⁾ Șt. Meteș, *o. c.*, p. 378.

⁵⁾ A. A. Mureșanu în *Anuarul Institutului de Istorie Națională*, V, p. 217.

lendar pe 100 de ani orice lucrare cu caracter istoric-cultural face amintire, întrucât până acum este primul calendar românesc cunoscut aici la noi în Transilvania. Despre el spune contemporanul său, la anul 1731: „Petcu Șoanul începu a face tipografie, lucru care el nu văzuse nicăiri și au tipărit niște călindare în care au pus niște lucruri a zodiilor, cine când se va naște cum va fi, care izvod l-au luat dela popa Statie (Grid) ce aceale găciturî Beserica pravoslavnică nu le primeaște”¹⁾. Iar un alt contemporan al lui Șoanul, sasul Th. Tartler, în al său *Diarium*, spune că Petcu a tăiat literele în plumb și le-a lipit cu clei pe o scândură și astfel a tipărit fără teasc, ceea ce era foarte obositor, dar omul era „inventiv”. Calendarul consta din trei coale și se vindea cu 60 de denari. Petcu a turnat și litere latinești dar nu destul de „accurat”²⁾.

Când va fi intrat în învățământ, încă nu știm. Cronica lui Tempea îl amintește funcționând la 1731.

Era în spiritul tradiției ca dascălii dela școala brașovenilor, după un stagiul oarecare, să fie aleși preoți la biserica Sf. Nicolae. Lucrul se va întâmpla și cu Petcu Șoanul cu prilejul vizitei episcopului sârb Nicanor Proin al Cruședolului la Brașov în 1735. „Iară până au fost vlădica (Nicanor Proin) aici, prin socotința orășanilor, au popit pe popa Petcu Șoanul Decemvrie 14, 1735”, zice Tempea³⁾. Se pare însă că și el ca și Radu Tempea (cronicarul), deși preot, deținea și slujba de dascăl.

Din acelaș loc (Radu Tempea) aflăm că Petcu Șoanul după ce fusese bolnav câțeva vreme, se stinse din viață în Brașov la 31 Mai 1741. În locu-i fu ales preot Nicolae Cămpulungeanul hirotonit la București în 9 Iulie (1741), care funcționase mai înainte șapte ani ca dascăl în Șchei, iar la 30

¹⁾ Radu Tempea, o. c., p. 100.

²⁾ „Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt, VI, p. 127 și Herman Tontsch, *Die Honterus-pressen in 400 Jahre*, p. 109; Cf. C. C. Mușlea, *Istoria bisericii Sf. Nicolae*, p. 178.

³⁾ R. Tempea, o. c. la C. C. Mușlea, o. c., p. 133.

Noemvrie 1740 fiind chemat ca preot la Câmpina, „preoții și gocimani și cu alți orășeni (hotărîră) să nu-l lipsească de aici, căci slujise dascălia mai bine de șapte ani și l-au trimis la București și s'au făcut diacon și să fie și dascălia”.

Dar dela Teodor sin Florea Băran și Radu Tempea până la Petcu Șoanul și Nicolae Câmpulungeanul, au mai fost și alți dascăli. În acest interval întâlnim, la 1718, pe *dascălul Staicu*, ginerele popii Ion Cărăuș, apoi la 1721 pe *dascălul Stăie*, al doilea fiu al protopopului Grid (Eustatie) zis și Gridovici, frate cu Jipa, care deveni mai târziu, ginerele protopopului și „vicarișului” unit Ionașcu Monea din Veneția Făgărașului, cel trecut la uniație, iar la 1729 pe un *Radu Duma* (gociman), probabil tatăl viitorului dascăl și scriitor cu același nume.

În 1732, alături cu Șoanul, treaba dascăliei o ținea „*Vășii dascalul* sin protopop Floré”, frate cu Jipa și cu Eustatie, care la 1734 fiind chemat la negustorii din Făgăraș să fie preot acolo, „ș'au luat iertăciune de aici și s'au dus și mergând s'au preoțit la Râmnic, la părintele Inochentie”, dar Brașovenii temându-se să nu le rămână biserica fără dascăl, se hotărâră să-l diaconească și să rămână aicea¹⁾.

Lui Șoanul (1741) îi urmă în dascălie, fiul lui Radu Tempea istoricul, Radu Tempea III, care la 16—17 ani cunoștea bineșor latina. N'a funcționat mult, căci la 22 Martie 1742 fiind hirotonit de preot în țara sârbească de către patriarhul Arsenie²⁾, renunță la dascălie. Nu s'a distins prin nimic. Același lucru se poate spune și despre fiul său (la școala din Schei), Radu Tempea IV, care la 1762 era învățător, „plin” după ce până atunci fusese numai „adjunct”.

Până aici s'a putut vedea că școala din Schei nu satisfăcea numai o necesitate locală de ordin cultural. Rosturile ei erau mult mai mari și se revărsau binefăcător dincolo de marginile urbei de sub Tâmpa, până departe spre inima Transilvaniei.

¹⁾ C. C. Mușlea, *o. c.*, p. 124.

²⁾ E vorba de Arseniu Ioanovici Sacabent.

Școalele din Țara Hațegului și din interiorul Transilvaniei

Tot românesc, dar dând mai puține semne de preocupări de asemenea natură, e un alt colț de provincie: Țara Hațegului. În epoca reformațiunii funcționa la Hațeg o școală românească. Se crede că o școală calvino-română, mai mică, ar fi funcționat în mănăstirea Sântă-Măria-Orlea având în fruntea ei pe însuși pastorul Ioan Visky, despre care Hașdeu are cuvinte bune revendicându-l pentru literatură, fiind român de origine din Visca Banatului¹⁾.

Ceeace se știe cu certitudine, e, că în partea I-a a acestui secol funcționa (la Hațeg nu mai știm dacă vechea școală mai exista) la Huniedoara, în 1725, pe lângă biserica Sf. Nicolae o școală *românească* susținută prin jertfa negustorilor și meseriașilor români²⁾. Alta era la Orăștie, desigur tot românească, unde printr'un act din 1731 Orăștenii spun despre popa lor, Constantin, că ei l-au adus ca *dascăl* cu mult înainte, „și prin chivernisirea și cheltuiala noastră s'au preuțit”³⁾.

O școală veche cu frumos renume însă din secolul trecut, era școala mănăstirii Prislopului.

Prin strădania egumenilor: Varlaam și Nichita, care adunau „milă” dela credincioșii din regiune și din cuprinsul Transilvaniei, s'a restaurat mănăstirea și odată cu ea a fost redeschisă și școala. Lucrul s'a întâmplat la 1749. În ea veneau la învățătură fii de țărani din toată Țara Hațegului⁴⁾. Pe la 1850, când vicarul unit, Ștefan Moldovan, face prima vizitațiune canonică prin acest splendid colț de țară, școala nu mai era vrednică de acest nume, fiind numai o hrubă de grădele⁵⁾. Ceeace însemnează că totuși până în veacul al XIX-lea a umplut un gol în cultura neamului.

¹⁾ B. P. Hașdeu în *Columna lui Traian*, 1886, p. 156.

²⁾ Șt. Pascu, *l. c.*

³⁾ N. Iorga, *Sate și preoți din Ardeal*, p. 306.

⁴⁾ Dr. Iacob Rađu, *Istoria vicariatului gr. cat. al Hațegului*, p. 88.

⁵⁾ Dr. I. Radu, *o. c.*, p. 101.

În interiorul Transilvaniei era aceeași situație. Conscripția făcută de episcopul Inochentie la 1733, arată aproape în fiecare comună românească doi sau mai mulți preoți. Poporul era destul de sărac ca să-i poată susține pe toți. De aceea, o parte dintre ei, cei mai tineri, îndeplineau și funcțiunea de dascăli. Treaba aceasta o făceau cântăreții de strană, acolo unde nu era un preot inclinat spre ale dascăliei.

Sunt câteva indicii de un asemenea învățământ în comunele: Dumbrău („popa Oanea ținea și treaba dascăliei“), Glogoveț (popa Vasile Turcu ținea școală în casa sa), Bogatul Român (un dascăl, Pătruț, își scrie numele pe o „Evanghelie învățătoare“), Blajul de sus, sau Blăjelul (cu „dascălul popa Gheorghie“), și ceva mai târziu (1753), Cergăul Mare („dascălul Dăniilă Cergovan“).

Pe valea Arieșului, nu departe de Cămpeni, pe lângă mănăstirea Lupșa funcționa o școală în care se pregăteau feciori de țărani pentru a deveni *dieci* și *preoți*. Cei ce frecventau școala mănăstirii, erau scutiți de serviciul militar¹⁾. Ea exista și la 1848 sub numele de „școala dela mănăstire“, probabil spre a se deosebi de alta din sat —, și avea ca dascăl pe un Suciuc²⁾.

Prin dăinuirea ei îndelungată, prin faptul că spre sfârșitul acestui secol și începutul celui următor se găseau prin aceste părți o serie de dascăli ambulanți, e de crezut că școala dela mănăstirea Lupșa a fost un focar de viață culturală pentru toată Țara Moșilor. Mai veche decât școala aceasta, e alta, la Roșia Montană (1736), pe care o frecventează viitorul episcop unit, P. P. Aron³⁾.

Nordul Transilvaniei, Țara Năsăudului, era servită de

¹⁾ *Șematismul jubiliar al mitropoliei Blajului pe 1900*, p. 519.

²⁾ Tului Racotă, *Cnezii Căndea de Lupșa*, București, 1941, p. 17.

³⁾ N. Comșa în ziarul „*Viața*“ din 18 Septembrie 1943. P. P. Aron era fiul unei nobile familii din Bistra care-și trăgea originea din vechea familie moldoveană a Aroneștilor (G. Șincai, *Cronica*, II, p. 257). Și-ar fi primit primele cunoștințe de carte în casa părintească împreună cu alți patru veri ai săi dela un francez, Hojard (M. Străjan, *Începutul renașterii naționale prin școli*, Craiova, 1891, p. 9).

dascăli veniți, unii, cu o pregătire de peste munți, ca și Toader din Feldru, alții își câștigau cunoștințele de carte aici în țară.

În vecinătatea Năsăudului, în județul Someș, la mănăstirea Strâmba-Fizeșului, era o școală în care învățau mulți tineri carte românească și cântări bisericești pentru a fi numiți apoi cantori și preoți la diferite biserici⁵⁾. La această mănăstire fu isgonit de către Atanasie Rednic, la 1765, dârzul călugăr bazilitan și profesor la seminarul din Blaj, Gherontie Cotorea.

Din școala mănăstirii Strâmba-Fizeșului sau de pe la vreo mănăstire din Moldova, va fi ieșit un *dascăl Ioniță*, care la 1749 ținea școală în Beclean, de unde înaintează în numele unor țărani din Poienele Zăgrii, o petiție către directorul cauzelor fiscale ale guvernului transilvan, Petre Dobra, în cauza unei moșii, terminându-și scrisoarea: „și pentru mai mare credință, am scris eu Ioniță Dascăl din Beclean, meseța Nov. 30 anul 1749”⁶⁾.

Nici valea Mureșului de sus, cu centre și sate pur românești, nu rămâne streină de această sforțare de ieșire din întuneric. În mănăstirea Toplița se opriseră, pentru scurt timp, cei doi dascăli moldoveni: Vasile Sturze și Ștefan dascălul Moldavski. Și câți alții nu vor fi trecut pe aici! Căci valea Mureșului de sus era cel mai scurt drum spre inima Transilvaniei. Dar nu numai mănăstirea Toplița ținea pe lângă ea școală. Erau și altele. Prin însăși poziția și în cadrul spiritual al timpului, mănăstirea era un izvor de lumină.

Așa că se poate socoti, cu fiecare mănăstire, o școală pentru satele în vecinătatea cărora era ridicată.

În această regiune au luat ființă, încă dela sfârșitul veacului al XVII-lea un număr de mănăstiri prin generozitatea unor țărani mai înstăriți. Într'un zapis din 14 Decembrie 1737 făcut de popa Mihail din Sângeorzul de Mureș, având

⁵⁾ Dr. Aug. Bunea, *P. P. Aron și Dionisie Novacovici*, p. 344; Șt. Meteș, *Mănăstirile românești din Transilvania și Ungaria*, p. 148.

⁶⁾ Virgil Șotropa în *Arhiva Someșană*, Nr. 45.

semnați ca martori pe popa Mihail din Senlărinți (Lăureni) și popa Pintilie din Sidriașul Mare, se spune: „Aceasta încă să se știe că locul sf. mânăstiri l-au făcut (dat) feciorii lui Gavrilă Hurdugaci și ai lui Petru Rus. Iar părintele ieromonah Partenie întâiași dată s'au apucat de sf. mânăstire și au îndemnat și pe alți creștini să-i ajute, împreună cu nepotu-s'o *Gligoraș dascălul*“¹⁾. Această mânăstire era situată în hotarul comunei Chiherul de Jos. Astfel de mânăstiri, în care se făcea și puțină școală, erau la: Deda, Sânmărtin, Milașul Mare, Solovăstru, Cașva, Hodac, Râpa, Rușii-Munți ș. a.

Școale ținute de dieci sau de preoți în casele lor proprii după „școala din tinda bisericii“ a veacului al XVII-lea, vor fi existat destule, căci Moldova era la un pas numai cu mânăstirile ei din care au ieșit o mulțime de dieci și călugări drumeți cu o activitate rodnică pe tărâmul culturii neamului.

Inceputul școalelor sistematice, al unui învățământ cu dascăli stabili, legați de un sat, după datele de până acum, e fixat în jurul anului 1750. Până atunci, copiii preoților și nobililor români, doritori de cultură, cercetau școalele celorlalte naționalități. În anul școlar 1702—1703 erau înscriși o mulțime de elevi români la școala iezuiților din Tg. Mureș²⁾ și la școala de pe lângă mânăstirea călugărilor franciscani din Mikházá (Călugăreni); în aceasta vom găsi și în veacul al XIX-lea elevi români, ca viitorul vicar general episcopesc, dârzul apărător al limbii românești, când aceasta era să fie scoasă și din școalele Blajului, slaba împotrivire a lui Leméni, Simion Crainic din Habic și popa Lupu Leon, eroul dela 1848, din Hodac (omorit de Unguri).

Sașii din Dej înființară pentru comunitatea lor o școală bună încă la începutul veacului al XVIII-lea, la 1712, pe care o frecventau unii tineri români³⁾. Apoi cu trei ani mai târziu (1715), când se va deschide școala romano-catolică, va fi cerce-

¹⁾ N. Iorga, *Studii și Documente*, XIII, p. 231—232.

²⁾ Tr. Popa, *Monografia orașului Tg. Mureș*, Tg. Mureș, 1928, p. 185.

³⁾ Kádár Iózsef, *Szolah Doboka vm. Monográphja*, Budapest, 1904, p. 144.

tată și aceasta de mulți fii de preoți gr. catolici și de nemeși români. În această școală, ca în toate pe acest timp, limba de propunere era latina; doar în clasa I-a se făcea și puțină maghiară¹⁾.

Prin părțile Târnavelor, pe lângă Șoimușul-Român al lui Matei Voileanu, în satul Curciu, trăia dintru ale dascăliei, dar mai mult indeletnicindu-se cu scrisul, *grămăticul Arsenie*.

Sub nr. 11. seria A al Bibliotecii Centrale din Blaj, se află un codice manuscris, care prin varietatea materialului și prin vechimea lui se impune atenției cercetătorului literar. A fost studiat de prof. Nicolae Comșa²⁾, un harnic cercetător ieșit din școala lui G. Bogdan-Duică. Pe vremea când s'a scris (1720—1748) va fi constituit un catastav de însemnări intime, culturale și religioase al „logofătului Georgie din Curciu” în care el, alături „Arsenie gramatic” la cererea lui, a transcris texte religioase, un început de calendar, meteorologie, însemnări de tipic bisericesc, versuri de dragoste și alte lucruri mărunte. Nic. Comșa, după o minuțioasă analiză a textelor, pe grafie și stil, atribuie lui Arsenie Mihail dascălul—grămătic: *Sinaxariul, Versurile de dragoste*, botezate mai târziu de o altă mână, „*Ispitia*” (în total 122 de versuri) și „*Calendarul*”³⁾. Restul, ar fi munca logofătului Georgie (Ion) din Curciu (Tr. Mică).

Activitatea „literară” a lui Mihail Arsenie e o mărturie, prin însăși ocupațiunea lui de grămătic (dascăl), de viață școlară pe aceste meleaguri.

Nici după unirea dela 1700 prin care se spera a se ajunge mai repede la libertate prin cultură, lucrurile nu s'au schimbat. Atât doar că clerul superior își făcea studiile la Roma, Viena și Târnava, iar fiii de nobili români, cu posibilități materiale, frecventau școlile catolice din imperiu. Majoritatea clerului unit însă, ca și înainte de unire, învăța pe la

¹⁾ T. Herman, *Monografia istorică a protopopiatului ortodox român al Dejului*, Dej, 1926, p. 88.

²⁾ *Cultura Creștină*, An. XIX, Nr. 11—12.

³⁾ După cel al lui Petcu Șoanul dela Brașov.

cele 60—70 de mănăstiri care erau împrăștiate în tot cuprinsul țării: cetitul, scrisul cu litere cirilice și cântările bisericești. În mănăstirea Strâmba Fișeșului, de exemplu, călugării adunau tineri din împrejurime, lucrau la câmp alături de ei, pregătindu-i în schimb pe unii pentru preoție, iar pe alții pentru dascălie, ceea ce era de obicei acelasi lucru¹⁾.

Numai în județul Someș de astăzi existau vreo 15 astfel de mănăstiri—școale²⁾ pentru pregătirea preoților și a diecilor. Lucrul e remarcat și de un istoric ungar transilvan, martor al acestor stări, P. Bod, care, recunoscându-le, nu scapă prilejul unei invective: „ei (preoții români din Transilvania) învață în mănăstiri dela călugării lor monahi români, care sunt, de cele mai multe ori, *inculți*, deosebindu-se de ceilalți români chiar numai prin îmbracaminte și modul de trai, sau dela dascăli bisericești cari și-au câștigat învățătura în Valachia la București, la care au mai adăugat puțină cultură în *școlile reformatorilor sau a iezuiților*”³⁾.

Dintre cele cea mai veche, cea a Vadului, ctitoria lui Ștefan cel Mare, afirmă un cercetător ungar⁴⁾, a susținut prin călugării săi o școală bisericească funcționând în chiliile ei. La fel ca ea, cea din Ciceu-Poeni (1475); apoi cele dela: Chiuiești, Dolheni, Nicula (1659), Leurda, Negriștea, Copalnic—Mănăstur, Olpret și Mintiul Gherlei.

Prin părțile Bistriței, în mănăstirile dela: Rebra, Feldru, Sângeorz, Zagra și Șieuț, trăiau călugări învățați întorși de pe la mănăstirile din Moldova, mulți dintre ei plecați cu ani înainte de pe aceste meleaguri. Într'un protocol din 1724 al Magistratului Bistriței se constată că popa Herța din Mocod le-a luat „lui Petru Alexa a lui Ilie și văduvei Ileana a lui Nameș (Nemeș) Ion câte un copil” și i-a trimis la învățătură la popa

¹⁾ Aug. Bunca, *Episcopii P. P. Aron și Dionisie Novacovici*, p. 363.

²⁾ Gh. Mănzat, *Vechile școale din județul Someș în revista „Cultura Creștină”* An. XIX, Nr. 7—8; T. Herman, *o. c.*, p. 44—45.

³⁾ P. Bod, *Brevis Valachorum Transylvaniam incolentium Historia*, la T. Cipariu în *Arhivă* p. 612.

⁴⁾ Kádár Iozsef, *o. c.*, p. 3.

Tofan din Baia, de unde s'au întors acasă desigur spre a da și ei la rândul lor instrucțiune copiilor din Mocod¹⁾.

Unii dintre acești călugări părăseau mănăstirile, mai ales iarna, și, poposind în diferite sate, strângeau copiii sătenilor învățându-i cartea obicinuită și necesară vremii²⁾.

Asemenea învățători—călugări întâlnim la 1750 prin părțile Năsăudului, pe *Samuilă* și *Ioan al Bardanului*, de naștere din Feldru, veniți din Moldova; pe *Atanasie din Sângeorz*, întors tot de pe acolo, după ce stătuse 10 ani la mănăstirea Ilieșești, învățând copiii prin districtul Rodnei³⁾.

Mănăstiri—școli găsim și în alte regiuni ale Transilvaniei, și în partea a doua a acestui veac. Prin ținuturile de margine, chiar și în cele din interior ale Transilvaniei, numărul lor este apreciabil. Dăm numele câtorva după d. Z. Păclișanu⁴⁾: Abrud (Alba), Arpașul de Jos și de Sus (Făgăraș), Băița (Mureș), Băla (Mureș), Berind (Cluj), Berivoii Mici (Făgăraș), Bulz (Alba), Ciunga (Alba), Comana de Sus (Făgăraș), Cuteiuș, lângă Hueșdin; aici e mănăstire dela începutul veacului al XVIII-lea ai cărei călugări instruiuau tineretul pe timpul episcopului Grigorie Maior (1772—1782); în mănăstire făcea școală un dascăl cu numele Aron Toma⁵⁾; Daia Română (Alba), întemeiată la 1636; Drăguș (la 1748 și pe vremea când trecuse pe aici Matei Voileanu avea 9 călugări), Milașul Mare (Mureș); la 1705 avea un dascăl, Ștefan, care scria o Psaltire⁶⁾; Morlaca (Cluj), Ormeniș (Mureș), Petridul de Sus (Turda), Porcești (Sibiu), prima haltă de odihnă a călugărilor veniți din Țara Românească spre a răspândi lumină și a întări în credință (ortodoxie) pe Românii transilvani. De aceea, la 1747, episcopul Mihail

¹⁾ V. Șotropa, *Contribuțiuni la istoria școlilor năsăudene în „Arhiva Someșană”*, 1929, p. 2—3.

²⁾ Șt. Meteș, *o. c.*, p. 108.

³⁾ V. Șotropa în *Arhiva Someșană*, 1929, Nr. 11.

⁴⁾ Zenovie Păclișanu, *Vechile mănăstiri românești din Ardeal*, Blaj, 1919.

⁵⁾ *Ibidem*, p. 10.

⁶⁾ N. Iorga, *Studii și Documente*, XIII, p. 162.

Olsavsky al Muncaciului cere guvernului să isgonească pe călugării de aici, fiind contrari unirii¹⁾. În ținutul Albei: Petrilaca, Râmeți și Straja. Altele: Râciul (Mureș) la 1765 avea un călugăr și un diac; Săsciori (Alba), Scorei (Făgăraș), Sibiel, Săliște, Racovița și Săcădate, ultimele patru în județul Sibiu; Viștea de Sus și de Jos (Făgăraș), Vaidei (Hunedoara); cu o școală pentru băieții sătenilor pe la 1759²⁾. Prin părțile Bihariei și Zărandului: Râmeți, în care se găsea la 1743, un *Simton dascălul*, iar la 1762 monahul Silvestru și dascălul Dumitru³⁾, Surduc, Șomcuta și Vaca.

În afară de acestea, mai erau cele cunoscute în primele decenii ale veacului al XVIII-lea, ca: mănăstirea dela Sâmbăta de Sus cu cea dintâi școală pur românească în Țara Oltului (înființată la 1653); pe scoarțele unui Triod s'au găsit însemnate numele mai multor *dieci* de după 1701 care au învățat la popa Mitrofan⁴⁾: un „Samoil ot Lisa” (1725), un Șerban (1755)⁵⁾.

Cu toate intervențiile și împotrivirile prințului Em. Brâncoveanu adresate guvernului transilvan, avu și ea aceeași soartă ca și surorile ei cu douăzeci de ani înainte; fu dărâmată în 1785. Totuși într'o aripă a mănăstirii și după 1785 ținea școală un Nicolae Pilția pentru 8 zloți⁶⁾.

Tot școală mănăstirească s'ar putea socoti și cea de pe lângă biserica din Maerii Alba-Iuliei. La 1772 biserica avea trei călugări pentru grija sufletească a credincioșilor din parohie și tot odată și pe cea a școalei, edificată de episcopul P. P. Aron la 1764, cu o sală pentru elevi și alta pentru învățător, care desigur era un călugăr.

Indemnuri pentru școale a avut și urmașul lui, Atanasie Rednic, care propune guvernului ardelean, pentru propagarea

¹⁾ Z. Păclișanu, *o. c.*, p. 15.

²⁾ *Ibidem*, p. 23.

³⁾ V. Bologa, *Cuvântări ocazionale*, Sibiu, 1933, p. 86—87.

⁴⁾ Z. Păclișanu, *o. c.*, p. 14.

⁵⁾ N. Iorga, *Studii și Documente*, XIII, p. 186.

⁶⁾ Șt. Meteș, *o. c.*, p. 88.

și consolidarea unirii, deschiderea de școale românești unite. Dar guvernul nu s'a sesizat de dorința vlădicului.

Dacă sub el s'a deschis școala din mănăstirea Prislop (1770), unde fusese de altfel și mai înainte una care servea districtul Hațegului, meritul nu e numai al lui, ci și al cuvioșilor călugări ai mănăstirii.

La mănăstirile: Prislop, — din care un ieromonah, Antonie, trimitea la 1629 pe călugării: Teodosie Mardarie și Gheodeon la Țarul Rusiei pentru a-i sprijini materialicește¹⁾ —, Plosca și Geoagiu²⁾, veneau, atrași de călugări meșteri în arta zugrăvitului, tineri dela mari depărtări spre a învăța, pe lângă carte, pictura, desenul icoanelor, copierea de cărți și ilustrarea lor, ori sculptura de „tâmple”.

Întă-l pe ieromonahul Varlaam din Toplița (Mureș), după ce cutreieră satele din valea Mureșului de sus: Râpa, Solovăstru, Săcalul de Pădure, etc., împreună cu Ion dascălul sin Erei Balint și „Idita Miclăuș Creștina”, oprindu-se la mănăstirea Prislop (1752) unde erau vestiții zugravi ai timpului: Ion ot vel Ocna, Popa Simion ot Pitești și Mihail ucenicul³⁾ din sfânta mănăstire. Tot la școala lui Popa Simion ot Pitești — un luminat pribeag din Țara Românească — învață zugrăvitul Popa Nicolae din Uricani a cărui biserică o zugrăvi singur în 1791. Se bănuiește, după o inscripție de pe ușa împărătească a bisericii Hațegului, că el ar fi zugrăvit-o și pe aceasta la 1777⁴⁾. Pictura bisericilor din Barul Mic, Silvașul de Sus și Subcetate⁵⁾, e opera unui om a cărui hărnicie și pricepere păcat că n'a fost încă de nimeni studiată.

Un alt centru de formare și îndrumare a dascălilor era Alba-Iulia (Bălgradul). Acest rol l-a avut și înainte cu o sută de ani, pe vremea popei Dobre, venit din Țara Românească

¹⁾ S. Dragomir, *Relațiile Bisericii Române cu Rusia în veacul al XVIII-lea* în A. A. R. Mem. Secț. Ist., S. III, T. XXXIV, p. 1142.

²⁾ N. Iorga, *Sate și preoți din Ardeal*, p. 274.

³⁾ Dr. Iacob Radu, *Istoria vic. gr. cat. al Hațegului*, p. 383.

⁴⁾ *Ibidem*, p. 335—336.

⁵⁾ *Ibidem*.

cu dublă misiune: de tipograf și dascăl. Locul lui îl ocupa acum dascălul „Ion al Bălgradului”, care la 1763 mergea după cărți în Muntenia¹⁾, abia cu un an înainte, venit din Valahia²⁾ și care dovedise strânse legături cu călugărul Sofronie, căpetenia mișcării antiunioniste, și cu Simion Stoica, protopopul Bălgradului. Din faptul că Ion era venit de curând din Țara Românească și că făcea și puțin comerț cu cărți aduse de peste munți, va deduce oricine că nu numai el putea fi stâlpul școlii dela Bălgrad. Vor fi fost și alții. Dintr'o asemenea școală a ieșit „Diiacu Marin ot Bălgrad” din Tuștea Huniedorii (1752)³⁾ ori „diiac Moisă din Vaidei” acelaș județ (1759).

Existența acestei școlii o confirmă și faptul că în părțile Alba-Iuliei, în satele și regiunea Munților Apuseni și pe valea Mureșului, modești cântăreți de biserică (dieci) înjghebează primele școli sătești prin care se încearcă a i se deschide neamului niște porți, ce-i drept strâmte și tocmai de aceea încă neînțelese deplin, care nu se vor mai putea închide niciodată. Mulți dintre aceștia vor fi învățat carte în școala din Bălgrad. În „Șematismul jubiliar pe 1900” al mitropoliei de Blaj⁴⁾, e menționat că școala din Teiuș cu clădire de piatră din 1800, avea atunci (1800) o vechime de 45 de ani; ceea ce dă ca dată a înființării ei, anul 1755. Cam din acelaș timp datează începutul învățământului în comunele: Benic (1760), Galda de Sus (1755), Sântimbru (1768), Abrud-sat (1760) cu Teodorus Telegutz ludimagister și Prodan Solomon cantor diac⁵⁾.

Prin părțile Sălajului întâlnim numele unei singure școlii: Băița, cu dascălul Gligor, pentru ca să găsim o serie lungă înăuntrul Transilvaniei, începând cu cea mai mică, Tilișca⁶⁾, sfârșind cu suburanele Tg. Mureșului⁷⁾.

¹⁾ N. Iorga, *Istoria Bisericii Românești*, II, p. 138.

²⁾ N. Iorga, *Studii și Documente*, IV, p. 39.

³⁾ Dr. Radu, *o. c.*, p. 431—432.

⁴⁾ p. 131.

⁵⁾ N. Iorga, *Studii și Documente*, XIII, p. 31.

⁶⁾ I. Bratu, *Monografia școlii din Tilișca*, în „*Transilvania*”, 1912, Nr. 1—2.

⁷⁾ Tr. Popa, *Monografia Tg. Mureșului*, p. 194.

Emigrările peste munți. Invățători transilvăneni așezați vremelnic în Bucovina și Moldova

Se mai produce un fenomen social care contribuie la schimbul de dascăli și creșterea sau dezvoltarea școalelor: migrațiunile. În epoca luptelor religioase (Visarion și Sofronie) mulți dintre foștii călugări și dieci dela mănăstirile arse sau dărâmate de generalul Buccow (1761), își găsesc adăpost pe la mănăstirile din Moldova. Dar certurile dintre cele două confesiuni, susținute de interese și uri streine, provoacă un adevărat exod de populațiune românească spre țările de peste Carpați. Mai târziu lucrurile se vor repeta — din cauza fiscalității excesive — și invers; adică emigrări din Principate, mai ales din Oltenia, spre Banat, sub domnia lui Nicolae Mavrocordat, din aceleași pricini: greutatea fiscală și miseria materială. Emigranții transilvăneni duseră cu ei și dascălii, care își continuară activitatea acolo unde s'au stabilit.

Așa, în Bucovina, bunăoară, la Bălăceana, dascălul Grigore Crețul din Ilva Mare, iar la Botoșana, Iacov Stârciu din Maieru și Matei Pop din Ilva Mare¹⁾, prin urmare toți din Țara Năsăudului, își reluară activitatea, întreruptă prin trecerea peste munți.

După potolirea prigoanei și liniștirea lucrurilor, o parte dintre acești dascăli și călugări s'au reintors pe meleagurile de unde plecaseră, la vechile ocupațiuni, dacă nu în satele lor, aproape pustii, mai ales cele de margine, în cele vecine.

De altfel, drumuri spre Moldova se fac în continuu. Un Leța Petruț fiul popii Simion din Râpa de Sus (Mureș) e dus în Moldova să învețe carte la vreo școală mănăstirească, prin anul 1760²⁾, pe aceleași plaiuri pe care plecase Ioan Hanci din Săcal la 1725 și 1747. Din Moldova se reîntoarce *Damaschin*

¹⁾ Ion Nistor, *Un capitol din viața culturală a Românilor din Bucovina*, București, 1916, p. 21.

²⁾ Iulian Marțian în *Anuarul Institutului de Istorie Națională*, Cluj, 1926—1927, p. 169.

Dascălu și se așează în Sângeorzul Bistriței, aducând cu el un „Ohtai pe 8 glasuri” în manuscris la 1754¹⁾.

Mulți dintre cărturarii Târnavelor și ai Someșului²⁾, ca și mai înainte, mergeau să învețe carte în Moldova, căci în mănăstirile ei găseau hrană sufletească bogată și sămânța învățăturilor bune, de dogmă, nealterată. Această afluență de transilvăneni în mănăstirile din Moldova se cunoaște și din veacul trecut. Pe timpul când intra în viața monahală, la Neamțul, Pahomie din Gledin, aici erau foarte mulți călugări originari din Transilvania. „Ei se deosebeau prin cuvioșie, prin capacitate și abilitate pentru care se și ridicau la cele mai întâi posturi monastirești, atât în ramul bisericesc cât și în cel administrativ. Aceasta a deșteptat jaluzie și rivalitate asupra lor în călugării moldoveni, mai puțin abili, care în urmă au ajuns la ură”³⁾. Între dascălii și preoții întorși din Moldova, amintim pe *Datcu* din Crihalma, pe urmele căruia pleacă din același sat, ceva mai târziu, Ion Popa. Ba unii vin și sfințiți din Țara Românească. La 1765 Bucur, Șerban din Mateiaș, la 1760, Stan II. Chendi; G. Popovici din Boarta și un Ion Popovici din Crihalma⁴⁾, și-au câștigat dreptul la patrafir în Principate.

Se verifică încă odată adevărul că munții și apele, să fie cât de mari, mai degrabă unesc decât despart un popor.

Dintr'un recensământ făcut de generalul Buccow la 1761 în

¹⁾ Bianu—Caracaș, *Catalogul manuscriselor românești*, I, p. 456.

²⁾ Din părțile Someșului pleacă la 1760 viitorul mitropolit Iacob Stamatii (n. 1748) și se aciuiază la Mănăstirea Neamțu, intrând în slujba călugărilor (1765) spre a se iniția în viața monahală și unde între cei 500 de călugări, el era cel mai distins prin conduită și înțelepciune; ceea ce-l face pe mitropolitul Moldovei, Gavriil Calimachi să-l cheme la Iași ca protosinghel, apoi în 1784, prin moartea episcopului Inochentie al Hușilor, numindu-l episcop aici, cum povestește fostul său prieten și doctor de casă, sasul sibian, Andreas Wolf (*Beiträge zu einer statistisch-historischen Beschreibung des Fürstenthums Moldau*, Hermanstadt, 1805. Vezi asupra lui și *Foaie pentru Minte, Inimă și Literatură*, 1842, Nr. 47).

³⁾ Melchisedec, *Cronica Romanului și a episcopiei de Roman*, București, 1874, I, p. 323.

⁴⁾ Horia Teculescu în *Anuarul liceului „Principele Nicolae”*, Sighișoara, 1923, p. 250.

rândurile populației românești din Transilvania reiese că la acea dată erau 2719 dascăli români. Ceeace însemnează că erau multe școale sătești însă slab organizate; educația și instrucțiunea copiilor încă nu ajunsese o problemă, atât pentru stat cât și pentru sat.

Cei mai mulți dintre acești dascăli, foarte slab plătiți, nu aveau pregătirea necesară sau vreo altă însușire care să-i indice pentru dascălie, ci erau țărani simpli, oameni din popor, cari fiind câțiva ani în slujba bisericii ca dieci ori crâsnici, știau scrie și citi. Și asta era deajuns ca să știe că „e om cu cunoștință de carte”; titlul însă nu forma o mare distincție socială. Ei țineau școală cu pruncii satului nu atât pentru mizerabilul salariu de 20—40 fl., cât pentru a fi scutiți de poverile publice¹⁾ și în special de stagiul militar, care era de 8—10 ani.

Școala funcționa numai în timpul iernii. Nefiind edificii școlare prin sate, adunau copiii la ei acasă ori în tinda bisericii și-i învățau cântările bisericesti și buchiile (slovele) bătrânești.

Școalele bănățene

Avem puține date despre începutul învățământului românesc din Banat. La afirmațiunea lui Iuliu Vuia²⁾, că în veacul al XVII-lea n'au fost școale românești în Banat, (că nici Sârbii nu le-au avut), un cercetător recent³⁾ făcea o observație foarte justă, care anulează opinia primului istoric al învățământului bănățean. Printr'o intuiție reală a faptelor, oricine va admite că a fost un învățământ românesc în Banat în veacul al XVII-lea, ba și în al XVI-lea, indiferent de modul cum se practica. Aceasta se poate deduce și din faptul că la săvârșirea sfântelor

¹⁾ I. Lupaș, *Istoria bisericească a Românilor ardeleni*, p.159; Dr. Seb. Stanca, *Episcopul Vasile Moga*, Cluj, 1939, p. 69.

²⁾ Iuliu Vuia, *Școalele românești bănățene din veacul al XVIII*, p. 12.

³⁾ Marius Bucătură, *Școala și educația poporului în Almăj* în „*Revista Inst. Soc. Banat—Crișana*”, (Timișoara), 1940, Mai—Iunie.

slujbe bisericești, nu era nevoie numai de preoți știutori de carte, ci și de cântăreți de strană care trebuiau să cunoască cel puțin cititul, dacă nu și scrisul, fără de care nu și-ar fi putut îndeplini funcțiunea. Învățătorii acestora erau preoții și diaconii satelor. Manualele didactice: cărțile din strană; local de învățământ: de foarte multe ori biserica sau casa cutărui preot luminat. S'a putut vedea până aici că mănăstirile și-au consacrat o bună parte din rosturile lor luminării neamului. Constatarea e confirmată și de realitățile culturale din Banat. Și aici viața culturală e grupată în jurul mănăstirilor și pleacă din ele. Pe lângă mănăstirile existente dela Morava și Partoș — ctitorie a lui George Laiul din Ciacova — iar ceva mai târziu, în cea dela Hodoș Bodrog, erau încă din vechime școale unde învățători veniți din Țara Românească învățau pe tinerii care se preparau pentru chemarea preoțească ori cea învățătorescă. Pentru ridicarea școlii dela Morava s'a trudit mai mult un oarecare obărchinez (jude-primar ori cercual), Nicolae Lucaciu din Fizeș¹⁾.

Apoi, îndeplinind aceleași rosturi, adecă suplinind școala laică absentă cu desăvârșire în această vreme, mai putem aminti aici: *mănăstirea Vărădia, pe care o repara boierul oltean, Giurăscu, pe la 1728*²⁾, mănăstirea dela Ciclova, mănăstirea din Lugoj și cea din Caransebeș; în fiecare din ele, călugări veniți de pe la mănăstirile din Oltenia, deprindeau pe tineri întru ale cărții prin citit și scris în vederea trecerii în rândul preoțimii sau pentru treapta dăscăliei (cantorat)³⁾.

Școalele de pe lângă mănăstiri erau publice. Dar mai erau și școale deschise și ținute în casele lor, de protopopi, preoți și alți cărturari ai satelor. O astfel de școală comunală, prima școală românească cu o asemănare a celor de astăzi, a fost cea din Srediștea Mare, de lângă Vârșeț, fondată de dascălul diacon Vasile Loga, venit din mănăstirea Tis-

¹⁾ N. Tincu-Velia, *Istoria bisericească politico-națională*, Sibiu, 1865, p. 203.

²⁾ Gh. Popovici, *Istoria Românilor bănățeni*, Lugoj, 1904, p. 345.

³⁾ *Ibidem*, p. 346.

mana în fruntea a 52 de familii cu care pune temelie satului în care își deschisese și școala. Lui îi urmară și alți dascăli de peste Carpați. Iată începutul culturii poporului român din Banat¹⁾. Acest „vătau” (vătaf) al comunei Srediștea Mare era și cărturar bun, apoi zugrav foarte dibaciu și după măestria și *metodul său didactic*, își făcuse bun renume în tot Banatul. El a propus în școală pe lângă alte științe și măestria zugrăviei. Din școala lui au ieșit iar buni cărturari și zugravi: feciorul său Georgiu, un vârșețean, Raicu, și un oarecare Petruț, român din Timișoara, cari toți multe lăcașuri au înfrumusețat cu măestria lor ușoară²⁾.

Pictura bisericii vechi românești din Clopodia, acest lăcaș de închinare și *centru de dascălie românească* împreună cu Srediștea Mare și Mică, precum și Mănăstirea Săracă (Șemlacull) e opera lui³⁾. Ultima, Mănăstirea Săracă, trebuie considerată ca punct de plecare pentru studierea dezvoltării artei bănățene după alungarea Turcilor, *școală* fără de care nu vom putea explica nici pe Nedelcu, nici pe Vlasici, nici pe alți meșteri cari lasă operele lor în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea⁴⁾.

Incepând de pe la 1720, când puterea turcească se simte slăbind, crește naționalismul sârbesc, devenind intolerant, încercând chiar să introducă slavismul în școlile românești care aveau ca dascăli, parte mare *călugări și servitori* de pe la mănăstiri. Intemeietorul școlii din Srediștea, Clopodia și, poate, al multor altora, trebui să se supună, ca să poată trăi, acestui curent de sârbizare. Dispozițiunea aspră a șefilor ierarhici bisericesti, ca nu numai numele lor, ci și al sfinților și alte inscripțiuni de prin bisericile românești să fie trecute numai în limba slavonă (sârbă), a creat părerea falsă, dar bine alimen-

¹⁾ Dr. At. Marinescu, *Petru Maior, viața și opera*, București, 1883, p. 15; N. Iorga, *Istoria învățământului românesc*, p. 83.

²⁾ N. Tincu-Velia, o. c., p. 201—203.

³⁾ Ioachim Miloia în „*Analele Banatului*”, 1931, Nr. 5.

⁴⁾ Ioachim Miloia, l. c.

tată, la vecinii noștri din Sud-Vest, că ei ne-au dat prima pictură românească în Banat.

După răsmerița sârbească din 1738—39, au fost aduse în Srediștea 25 de familii sârbești. Vasile Loga diaconul fu însărcinat să învețe copiii, pe cei sârbi sârbește, pe români românește. Dar spre sfârșitul veacului al XVIII-lea puterea sârbească a crescut așa de tare, încât episcopii din Vârșeț au ordonat întrebuițarea în biserică și școala românească și a limbii sârbești¹⁾.

Pentru bănățeni, diaconul Vasile Loga, străbunicul marelui dascăl de mai târziu, Const. Diaconovici-Loga, e privit, comparativ, ca un Gheorghe Lazăr, deșteptând simțul național la Românii din această regiune²⁾.

Nume de dascăli, deci urme de învățământ, se întâlnesc încă în primele decenii ale veacului al XVIII-lea. Un *dascăl Gheorghe* din Iaz, de lângă Caransebeș, copiă la 1713 pentru popa Simion un „Lithurghier”. În aceeași comună era dascăl în 1748 *Lazăr Popovici*, înainte de a merge spre a învăța „gramaty” în școala *Caransebeșului*³⁾. Din însemnările cu litere latine ale acestui dascăl, reiese că în prima jumătate a acestui veac a existat în Caransebeș o școală de grad secundar. Ea însă nici într'un caz n'a fost mai mult decât un gimnaziu inferior, cu două clase. Fost-a acel gimnaziu pe lângă mănăstirea română ortodoxă a Caransebeșului sau pe lângă cea catolică, nu se știe cu certitudine. Se știe doar că a fost școală latină, după cum se constată din ortografia lui Lazăr Popovici⁴⁾. În această școală veneau să învețe cartea români din Transilvania și din Oltenia. De aici vor fi ieșit mulți grămătici (dascăli) ai satelor bănățene.

Școale pentru popor, cum era cea din Iaz, vor mai fi fost.

¹⁾ N. Tincu-Velia, *o. c.*, p. 203.

²⁾ Gh. Joandrea, *Influența Bănățenilor la organizarea prep. ort. Arad*, p. 26.

³⁾ Iuliu Vuia, *Școalele românești bănățene în sec. XVIII*, Orăștie, 1896, p. 22.

⁴⁾ P. Ionescu, *Un răspuns sincer* — cu prilejul apariției volumului, „Școalele românești bănățene în sec. XVIII-lea” al lui Iuliu Vuia — în *Foaia Dieceșană*, 1896, Nr. 15, p. 4.

Se amintește de un kyr Macarie călugărul dascăl¹⁾ la Măderat prin părțile Aradului; pe la 1745 de un „Ianaș dascăl” din Ticvanul Mare (1704—1778) fiul lui Iancu Gabor²⁾; ori în Greoni, un dascăl *Ilie* pe la 1735, despre a cărui trecere spre cele veșnice fiul său scrie câteva rânduri pe o Psaltire³⁾. După 1750, numărul lor e destul de mare⁴⁾.

Istoricul bănățean, N. Tincu-Velia, afirmă că „școlile române din Bănăt, așa cum au fost, private, pe la mănăstiri și pe la protopopi, existau încă și din vechime până după venirea patriarhului Arsenie I. Sacabent (1737), pre când începuseră ele a se face publice, erau, în faptă, românești, având de limbă a instrucțiunei limba română. Și numai pre la anii 1764—1768, iar mai deosebit și peste tot de pre la anii 1777—1779 a început a fi limba școalei și a bisericii cea slavono-sârbească”⁵⁾.

Viața unui învățământ românesc vechiu și sănătos practicat, o recunosc și streinii. Așa, spre pildă, unul⁶⁾ spune că în Mehadia funcționa în acest timp, în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, o școală națională, iar „germană niciuna”. În această Mehadie, funcționa la 1749 un dascăl Paicovici, care ținea să scrie: „pre cum să se știe că am fost la școala Caransebeșului an. 1749”⁷⁾.

¹⁾ P. Vancu în *Reuniunea învățătorilor*, An. VI., p. 131.

²⁾ N. Iorga, *Istoria învățământului românesc*, p. 89; vezi asupra lui și Virgil Birou în *Studii și Documente bănățene de istorie, artă și etnografie*, Timișoara, 1943, I, p. 29.

³⁾ Ion Stoia Udrea în *Studii și Documente bănățene*, etc., vol. I, fasc. I, p. 29.

⁴⁾ Un Gheorghe Constandinovici, dascăl în Caransebeș, îndrăznește să scrie la 1779, o cronică: „Inceperea istoriei rumânești cu ajutorul lui Dumnezeu dela anul Domnului nostru Is. Hs. 1595” (Vezi Dr. I. Radu, *Mssele eppiei gr. cat. din Oradea*, București, 1923, p. 24).

⁵⁾ N. Tincu-Velia, o. c., p. 271.

⁶⁾ Hetzel S. M., *Geschichte und Statistik des Volksschulwesens*, Timișoara, 1873, p. 79.

⁷⁾ I. Vuia, o. c., p. 23.

În această vreme (1744), funcționa în Vinga o școală cu patru clase având ca limbi de predare: latina și româna¹⁾.

Dacă găsim în Vigna o școală în care materiile de învățământ se predau în două limbi, probabil să fi existat și în alte comune mari și centre urbane asemenea școli. S'a amintit de Orșova încă în veacul al XVII-lea, atunci când ne-am ocupat de dascălul Matei Bojidar. Ori, e de necrezut ca în veacul al XVIII-lea comune și orașe cum erau: Timișoara²⁾, Reșița, Oravița, Sân Nicolaul Mare, Făgetul, Zorlențul Mare și Bozovici, să nu fi avut cu cel puțin câteva decenii înainte școalele lor.

Nici Sârbii nu se pot lăuda cu o tradiție lungă de învățământ. Abia la 1706 cer învoirea să ridice școli. Răspunsul nu le veni decât în 1723 când baronul Kalanek fu însărcinat cu studierea unui plan de introducere a învățământului în orașe și, mai puțin, la sate. Vorbim de un învățământ organizat și bine îndrumat. Căci alte forme de învățământ, rudimentare, vor fi existat și înainte. Dispozițiunile lui Kalanek, au rămas mai mult un desiderat, pe care va încerca a l realiza, începând cu anul 1731, mitropolitul Vicențiu Ioanovici de Vidak, cel care pune în acest an temeliile *școlii latine* din Carloviț, a cărei conducere i-o dă polonului Emanoil Kozaczinsky. În această școală se formează toți cărturarii „națiunii illirice” (sârbești). Ordin de a trimite tineri în ea, au primit și protopopii români, din partea mitropoliei. Însă din momentul ce ei aveau una la Caransebeș, tot atât de bună și mai apropiată de sufletul neamului, nu-i mirare că deschiderea ei n'a stârnit mare entuziasm între aceștia.

Totuși a fost cercetat și de Români acest gimnaziu, fiindcă până spre sfârșitul acestui veac, până când s'a deschis școala

¹⁾ Joseph Alexander Freiherrn von Helfert, *Die Gründung der österreichischen Volksschule durch Maria Terezia*, Praga, 1860, p. 40; Cf. Iuliu Vuia, o. c., p. 23.

²⁾ Hetzel, o. c., p. 48, spune că școala ortodoxă română de aici s'a înființat la 1758 în Maier. Posibil să aibă o vechime și mai mare.

din Timișoara, unde întâlnim pe Mihail Roșu, de aici ieșeau mulți clerici bănățeni.

Sămânța aruncată de diaconul Vasile Loga, căzu, după cuvântul Evangheliei, în pământ bun. Pe lângă școalele dela mănăstirile: Partoș, Morava și Hodoș-Bodrog — nu mai vorbim de Caransebeș, unde la 1695 întâlnim pe un dascăl Moldovan¹⁾ la care va fi învățat carte și scrisoare cu litere latine lumina-tul popă Lazăr Popovici (1724) — găsim altele la: Vărădia, Ciclova și Remetea²⁾ (Pogonici), fără să uităm de „Mănăstirea Săracă” a Șemliugului, (Semlacul Mic) unde se străduia intru ale dascăliei învățatul monah Pahomie Mihailovici³⁾ din Ciacova, care știa sârbește tot așa de bine ca și românește.

Școala din „Mănăstirea Săracă”, la 1774 cu șapte călugări, între cari unul era sârb, iar trei olteni, la 1777 se transformă în școală laică în care formă funcționează până la 1805⁴⁾.

Cu acest an ne găsim într'o perioadă de frământări poli-tice-naționale; antagonismul dintre Sârbi și Români e suficient conturat în acțiunea politică a unui Moise Nicoară sau în opera literară, dar mai mult în scrisorile lui Dimitrie Țichindeal către episcopul Vulcan.

O mică recapitulare.

La 1691, în urma unei diplome leopoldine, Românii bănățeni au fost trecuți sub ierarhia bisericii sârbești. Desvoltarea sentimentului național, în concepția bisericii sârbești, era un pericol nu pentru că Românii vor îmbrățișa catolicismul, ci fiindcă le va crește dorința de independență, de autonomie națională. Ceeace s'a și întâmplat după ani de luptă.

Câtă vreme au ținut Turcii Banatul ocupat, această poftă de stăpânire a Sârbilor a putut fi înfrânată. Inșă după victoria lui Eugeniu de Savoia încununată prin pacea dela Pasaroviț

¹⁾ Andrei Ghidiu și Iosif Bălan, *Monografia Caransebeșului*, Caransebeș, 1909, p. 185.

²⁾ Ioan Dimitrie Suciu, *Literatura bănățeană dela început până la unire (1582—1918)*, Timișoara, 1940, p. 7.

³⁾ Ioachim Miloia în *Analele Banatului*, 1933, Nr. 6.

⁴⁾ Ioachim Miloia, *l. c.*

(1718), Turcii fiind siliți să părăsească Banatul, întregul ținut rămâne sub influența Sârbilor, căci Vârșeu și Carlovițul erau mai aproape decât Viena imperială.

Vremuri mai bune par a veni odată cu urcarea pe tronul Austriei a Mariei Teresia (1746) care, cunoscând gradul de cultură al popoarelor de sub coroana sa, la 15 Aprilie acelaș an, dădu un ordin camerei aulice, retransmis apoi și guvernului transilvan, ca „să porceadă la ridicarea de școli normalești”, punând în vedere nobililor și proprietarilor de pământ că vor fi aspru pedepsiți de vor împiedeca pe copiii iobagilor români a cerceta școalele¹⁾.

Un alt ordin, după care urmă acel „Ratio educationis”, dispunea ca: *in fiecare comună unde se află șizeci de familii, să se ridice școală și să se pună învățător*²⁾.

Vestitul regulament al școalelor din imperiul austriac, pe numele său: „*Ratio educationis totiusque rei literarie per Regnum Hungariae et Provincias eidem adnexas*”, lucrat de Iosif Ūrmeni, Daniel Trestanski și Johann Felbiger, interesează, deocamdată școalele române bănățene, căci în Transilvania dispozițiunile sau concepțiile pedagogice din el, se încearcă a fi realizate abia sub Iosif al II lea, prin „Norma regie” (1781).

Se compunea din trei părți: I-a se ocupa de organizarea învățământului în școalele naționale (primare); principii didactice și metode de învățământ; II-a desbate și fixează programele de învățământ în școalele latine sau gramaticale, în gimnazii și licee (arhigimnazii) precum și în Academiiile regești sau universități; III-a controlul și administrarea școalelor.

Dar și de astă dată o altă primejdie pândește școala românească bănățeană și prin ea neamul. Sub Iosif al II-lea se încearcă un plan, i-am putea spune utopic: impune ca limbă oficială, *limba germană*. Se începu, cum era de așteptat, cu în-

¹⁾ „Iobagiorum dein Valachorum filii scholas actu frequentantes aut deinceps frequentaturi studiorum capaces, ne a Dominis suis terrestribus impendiantur sub gravi poena statuere dignatae sumus”. (I. Ardeleanu-Senior, *Trecutul învățământului românesc în Sălaj*, Zalău, 1936, p. 10).

²⁾ Dr. Gh. Popovici, *Istoria Românilor bănățeni*, Lugoj, 1904, p. 336.

vătamântul. Atacul era dat asupra școlii naționale, în mod deosebit asupra celor ce aparțineau regimentelor de graniță. Intențiunea aceasta a fost manifestată chiar și mai înainte. Un ordin din 1773 dat comandamentului militar grăniceresc din Timișoara, spune că acei părinți grăniceri care vreau să-și facă pruncii ofițeri sau subofițeri, să nu și-i trimită la școlile naționale, ci deadreptul în școlile germane¹⁾.

Iar limba maternă, *tolerată*, era socotită numai un mijloc pentru învățarea celei germane²⁾.

Cât despre învățători, era o primă condițiune, pentru a fi numiți, să cunoască limba germană³⁾.

Încă la 1763 Maria Teresia înființase 13 școli plătite din fondurile imperiului pentru cele 82 sate de pe teritoriul regimentului grăniceresc român bănățean⁴⁾, iar peste trei ani se puteau număra 100 de asemenea școli „pe teritoriul militar banatic”⁵⁾.

Mai târziu, prin rezoluțiunea din 29 Noemvrie 1774, când fu introdus „Planul școlilor triviale pentru Banat”, se prevedea ca în școlile capitale din: Timișoara, Ciacova, Lugoj, Caransebeș, Lipova, Sân Nicolaul Mare, ș. a., învățământul să se facă în vederile și după noul plan stabilit la Viena. Tot atunci s'a dispus a se întemeia 373 noi școli, a se renova (repara) 21, a se prelungi 19⁶⁾.

O bună școală de cântăreți, din care se recrutau nu de puține ori și preoți, era, pe vremea aceasta, la Măderat (Arad),

¹⁾ I. Vuia, o. c., p. 58.

²⁾ Hetzel, o. c., p. 89.

³⁾ „Ut ex nunc pro scholis Trivialibus Linguae Germanicae ignarus Ludi Magister neutiquam amplius suscipiatur”. I. Vuia, o. c., p. 58 și R. S. Molin in *Arhivele Olteniei* (Școlile românești bănățene de acum 150 de ani), An. IX, Sept.—Dec. (1930), p. 317—319 și 342—364. Însă o ordinațiune din 1774 cerea învățarea limbii germane, pe lângă alte obiecte, în școlile din orașe; despre cele de pe sate nu se face amintire (P. Ionescu, l. c.).

⁴⁾ V. Gr. Borgovan, *Spicuri din Istoria Pedagogiei la Români*, Gherla, 1889, p. 14.

⁵⁾ *Ibidem*, p. 15.

⁶⁾ I. Vuia, o. c., p. 76.

înființată la 1750. Aici se învăța, afară de citire în Bucoavnă, Ceaslov și Psaltire, scrierea și cântarea. Un program mai bun, nici alte școli pregătitoare de preoți și dieci, nu-l aveau. Ea a funcționat până în veacul al XIX-lea, când șovinismul maghiar i-a sugrumat viața¹⁾.

La Arad era un început de învățământ românesc chiar de pe la 1700. Pe la 1770 școala românească de aci avea cinstea să fie condusă de Ioan Mihailovici, viitor candidat la scaunul episcopesc al Ardealului, rămas vacant prin moartea lui Gherasim Adamovici²⁾.

Altă școală, cu o vechime neprecisă, funcționând îndată după plecarea Turcilor din Banat, e cea din Cenade (Morisena) Timiș. La 1758 avea ca magistru pe un Ion³⁾. Menționăm, după acelaș cercelător, că în Săn Nicolaul Mare (Timiș) exista școală românească și pe vremea Turcilor (veacul XVII). Localul școlii fiind ocupat pentru instrucțiunea ienicerilor, cursurile se țineau în tinda bisericii și pe la casele preoților și ale diecilor⁴⁾. În 1758 școala era frecventată de 15 elevi, fiecare din ei plătind magistrului Ștefan Luchici o taxă anuală de 6 florini. Mai funcționa școala ortodoxă română din Maierele Timișorii, înființată la 1758⁵⁾, în care, la 14 Aprilie 1762, după mărturia lui Mihail Roșu, învăța dascălul *Barbul*, apoi la 1763, *Gheorghe Popovici* din Ardeal⁶⁾, iar în Ticvanul Mic, un Ion Nedici, menționa, la 27 Noemvrie 1761, pe o *Cazanie* tipărită la Râmnic în 1748, în josul unei afurisenii pentru cei cari ar fi ispitiți a instreina această „*Poucenie*”, că a scris acele cuvinte

¹⁾ P. Vancu în *Arhiva*, Iași, 1896, Nr. 7—8. „În școală se învăța și aritmetica apoi l. germană și maghiară” (P. Vancu, *Monografia comunei Măderat*, Arad, 1905, p. 21.

²⁾ I. Lupaș, *Doisprezece peșitori ai episcopiei transilvane vacante dela 1796—1810*, Brașov, 1916, p. 7.

³⁾ Gh. Cotoșman, *Monografia comunei Cenade*, Timișoara, 1934, p. 484.

⁴⁾ Acelaș, *Monografia comunei Săn Nicolaul Mare*, Timișoara, 1934, p. 230—231.

⁵⁾ Hetzel, *o. c.*, p. 48.

⁶⁾ I. Vuia, *o. c.*, p. 39.

când „am fost la ticfani mici de amu învățatu nește câțiva copii carte" ¹⁾).

Mai sus s'au amintit numele câtorva mănăstiri—școli bănățene dintre care trei s'au impus atenției tuturor cercetătorilor acestei provincii: Morava, Partoș și Hodoș-Bodrog. Din ultima a ieșit învățatul protopop al Timișorii și prieten al lui Mihail Roșu, Const. Șuboniu, autor a două cărți de teologie: „Despre învățătura religiei" și alta „Despre dumnezeirea în trei fețe și însușirile dumnezeiești", ceea ce ar putea constitui o dovadă că prin școala mănăstirii Hodoș-Bodrog au trecut elemente bune, fiind ea însăși o instituțiune bună.

Referitor la activitatea școalelor bănățene înainte de *Ratio educationis*, avem o informațiune foarte prețioasă un raport al Magistratului din Timișoara, dela anul 1770, în care sunt descrise școalele triviale sârbești. Ceea ce se spune despre școalele sârbești, se referă și la cele românești din Banat:

„În școalele noastre de aici, precum și în celelalte școale de confesiunea noastră din restul țării, copiii încep cu cetitul și îndată ce fac cunoștință cu slovele, le pun în mână așa numitul *Orologhton*, sau în limba comună *Ceaslovul* (latinește *Breviarium*) care cuprinde rugăciunile de dimineață, dela amiază și de seară, precum și ceasurile canonice. Copiii trebuie să învețe pe de rost cartea aceasta, încă înainte de ce ar ști să citească bine, fie din motivul ca să se obișnuiască cât mai de timpuriu cu frica lui Dumnezeu, fie ca să poată da mână de ajutor preoților în biserică, la serviciul divin sau afară din biserică, la diferite alte slujbe atât de grele. Cu *Ceaslovul* se ocupă tinerimea timp de doi ani. După ce a isprăvit cu el, potrivit obiceiului, dascălii iau înainte Psalmii lui David și le scriu niște reguli cu cari trebuie să se lupte elevii în anul al treilea. Dacă unii sau alții dintre elevi n'au progresat în cei doi ani precedenți în așa măsură, ca să poată ceti Psaltirea, trebuie să o ia dela început până la sfârșit și, indiferent că cunosc ori nu slovele singurate, trebuie să învețe separat să cetească fiecare

¹⁾ Vichentie Ardeleanu în *Studii și Documente bănățene*, v. I., f. I, p. 29—30.

cuvânt. Copiii mai deștepți însă trebuie să învețe, îndată după *Ceaslov*, întreaga Psaltire pe din afară, tot astfel și cartea care cuprinde irmoasele, și care în graiul comun se numește *Catavasia* (probabil, a vrut să spună *Catavasiile*) pe care nu numai că trebuie să învețe *memoriter*, dar trebuie să știe să și cânte exact și după glasurile bisericii orientale, toate irmoasele adecă ale Crăciunului, ale Paștilor, ale Rusalilor, ale Maicii Domnului, ale Apostolilor, ale Sfinților părinți, ale mucenicilor și ale Sfinților. Și cu aceste două cărți se canonesc copiii cel puțin doi ani, dacă voesc să cânte și să cetească în biserică, sau să ajute la strană. La sfârșitul acestora vine piatra de încercare, adică citirea Apostolului. Cine e în stare să citească și această carte, poate trage nădejde să ajungă popă, căci această carte a fost socotită din partea autorităților bisericești ca probă a capacității a acelor care cer să fie sfințiți preoți. Alături de ea e *Evanghelia*, care e scopul suprem al științelor îmbrățișate de școala trivială. Cu scrisul și cu socotitul nu-și bat capul cei cari se pregătesc pentru cariera preoțească, căci la noi foarte rar au nevoie preoții de scrisoare și de socotit. Acei elevi care n'au deșteptăciunea sau memoria ce se cere pentru tagma preoțească, sau nu se simt atrași de această carieră, ajunși la citirea Apostolului, de obicei își iau în grabă rămas bun dela școală¹⁾.

Printre școlile care au luat ființă odată cu constituirea regimentului grăniceresc bănățean, nici una n'a rămas inactivă, pentru că organizarea și disciplina pe care le-o imprimase comandamentele militare ale batalioanelor, nu admiteau aceasta. În ele se lăcea școală serioasă, deși cu metode severe, ceea ce a atras la început ura, apoi prețuirea grănicerilor pentru ele.

În Banat, primele școlile grănicerești au fost: una *normală* de băeți și alta de fetițe, la Caransebeș, unde era și sediul regimentului, altele *triviale* la: Pojejena, Bârsasca, Mehadia, Ră-

¹⁾ Dr. Finácz Ernő, *A magyaroszági közoktatás története Mária Terézia korában*, B-pest, 1903, II, p. 319 seq.; Cf. Dr. O. Ghibu, *Din istoria literaturii didactice românești*, p. 239—240.

cășdia, Bozovici și Slatina¹⁾. În decursul câtorva ani se înființară și 85 de școli comunale sau, cum li se mai spuneau, naționale.

Acest spor și activitatea culturală, e rezultatul străduințelor și oboselilor lui Teodor Iancovici de Mirivo, întâiul director — căci Lazarini funcționase numai cu numele — și organizator al școalelor triviale bănățene. A fost un cărturar cu vederi largi în domeniul învățământului. Cu pregătirea din seminarul pedagogic Sf. Ana din Viena, prin care va trece și Gh. Șincai, la care va fi adăugat bogate cunoștințe din operele pedagogilor germani vechi și noi, a îndrăsnit mult și a realizat mult. La începutul carierei sale, când era la studii (pedagogice) în Viena, unde, câțiva ani mai târziu, va trimite și el 18 învățători să-și completeze cunoștințele spre a-i folosi ca „directori” districtuali, se crede a fi scos o „Gramatică românească” și „De lipsă cărticea de mână pentru învățătorii școalelor triviale illirice neunite” (1776) și alte cărți de școală²⁾.

¹⁾ N. Drăganu și V. Șotropa. *o. c.*, p. 4; Dr. Gh. Popovici, *o. c.*, p. 339. Marius Bucătură, *l. c.* Pentru școala din Bozovici (1777—1782) și cea din Mehadia, consiliul locotenențial din Viena ordona la 1774 „să se caute doi indivizi cunoscători de limba germană și valahă după puțină catolici care neaflându-se în graniță, să se ia din părțile provinciale sau din Ardeal și să ni se propună ca învățători”, dintre care cel puțin unul să fie trimis la Viena pentru a asculta cursurile școlii normale dela Sf. Ana.

²⁾ Iuliu Vuia la Dr. C. Diaconovich, *Enciclopedia Română*, Sibiu, 1900, II, p. 758 și „Școalele românești bănățene” p. 67. Dl. O. Ghibu atribuie această „De lipsă cărticea” lui M. Roșu (*Prolegomena*, București, 1942, p. 605), fiind versiunea românească a acelei „Methodenbuch für Lehrer” după versiunea sârbească. D. Țichindea în „Staturile înfelegerii”, p. XIII, îi spune: „Normalul”. Emilian Micu („Transilvania”, 1910, p. 20): „Metodul”. La Iuliu Vuia (*Școalele românești bănățene*, p. 111): „Normalul” e tot una cu „De lipsă cărticea pentru învățătorii a Neunților românești mai mici școale” etc. apărută la Viena în 1785. Iar la un cercetător mai nou, dl. I. D. Sucișu („Literatura bănățeană” p. 40), găsim că „Normalul” e o carte și „De lipsă cărticea” e alta.

Greșala e la Iuliu Vuia și dela el trecută la dl. I. D. Sucișu în altă formă. Se știe însă că „De lipsă cărticea” e una și aceeași cu „Normalul” sau „Metodul” și că „De lipsă cărticea” (*Normalul* sau *Metodul*) e opera (tradusă) a lui Mihail Roșu.

Ajuns într'un post, în fruntea unei instituțiuni, unde totul era de făcut, T. Iancovici s'a dovedit cu acest prilej, un element de o excepțională valoare. N'avea localuri pentru școli, n'avea dascăli, n'avea manuale. Cea de a doua i se păru mai importantă de realizat. Cu concursul altui mare dascăl bănățan, Mihail Roșu ¹⁾, deschise la 1779 ²⁾ „Norma” (cursurile de pregătire a învățătorilor) în Timișoara. Acest curs pedagogic începea în Mai și ținea până în Iulie. Aici își câștigau puținele cunoștințe teoretice și făceau ucenicie (practică pedagogică) viitorii învățători bănățeni. Dar din biografia lui M. Roșu aflăm că aici, la aceste cursuri, se făcea și pregătirea preoților. Tâlcul (învățătura) teologiei pentru aceștia, îl făcea acelaș luminat dascăl din Iadani, Mihail Roșu.

Între timp, Iancovici, având faima de bun om de școală, a fost invitat de Ecaterina cea Mare a Rusiei, — căreia, printre alte cărți, pe care i le ceruse lui Iosif al II-lea, i s'a trimis și „De lipsă cărțica” (carte care i-a plăcut mai mult și a convins-o pe împărăteasă asupra ideilor exprimate în ea) — să meargă să-i organizeze școalele din imperiul său. Ceeace a și făcut. După el învățământul a stagnat până a venit un alt cărturar insulețit, mai ales pentru școala românească, Grigore Obradovici, vărul fabulistului sârb, Dositei Obradovici.

Interesele de ordin militar atât ale Mariei Teresia cât și ale urmașilor ei, Iosif al II-lea, Leopold al II-lea și Francisc I, erau de a avea ostași buni, luminați și perfect cunoscători ai limbii germane. Școala era cel mai bun mijloc pentru realizarea acestor idei programatice. Se crează și se oferă avantajii materiale comunelor prin donațiuni de munți, păduri, poduri-

¹⁾ „La 1779 s'a început norma la Timișoara în școala Cetății, fiind director Teodor Iancovici de Mirivo, sârbește la dascălii sârbi directorul le tâlcuia *eară la români cu le prescriam pe românește și le tâlcuim*; apoi Iancovici s'au dus la Muscali și a venit Avram Mrazovici” etc. (I. Vuia, o. c., p. 10).

²⁾ Aici greșește M. Roșu. Din raportul deputațiunii ilirice din 10 August 1777, se vede precis că acele cursuri au început atunci: 1777. (Helfert, o. c., p. 448; Cf. I. Vuia, o. c., p. 82).

vămi, morărit, exploatări, pășuni, etc., în schimbul susținerii școalelor și bisericilor.

Asfel prin sistemul grăniceresc se înființează în fiecare comună-garnizoană de companie o școală centrală, în care învățământul se preda aproape în întregime în limba germană. Dar erau școale bune¹⁾. Mulți dintre dascăli și alți cărturari ai satelor românești bănățene dela sfârșitul veacului al XVIII-lea și începutul celui de al XIX-lea, aveau numai cultura câștigată în aceste școli. Însă cei ce voiau să ajungă ofițeri sau chiar învățători mai buni, pentru regimentele grănicerești, pentru școalele centrale ale acestora, o bună parte din ei treceau în școalele normale dela Orlat, Năsăud, Caransebeș și Biserica Albă.

Mai amărite decât acestea, erau școalele comunale.

Pe vremea directoratului lui T. Iancovici de Mirivo, în Lugoj funcționa o școală sub conducerea dascălului Moise (1774). Ticvanul Mare avea doi dascăli: unul unit, Ioan Popovici²⁾, și altul ortodox, Ianăș Borca³⁾.

În acest an (1781), pe lângă cele de pe teritoriul regimentului I românesc bănățean, mai existau 80 de școale românești după cum se constată dintr'un conspect de impozit aflat la preceptoratul cameral cesaro-regesc (Kais. Königl. Caal Ober Einnehmer Amt) din Vârșeț cu data de 10 Octomvrie⁴⁾.

În 1784 izbucnește răscoala lui Horia, Cloșca și Crișan. Mișcarea iobagilor ardeleni a avut ecou și în Banat. Antoniu Iancovici guvernatorul provinciei, însărcinat cu cercetarea cauzelor răscoalei, constată în raportul său către împăratul (Iosif al II-lea) că, una dintre ele ar fi „lipsa de cultură la poporul român și lipsa de învățători harnici și pricepători, crescuți în școli mai înalte”⁵⁾.

¹⁾ N. Iorga, *Histoire des Roumains de Transylvanie*, II, p. 205.

²⁾ Dr. Iacob Radu, *Șematismul Diecezei Lugojului*, Lugoj, p. 455.

³⁾ I. Vuia, *Fragmente*, etc., p. 22.

⁴⁾ Vezi numele lor la I. Vuia, *Școalele bănățene*, p. 42—44.

⁵⁾ A. D. Xenopol, *Istoria Românilor din Dacia Traiană*, Iași, 1896, vol. V, p. 270.

La acest raport, împăratul răspunde prin rescriptul Nr. 3702 din 1784, prin care cere să se ia măsuri pentru înființarea de școli și pregătire serioasă a învățătorilor pe seama acestora. Se mai întâmplă ca însuși împăratul să facă un drum prin părțile Banatului, cu care prilej constată, — deși pare exagerat, — că „la Români și la Sârbi școalele populare sunt aproape necunoscute; între mii de inși, nu se află nici unul care să știe scrie și ceti, cel puțin în limba maternă; chiar și juzilor sau chinezilor (primarilor) le lipsește această cunoștință”¹⁾. Că afirmațiunea exprimă într-o măsură mizerabila situație a învățămîntului, o dovedește și un conspect (*Ausweis*) întocmit de autoritățile din Lugoj la 1785 despre starea școalelor (localurilor) existente și numele comunelor unde se impunea a se clădi școale²⁾.

Un ordin al Consiliului Locotenențial din 20 Iunie (1785) dispunea ca „toți dascălii în școalele cele rânduite normalice, mai înainte să se învețe și numai după arătarea învățătorei sale în școală să se pună”³⁾.

Încă din 1777 începuse cursul de pregătire al preoților și învățătorilor în Fabricul Timișorii. Dar, sau nu putea cuprinde pe toți învățătorii, sau cei trecuți prin școala lui Mihail Roșu, venind cu o slabă pregătire (un an ori doi de școală primară) de acasă, nu profitau prea mult de cursurile dela Timișoara, deși cărturarul din Iadani își va fi dat silința spre a fi util celor veniți să-l asculte. Căci pentru aceștia tradusese încă la 1776 „*Normalul*” din sârbește, apărut în mai multe ediții, ultima la 1785 în Viena, sub titlul „De lipsă cărticea pentru învățătorii a neuniților românești mai mici școale” etc., cea dintâi încercare de a fixa în limba noastră principiile metodice și di-

¹⁾ Dr. Ferdinand von Zieglauer, *Reformbewegungen in Siebenbürgen*, citat la I. Lupaș, *Mitropolitul Andrei Șaguna*, ed. II, Sibiu, 1911, p. 35.

²⁾ Vezi R. S. Molin, *Școalele românești din Banat* în „*Albinele Olteniei*”, IX, (1930), Sept.—Dec. Tabloul la p. 342—343.

³⁾ I. Vuia, *o. c.*, p. 84.

dacticei; ea a fost timp de peste trei decenii unicul îndrumător pentru sutele de dascăli români din provinciile de dincoace de munți; ea formează în acelaș timp, începutul orientării culturii pedagogice românești către isvoarele germane și austriace din care s'a adăpat apoi o serie de pedagogi bănățeni din veacul al XIX-lea¹⁾.

Ne lipsește o descriere a acestei prețioase cărți, cunoscută până acum ca prima *Metodică românească* oficială, a cărui parte a II-a, p. 117, poartă titlul (și textul în nemțește): „*Nothwendiges Handbuch für Schulmeister der walachisch nicht unirten Trivial-Schulen*“²⁾. În ea, probabil pe copertă³⁾, găsim următoarea listă de cărți pentru școalele românești: 1. *Carte de Cete*, identificată⁴⁾ cu *Ducere de mână către cinste și dreptate*; 2. *Catechisis*, o ediție a celui din 1774; 3. *Ceaslov*; 4. *Psaltire*; 5. *Carte despre chivernisirea țării* (*Das Buch von der Landwirtschaft*); la pagina 298 a cărții, i se dă titlul corect, *Carte de economie*. D. prof. Ghibu face o apropiere, intrucât un manual cu acest titlu nu ne este cunoscut, între aceasta și cea a doctorului Ion Piuariu Molnar, *Economia stupilor*, apărută în Viena la 1785⁵⁾, dacă nu cumva e vorba de una și aceeași carte? Din acelaș manual de pedagogie practică pentru învățători, d. prof. Ghibu extrage⁶⁾ un *orar săptămânal* aplicat în școalele românești din imperiu, pe care însă, se pare, numai Banatul l-a respectat, Transilvania și părțile zise „ungurene”, Crișana de azi, prin cei trei directori: Gh. Șincai, Dimitrie Eustatievici și Simion Maghiar, având latitudinea aceasta, au dat școalelor de sub direcțiunea lor o programă și un orar adecvat trebuințelor sufletești și economice ale populației regiunilor respective.

¹⁾ O. Ghibu, *Prolegomena*, p. 605.

²⁾ Dr. O. Ghibu, *Din Istoria literaturii didactice românești*, p. 236.

³⁾ D. Ghibu nu precizează.

⁴⁾ Dr. O. Ghibu, *l. c.*

⁵⁾ *Ibidem*.

⁶⁾ *Ibidem*, p. 241.

Ceșurile	LUNI	MARȚI	MIERCURI	JOI	VINERI	SĂMBĂȚĂ
8-9	Aritmetica	Cetirea cărții de iconomia câmpului	Aritmetica	Aritmetica	Cetirea cărții de iconomia câmpului	Aritmetica
9-10	Cunoașterea slovelor și slovenirea	Cunoașterea slovelor și slovenirea	Cunoașterea slovelor și slovenirea	Cunoașterea slovelor și slovenirea	Cunoașterea slovelor și slovenirea	Cunoașterea slovelor și slovenirea
10-11	Cetirea și Catehismu (Lesen de Kathekismus)	Cetirea și Catehismu (Lesen de Kathekismus)	Cetirea învățării povățuitoare la îmbunătățire ¹⁾	Cetirea din Catehism	Cetirea învățării povățuitoare la îmbunătățire	Cetirea din Catehism
1-2	Scrierea	Scrierea	Scrierea	Recreație	Scrierea	Pohitirea pe scurt a pil-delor care au avut din aritmetică peste toată săptămâna
2-3	Cunoașterea slovelor și slovenirea	Cunoașterea slovelor și slovenirea	Cunoașterea slovelor și slovenirea	Recreație	Cunoașterea slovelor și slovenirea	Prohitirea cunoașterii și a slovenirii
3-4	Cetirea Ceaslovului și a Psaltirei	Cetirea Ceaslovului și a Psaltirei	Cetirea Ceaslovului și a Psaltirei	Recreație	Cetirea Ceaslovului și a Psaltirei	Postorita cetire din catehism, din cartea de economie din cartea de cetire pentru povățuire către îmbunătățire, din Ceaslov și din Psaltire

¹⁾ Ea se numește „*Carte de economie*”. În românește nu se cunoaște. Doar dacă nu va fi fost „*Economia stupilor*” a drului Ion Molnar apărută la Viena în 1785.

Tot acest Mihail Roșu va da — cel puțin el e bănuït a-ï fi autor — Românilor bănățeni prima carte pentru pruncii școalelor sătești acel *Bucvar* apărut la Viena, prima dată la 1777, apoi a doua oară la 1781.

Apariția unor completări la „Ratio Educationis” în 1777, precum și atențiunea lui Iosif al II-lea față de școală și luminaarea popoarelor de sub coroana sa, întregite cu un șir de experiențe pe tărâmul instrucțiunei, creiază un curent demoli-lic, dau un impuls școalelor sătești¹⁾, ba chiar un optimism național poporului de rând. Astfel la 26 Martie 1789, contele Carol Zichy, președintele cancelariei aulice ungurești, împreună cu secretarul său, baronul Podmanitzky, supun spre aprobare împăratului contractele următoarelor comune (din jud. Arad), hotărîte să-și susțină școale pe spesele lor: Dud, Târnova, Taut, Drauț, Nadăș, Măderat, Musca, Curtacheriu, Chirechiu, Pâncota Veche, Agriș, Felminiș, Luguzeu, Cuiet, Gurba, Sicula, Boroșineu, Giula-Vârșad, Cintei, Nadlab, Miniș, Cuvin, Radna, Covăsînți, Micălaca, Talpoș, Mișca, Cermei, Șepreuş, Apateu, Iosaș, Boroș-Sebeș, Dezna Dieci, Soboteli, Sâmlac, Păuliș, Buteeni, Bontești și Almaș.

În acelaș loc cancelaria observă că *școalele districtuale* nu sunt potrivite, deoarece copiii nu le pot frecventa din cauza frigului și a lipsei de îmbrăcăminte. Insistă pentru înființare, de *școli comunale*.

Iosif al II-lea aprobă contractele, ba dă și 272 fl. ca ajutor din vistieria statului. Prin rescriptul din 6 Maiu 1789 Nr. 5250, îndrumă consiliul loct. ungar să privegheze ca punctele din contracte să fie executate întocmai și considerând că *educația tineretului român este una din cele mai importante și mai urgente afaceri de Stat*, să aibă grije ca școalele să fie deschise cât mai curând și până vor isprăvi edificiile școlare în bună ordine, instrucția să fie împărțită unde e posibil în case închiriate²⁾.

¹⁾ Andrei Veress, *Tipografia românească din Buda*, în „Boabe de Grâu”, 1932, Nr. 4.

²⁾ Dr. I. Lupaș în „Biserica și Școala”, Arad, 1917, Nr. 1, p. 5—6.

Cu trei ani mai târziu, într'un act oficial, o evidență a Comitatului Caraș („*Consignatio scholarum graeci ritus non uniti nationalium per gremium Cottus Krasoviensis introductarum 1791*”), figurează ca funcționând școale în 144 de comune, cu dascăli, unii vorbind 2—3 limbi și directori locali¹⁾.

La un număr așa mare de școli, căci trebuie să presupunem existența a cel puțin trei sute de școale în tot Banatul, la această dată funcționau mulți învățători cu o pregătire elementară. Cursul pedagogic, cel de șase luni, deschis în Fabricul Timișorii pe lângă biserica Sf. Gheorghe, în care entuziasmul și dragostea de lumină a vestitului Mihail Roșu—dascălul se revărsa din belșug, pre cun s'a văzut, n'a putut da pe dascălul pe care-l reclama timpul, ci abia niște dascăluți a căror cultură nu trecea pe cea a unui absolvent de școală sătească de astăzi. Dacă totuși au fost și excepții, ele nu se datoresc nici într'un caz numai școlii condusă de Mihail Roșu. Acesta are însă meritul de a fi contribuit în mare măsură la afirmarea lor. Cât bine, și ce mari servicii a adus neamului românesc din Banat școala lui Mihail Roșu, se va vedea mai târziu. De aici din școala lui, căci el era și „profesor de teologie”, vor ieși câțiva preoți cărturari bănățeni, din șirul cărora se desprinde figura de arhanghel răsvrătit (împotriva Sârbilor) a lui Dimitrie Țichindeal, a lui Lăzărescu, protopopul Lipovei, ș. a.

Dar cu Țichindeal, care la 1801 era auditor al cursurilor lui Roșu, după ce fusese dascăl „înainte ani 9”, ne găsim la sfârșitul veacului al XVIII-lea.

Pe scurt, în evoluția sa, școala bănățeană a cunoscut atât nepăsarea îndelungată a poporului și conducătorilor lui, cât și solitudinea acestora spre sfârșitul veacului al XVIII-lea. Căci numai acestei bunăvoințe datorăm modestul început de școală oarecum superioară — cea a lui Mihail Roșu — în care cei

¹⁾ Vezi numele acestor comune și a dascălilor precum și situația lor la R. S. Molin, *Școalele românești din Banat acum 150 de ani în Arhivele Olteniei*, 1930, Septembrie—Decembrie. Tabloul e publicat la p. 344—364.

ce erau destinați altarului ca și viitorii învățători ai satelor, primeau cunoștințe teologice după un program în care materia de învățământ era distribuită astfel:

1. Doctrina christiana; 2. Interpretarea evangheliilor; 3. Istoria vechiului testament; 4. Gramatica; 5. Aritmetica; 6. Orthografia; 7. Regulele școlastice; 8. Doctrina morală și; 9. Metodul învățării (acesta s'a propus după „*Normalul*” lui Mihail Roșu).

Scoala aceasta dură până după moartea episcopului Vi-chentie Popovici din Vârșeț, cel care prin circulara nr. 19 din 1795 ordona preoților și dascălilor ca: „de acum înainte în școalele neunite naționale să se întrebuițeze *Catehisul* care la Sinodul din 1774 s'a făcut, *Ceaslovul* și *Psaltirea*, iar duhovnicii și parohialnicii în școale pre prunci bună creștinătate să-i învețe și unde nu ar fi preoți vrednici acestora a o face, acolo, *magistru* aceasta să o facă în toată săptămâna un ceas sau două ceasuri”¹⁾; din scrierile lui Țichindeal rezultă că ea funcționa și pe la 1801. Credem însă că Mihail Roșu nu mai profesa la acest an. De altfel încă din 1790 (Decembrie) aflăm că s'a înființat institutul teologic din Timișoara prin strădania episcopului Petru Petrovici, al Timișorii în care, pe la 1799, se preda:

1. Largă și îndelungată dogmatică adecă a bisericii întărită bogoslovie de legea răsăritului învățăciune; 2. Istoria bisericească; 3. Canoanele bisericii cu îndelungată tâlcuire; 4. Învățăciunea a datorinței preoțești; 5. Tâlcuirea a noului și vechiului Testament.

Din „Sfaturile înțelegerii cei sănătoase” a lui Țichindeal, reiese că sufletul acestei instituțiuni, era Pavel Kengelaț, învățatul arhimandrit al Mănăstirei Sf. Gheorghe din cetatea Timișorii.

Din biografia protopopului Nicolae Stoica de Hațeg, născut la 1751²⁾, care își termina de scris „Cronica” sa la 1827,

¹⁾ Marius Bucătură, l. c.

²⁾ Patriciu Dragalina, *Din istoria Banatului Severin*, III, Caransebeș, 1902, p. 183.

când era de 76 ani, se află că exista la Timișoara o școală pe care o frecventase și el în care se învăța limba germană, sârbă și latină. Protopopul le cunoștea pe toate trei la perfecție. Spusele lui își află confirmare și în alți istorici¹⁾.

Urmașul lui Vichentie Popovici, episcopul Iosif Sacabent, un sânguinos propagator al sârbismului prin cultură (școli), acordă un larg sprijin, după ce apelă la mărinimositatea credincioșilor eparhiei sale, pentru deschiderea unei „școli latine” la Timișoara, în genul celeia care funcționa deja la Vârșeț. Faptul capătă consacrare oficială la 1799, cu formula: instituția va pregăti numai elemente care vor studia teologia.

Școala avea și un internat, în care, la 1799, se găseau 80 de „alumni”.

Tot acum în țările de sub coroana Austriei se simte slăbind curentul german. Dar locul i-l ia, în mod violent, limba maghiară; se ivește marea primejdie; politica de maghiarizare.

Încă la începutul anului 1790 prefectura („Comitatul”) Timișului, cere ca limba maghiară să se învețe în toate școlile primare²⁾, după ce împăratul Leopold II încercase să repare greșala fratelui său prin introducerea limbii latine în școale și în corespondența oficială³⁾.

Învățământul în Maramureș

În regiunile de Nord ale Transilvaniei și prin Maramureș, încă se întâlnește aceeași formă de învățământ ca și la începutul veacului. Trecerea bisericii Maramureșului sub jurisdicțiunea episcopiei Muncaciului la 1733⁴⁾, nu avu nicio consecință sau vr'un efect de ordin cultural; o situație identică cu a Românilor Transilvani trecuți la Biserica Romei; căci străduințele

¹⁾ Gh. Popovici, *Istoria Românilor bănățeni*, p. 369.

²⁾ I. Lupaș, *Contele Șt. Szécheny și politica sa de maghiarizare*, Sibiu, 1910, p. 7; L. Böhm, *Geschichte des Themesvarer Banats*, Leipzig, 1861, p. 309.

³⁾ Gh. Popovici, *o. c.*, p. 357.

⁴⁾ N. Iorga, *Histoire des Romains de Transylvanie*, II, p. 73.

episcopului Ion Giurgiu Pataki de a răspândi cărți în lumea simplă a satelor și contribuția lui la crearea școalelor sătești¹⁾, e, mai repede, semnul unei iubiri de neam decât executarea vr' unei dispozițiuni de sus, care de sigur n'a venit²⁾. Dar dacă în numele celor din urmă se ridică viforos vajnicul vlădică Inochentie Micu, pentru Maramureșeni nu vorbea nimeni. Pe inctul, urmașii lui Dragoș și ai lui Balc, vor fi copleșiți de elemente alogene: ucraineni și apoi evrei. Preocupări pentru luminarea poporului? Dela cine? Dela cei ce invadaseră leagănul voevozilor? (Sighetul, la 1766 mai rămăsese cu o biserică românească). Și totuși, se mai ivește ici, colo, o rază, câte un dascăl din genul lui Sturze Moldovanul. Posibil chiar un fiu sau un nepot al său, Ștefan, scria pe un Octoih de Râmnic (1750) aflat în Biserica din Borșa, rânduri în amintirea „răpaușatului preutul Istratie” în 1778 Ghenar 15 sau „diacul Iacob Roșca” feciorul lui Popa Chirilă, din Comârzana (Satumare) care au fost și protudiaconu în o școală la Muncaciul și n'au vrut să să facă popă și așa s'au lăsat numai diac³⁾, cum semnează în 1785 pe un „Penticostar” din biserica din Botiza.

Un dascăl care a mai fost întâlnit imprăștiind lumină prin satele maramureșene, e „*Grigore den Ardél*”, semnând la 1767 rânduri pe o carte dată pe seama bisericii din Borșa, „de ju-pân Mihai și soața Dumisale”⁴⁾. Tot cam pe această vreme, un „*Petric Itimie* din Brebu (Caraș) dascăl⁵⁾, ostenea cu condeiu de copiiind țaranilor ca dare de mână”. Altul, „*Poppu Ioanu* kantor⁶⁾, pe lângă treaba dascăliei, leagă un Penticostar pe seama bisericii cea nouă, la dorința popii Iacob Radu din Vișeu de Sus (1768)”.

¹⁾ *Ibidem*, p. 48.

²⁾ I. Bârlea, *Însemnări din bisericile și mănăstirile Maramureșului*, p. 41. Pe un Triod — manuscris — aflat astăzi în Biblioteca Centrală din Blaj, tradus pentru preotul „din Balda din slavonie”, semnează „Ștefan dascăl din Dragomi-rești din Moldova” (Vezi N. Comșa, *M-ssele rom. din Bibl. Centr.*, Nr. 137).

³⁾ I. Bârlea, *Însemnări din bisericile și mănăstirile Maramureșului*, p. 47.

⁴⁾ *Ibidem*, p. 46.

⁵⁾ *Ibidem*, p. 47.

⁶⁾ N. Iorga, *Studii și Documente*, XIII, p. 204.

Prin 1785, Borșa avea dascăl stabil: „diiac dascălul satului Borșe lângă preutu Șandru Lupu Mihai,, pe un *Ion Timiș*¹⁾, sau leudul, pe *Neofit Ioan*²⁾, care cerea „cinstiților clerici ai bisericii” să cinstească pe dascălul lor, adecă pe Neofit, de carele lucru Ecclesiarhul scrie etc. Probabil, bietul dascăl va fi simțit nevoia a invoca argumente biblice, din lipsă de cultură sau situație materială, pentru a câștiga mai mare stimă în fața sătenilor. Și nu e un mijloc desonorant. (Bine ar fi să mai ducă la inimă și astăzi cuvintele Scripturei). După nume, nu pare să fi fost maramureșan. Mai repede moldovean. Căci, aici în Maramureș, încă suntem în spiritul tradiției cu dascăli, dieci și preoți, veniți din Moldova. Abia la 1778 se întâlnesc și alte inițiative. În acest an „erariul a zidit școli în satele de pe domeniile sale, acordând ajutoare și învățătorilor români din Crăcești, Slatina, Ocna-Șugatag, Strâmtura, Vad și Vișeu de Sus. Exemplul a fost urmat de fruntașii altor sate, astfel punându-se bază fondului pentru clădirea școalelor și întreținerea dascălilor. Din lipsă de dascăli localnici, comunele au adus alții din regiunile învecinate, ca un Ion Voitor la Strâmtura, în 1793; însă au fost cazuri când de aici plecau dascăli spre alte regiuni, ca Popa Cozma, din Maeru Năsăudului, 1733—1780”³⁾.

Chiar la începutul jumătății a doua a veacului, la 1760, biserica mănăstirii din Crăcești adăpostea pe dascălul „*Ioniță Voița Moldoveanul din orașul Suceava*”⁴⁾ care scria „cu zisa a tot satul (Crăcești)” rânduri frumoase pe o Evanghelie de Iași (1762) dăruită bisericii „de aicea pomeană”.

În acelaș an, Noemvrie 16, „*Ioniță Voița Moldoveanul Sucevanul*” se găsea în casa popii Teodor Petricu din Călinești unde scria niște însemnări pe un Ceaslov de Iași (1750) al „dumisale Jurca Vasilie dela Călinești care au mai dat la un

¹⁾ I. Bârlea, o. c., p. 40.

²⁾ *Ibidem*, p. 122.

³⁾ Al. Filipașcu, *Istoria Maramureșului*, p. 178—181.

⁴⁾ I. Bârlea, o. c., p. 81. A cărui rudă, Maria Voița din Suceava, era măritată cu boer maramureșan, Lupu de Petrova.

ovrelu un zlot de l-au legat cu piroane pogănește și fiind lipsă 4 hârtii le-am scris eu; pentru care lucru în locul piroanelor am pus peceti cum se cade, creștinește mi-au dat preste tot 7 vonași și 7 potori și o găină la poganu" ¹⁾).

Cu o școală improvizată când și cum se ivea prilejul și în care abia după ierni dearândul dacă ajungeau să citească Ceaslovul sau o Psaltire adusă pe furis din Moldova, Maramureșenii, nu vor cunoaște nici la sfârșitul veacului al XVIII-lea, și tot așa la începutul celui de al XIX-lea. sbaterile și frământările cu caracter de luptă națională ce aveau loc în interiorul Transilvaniei și Banatului, legate de existența școlii românești și menirea ei în viața neamului.

O școală din Țara Românească frecventată de Transilvăneni: școala dela Colțea

În partea a doua a veacului al XVIII-lea crește prestigiul unei școli care, deși departe de Transilvania, a fost frecventată de mulți transilvăneni. E școala de pe lângă biserica Colțea din București. Aici învăță carte un „*Dumitru ot Sibiel*” la dascălul Staicu și la părintele Călin, după cum semnează pe un „*Octoih*” și pe un „*Molitvelnic*”, aflate în biserica din Văleni—Maramureș ²⁾), un „*Nicolae din Mohu*”, care se obliga să scrie o sf. Evanghelie românească „după izvodul *dela Săliște* din beseareca nestorească” pe seama popii Samuilă și a lui Turcuș Gabor și soția Pelaghia din Dragomirești (Maramureș) care o dăruiesc bisericii satului lor ³⁾). Tot acolo, la Colțea, se găsea ca băețandru învățând carte, între anii 1774—1782, învățatul călugăr de mai târziu, Ioanichie din Săsciori—Alba ⁴⁾).

¹⁾ *Ibidem*, p. 70.

²⁾ I. Bârlea, *o. c.*, p. 152.

³⁾ *Ibidem*, p. 94—95.

⁴⁾ *Cuvântare la moartea lui*, de Eufr. Poteca în „*Vestitorul bisericesc*”, „foaie religioasă și morală”, Buzău, 1839, Nr. 49. Șt. Meteș, *Mănăstirile românești din Transilvania și Ungaria*, Sibiu, 1936, p. 45.

Din biografia lui Dim. Iarcu⁴⁾, autorul prețiosului catalog bibliografic aflăm că această școală avea două despărțăminte: „Școala mică (cl. I—II) la care fusese el „profesor ajutor” (1827) și Școala mare (cl. III) din care se trecea la „umanioare” (sf. Sava). Trăinicia și utilitatea ei o justifică existența-i lungă (1678—1847).

Școala era frecventată de transilvăneni și în veacul următor, după cum reiese dintr-o dovadă pe care i-o eliberează „dascălul Ion dela Colța” unui Gh. Ungureanu, care, „vrând să meargă acasă în Țara Ungurească, i se dă această adevărinită precum că iaste fecior slobod fără nici o pricină”⁵⁾.

Deschiderea școalelor din Blaj: școala de obște, gimnaziul și cele două seminarii. Primii dascăli ai acestor institute

Odată cu instalarea în scaunul episcopesc a lui Inochentie Micu (1731), se arată neamului românesc din Transilvania zorile unei vieți pe care o aștepta de lung timp.

Poporul român, după atâtea umilințe pe care le cunoscuse în veacurile anterioare avea, în sfârșit, un bărbat care pășeste hotărât în fața adversarilor neamului său, obligându-i să ia cunoștință de existența acestuia, cerându-le respectarea demnității omenești și recunoașterea egalei îndreptățiri a neamului românesc cu a celorlalte din imperiu.

În lupta lui trebuia să se razime pe ceva. Așa s'a ivit idea pregătirii unui cler, care la rândul lui să poată influența asupra sufletului țărănimii subjugate. Acest cler trebuia trecut prin școale. Deci, nevoia unor așezăminte de creștere a tinerimii în spiritul dorit.

Carol al VI-lea donase pentru susținerea bisericii unite domeniile dela Sâmbăta de Jos (Făgăraș) și Gherla. Însă, venitele acestor moșii abia acopereau cheltuelile strict necesare

⁴⁾ V. Gr. Pop, *Conspect de literatură*, București, I, 1879, p. 106—107.

⁵⁾ N. Iorga, *Istoria literaturii Române în secolul al XIX*, București, 1907, p. 22.

ale episcopiei. Domeniul dela Oarda de Jos cumpărat cu banii preoților uniți spre susținerea școalelor¹⁾, fu reținut de camera aulică, interzicând cumpărătorilor a se folosi de el.

În urma unor memorii înaintate de Inochentie lui Carol al VI-lea la statul amicului său, Petru Dobra, român trecut la rom. cat., vistiernic al guvernului transilvan, acesta aprobă schimbarea domeniilor dela Sâmbăta de Jos și Gherla cu Domeniul Blajului, cerând însă ca din jumătate din venitele domeniului să se susțină 11 călugări basilitani, 20 tineri seminaști — deci un seminar —, 3 tineri la Roma în Colegiul de propaganda fide²⁾.

Acestea la 1736.

La 1738 Inochentie ținu un sinod la Blaj, cu care prilej clerul unit, entuziasmat de planurile episcopului de a se clădi o mănăstire lângă care se vor ridica școli pentru tinerime, se obligă a contribui cu suma de 25.000 fl. plătibilă în cinci ani, timp în care urma să se clădească școalele și mănăstirea. Actul a fost scris în numele clerului de Ștefan Pop Timandî de Juc, vicar general al părților transilvane inferioare, și Nicolae Pop de Biia, vicar general al părților transilvane superioare ca protonotari apostolici³⁾.

Lucrările de edificare au fost terminate abia în 1747, pe când aprigul episcop Inochentie se sbătea în exil la Roma, în urma intrigilor țesute la Curtea din Viena de către aristocrația transilvană.

Opera concepută de el o va duce la bun sfârșit, dându-i o dezvoltare amplă, urmașul său, episcopul Petre Pavel Aron de Bistra, ales în sinodul dela 3 Noembrie 1751.

P. P. Aron, autor a șapte cărți⁴⁾, cu o activitate literară

¹⁾ În *Foaie pentru Minte, Inimă și Literatură*, 1855, p. 1.

²⁾ I. Antonelli, *Breviarul istoric al școalelor din Blaj*, Blaj, 1877, p. 4.

³⁾ *Ibidem*, p. 7.

⁴⁾ Dr. I. Rațiu, *Blajul*, Brașov, 1911, p. 11. Aron întreprinsese o traducere integrală a *Bibliei* pe care o va relua cu desăvârșit succes Samuil Micu Clain (1793—1795).

recunoscută¹⁾, care, deși foarte pasionat pentru confesiunea sa și pentru școalele ce le înființase prin care se credea legat cu neamul, era stăpânit și el de amintirea originii romane. Pentru el — la 1758 — Românii „sunt o rămășiță a coloniștilor lui Traian și Adrian, cari, până astăzi se numesc *Romani* sau *Români*“. Limba lor este latină, foarte asemănătoare cu cea italiană. Ei sunt miloși și inclinați la orice activitate practică, precum și pentru științe; capabili de vicii ca și de pietate. Dar până acum au fost complet uitați și disprețuiți de către popoarele care-i stăpânesc²⁾. Și-a eternizat numele prin deschiderea acelor „fântâni ale darurilor“, cum numește el aceste institute de educație.

Deschiderea școalelor din Blaj e *un moment* în istoria culturii sau a învățământului românesc. Prin ele se compensau, într'o formă nouă suferințele episcopului Inochentie, care prin viziune laică aparține istoriei, peste confesiune, căci obiectivele luptei lui rămân puncte de program pentru toată acțiunea politică de mai târziu a Românilor Transilvani.

Cele trei ordinațiuni ale lui Petru Pavel Aron, reproduse după protocolul de circulare episcopoești de atunci, de T. Cipariu³⁾, sunt interesante și au valoare de document.

În prima ordinațiune („*Publicarea școalelor ce s'au dat în Blaj la a. 1754 Octomvrie 11 zile*“), face cunoscut clerului unit că satisface nu numai o veche dorință a clerului său și a neamului, ci realizează și o dorință a fostului împărat, Carol al VI-lea susținută și de urmașa lui, împărăteasa Maria Teresia, prin deschiderea școalelor din Blaj.

Satisfăcând înalta poruncă prin „deschiderea învățăturilor și chivernisirea într'ânsele a celor lipsiți“, vestește felul și cantitatea (materia) învățăturilor care se vor preda: „*se va înceape în mânăstire acum întâiu până la altă a noastră rânduială, a se*

¹⁾ Josef Benkő, *Transylvania*, II, Vindobonae, 1777, p. 440.

²⁾ N. Iorga, *Sate și profeți*, p. 242; *Histoire des Roumains de Transylvanie*, II, p. 122.

³⁾ T. Cipariu în *Acte și fragmente latine-românești*, Blaj, 1855.

ceți, a se proceti și a se tâlcui după vreamă și vârsta celor lipșiți: întâiu, D.zeieștile zece porunci, începând dimineața după S. liturgie; a doua, se va ceti, proceti și tâlcui ceale șapte D.zeiești taine și besericeștile porunci, care le vor începe la un ceas după prânz. A treia, se vor dovedi și se vor tâlcui ceale mai de lipsă a credinței, cu tâlcuirea și earăși cu dovedirea din S. cărți adevărul S. Uniri, a căroră învățătură iarăși se va face dimineața îndată după S. liturgie și la un ceas după prânz. A patra, va fi luare de seamă și îndreptarea la cetirea, procetirea scrierea și tâlcuirea limbilor și ceva cunoștință a științelor care așijderea va fi în vremile și ceasurile mai sus însemnate.

Lângă toate acestea ne încurmat școala de obște va fi a tuturor de toată vârsta, de cetanie, de cântare și de scrisoare, nicio plată dela ucenici așteptându-se, numai într'ânsele care va vrea după rânduiala celui mai mare spre acea treabă pus să se chivernisească.

Carele toate așa fiind rânduite și așezate pentru aceea am vrut a le face în știre și la arătare tuturor, cum nu numai cei care vor fi deatori a le cerceta și după puțință a le învăța, adecă, care vor trage nădejde de sufletească păstorie, să le poată ști și spre cuprinderea acelorăși să se poată îndrepta, ci încă și alți toți oricare iubitori de spășenie fiind vor cugeta a avea dintr'ânsele ceva cunoștință de lipsă să se poată îndrepta și în ce vreamă a le cerceta, precum și dorim tuturor cum într'ânsele chivernisindu-se să se deprindă și cuprinzându-le să le învețe spre îndreptare a vieții creștinește și a dobândi prin plinirea lor viața de veaci".

În a doua ordinațiune („Rânduiala cinstiților Ieromonași și a școalelor ce s'au rânduit să fie în mânăstirea S. Treime în Blaj", — din 18 Octomvrie) se ocupă de repartizarea materiilor de învățământ; ce, când, cât și cum se va propune elevilor de către călugării—profesori, spre a răspunde „poștei și poruncii preamiloștivilor și prea înălțaților ctitori și așijderea și așteptării neamului și lipsei bisericesti": „până la altă a noastră orânduială acum aceștii însemnate turme să se deschidă fântânile darurilor adecă:

Întâiu, unul dintre frații ieromonași să înceapă a procetti și a le tâlcui D.zeieștile porunci dimineața după S. liturgie îndată lungindu-se sau scurtându-se vreamea după lipsa sau folosul ascultătorilor.

Acelaș ieromonah după prânz să le procetească și să le tâlcuiască cunoștința S. Taine: materia, forma, intenția, ministrul și earăși modul cum să se slujească și dela cine ș. c., cu care prilej pot veni în socoteală și în arătare și poruncile bise-ricești.

Al doile frate ieromonah să aibă grijea limbilor, cum care ar vrea, sau ceva cunoștință din începerea cetaniei sau cunoștinței limbilor, lătinești și ungurești, sau știindu-le ar vrea a avea mai bună înțelegere să poată cu însemnatul frate întru aceale a avea deprindere, chivernisire și sporire, încă și spre știință pășire. Care earăși trebuie să se înveațe dimineața îndată după S. Liturgie, ear după amiază-zi un ceas după prânz, inlungind earăși sau scurtând vreamea după lipsă sau folosul ascultătorilor.

Al treilea frate ieromonah să aibă grije a proceti lipsiților și șetoșilor cunoștința credinței, mai ales ceale ce sânt de necesitate medii, și altele după înțelegerea și vrâsta ascultătorilor, întru carele foarte cu socoteală se va sârgui a le dovedi cu bun temei adevărul S. Uniri și aceștea așijderea dimineața și după prânz începând va lungi sau va scurta vreamea înțelepțește.

Al patrilea frate ieromonah afară de aceaia va avea grije de lipsa fraților despre trapezare, ca să nu fie scădere celor de lipsă în vreamea sa; va avea grijea și a tipografiei ca să poată face cărți de ceale de lipsă.

Aceste mai sus însemnate începându se precum s'au zis, dimineața după S. liturgie îndată, se pot lungi în vreme odată după folosul și lipsa ascultătorilor, și earăși pot să fie cei ce vor asculta învățătura credinței și cunoștința adevărului Unirei întru o casă sau întru o școală, rânduiindu-se și înțelegându-se învățătorii așa, cum, când unul va eși altul să între sau macar și osebită casă sau școală fieștecarele cu a sa.

Eară cei cu limbile, vor trebui să aibă eiși deosebit una, din

care ieșind după rânduiala învățătorului său sau mai înainte de intrare să poată intra și învăța la școala cea de obște, și care ar fi de acea vârstă să poată intra și la ascultarea dogmelor.

Preste acestea și învățătorii dogmelor și mai ales ispravnicul trapazării când n'ar avea ascultători, și mai vârtos în dumineci și sărbători, vor putea pe rând a face, pe cât li se va părea, creștinești învățături în obșteasca școală.

Lângă carele toate părintele Gerontie și cu cinst. protopopul Săcădate, care vor învăța în cinul beserecesc pre cei ce le vor trebui, vor avea grije, cum pre cei ce pentru multe trebi năzuesc aici să-i facă a intra la ascultarea învățăturilor, așijderea rândul patrafirului să (-l) țină toți pe rând, începând dela vecernie de Sâmbătă seara până la altă Sâmbătă după liturgie. Eară S. liturgie pe rând vor sluji după istros și în beserecuță ca și aceea să nu rămăe fără slujbă și preoții fără jertvire".

Iar în a treia ordinațiune („Rânduiala învățătorilor și a Trapezitelor“, — Octomvrie 21), fixează atribuțiunile fiecărui dintre călugări cu care deschidea școalele:

1. Ecclesiarh va fi prea cinst. Arhimandrit și ieromonah *Leontie*¹⁾.

2. Tâlcuitorul D zeieștilor zeace porunci, a S. Taine și a po-

¹⁾ Leonte Moschonas, un învățat călugăr grec din insula Naxos, trăit multă vreme printre colegii săi români din seminariile latine, probabil în cel dela Târnova Ungariei (N. Iorga, *Histoire des Roumains de Transylvanie et de Hongrie*, II, p. 148), a venit la Blaj odată cu episcopul fondator, care-l numi arhimandrit al mănăstirii, funcțiune pe care și-o păstră, grație prestigiului său de om cult, — el pune bazele bibliotecii călugărilor bazilitani din mănăstirea Sf. Treime — și sub urmașul lui Inochentie, episcopul P. P. Aron. Date asupra vieții lui sunt extrem de puține. În anul deschiderii școalelor (1754) era vechiu în Blaj; știa și românește și a fost unul dintre prietenii intimi ai lui Aron. La 1747 îndeplinea o funcțiune oficială pe lângă vicarul general (P. P. Aron), căci lui și arhidiaconului Timandî se adresează Românii din comuna Periș (Năsăud) să le stea în ajutor și să le ia apărarea față de Sași, cari în continuu îi asupresc și nedreptătesc: Românii n'au voe să clădească, nici să repare vreun imobil, ba mai mult, Sașii îi forțază să țină și să prăznuiască sărbătorile săsești (V. Șotropa, *Arhiva Someșeană*, Nr. 18, p. 285). A murit în Blaj la 1758.

runcilor S. Besereci, va fi c. ieromonah *Silivestru*¹⁾, carele va fi și *prefect* sau *vătav mare Școalelor și prezeș examenului clericilor*.

3. *Învățătoriu limbilor și după vreamă și puțință a științelor* c. ieromonah *Grigorie*²⁾, căruia se încredințează și buna *paza bibliotecii*.

4. *Tâlcutoriul* celor de lipsă a *credinței și a S. Uniri*, c. ieromonahul *Atanasie*³⁾ *având și grija istoriei*.

5. *Ispravnicul* trapezarei a familiei și altor lipse din casă, c. ieromonah *Gerontie*⁴⁾ *având paza arhivului* carele cu ecle-

¹⁾ Era fiul preotului Simion Caliani din Sânmărtinul de Câmpie. Și-a început viața monahală în mănăstirea Muncaciului. De aici îl scoate P. P. Aron și-l trimite la Roma (1743) de unde se reîntoarce în 1747 la Blaj. În 1754 e numit profesor.

La 1764 în urma alegerii scandaloase a lui At. Rednic, alegere în care își puse și el și Grigore Maior candidatura, fiind socotit — de Rednic — agitator, indezirabil, e surghiunit la mănăstirea Măgina, de unde îl scoate tot Rednic, înduplecat de rugămințile clerului. Dar în semn de osândă arhierescă, fu orânduit portar al mănăstirii (Nicolae Comșa, *Dascăli Blajului*, Blaj, 1940, p. 19).

²⁾ Grigorie (Gavriil) Maior, născut în Sărvad, jud. Sălaj, după întoarcerea dela Roma unde fusese trimis de Inochentie, ajunge unul dintre colaboratorii lui P. P. Aron. E primul director al proaspătului gimnaziu blăjan. După moartea lui Aron, fiindcă îi fusese contracandidat — obținând o majoritate zdrobitoare de voturi față de el, At. Rednic profitând de un conflict iscat între el și Filotei Laslo, de o parte, și Maior, Caliani, Cotorea, de altă parte îl trimite în surghiun la mănăstirea Muncaciului, după ce, la intervenția lui Rednic, guvernul Ardelean îl ținu închis la Sibiu timp de un an. De-aici îl scoase Iosif al II-lea numindu-l censor al cărților românești tipărite în tipografia slavo-română din Viena (1771), înființată la intervenția lui Ion Neagoe, feciorul popii din Armeni (Sibiu), iar în anul următor, împărăteasa îl numi episcop al Blajului. Pe timpul când era profesor, al căruia încredințat cu scrierea unui *Dicționar* la care a și lucrat o vreme (T. Cipariu, *Acte și fragmente*, p. 224).

³⁾ Atanasie Rednic, era maramureșan din comuna Giulești. A studiat teologia la Viena. Om extrem de sever, inteligent, fanatic apărător al ritului bisericii răsăritene. A fost o frumoasă figură ecclesiastică, dar prea „greu la fire și nu lesne iertătoriu” (Samuil Micu, la T. Cipariu, *Acte și fragmente*, p. 124—125).

⁴⁾ Gherontie Cotorea s'a născut în Totoiu (Alba). A urmat școala la Alba-Iulia (rom. cat.) și Blaj, de unde, pe vremea vicariatului lui P. P. Aron, fu trimis să facă teologia la Târnava. Reîntors la Blaj, i se dă diferite întrebuințări până la deschiderea școalelor. A fost un călugăr dotat cu o inteligență rodnică

siarhul și cu protopopul locului vor învăța cinul besericii pe carei va fi de lipsă.

Aceștia toți mai sus numiți cu c. protopopul locului și împreună și deosebi după socoteala vremilor și lipsa întâmplărilor, vor fi *Examinatori* clerului dând arhierelui cuvioasele atestate sub iscălitura presidentului.

Eară dascălul școlii de obște va fi Constantin Dimitrievici¹⁾. Preste toate acestea rânduiala supunerii intru acesta chip se va ținea adecă:

În ceale ale cinului besericesc vor fi toți cu supunere Eclesiarhului.

În ceale ce vor fi de treaba școlii Prefectului acelora și precum și în ceale ce vor fi ale bibliotecii Prefectului aceleiași.

În ceale ce vor fi de socoteala trapezii și de lipsa casei Ispravnicului acelorași carele se va sârgui spre toate ceale de lipsă după rânduiala cinului marelui Părinte, rânduind și ceasul refecției și vremea odihnei după lipsa întâmplărilor și socoteala vremilor. Eară în trapezare și airi (altundeva) afară din rânduitele cinuri, șederea înainte și preferența se va ținea după

și mult spirit critic. Implicat în conflictul cu episcopul Rednic, împărtășește și el soarta prietenilor lui (Silvestru Caliani, Grigore Maior), fiind închis în mănăstirea Strâmba-Fizeș (Someș), de unde, apoi, ajunge preot-protopop în Dej. A scris și tradus câteva cărți destul de prețioase pentru acea epocă, și mai ales având în vedere scopul scrierii lor (școalele din Blaj): „*Învățătura creștinească*” sau „*Catechism bogat*”, „*Istoria schismei Grecilor*” după Maimburg, „*Pravila după rândul slovelor dela buchi*”, „*Religia și obiceiurile Turcilor*”, „*Despre articulașurile de price*”, ș. a.

¹⁾ Despre Constantin Dimitrievici, dascălul (I-iul) școlii de obște, amintit în „*Rânduiala trapazitelor*”, i-am zice într'un fel, „*Rânduiala funcțiunilor călugărești*”, dela mănăstirea S. Teimi din Blaj, n'avem alte informațiuni decât cele rămase de el pe manuscrisul Nr. 49, litera A din Biblioteca Centrală din Blaj, care nu e altceva decât o copie a lucrării lui Dimitrie Cantemir „*Hronicul vechimii Româno-Moldo-Vlachilor*”. La sfârșitul acestui Hronic Dimitrievici notează: „*Acest hronic prefăcându-l după altul, l-am scris precum se vede eu Constandin robul lui Dumnezeu și dascăl al școlii românești din Blaj născut și venit din Țara Românească din județul Romanșilor din satul Aricești... anul 1757*”.

vârsta chemării și a bătrânețelor nimica deosebind, ci toate de obște fiindu-le.

Din aceste circulare se vede că Aron înființase pentru tineret două școli cu programe mult diferențiate. Una, în care se învățau limbile: latina și maghiara precum și alte științe (istoria); aceasta forma așa zisa „școala latină” sau *gimnaziul*, la început numai cu două clase. Alta, e *școala de obște*, cu un program de inițiere în Bucoavnă, în cunoașterea cântărilor bisericesti (glasurile) și în scrisoare. În afară de aceste două, școli, mai exista *seminarul din mănăstirea S. Treimi* sau crăiesc, în care iezuiții din Cluj sperau să întrebuințeze oameni de ai lor, ceea ce stârni opoziția lui Inochetie¹⁾ (și asta a fost una din acuzațiile care i s'au adus la Viena, că e cu catolicismul numai din interes, pentru neamul lui, iar nu convins de adevărurile dogmatice) și cel al lui Aron sau diecezan numit al „*Bunei Vestiri*”. Ultimul, susținut prin jertfele personale ale episcopului și cele benevole ale clerului, nu va avea viață lungă. După moartea patronului—intemeietor, din lipsă de fonduri, dispare contopindu-se cu cel al Sf. Treimi sau episcopesc (1769)²⁾.

O mică digresiune. Nu e de prisos să se știe cum și de cine erau susținuți tinerii plecați din Blaj spre a studia la Roma³⁾, Viena, Pojoni și Târnava. La 1758, P. P. Aron testează episcopiei (succesorilor lui) 3000 fl., via din Petrisat îm-

¹⁾ T. Cipariu, *Acte și Fragmente*, 105, p. 109.

²⁾ Dr. A. Bunea, *P. P. Aron și D. Novacovici*, p. 296.

³⁾ În privința rolului sau influenței pe care a avut-o Roma papilor și în special Roma lui Traian asupra tinerilor veniți între zidurile ei din școlile Blajului, s'a exprimat așa de concludent unul dintre cărturarii italieni din secolul trecut: „Tinerii români, cari din dărnicia Papilor începură a studia în capitala lumii, nu puteau rămâne nesimțitori la sentimentul național deșteptat într'inșii prin privescerea ruinelor și a gloriei romane, pe cari le întâlneau la tot pasul în cetatea eternă”; sau: „Insuflețirea lor o împărtășeau și altora, și astfel făcându-se apostoli ai catolicismului, se făceau totodată și *apostoli ai ideii naționale*” (Roberto Fava, *Ricordi Rumeni*, Parma, 1894, p. 187—188). R. Fava e marele filoromân și ziarist italian participant la procesul Memorandului (Vezi V. Netea, *Dela Petru Maior la Octavian Goga*, București, 1944, p. 252).

preună cu teascurile, grădina din Tiur, vama dela Mișca, claca ce o făceau satele: Glogoveț și Lupu, pentru libertatea de a măcina pe două pietre ale morii dela Mănărade, spre a lucra apoi cu brațele acestor sate, fără spese, viaa seminarului din Mănărade și Cenade, apoi toată vinărsăria și aparatele aparținând de ea, numai spre a fi susținuți din venitele lor 8 tineri (anual) la Colegiul de propaganda fide. Acesta era unul din mijloacele folosite.

Dar P. P. Aron s'a gândit nu numai la formarea unui cler, ci și la posibilitățile de susținere ale instituțiilor din Blaj. De aceea pentru a crea izvoare de venituri, cumpără domeniul din Cut (Alba) dela contele Gabriel Bethlen, cu 32.000 fl. Administrarea acestui domeniu o încredință călugărilor blăjeni, ca unii care au în mâini creșterea tinerimei, pentru care-l și cumpărase. În acelaș testament (5 Noemvrie 1758) le leagă de inimă succesorilor înmulțirea de fundațiuni, singura garanție de durabilitate a unei întreprinderi așa de mari cum era opera începută la Blaj.

Tot acolo în testament, insistă să se deschidă neîntârziat școli la Făgăraș, Hațeg, Hălmagiu și Rășinari¹⁾; punct pe care urmașii săi nu l-au realizat.

P. P. Aron însă moștenise o situație grea. Un cler cu o sumară pregătire teologică pe care și-o însușise în cele 40 de zile la episcopie, pe la diferite mănăstiri și dascăli sau călugări drumeți și care trebuia verificată și, după puțină, completată. În acest scop, episcopul institue o comisiune care să constate nivelul lor cultural²⁾, iar cei insuficient pregătiți, aveau să fie chemați, temporal, în noul înființat seminar din mănăstirea Bunei Vestiri din Blaj. Spre a justifica această măsură, episcopul P. P. Aron trimite clerului său o circulară — ordinațiune care servi apoi ca îndreptar și regulament: „Noi Petru Pavel Aron de Bistra, etc. fiindcă multă lipsa cărților și a

¹⁾ I. Antonelli, *o. c.*, p. 7—8.

²⁾ D. Furtună, *Preoțimea românească în secolul XVIII*, Vălenii de Munte, 1915, p. 115.

învățătorilor atâta neștiință s'au fost înrădăcinat între ai noștri, cât nu numai mireni „*ci și preoții cele de lipsă ale spăsenii* cu marea sufletească păgubire, mulți nu le știu, nice le cunosc; ce încă nici cele ce sunt spre evlavia slujbelor bisericești, spre marea împiedecare a *tuturora* nu le pricep” . . . (aici se amintește rostul înființării seminarului cel mic, al Bunei Vestiri din Blaj). Și că poziția lor, a preoților, îi obligă la cunoașterea mai temeinică a adevărilor de credință „cu care datorie cu atât sunt mai povărați cei din ceata preoțească, cu cât sunt altora rânduiți spre povățe. Așa dară *oricâți sunt, sau preoți, sau de acum spre preoție dela Dumnezeu chemați*, fieștecării deatori va fi spre plinirea acestora adecă: *întâiu*, fieștecarele să aibă *ciususov, psaltire*, pentru plinirea pravelii ce de toate zilele. A *două, Bucoavna*¹⁾ în care se cuprinde măduha celor de lipsă a credinții și a științii. A *tria, învățătura creștinească*²⁾, care acum tipărită la vedere se arată până când și altele ajutorându-ne Domnul și crăiasca milă mai multe de folos se vor adaoge. Socotind că cea mai întâiu tipărită *floare adevărului*³⁾ *toți or fi având*. Și între aceste numite cărțile întâiu bine chivernisindu-se, așa la ecsamen se vor cuprinde, în care cine se va găsi și în cele mai sus bine chivernisit, au la treapta preoției, au la dintr' aceasta la greutatea păstoriei, *după vrednicie se va promovălui* sau și *rândui*“⁴⁾).

La început gimnaziul nu avea decât clasele: I-a (*Principia*) și clasa II-a (*grammatica*); a III-a se deschise numai la 15 August 1757, sub numele de *sintaxis*, cu primul ei profesor, călugărul Meletie Neagoe din Broșteni (Tr. Mică), absolvent al teologiei din Târnava⁵⁾. Alte inovații de vreo importanță deosebită, în organizarea școalelor Blajului, până la 1772, nu se mai produc. În acest an se reîntorc dela „Pázmáneul“ (colegiu)

¹⁾ E vorba de *Bucoavna* de Cluj (1744).

²⁾ O altă versiune a ei, apărută în limba latină, e *Doctrina Christiana*, tipărită în Blaj la 1757.

³⁾ Apărută la Blaj în 1750 (Bianu—Hodoș, *b. r. v.*, II, p. 113).

⁴⁾ Aug. Bunea, *Eppii P. P. Aron și D. Novacovici*, p. 364, nota 1.

⁵⁾ N. Comșa, *Dascălii Blajului*, Blaj, 1940, p. 21.

din Viena, doi tineri după un stagiul de șase ani: Samui Micu și Ștefan Pop, care, înainte de a fi primiți în acest colegiu catolic, se obligară în fața episcopului Vienei, Cristofor Migazzi, că vor accepta, după absolvire, orice slujbă bisericească, chiar și aceea de preoți mireni¹⁾. Ajunși la Blaj, fură obligați să propună, primul, *Mathesis* (matematicile) și *Ethica*, iar al doilea, *Logica* și *Metaphisica* la nou înființatele două clase: *Rethorica* și *Poetica*.

Tot la *Rethorica* va fi numit, probabil lui Micu dându-i-se o altă clasă, peste un an un tânăr capabil, o inteligență agitată, abia întors dela piariștii din Bistrița, după ce făcuse 4 ani (1768—1772) la iezuiți (colegiul „Sf. Iosif”) în Cluj, Gheorghe Șincai. Dar pentru scurt timp, căci în 1774 e trimis împreună cu Petru Maior la Roma.

Prin urmare, la 1772 școala latină din Blaj se poate spune că era echivalentă cu celelalte licee din imperiu având cinci clase grupate în două cicluri: I (grammatices) și II (Humaniores), cu un program similar.

Ciclul inferior, avea:

- Cl. I. sau *Infima schola grammatices* numită *principia*.
- Cl. II. sau *Media schola grammatices* numită *gramatica*.
- Cl. III. sau *Suprema schola grammatices* sau *sintaxis*.

Ciclul superior (Humanioarele) format din:

- Cl. IV. sau *Inferior schola humanitatis* zisă *rethorica*.
- Cl. V. sau *Superior schola humanitatis* zisă *poesis*.

Ca materii de învățământ se predau la:

- Cl. I. (Infima schola grammatices).
 1. Ex. praeceptis linguae latinae.
 2. Ex. cretomathia latina hungarica et germanica.
 3. Ex. historia sacra.
 4. Ex. geographia.
 5. Ex. institutionibus linguae graecae.
 6. Ex. arithmetica.

¹⁾ T. Cipariu, *Acle și fragmente*, p. 122.

Cl. II. (Media schola gramatices).

1. Ex. praeceptibus linguae latinae.
2. Ex. chrestomathia latina.
3. Ex. chrestomathia hungarica et germanica.
4. Ex. geographia.
5. Ex. historia hungariae.
6. Ex. elementis linguae graecae.
7. Ex. arithmetica.

Cl. III. (Suprema schola grammatices).

1. Ex. praeceptibus linguae latinae.
2. Ex. chrestomathia germanica.
3. Ex. chrestomathia hungarica.
4. Ex. institutionibus linguae graecae.
5. Ex. geographia.
6. Ex. historia Transylvaniae.
7. Ex. arithmetica.

Cl. IV. (Inferiore schola humanitatis).

1. Ex. praeceptis eloquentiae.
2. Ex. chrestomathia latina.
3. Ex. chrestomathia germanica.
4. Ex. chrestomathia graeca.
5. Ex. historia antiquitatis Romana.
6. Ex. historia Hungariae.
7. Ex. geographia mathematica.
7. Ex. institutionibus arithmetiis.

Cl. V. (Superior schola humanitatis).

1. Ex. institutionibus oratoris.
2. Ex. chrestomathia latina.
3. Ex. chrestomathia graeca.
4. Ex. institutione stili ungarici et germanici.
5. Ex. mitholgia.
6. Ex. geographia.
7. Ex. historia Caesarum.
8. Ex. elementis mathesos.

Acestor materii li se adăuga în toate clasele studiul religiunii „his accessit doctrina religionis”¹⁾.

Gimnaziile (licee) cu un asemenea program se aflau, la: Sibiu, Braşov, Cluj, Aiud, Timişoara, Arad, Oradea, Tg. Mureş, Tg. Săcuiesc, Odorhei, Alba-Iulia, Baia Mare şi Sighişoara, pentru Unguri şi Saşi, dar frecventate de foarte mulţi români, şi Blajul²⁾.

Notele calificative variau între *Prima classis cum nota eminentiae* şi *Eminens—primus*, iar la conduită se dau următoarele note: *exemplares, probissimi, optimi* ş. a.

După programul de mai sus, pus în concordanţă cu regulamentul guvernului central din Viena şi planul de învăţământ din întreg imperiul austriac, program care s'a menţinut nemodificat şi în liceul Blajului până la 1831³⁾, materiile, adică întreg învăţământul, se predă numai în limba latină. Cei dintâi care rup tradiţia, ţinându-şi lecţiile în limba română, sunt profesorii Simion Bărnuţiu şi Ioan Rusu. Exemplul lor îl urmează tânărul profesor de matematică şi fizică, Basiliu L. Popp, viitorul Baron şi al doilea preşedinte al Asociaţiunii pentru literatură şi cultura poporului român din Transilvania.

Cum merg lucrurile la „Şcoala de obşte”.

Dintr'un spirit de ocrotire şi largă bunăvoinţă, P. P. Aron dispune să nu se ia nici o plată dela copiii săraci dar cu dragoste de carte. S'a şi văzut ce gol umplea această şcoală: abia înfiinţată şi în Decembrie acelaş an, număra 79 de elevi, instruiţi de un dascăl cult, umblat prin lume; un laic, care, se vede, se ştia descurca în greutăţile acestui început spinos. Dacă a mai rămas sau îi va fi dat o altă întrebuinţare P. P.

¹⁾ Dr. I. Stanciu, *Istoricul liceului „Gheorghe Lazăr” din Sibiu*, Sibiu, 1934, p. 19.

²⁾ Numai la gimnaziul din Sighet erau, la 1779, 32 elevi români. Vezi numele lor la A. Veress, *Bibl. rom.--ung.*, I, p. 304.

³⁾ N. Brânzeu, *o c.*, p. 72, spune că la cele 5 clase li s'a mai adaus un an de *Psihologie şi Logică*. Când s'a produs această îmbunătăţire, nu precizează. Am dat anul 1832, bazându-ne şi pe alte informaţiuni (Vezi G. Bogdan-Duică, *Viaţa şi ideile lui Simion Bărnuţiu*, Bucureşti, 1942, p. 33).

Aron, nu știm. La 1762, în locul lui funcționa, ca „ludimagister” al școlii de obște, Petre Demelnechi. Urmașul lui, căci el nu figurează decât dela 1762—1765, nu ar fi cu neputință să ne aducă sub condeiu numele unei familii de cărturari: Neagoe (din Broșteni Tr. Mică) și alta a protopopului Neagoe din Armeni (jud. Sibiu).

Nicolae Comșa susține ¹⁾ că P. P. Aron a utilizat ca dascăl al Școlii de obște pe Neagoe Ioan (Armeni), om cult, căci „eppii Rednic și Maior îl trec la Viena ca agent pe lângă cancelaria aulică”. În „Istoria bisericii” a lui Samuil Micu, reproducă la T. Cipariu ²⁾ se vorbește și de un Vasile Neagoe; „pe acesta într'un rând episcopul Aron l-au pus dascăl școlii românești”. Aici nu poate fi vorba decât tot de școala de obște, unde învățământul întreg se făcea în limba română, pe când gimnaziul (liceul) era numit „școala latinească”, învățământul predându-se în această limbă.

Era un creier fenomenal acest Vasile Neagoe, după cum povestește Samuil Micu Clain în „Istoria bisericii” sale:

„Pre vremile lui Aron era în mânăstirea S. Treime Vasile Neagoe feciorul protopopului Maniu Neagoe din Broșteni. Acesta când au fost de doi ani orbise și orb învățase de știa de rost tot Ceaslovul, Psaltirea, Testamentul nou, Acatisturile al lui Isus, al Preacestii, Octoihul Duminecilor; și știa și Testamentul Vechiu, măcar că acesta de rost nu-l știa; făcea predicății de se minunau toți de el. Era acest alt Didim măcar că nu era alexandrinean” ³⁾.

După apariția „Normei Regie” (1779), Școala de obște se transformă în școala normală având ca profesor pe Al. Fiscuți, teolog din Viena, perfect cunoscător al limbii germane, latine și ungare și absolvent al „Metodului Normal” al călugărului iezuit, Grieb, din Sibiu, la care trebuia să-și ia calificațiunea toți magistrii de norme (profesorii școlilor „normale”) din Transilvania.

¹⁾ N. Comșa, *Dascălii Blajului*, p. 20.

²⁾ T. Cipariu, *Acte și fragmente*, p. 112.

³⁾ *Ibidem*.

El n'a funcționat decât scurt timp, căci la 1780 era numit preot la Reghin, de unde se mută la Bistrița ca protopop¹⁾.

Lui Fîscuți îi urmă Ioanichiu Vijoli (1780—1782), de obârșie din părțile Mureșului de sus (Varviz).

Simțindu-se nevoia unei mai temeinice pregătiri a învățătorilor, căci până la înființarea acestei școli, dacă nu și acum, majoritatea dascălilor sătești perpetuau un sistem, ca și în cler; moșteneau „dăscălia” odată cu diecia, din tată în fiu; *guvernul* înființează încă o clasă, a III-a, la 1782, ridicând numărul profesorilor la 2, adăugându-i și un catechet, care avea și funcțiunea de director²⁾.

Viitorii dascăli erau obligați să asculte aceste cursuri trei ani la rând în etape de 6, 4 ori 2 luni, după cum aprecia directorul *școlii de norme* din Blaj și al celorlalte naționale române unite din toată Transilvania, care fu din 1782, Gheorghe Șincai.

La 1784 avea patru profesori (dascăli) și un catechet. Cu acest număr de dascăli funcționează până la 1865, când a fost reorganizată pe alte baze.

Odată cu Șincai e numit dascăl la „norme”, în 15 Octombrie 1782, la clasa III-a. Samuil Coltor; în această clasă, pe lângă alte obiecte, predă și latina până la sfârșitul vieții (14 Aprilie 1810). A fost laic. Bun prieten cu Samuil Micu, care îi botează și un copil, cu Gh. Șincai, pentru a cărui amicitie fu amenințat de episcopul Bob cu 25 de băte, Samuil Coltor, alături de Ioan Pop, cellalt *dascăl de norme*, rămâne o frumoasă figură de dascăl al vremii. Lor le urmară: Demetriu Raităr (1784—1790), Mihai Făgărășan, „un bărbat popular și bine văzut”³⁾; Moise Pop, care, la 1770, era dascăl în Dumbrăveni (Ibașfalău), fu chemat la „normele din Blaj” în 1792. E tatăl altor doi dascăli frunțași ai „școlii de norme”: Iosif, — pe

¹⁾ Iacob Radu, *Istoria vicariatului gr. cat. al Hațegului*, p. 117.

²⁾ Dr. I. Rațiu, *Blajul*, Brașov, 1911, p. 49.

³⁾ Dr. I. Rațiu: „Cei dintâi dascăli și directori ai școlii normale din Blaj”, în „*Foia Școlastică*”, Anul X, Nr. 11.

care mai târziu îl va duce Gh. Asachi la seminarul dela Socola al lui Veniamin Costache — și Basiliu Manfi. A funcționat până la 1819.

Școala, mai ales în timpul conducerii ei de către Gh. Șincai, avea un frumos renume. Numai așa se explică faptul că arhidiaconul Ladislau Vasile Andreica din Noțigul Sălajului cerea, printr'un raport, ca anumiți dascăli — poate cei mai buni — să fie trimiși la Blaj, să și însușească metoda școlii primare de unde conduși de Gh. Șincai „și această nație proastă, neobișnuită cu sfaturile părintești salutare, (care) nu numai nu vrea să plătească dascălilor numiți leafa lor hotărâtă prin învoială, ci copiii de școală și-i oprește dela frecventarea cursurilor¹⁾, să înainteze.

Să urmărim puțin și viața gimnaziului. În prima circulară a episcopului P. P. Aron, era vorba de introducerea, pe lângă germană și latină, a limbii maghiare. Va fi fost impusă episcopului sau a introdus-o el între materiile de învățământ? Nu s'a găsit nici un act care să indice un ordin pentru introducerea ei. S'ar face însă o greșală dacă s'ar crede că P. P. Aron a cerut învățarea ei dintr'un sentiment de admirație sau de simpatie. Mai repede dintr'un real calcul politic. Națiunea română, umilită și insultată de unguri și de sași, simțea nevoia de funcționari ieșiți din sânul ei, care să-i priceapă necazurile și durerile și la timp să o apere. Fără a cunoaște limba maghiară, aceasta era aproape o imposibilitate. Lucrul îl observase și marele vlădică Inochentie. Mulți dintre preoții și nobilii români își trimeteau copiii la școlile ungurești spre a-și însuși limba maghiară. Dar odată cu limba li se infiltra în suflet și disprețul pentru biata națiune valahă; însă nu puțini dintre cei ce absolvau aceste școli ieșeau cu o conștiință națională în deajuns de puternică pentru o atitudine pozitiv-comba-

¹⁾ I. Ardeleanu—Senior, *Din trecutul învățământului românesc în județul Sălaj*, p. 15.

tivă¹⁾. Deci, trebuiau funcționari de stat *români*, introduși în toate oficiile, însă legați cu sufletul de cei din mijlocul cărora plecau.

Sub mult hulitul episcop Bob a fost scoasă un timp din învățământ²⁾, pentruca sub urmașul său, episcopul Ioan Lemény, să fie iar reintrodusă cu pretenții dominante. Pentru a realiza o veche dorință a neamului, adică de a avea școale deopotrivă cu Ungurii și Sașii, urmașii lui P. P. Aron, At. Rednic și Grigore Maior, apoi Bob, contribuie fiecare la sporirea prestigiului instituțiilor, în special a gimnaziului, la care se orânduie ca profesori, cei mai destoinici cărturari dintre clericii Blajului, întorși de pe la școlile din Apus.

Din marele număr de dascăli ai școlilor blăjene din această epocă, amintim pe câțiva dintre cei mai de seamă, în ordinea vechimei; popa Iancu din Sâncel³⁾, cel dela care învățase carte istoricului Samuil Micu⁴⁾, cu studii teologice la Kiev, Iacob Aron, Parteniu Iacob, Ștefan Pop, Ioachim Pop, Ioan Halmaghi⁵⁾, Samuil Micu, Gheorghe Șincai, Petru Maior, Ioan Budai—Deleanu⁶⁾ Chiril Țopa și Vasile Filipan⁷⁾.

¹⁾ Are dreptate în mare măsură, G. Barițiu, afirmând că „sute de tineri au ieșit în zilele Mariei Teresia din acele școli (ale iezuiților), care, abstracție făcând de zelul pe care-l punea în propagarea catolicismului, au deschis mințile multor bărbați români, cari sub Iosif al II-lea au ocupat diferite funcțiuni în stat, până la rangul de consilieri de curte.

Pentru acea epocă însă nu se punea întrebarea asupra propagandei religioase, ci se recunoștea necesitatea imperioasă de a duce liniștimea română la niște școli unde ea să învețe și ea mai mult decât az-buche, vede, glagole, dobre, rița, să guste din științe, să învețe vreo limbă clasică, vreuna europeană, să apuce pe calea cea largă a civilizației europene” (Părți alese, I, p. 401).

²⁾ N. Brânzeu, *o. c.*, p. 54.

³⁾ Zis și Isaia Călugărul, „Fiind Iancu odinioară la Kiev, foarte bine se procopsise în limba slavonească cât a tâlmăcit pre limba românească” „Vedeniile Sfântului Grigorie” (Samuil Micu la T. Cipariu, *Acte și fragmente*, p. 107).

⁴⁾ *Ibidem*.

⁵⁾ Date biobibliografice asupra lor, la T. Cipariu, *o. c.*, p. 105, 122; I. Rațiu, *Dascălii noștri*: N. Comșa, *Dascălii Blajului*, p. 23, 24, 32.

⁶⁾ Biobibliografie asupra lor la: Iorga, O. Densușianu, Sextil Pușcariu, D. Murărașu, etc.

⁷⁾ Gh. Biriș, *Aspecte din viața Blajului*, Blaj, 1942, p. 29—30; I. Georgescu, *o. c.*, p. 7—8.

O dovadă de absolută necesitate a acestor instituțiuni pen-tru timpul în care s'au deschis, e, că chiar din primii ani ai lor, școalele au fost frecventate de un mare număr de elevi veniți la învățatură din cele mai îndepărtate colțuri ale Transilvniei ba chiar și din Banat. La 1760 se aflau 500 de școlari la Blaj ¹⁾, între cari se vedeau și junișori de câte 18—19 ani învățând A. B. C.-ul; în lipsă de hârtie, formau litere, vara pe pământul cel nisipos al pieții, iar iarna pe nea, cu câte un bețișor ca să nu le degere degetele²⁾.

Între documentele în legătură cu aceste așezăminte de cultură păstrate în Biblioteca Centrală din Blaj, s'a găsit un tablou al elevilor gimnaziului, din întâiul an al existenței sale: „*Calculus scholasticorum anni 1 mi 1755*” cuprinzând numele a 72 de elevi, grupați pe capacitatea de asimilare a cunoștințelor. Astfel, la „*Majores*” sunt înscrși 11, la „*Minores*” 31, la „*Mediocrates*” 11 și la „*Minimi*” 15. Cei mai mulți dintre ei sunt din „Comitatele” Alba și Turda. Dar alături de „Georgius Iuminovits” din Blaj la „*Majores*”, întâlnim pe un Pahomie Vancea din Vănceștii Maramureșului, alături de Nicolaus Pap din Abrud, pe Ioachimus Mohi din Mohu Sibiului sau Georgiu Comanai din Comana Făgărașului.

La „*Minoris*” sunt înscrși cei mai mulți. Și aici, majoritatea sunt din comitatele amintite mai sus. Însă nu lipsesc nici comitatele „*Chiuar*” (Körör), Solnocul de mijloc, Târnavele, Sibiul (între elevii Sibieni figurează și *Sava Popovici* din Rășinari, distinsul cleric și cărturar de mai târziu), Clujul și Ciucul. Între cei dela „*Mediocrates*” e înscris și Daniil Marginai din Mărgineni (Făgăraș) viitorul om de încredere și mâna dreaptă a episcopului Dionisie Novacovici³⁾; un Ioan Trisechi din Hodoșa (Treiscaune), Ioan Penciu din Monor (Năsăud) și Georgiu Beta din Zlatna. sunt numele elevilor veniți, la „*Mediocrates*”, din punctele cele mai depărtate. Dintre cei dela „*Minimi*”, unul

¹⁾ N. Iorga, *Histoire des Roumains de Transylvanie*, II, p. 147.

²⁾ Gh. Barițiu, *Părți alese din istoria Transilvaniei*, Sibiu, 1889, I, p. 453.

³⁾ N. Iorga, *Histoire des Roumains de Transylvanie*, II, p. 137.

singur, Ioan Filimon, e din Solnoc (Silivaș); restul, din Alba.

Mai interesantă decât această „evidență”, e alta privind școala de obște. Poartă titulatura: „Anul 1757 Februarie 19.

Insemnarea Gramaticilor ai școllei românești din Blaj, care cum îl cheamă și din ce sat și varmeghie este, în ce an și lună au venit, cât au șăzut și ce au învățat; ca să știe i-am însemnat”.

Cuprinde 162 de elevi din toate colțurile Transilvaniei și din părțile Crișanei.

Un „Moisi dela Sinislau, eparchia dela Karăi, au venit în anul 1756, Iunie 15 și s'au prins la învățatură dela ceas pervii până ce au isprăvit ceaslovul, la învățatura creștinească au învățat 10 capete; cântări, canonul crucii, al preceștii, preceasna, cheruvicul și axionul”; un altul, Gavrilă „din eparchia Băsăscului (Băsești—Sălaș), a venit în anul 1756, Iunie 8 și au început a învăța dela cat(isma) 1 și au învățat (până la) cat 5; la învățatura creștinască 10 capete și dialogul¹⁾ tot și cântări canonul preceștii, al crucii și axionul”, sau altul „Ianoș dela Dobra epar Dobrii (jud. Huniedoara) au venit în anul 1756 sept. 19 și au început dela *buchi* și acum isprăvește Psalmii de dimineată”. Unii dintre elevii școllei de obște încă la venire erau inițiați în citit și scris; aici căutau să-și desăvârșească cunoștințele, dar mai ales să învețe glasurile și cântările bisericesti; cazul lui „Avram dela Câmpeni a lui Morariu Petrișor” care, după ce „au învățat ceaslovul sârbeaște, au venit a învăța pă Psaltirea și cântări” la 12 Aprilie 1757. Alții erau complet necunoscători de carte. Aceștia începeau școala *dela buchi* după bucoavna care pare a se fi tipărit aici în Blaj între 1753—1756, din care nu e cunoscut până acum niciun exemplar.

Deși confesională, școala a fost frecventată și de ortodocși. Se întâlnesc elevi din Rășinari (Aleman Galea, Bogdan Sărb, un Iacov), din Săliște și din alte sate fruntașe cu populație ortodoxă sau majoritatea ortodoxă. De altfel, în această școală, începând cu cântările și sfârșind cu „catechizația” care se făcea din „*Învățătura creștinească*”, Catechismul lui Aron, în care

¹⁾ Dialog sau „convorbire între elev și dascăl despre Sf. Unire”.

numai *dialogul* cuprindea temeurile confesionale unite, totul era în spirit tradițional românesc; chiar și cântările se învățau urmând o normă ortodoxă, după cum se poate vedea din „*Instrucțiunea pentru cuprinderea grămăticilor*”¹⁾, la punctul 6, unde se spune: „la răspunsuri mai scurte cum e *Gospodi pomilui* i proci se vor rânduî de dascăl (elevii) într'amândouă stranele care când să răspundă una apoi alta, iară nu amândouă odată, așîșderea la otpusturi” . . .

Din cercetarea acestor documente reiese că atât școala latină cât și cea de obște funcționau tot anul fără întrerupere; găsim elevi înscriși în fiecare lună, atât iarna cât și vara. Durata frecvenței nu e menționată nicăiri, însă se poate deduce că elevii stăteau aici până își însușeau cunoștințele absolut necesare profesiei. Vorbim de școala de obște, care pregătea pe diecii sau dascălii satelor. Aceeași era situația la început și în gimnaziu, care în anul I (1754—1755) se vede a fi avut o singură clasă ai cărei elevi (unii în vârstă de 20 de ani) au fost grupați cum s'a văzut mai sus.

Școalele acestea au atras tineretul român și prin ajutoarele pe care le acorda. Insuși episcopul Aron, căruia îi plăcea să-și treacă timpul printre elevi vizitând aproape zilnic școalele, a venit în sprijinul lor oferindu-le fiertură și pâine, sau, pe unii mai săraci dar silitori, îmbrăcându-i. În această privință e grăitoare rugarea unui elev bănățean, ajuns în școalele Blajului, către episcopul Aron:

„Cu umilință și cu smerenie la mila Mării Tale căzând am alergat văzând pre Măria Ta pre toți săracii cu milă socotind, rugându-mă pentru aceste lipse ca să te milostivești smerenii mele să mă miluești cu o pereche de cloareci și la seminarium să mă primești fiindcă sunt foarte departe din țara Bănatului și nici de acasă am nădejde că și maica mea se ține cu destulă sărăcie” etc. Semnează: „Sufletesc și smerit fiu, Dumitru Popovici”²⁾.

¹⁾ Aug. Bunea, *Eppii P. P. Aron și D. Novacovici, Apendice*, litera C., p. 457.

²⁾ Orig. în Bibl. Centrală — Blaj; publicată și de d. Z. Păclășanu în *Documente privitoare la istoria școalelor din Blaj*, București, 1930, p. 31.

Prin asemenea metode s'a putut ajunge ca în 1760 aceste școale să numere 500 de elevi¹⁾.

În toți acești ani (1754—1800), numărul elevilor niciodată n'a fost mai mic de 300, dar mai mare da, mai ales dela 1772, când popularul vlădică Maior veni în sprijinul sutelor de fii de țărani susținuți cu desaga la învățătură, prin crearea fondului de pâine, distribuind zilnic „țipăii” din grâul adunat în hambarele episcopiei; „ba, spune Micu, celor săraci li se da și fiertură de trei ori pe săptămână”.

Această situație nu era spre bucuria celorlalte două națiuni transilvane pe care le neliniștea numărul mare de pui de valahi dornici de lumină. Știau că prin școală Românii vor ajunge la conștiința puterii lor, că vor încerca să pună mâna chiar și pe posturi de conducere. Se temeau că vor pierde frânele puterii și elementul de exploatat: iobagul român.

Lucrul e relevat în scrisoarea unui contemporan, Gheorghe Reltegi, către protopopul său :

„Scriu din relațiuni sigure că Valahii din județul Hunedoara astfel au scris domnului prefect Balogh László: „nu ne putem mira îndeajuns care e cauza că voi Ungurii ne-ați asuprit atât de mult, că ne-ați aruncat în gât și jugul iobăgiei, deși noi am fost și suntem cu mult mai mulți decât Ungurii și mai mult chiar, suntem mai vechi în această țară decât voi, deoarece *suntem rămășițele vechilor Daci*”.

„Dar aceasta este o minciună, căci națiunea valahă este o colonie romană... De acest neam mărturisesc că mă tem... pe noi ne ar putea distruge imediat, deoarece *în Ardeal sunt pe puțin de zece ori atâția Valahi câți Unguri*”.

„Tot ca un fruct al *unirii* va fi și acest lucru deoarece, ca să devină catolici, li s'a permis să ridice școale: au și întemeiat în Blaj un astfel de gimnaz, care a avut deja cinci sute de elevi putând să învețe cu temei limba valahă, maghiară, la-

¹⁾ Numele elevilor de mai sus sunt date după actele (tablourile) din Biblioteca Centrală a Blajului. V. și Z. Păclișanu, *o. c.*, unde sunt publicate toate numele precum și alte date prețioase asupra școalelor și a seminarului „Buna Vestire”.

tină și germană; care, dacă ar fi durat, domnule protopop, ar fi ajuns la promoție, însă Dumnezeu acum prin această stare turbure¹⁾ pentru moment a împrăștiat-o"²⁾.

Dar și din alt punct de vedere deschiderea școalelor din Blaj devenea o mare nădejde, dacă nu unica: pe timpul lui Aron, o mulțime de tineri români cercetau școlile ungurești (liceele rom. cat.) din Bistrița, Brașov, Sibiu, Cluj, Alba-Iulia, etc. Numai la liceul piariștilor din Bistrița, între 1729—1779, au fost înscriși peste 550 de elevi români din diferite regiuni ale Transilvaniei; găsim între ei și un craiovean, Ioannes Feti, la 1740³⁾. Ori, să ne gândim la spiritul național și educațiunea în care erau crescuți acești tineri, dacă se putea compara cu atmosfera școalelor din Blaj, unde verbul cald al lui Gherontie Cotorea va fi stârnit entuziasmul și orgoliul obârșiei noastre române în sufletele elevilor săi, sau cum inteligența răsvrătită a lui Grigore Maior ii va fi purtat pe culmile înșorite ale cugețului isvorit din inima sa, ori din înțelepciunea poporului. În această privință mai bine să vorbească doi persecutați ai Blajului.

„Că adevărat se poate zice și cu bună samă așa este, cumcă mănăstirea Blajului au adus pe neamul românesc la cunoștință, la învățatură, la înțelepciune. Așa grăi Samuil (Clain) despre mănăstirea Blajului și eu încă întăresc zisele lui pentru că mănăstirea aceasta mult bine a făcut neamului românesc"⁴⁾.

Apoi mai era ceva: au izbucnit luptele religioase. Acest războiu fratricid, alimentat prin intrigi, aduce în Transilvania pe generalul catolic Nicolae Buccow, care, spre a liniști provincia, se năpustește asupra mănăstirilor românești, după părerea lui, adevărate cuiburi de infecție antiunionistă, pe care le trece prin vâlvația flăcărilor. Prin mistuirea lor, s'au pierdut zeci

¹⁾ Aluzie la răscoala condusă de călugărul Sofronie din Cioara, care era atunci (1761) în toiu.

²⁾ G. Rettégi, *Emlékiratai* în „*Hazánk*”, p. 302; Cf. Virgil Stanciu, *P. P. Aron*, Blaj, 1943, p. 44—45.

³⁾ Numele lor, la Virgil Șotropa în „*Transilvania*”, 1901, Nr. 1.

⁴⁾ Gh. Șincai, *Cronica Românilor*, Iași, 1853, III, p. 288.

de vetre de lumină, din care s'a susținut multă vreme cultura și sufletul românesc transilvan. Blajul, care contribuise și el la acest fapt, venea să le ia locul, accentuând și mai mult grija pentru cartea românească, stabilind însă, prin tinerii in-
torși dela Roma, Viena, Târnava, legături și cu cultura Apu-
sului, astfel deschizând orizonturi noi gândirii românești.

„Episcopul martir vorbise de originea romană, de străbunul Traian, de noblețea rasei și de stăruința neîntreruptă pe pământul moștenirii ei. Inspirațiile îi veniseră din studiile clasice pe care le făcuse în colegiile Iesuiților; dar cronicile moldo-
vene și muntene, care dădeau un înțeles actual acestor noțiuni scolastice și literare, își găsiseră drumul până și la chiliile tinerilor călugări cari se formau în școlile întemeiate de Micu și, mai ales, de urmașul său Aron. Când învățăceii acestor seminarii și colegii putură să caute la Viena și chiar la Roma izvorul cunoștințelor lor, ei nu făcură decât să se întărească într'o credință care avea să fie, dealungul tuturor mizeriilor, însăși esența vieții lor. În această Romă, unde marele prelat murise desnădăjduit, învățăceii lui dela așezămintele din Blaj reluaseră opera părăsită de mâinile lui slăbite. Era una din acele transmițeri tainice pe care dreptatea le găsește totdeauna pentru a-și salva cauza”, se exprimă undeva ¹⁾ N. Iorga, după ce cu 15 ani mai înainte se pronunțase puțin măgulitor asupra școalelor blăjene, asupra „anemicului naționalism” emanat din ele, mai ales în primele decenii de viață: „Nu vreau să critic pe P. P. Aron, întemeietorul acestor școale; trebuiau școale, dar școala nu folosește prin clasele ei, nici prin programe, nici chiar prin valoarea științifică a profesorilor. Din punctul de vedere al unei națiuni, școala folosește cât spiritul care se desface, cât sufletul care emană din ea. Iar *din școalele lui P. P. Aron nu ieșea niciun suflet, decât iubirea de Dumnezeu și pentru împărăteasa Maria Teresia*” ²⁾. Apoi, mai departe, naționalismul e tot atât de absent și în sufletul profesorilor acestor

¹⁾ *Istoria Românilor și a civilizației lor*, p. 226.

²⁾ *Istoria Românilor din Ardeal și Ungaria*, București, 1915, p. 7.

școli: „Acești fii de țărani, acești învățători de fii ai țăranilor, cari se grămădeau la școalele din Blaj, erau prea puțin țărani ei înșiși pentru ca în cugetul lor să se poată infiripa visul ardelean al naivilor și simplilor, la 1780“¹⁾.

La o mai apropiată cercetare, desigur, aceste păreri nu mai pot fi susținute. Nu numai profesorii erau însuflețiți de sentimente naționale, pe care adeseori le subordonau celor confessionale, ci chiar și elevii. Se poate aminti numai faptul că abia trecuseră cinci ani dela asasinarea dărzului domnitor al Moldovei, Grigore Ghica Vodă (1775), și iată tineretul școalelor din Blaj îi reactualizează ținuta printr'o piesă de teatru, „*Occisio Grigorii Vodae*“, cea dintâi piesă de teatru scrisă în limba română²⁾, pe care o pun în scenă după concepțiile și capacitatea lor de simțire.

Școli satești înființate de ep. P. P. Aron

Dar ctitorul școalelor Blajului a întins mâna-i ocrotitoare și asupra satelor, ce-i drept într'o mai mică măsură; atențiunea lui era îndreptată mai mult asupra „cetății“ din jurul său. La venirea lui Atanasie Rednic, când acesta face vestita sa conscripție din 1765, găsește nu mai puțin de 56 școale românești, unite bineînțeleș, organizate după ordinele chibzuite ale episcopului P. P. Aron³⁾.

¹⁾ *Ibidem*, p. 10.

²⁾ Al. Ciorănescu, *Teatrul românesc în versuri și isvoarele lui*, București, 1943, p. 17.

³⁾ Desigur numărul școalelor satești din Transilvania, la această dată era cu mult mai mare și nu la acest an, ci la 1750, când vlădica Blajului întocmește o *statistică a Românilor din Transilvania*, unde găsim într'un sat câte 3—6 preoți. Mulți țineau și locul de învățator. Aceasta reiese chiar dintr'un raport al lui P. P. Aron din 15 Decembrie 1754 către guvernatorul Transilvaniei, în care arată sărăcia în care se sbate poporul român și conducătorii lui: . . . *Idcirco horum defectum ut et Ludimagistrorum ipsimet sacerdotes, uti innui, suplere necessitantur.* (Dr. Aug. Bunea în *Transilvania*, 1901, Nr. 9).

Aceste școale, după protopopiate și cu numele dascălilor, erau următoarele:

protopopiatul Făgărașului: Făgăraș (Toma Brașoveanu inv.), Beșimbac (Ioan Mone senior), Viștea de jos (Dumitru Șandru), Porumbacul de sus (Lazăr Cismaș), Arpașul de Sus (Samuilă Nanu), Viștea de Sus (Tănase Poșa), Ucea de Sus (Coman Gavrilă), Drăguș (Ioan Codrea), Lisa (Zmedu Șerban), Voivodezii Mari (Aldea Bica), Ludișor (Al. Ganea). Porumbacul de Jos (Savu Bunea); *protopop. Venețiel*: Cuciulata (Samuil Popl), Veneția de Jos (Man Penciu), Hârseni (Ioan Grama), Sebeș (Andrei Popa), Mărgineni (Matei Pandrea), Copăcel (P. Iorga), Berivoii Mari (Pop Stan), Vaida Rece (Ionașcu Luca), Telechi-Recea (David Popa), Netot (Ioan Popa), Sevestreni (Ciomiosti), Scorei (David Motoc), Ilieni (Șerban al popii George), Râușor (Samuil); *protopop. Sadului*: Sadu (Popa senior Ioan dela Podl), Nucet (Popa Man senior); *protopop. Armenilor*: Armeni (Stan Diacu), Ocna Sibiului (Popa Iosif), Alămor (Samuil Nemeș), Ludușul Mic (Iancu Munteanu), Apoldul Mic (Popa Dan), Topârcea (Popa Toma); *protopop. Calborului*: Calbor (Stan Bălaș), Paloș (Oprea Comșa), Buholț (Vasile al Preotesei), Galați (Tănase), Șona (Matei Mailat), Ticușul român (Onea Toma); *protopop. Odorhei*: Odorhei (George Mihai), Homorod Băi (Ștefan Chiș); *protopop. Sânmărtinul de Câmpie*: Mănăstirea Silivașului de Câmpie (dasc. Banu), mănăstirea Milașul Mare (Ștefan); *protopop. Gheorgheni*: Voșlobeni (Dumitrașcu), Gheorgheni (Toader), Varviz (George), Casonul (Mihăilă), Csik Gyergyö (Dumitru Suci), Ghimeș (Rusu Vasile), Szépviz (Ioan), Sândominic (Alexie); *protopop. Treiscaune*: Bodoc (George Popa)¹⁾.

E un număr mic. Cuprinde însă numai localitățile unde episcopul Aron înființase școale, incredințându-le unui învățător. Ar trebui mărită de două ori această cifră pentru a le cuprinde pe cele unite; nu mai vorbim de ortodoxe, al căror număr întrecea mult pe cele ale uniților. Sunt regiuni ale Transilvaniei deși cu o populație trecută la unire în 1765, totuși în

¹⁾ Dr. Aug. Bunea, *Episcopii P. P. Aron și D. Novacovici*, p. 365—366.

conscriptia lui Rednic nefigurând cu vreo școală. Asta nu însemnează că nu o aveau. Nu pare gratuită în această privință afirmațiunea că e posibil să fi fost omise din conscripția aceste școlile sălăgene, pentru că prin aceste părți domina încă atmosfera contra *unirii*¹⁾.

Cercetări mai noi au dovedit existența unui învățământ românesc și în acele părți unde în veacul al XIX-lea abia mai pâlpâia ici colo flacăra românismului. Astfel, în jumătatea a doua a veacului al XVIII-lea, se aflau școli românești în comunele: Oaia, Podeni, Erneul Mare și suburbiile Tg. Mureșului²⁾; să nu se uite că aceste localități sunt așezate în imediata apropiere, unele chiar în mijlocul satelor cu populație maghiară. Mai erau și altele în această situație. Prin părțile Ciucului, în Joseni, la începutul veacului al XIX-lea și până la 1876, funcționa o școală românească *cu tradiție*, în care se învăța limba nemțească și ungurească³⁾. Mai târziu, ne mai putând suporta cheltuelile de întreținere a școlii și a dascălului, românii și-au dat copiii la școala secuiască, care, probabil pentru a-i maghiariza, le-a acordat toate inlesnirile (1876). Acelaș proces se va petrece cu biete școli românești din Valea Nirajului (Mureș), cu cele din Odorhei și Treiscaune, după epoca absolutismului (1867) când furia patologică a Ungurilor, deși vedeau că e indigestă, voiau să înghită biata națiune valahă.

Mai fericită soartă avură modestele începuturi de școli prin satele Țării Năsăudului⁴⁾ și ale Câmpiei transilvane, căci,

¹⁾ I. Ardeleanu—Senior, *o. c.*, p. 6.

²⁾ Tr. Popa, *Începutul școlii românești în vechiul Scaun al Mureșului*, Tg. Mureș, 1927, p. 11.

³⁾ T. Chindea, *Contribuțiuni la Istoria Românilor din Giurgeul Ciucului*, Gheorgheni, 1930, p. 116—117.

⁴⁾ Dintr'un tabel de dări pe anul 1750 al protopopiatului Năsăudului, se vede precis că cele 23 de sate aparținând acestui cerc protopopesc, *toate au învățători* precum și două din cercul Bistriței: Vermeș și Dumitrița (V. Șotropa, *Contribuțiuni la istoria școlilor năsăudene* în „*Arhiva Someșană*” 1929, p. 2—4).

La actul de mai sus se adaugă altul dela 1766, semnat de episcopul Atanasie Rednic, în care se spune că *adevărații și declarați învățători* se află în co-

deși la dispoziția marilor proprietari de pământuri, ele avură mai mult răgaz spre a se desvolta.

Slabă, însă utilă, a fost tinda casei dascălului Gavril Bugner din Ocnița (1760) de lângă Teaca, transformată în școală. Așisderea, cea din Fieurd (1760) a dascălului Gligor Vascu sau a lui Gheorghe Șone — cum semnează pe un Triod de Blaj — din Tirimia Mare, nu departe de Șoimușul Român al lui Matei Voileanu, care lăsă dascălia celor doi fii ai săi, Matei și Alexandru. Cel dintâi îi și urmă tatălui său nu numai întru ale dascăliei ci și în cele cărturărești¹⁾. Alți doi fii ai acestuia, Alexandru și Teodor, duc firul dascăliei până la 1848, când ultimul fu omorât de Secui, aruncându-l din turnul bisericicii. Un urmaș al lui Teodor, fiul său Matei Voileanu, a fost și el tot dascăl în Șoimuș până la 1885. Iată o dinastie de dascăli cum numai Brașovul a avut una, a Tempeștilor! Și câte nu vor mai fi fost de acestea între familiile intelectualilor ardeleni în ultimele două veacuri!

Școalele din Orăștie, Sibiu și din vechiul Scaun al Mureșului

Sunt câteva centre, care deși săsești sau ungurești, au permis, devenind Români foarte numeroși, dezvoltarea unei vieți națio-

munele: Hordou, Telciu, Zagra, Mocod, Mintiu, Runc, Năsăud, Rodna, Maieru, Leșu, Sângeorz, Ilva Mare, Feldru, Vărarea, Rebra Mare, Rebrîșoara, Salva, Monor (Mănăstirea Monorului datând dela începutul acestui veac, avea o vestită școală pe care o cercetau mulți tineri viitori dieci și preoți depe Valea Mureșului de sus, din jurul Reghinului și de pe Câmpie. Mai ales sub conducerea luminatului și energicului călugăr *Popa Petru Dositeiu Pop* (1760—1784) ies de aici o serie de preoți cari fac frumoasă figura de cărturari și conducători ai obștii românești. Tot din școala mănăstirii a ieșit *Gligore Bejan* (1786—1830), care după ce face teologia la Blaj, își continuă studiile, dedicându-se carierei dascălești la vestitul „Pedagogium” din Praga, prin care vor mai trece și alți năsădeni mai târziu. Intors în țară, funcționează un an ca învățător la școala normală din Năsăud, apoi e trimis de Comanda generală a regimentelor grănicerești transilvane din Sibiu la Orlat spre a organiza învățământul depe teritoriul regimentului I grăniceresc), Șieuț, Gledin, Rușii Munți, Morăreni și Săcaț. Apoi în districtul Bistriței în mahalaua orașului Bistrița și în Ardani (V. Șotropa, *l. c.*).

¹⁾ Matei Voileanu, *Codicele Matei Voileanu*, p. 2—3.

nale. Pe lângă biserica din Orăștie la 1774, un Simion diiac¹⁾ ținea școală românească cu cei 43 copii ai credincioșilor din parohie.

O asemenea școală trebuie să fi fost și în Sibiu, căci, la 30 Iunie 1776, un Ion Constantin, mărturisește că și-a primit plata de dascăl pe 1/2 an: 450 florini²⁾.

Măsuri pentru reglementarea învățământului românesc s'au luat târziu din partea organelor administrative, deși împărăteasa și guvernul a dat destule dispoziții în acest sens. Ultimul, printr'un ordin din 24 Aprilie 1768, cere autorităților administrative să oblige pe învățătorii români ai ambelor confesiuni din Tg. Mureș ca să instruiască pe băieți și fete în citit, scris și aritmetică, deși ortodocșii n'au școală proprie până la 1794³⁾ învățământul fiind comun cu al uniților. Stâlpi ai școlii ortodoxe din Tg. Mureș, prin statornicia și capacitatea lor intelectuală, au fost dascălii: Vasile Pantea și Nicolae Panovici. Acesta ajunge preot și protopop pe rând, în: Tg. Mureș, Alba-Iulia și Brașov, unde e și înmormântat. A fost și el unul dintre cei 12 pețitori la scaunul vacant al episcopiei ortodoxe ardelene. Vasile Pantea rămase mai departe în Tg. Mureș, ajungând preot apoi protopop deslășurând o frumoasă activitate bisericească și școlară la începutul veacului al XIX-lea⁴⁾.

La 1778, dintr'o conscripție a preoților și învățătorilor uniți și neuniți din Scaunul Mureșului obligați a plăti tribut de războiu, aflăm că funcționau peste 30 de școli românești⁵⁾:

Ortodoxe :

Sâncrai-Nazna	.	.	S. Popovici
Pânet	.	.	V. Pantea
Band	.	.	Gh. Maier
Berghia	.	.	I. Suciu
Sântioana	.	.	Dascălu

¹⁾ N. Iorga, *Studii și Documente*, vol. XIII, p. 120.

²⁾ *Ibidem*, p. 93.

³⁾ Tr. Popa, *Monografia Tg. Mureșului*, p. 250.

⁴⁾ *Ibidem*, p. 257.

⁵⁾ *Ibidem*, p. 251.

Șăușa	Ioan Popa
Morești	T. Necșa
Bolintineni	(vacant)
Cristurul de Mureș	(vacant)
Medeșfalău	Chirilă Boer
Laurenii	Crăciun Pop
Șard	Gh. Andrei
Moșuni	Ioan Boer
Corunca	vacant
Ivănești	vacant
Sângeorzul de Mureș	Gavril Pop

Unite :

Sâncraii-Nazna	D. Moldovan
Cueșd	Vasile Popa
Mădăraș	Ioan Rațiu
Țiptelnic	(vacant)
Band	Onu Popa
Oroi	D-tru Popa
Herghelia	L. Conțiu
Șamșud	Vasile Popa
Ceuș	T. Dicu
Porumbeni	Ioan Popa
Săbad	Ioan Popa
Bărdești	Ars. Pintilie
Sântana	Vacant
Păsărenii	Vacant
Crăciunești	Vacant
Nirașteu	D. Deac
Erneii Mari	Nicolae Popa
Ogarii	Ioan Popa
Ivănești	Vacant
Sângeorgiu	Vacant
Troița	Vacant
Oaia	Ioan Ciatloș
Sântandrei	P. Moldovan

E interesant că în acest tablou, în „secuime”, pe Valea

Nirajului întâlnim un număr de sate pur românești pe care România Mare le-a găsit aproape în întregime maghiarizate; revenirea la matcă în unele din ele s'a făcut destul de repede, în altele însă mai încet, căci propaganda ungară a existat și în statul național român . . .

Epoca iosefină. Starea economică și culturală a Românilor din imperiul austriac. Rescripte împărătești cu caracter politic, social și școlar

„*Ratio educationis*“ din timpul Mariei Teresia și toate bunele intenții pentru ridicarea culturală a poporului român, rămăseră simple desiderate, căci puterea magnaților era mai mare în Transilvania decât cuvintele împărătesei.

Când face prima vizită prin Transilvania, la 1773, Iosif al II-lea constată că Ungurii cu Sașii trăesc în dușmănie înversunată, dar se înțeleg deplin în asuprirea Românilor¹⁾. Cu alte cuvinte, o nobilime arogantă, tirană și un popor egoist exploatănd până la sânge un popor valah, asuprit și degradat la soarta de animal (1782)²⁾.

După al doilea drum, la 1783, luminatul împărat, impresionat de starea de umilință a acestui neam cărui singur Dumnezeu îi purtase de grije până atunci, emite primele rescripte (decrete) împărătești, cum a fost cel din 16 August 1783, care cuprindeau dispozițiuni noi, în avantajul iobagilor români³⁾.

Tot în urma acestei călătorii, prin rescriptul împărătesc din 3 Iulie 1784, a dispus ca pe viitor să fie primiți în funcțiunile publice tinerii cei mai vrednici *fără deosebire de naționalitate și religie*⁴⁾.

¹⁾ I. Lupaș, *Răscoala țăranilor din Transilvania la 1784*, Cluj, 1934, p. 45.

²⁾ T. V. Păcățeanu, *Cartea de Aur*, vol. I, Sibiu, 1904, p. 86.

³⁾ I. Lupaș, *o. c.*, p. 49.

⁴⁾ T. V. Păcățeanu, *o. c.*, p. 87.

Gh. Barițiu ¹⁾ vorbește de un rescript împărătesc datat din 28 Aprilie 1784, prin care i se face cunoscut episcopului din Blaj, că (împăratul) a dispus înființarea a 12 școli triviale pentru națiunea valahică, a căror susținere, în suma de 600 fl., a aprobat a se plăti din vistieria statului, urmând ca episcopul să numească acele comune, iar plata *docenților* a 50 fl., se va plăti din fondul școalelor naționale. Tot în acel rescript, împăratul decide ridicarea școalei principale (națională, fosta școală de obște) din Blaj la trei clase ²⁾, celui de al treilea docent să i se plătească anual 100 florini.

Acelaș ordin, din 22 Iunie 1784, prin care se transmite rescriptul de mai sus, prevede ca satele să țină localurile de școală în ordine și curățenie, iar învățătorilor să li se sporească „in naturalibus et victualibus”.

Cere organelor de control să pretindă mai mult docenților acolo unde s'ar găsi copii cari după terminarea învățături din școala normală (primară) ar vrea să treacă la gimnaziu; acești elevi să fie preparați mai bine ³⁾

În legătură cu cele 12 școli triviale, asupra datei înființării lor, există o contradicție, de altfel ea e și asupra ridicării școalei normale din Blaj, la trei clase.

Gh. Barițiu vorbește de un rescript împărătesc din 28 Aprilie 1774, care dispune ridicarea școalei normale din Blaj la trei clase. I. Rațiu ⁴⁾, un cercetător destul de serios în istoria și trecutul cultural al Blajului, bazat, credem, tot pe un document, citează anul 1782. La Gh. Barițiu e alterat adevărul. Aceasta ne-o mai dovedește — în legătură cu înființarea celor 12 școli — și petiția din 14 Iunie 1782, a doctorului I. Piuarium-Molnar ⁵⁾, „oculistul”, din Sibiu, fost și el dascăl un

¹⁾ I. Lupaș, *Gh. Barițiu: Studii și articole*, Sibiu, 1912, p. 151.

²⁾ *Ibidem*.

³⁾ *Ibidem*.

⁴⁾ I. Rațiu, *Blajul*, p. 49.

⁵⁾ I. Lupaș, *Doctorul Ioan Piuarium Molnar — viața și activitatea lui —*, București, 1939, p. 27—28; *Contribuțiuni la Istoria Românilor ardeleni*, București, 1915, p. 6.

an (1780—1781) pe teritoriul regimentului românesc de graniță bănățean, din dragostea pentru cultivarea neamului său.

În poziția înaltă în care se găsea, „oculist al principatului Ardealului”, aflând cu bucurie că guvernul prin rescriptul împărațesc din 22 Mai 1782, a înființat școale de stat și pentru români, prezintă un proiect despre necesitatea de a se spori numărul școalelor primare (triviale) românești la 70 și de a numi un director, care să le supravegheze, precum și de a încuviința ca acolo unde majoritatea locuitorilor o formează neuniții și învățătorul să fie neunit. Apoi el cere să se înființeze mai multe școli românești, deoarece numărul de 12 prevăzut pentru diferite ținuturi, nu e îndestulător, căci în felul acesta va trebui ca 8—9 sate să-și trimită copiii la o singură școală, îndepărtată pentru cele mai multe, ceea ce e lucru absurd, ne mai vorbind de condițiunile pedagogice, cari suferă în urma acestei dispozițiuni.

Face atent guvernul că chiar și numărul școlarilor e prea mare, căci, vorbind din experiență, zice că niciodată nu a avut mai mulți școlari de 100 și totuși a întâmpinat greutăți mari pedagogice care nu se pot evita nici azi, când în multe sate există peste 200 de școlari, care nu se pot instrui și îngriji de către un singur dascăl. Propune ca și în Ardeal să se sporească numărul școalelor precum e în Banat unde tineretul are școli destule¹⁾. Prin urmare, e clar: cele 12 școli triviale au fost înființate la 1782 și nu în 1784. Doctorul I. Molnar cere numirea unui director care să îndrumeze și să supravegheze funcționarea acestor școale, lucru care s'a și făcut la 1782 prin încredințarea direcției școlii normale unite din Blaj și a celor din „marele principat al Ardealului” lui Gh. Șincai, iar a celor neunite, lui Dimitrie Eustatievici—brașoveanul, deși Ghedeon Nichitici ceruse să fie numit director al acestora doctorul I. Piuariu—Molnar.

S'a amintit în treacăt cu mult înainte de un caz citat de Al. Papiu—Ilarian²⁾, când proprietarul de moșie, căruia îi apar-

¹⁾ I. Lupaș în „Anuarul Inst. de Ist. Națională”, 1924—1925, p. 569.

²⁾ Al. Papiu—Ilarian, *Istoria Românilor din Dacia Superiară*, I, p. 212.

ținea și satul dispunea de libertatea, ba chiar și de viața locuitorilor de pe moșia sa. Istoricul nostru vorbea de feciorul popii din Grind—Turda, care, plecând fără aprobare la școală în Cluj, a fost adus îndărăt legat cu mânila la spate și pus să păzească bivoliile domnești. Nu e un caz unic. Iar până la el, au fost altele înainte. Lucrul e confirmat și de istoricii streini. O anchetă făcută la ordinul Curții din Viena în 1721, constată că Ungurii și pe fiii preoților români care se duc la școli îi prind și-i leagă cu mânila la spate și-i aduc îndărăt¹⁾.

Principiul, abuzul grofilor, stă în picioare și pe timpul domniei lui Iosif al II-lea după cum reiese dintr'o scrisoare a episcopului Ghedeon Nichitici, către un oarecare protopop Gheorghe, dată din Sibiu în 7 Septemvrie 1784, interesantă și din punctul de vedere al pregătirii dascălilor (diecilor) și preoților: „diecii care vor vrea să se preoțească, unde va fi mare lipsă și nu va fi alt preot ca să slujească, întâi, să poruncești ca diacul să învețe să știe bine cetania, scrisoarea, cântarea, rânduiala bisericii și catichismul. După aceea să-și ia atestat dela sat, făcând înaintea cinstitei tablei sau a diacului ce să va rândui dela cinstitele table, *cu iscălitura și obicinuita pecetie și a Domnului posesorului*, arătând câte familii sau case sunt în sat neunite, iar de va fi iobagiu, lângă atestatul cinstitei tablie să aibă *manumisie adecă slobozenie dela domnul posesorul cu iscălitura și pecetia sa*”²⁾.

În acest an, toamna, se întâmplă răscoala țăranilor ardeleni, conduși de Horia, Cloșca și Crișan. Revoluția a fost înfrântă, dar gemetele și sângele iobagilor români le a dat de gândit domnilor. Acest popor cere drepturi la viață. Vrea ieșirea la lumină din întunericul în care îl țineau magnații. Și s'au înfiorat castelele și curțile grofilor clădite pe sudoare și nedreptate, de mânia națiunii valahe. Duhul lui Horia trăia ca o ob-

¹⁾ Nilles, *Symbolae*, I, p. 513—514: „*proprietarii de moșii opresc dela școale nu numai pe fiii de iobagi (români), ci și pe ai preoților, deși legea le dă acest drept*”: Șincai, *Cronica*, III, p. 200.

²⁾ Publ. de I. M. Neda în „*Țara Bârsei*”, An. X. Iulie—Decemvrie.

sesie în fiecare colț al Transilvaniei. Urmările începură să se vadă. Scriitorul ungar, Szilagyi Ferencz în cartea sa „*A Horia—világ Erdélyben*”¹⁾, spune că imediat după revoluția lui Horia, cancelaria imperială din Viena a propus înființarea de școli în Munții Apuseni „pentru a se putea crește din acei oameni cari seamănă cu fiarele răpitoare, cetățeni”. Impăratul Iosif al II-lea a scris însă cu mână proprie următoarea rezoluție: „școalele desigur sunt trebuincioase, dar faptul că locuințele lor sunt risipite prin munți îngreunează și împiedică chiar atingerea rezultatului; spre cultivarea acelor „fiare răpitoare”, ar fi fost tot atât de folositor dacă *stăpânii Valahilor* ar umbla pentru un timp oare care ei înșiși la școală unde și-ar putea câștiga principii mai bune”²⁾.

Bun răspuns, dar fără efect, pentru că ura aristocrației maghiare va atinge însăși prestigiul coroanei, forțându-l, după șase ani, în zilele chinuitoarei sale agonii, să dea acel „*Revocatio Ordinationum*”, anulând gestul mare cu care și inaugurase seria de reforme revoluționare, „Edictul de toleranță” (1781), ce da drept oricărei comunități naționale cu peste 100 de familii să-și ridice biserică și școală, organizându-le și pe acestea printr'un regulament asemănător lui „*Ratio educationis*”, *Norma regia*. Au rămas, e adevărat, valabile și pe mai departe decretelor referitoare la cultul și instrucțiunea poporului, însă i-au retras acestuia celelalte drepturi materiale, necesare pentru viața și puterea de afirmare politică.

Cu toate condițiunile materiale extrem de grele în care trăia națiunea valahă, numărul școalelor sătești crește, grație destoiniciei și aprigei hărnicii a directorilor lor, Șincai și Eustatievici.

Însă mai vitregă a fost viața cu Românii ortodocși din Transilvania. Blajul da un cler cu o pregătire egală cu al celorlalte naționalități. Grămăticii uniți aveau o clasă sau două făcute la Blaj, ori, cel puțin, un curs de 2—4 luni la școala

¹⁾ Budapesta, 1872.

²⁾ I. Sterca Șuluțiu, *Biografia lui Avram Iancu*, Sibiu, 1895, p. 25; Cf. P. Poruțiu în „*Transilvania*”, 1943, Nr. 3—4.

de obște. Până la Iosif al II-lea, clerul ortodox a fost persecutat. Insuși episcopul lor era numit spre mângâiere în cele spirituale a credincioșilor numai de milă, ca un simbol al milei împăratului¹⁾. Ba ei nici nu aveau dreptul să-și aleagă episcop din mijlocul lor, nici tinerimea nu era primită în vreo funcție până nu-și renega originea; din care cauză, cei care învățau ceva carte, sau se făceau calvini, sau treceau în Principatele Române, unde se retrăgeau în vreo mănăstire ca să învețe²⁾. Deaceia ei se bucură de aceste școli înființate de Iosif al II-lea pentru că ele devin pentru ei, oarecum, *școli naționale*. Ele înseamnă zorile unei epoci de dreptate liberatoare după atâtea veacuri de întuneric și umilință odioasă³⁾. Printre alte măsuri, împăratul dispune, la 1786⁴⁾, pentru școalele române neunite:

1. Școalele cele vechi să se pună în starea mai bună și altele nouă să se înființeze în localități mai mari precum în: Zlatna, Abrud, Brad și Turda, unde locuitorii și au luat asupra lor obligațiunea de a susține pe maeștrii școlarilor⁵⁾.

2 Să se trateze cu distincțiune acele comune care vor să-și facă școală.

¹⁾ Matei Voileanu, *Contribuțiuni la Ist. bis. din Ardeal*, p. 175.

²⁾ Gh. Barițiu în *Transilvania*, 1870, p. 43.

³⁾ Ioan Matei, *Simion Jinariu*, Arad, 1916, p. 7-8.

⁴⁾ Textul decretului imperial Nr. 2676 din 1785, transmis prin ordinul guvernului ardelean Nr. 298:

„B. Decreto Regio Nr. aulico 2676 ex 1786 signate in consequentiam Relationis circo *Scholae nonunitarum submissae jubetur, ut scholae in majoribus locis normaliter instituatur, non absimiliter in Zalathna, Abrudbánya, Brad et Torda quod incolae intertentionem Ludi Magister in se susceperunt, in locis minoribus ea inaeatur ratio, ut una schola aliquot pagis inserviat. Incolae ad ineundum circa intertentionem ludi magistrorum contractum comoveantur, in locis egenis pro renata fundus studiorum hungaricus in subsidium summatur. Cantores capaciores ad juventutis informationem adhibeantur, in posterum vero non nisi capaces cantores aplicentur. Eustatievits in Directorum cum 400 fl. salario in super octo docente cum 50 fl. salario resolvantur, pro libris et papiro 52 fl. applacidantur.* (P. V(asici) „Școalele din Austria și Ungaria în „*Amicul Școlaei*“, An. I, p. 143).

⁵⁾ Eusebiu Roșca, *Monografia Institutului seminarial teologico-pedagogic-andreian*, Sibiu, 1911, p. 24-25.

3. În comitatele, spre exemplu, al Solnocului, unde poporul este foarte sărac, școalele să se înființeze în așa fel ca să poată servi mai multe sate.

4. Spesele de susținere să le plătească: o parte părinții copiilor, uneori, dacă nu se poate astfel, și prin colecte, ori din mici taxe (didactru), iar acolo unde nu s'ar putea acoperi în acest mod, să se ceară încă înainte de a deschide școala, un ajutor dela fondul de studii ardelean, ba chiar și dela cel ungar.

5. Pentru supravegherea școalelor s'a numit un director cu o leafă de 400 florini din fondul ardelean și totodată s'au numit 25 dascăli cu 50 fl. pe an¹⁾.

Director a fost numit inteligentul preot brașovean, Dimitrie Eustatievici, absolvent al Academiei Teologice din Kiev (1754) și autorul primei gramatici românești (1757).

Din moment ce numărul școalelor se mărea, timpul prețindea și dascăli pe măsura vremii. Eustatievici a înțeles aceasta încă din 1785 când deschise la Sibiu primele cursuri pentru pregătirea învățătorilor²⁾, cu o durată de șase săptămâni, în care intrau și unii candidați cu școala „normală” (primară) ne-terminată³⁾. La sfârșitul lor se făcea mai mult un simulacru de examen din cântările bisericesti, citit și puțină scriere ori aritmetică.

Ca o completare a dispozițiilor amintite mai sus, comisiunea aulică de studii transilvană ordonă, pentru deschiderea școalelor și propășirea culturii prin învățătura poporului:

1. Să se sporească numărul școalelor române unite; unde comunele sunt sărace și în neputință de a-și edifica singure școală, să se întovărășească mai multe și să înființeze școală districtuală;

2. Pentru leafa învățătorului să se încheie contract formal cu comuna în prezența unui funcționar administrativ; 2/3 din

¹⁾ Eudoxiu Hurmuzaki, *Fragmenten zur Geschichte der Rumänen*, București, 1878, p. 202.

²⁾ I. Lupaș în *Anuarul Institutului de Istorie Națională*, 1928--1930, p. 58.

³⁾ C. Stan, *Școala poporană din Făgăraș și de pe Târnavă*, I, p. 47.

leafa sa să i se poată plăti în natură, iar restul trebuie să i se plătească în bani. Dintre cantori să nu poată fi numiți în viitor ca învățători decât cei ce și-au însușit metoda normală de instrucție (*Normal-Lehr-Art*);

3. Pentru zidirea școalelor să fie obligați a contribui cu material și bani proprietarii de pământ, iar țăranii să contribuie cu munca și cu cărașia;

4. Numai oamenii cu examene în regulă și care cunosc limba germană pot funcționa ca învățători¹⁾;

Să fie premiați anual 3 inși dintre elevii români cei mai buni dela câte o școală capitală²⁾ ca să poată fi înduplecați a îmbrățișa cariera învățătoarească;

6. Să se desrădăcineze obiceiul de a trimite copiii cu vitele la pășune în timpul când ar trebui să cerceteze școala;

7. Să se poarte evidența tuturor copiilor obligați a cerceta școala, atât a băeților cât și a fetelor;

8. Să li se dea copiilor cărți de școală în mod gratuit;

9. Să se împiedice obiceiul rău de a se moșteni funcțiunea dascălească din tată în fiu, cum se întâmplă cu cea preoțească; de aceea niciun învățător să nu fie aplicat în satul său natal;

¹⁾ Aceasta era dispozițiunea; de fapt însă funcționau învățători cari nu cunoșteau o boabă de nemțească. Buni cunoscători ai limbii germane erau învățătorii școalelor grănicerești, foști subofițeri sau gradați în regimentele respective. Ordinul sau dispoziția aceasta a fost respectată mai mult în școalele bănățene și cele grănicerești transilvane.

²⁾ Învățământul public, după apariția „*Ratio Educationis*”-ului (1770—1779) a fost organizat în primar: 1. școala trivială, sau elementară; unică, obligatorie la sate și orașele, cu 1—2 învățători; în ea se predau cunoștințele strict necesare oricărui cetățean; 2. școala capitală centrală, era o școală elementară mai înaltă, înființată în comune mai mari și în orașe; funcționa cu 3 clase și 3 învățători; se predau în ea cunoștințe mai largi, pregătind elevii pentru gimnaziile sau școlile reale ori normale și; 3. școala normală capitală, câte una din fiecare provincie cu un director și 4—5 învățători (Kiss Aron *A magyar népiskola története*, Budapest, 1881, I, p. 22). Limita de vârstă a școlarității elevilor nu era stabilită; ea era în funcțiune de progresul realizat de elevi: 4, 5 sau 8 ani, (Finácszi Ernő *Magyarorszag története Mária Terézia korában*, Budapest, 1902, II, p. 278; Cf. Ion Matei în „*Biserica Ortodoxă*”, 1923, Nr. 12).

10. Cu prilejul cununiiilor, preoții să laude în public pe cei ce au cercetat școala regulat; fără certificat școlar nimeni să nu poată ajunge primar sau jurat al satului. Bătrânii satului, preoții și mai ales protopopii, să cerceteze mai des școala și să îndemne tinerimea la învățătură. Cei ce se disting, trebuie lăudați în public și premiați ¹⁾).

Însă realitatea era alta. Groful ungar sau sas nu vroia să cunoască asemenea ordine. Lui tot 104 sau uneori 120 de zile de lucru pe an trebuia să-i facă iobagul pălmaș sau 90 de zile cel cu carul, indiferent că împăratul ordonase altfel. Iși va închipui oricine că școala nu se putea ține decât iarna. Iar dacă ne vom gândi la sărăcia în care se sbăteau majoritatea satelor românești, eușor să înțelegem greutatea susținerii nu numai a școlii și a dascălului, ci și a copiilor cari trebuiau încălțați, îmbrăcați și hrăniți așa cum se cuvenea.

Și totuși s'au făcut însemnate progrese. Istoria culturii noastre încă n'a stabilit contribuțiunea *directorilor* școalelor române naționale din Transilvania: Gh. Șincai, D. Eustatievici, Radu Tempea, Gh. Haines și Moise Fulea în procesul de inițiere și promovare a păturei, intelectuale române transilvane.

Să ni l închipuim pe Gheorghe Șincai, ca pe un apostol, străbătând satele de pe văile Mureșului și ale Târnavelor până în nord spre cele două Someșuri, însuflețind pe săteni pentru ca „să aibă și gînta noastră oameni luminați” cum au altele și „că binele numai prin învățătura pruncilor avem a-l aștepta”, iar ajuns la Blaj, să vadă că toată strădania lui e nesocotită de veneratul cler. Și atunci la cine să apeleze, dacă nu la forurile înalte? I-a căzut greu episcopului Bob aceasta. Fie și așa; deocamdată e constrâns a-i da concursul pentru organizarea învățămîntului sătesc, căci iată ce-i scrie vlădica proto-popului Ciril Topa din Sibiu:

„Cuvioase întru Hristos Frate!

Ponosluindu-se în anul mai de curînd trecut (1785) directorul școalelor Înălțatului C. Guberniu și arătînd cum el sin-

¹⁾ I. Lupaș, *Studii, conferințe și comunicări istorice*, I, p. 303—304.

gur nu e în stat să poată plini cu graba carea s'ar cuveni poruncile ce i s'au dat, pentru croirea și întemeierea școalelor între români, nu atât pentru depărtarea locurilor cât pentru că nu totdeauna poate găsi pe oameni acasă sau de-i și găsește pentru multe învălueli cu care sunt cuprinși îndată a-i strânge nu poate: mi-au venit dela acelaș Inalt C. Guberniu poruncă să vă poruncesc frățiilor voastre ca fieștecare să vestească în Eparhia sa decretumul cel împărătesc, carele s'au întipărit pentru creierea și întemeierea școalelor între români, ca ieșind directorul la visitație cu atât mai lezne și mai cu grabă să poată isprăvi ale sale.

Drept aceea frăția ta luând porunca aceasta, vei oumbra fără nicio zăbavă prin toate satele câte sunt în Eparhie-ți și vei vesti decretumul care ți să trimite aici închis, având grija ca toți să plinească cele ce să poruncesc în tr'ansul: iară mai ales într' aceeaia vei fi mai strădalnic de *vei așeza școale în toate satele în care încă nu s'au așezat* și vei judeca că sunt de lipsă bine luând seama că *numai în satele acelea trăbue așezate școale care sunt mai mari*, și în care vor putea trăi dascălii *iar acele mai mici le vei scrie la cele mai mari*, mai vârtos de nu vor fi prea departe de acestea.

Incătu-i *despre alegerea dascălilor te vei înțelege cu sătenii și veți alege dascăl om ca acela care să poată nu numai diac satului a fi, ci și Norma a o învăța¹⁾* și pe cei aleși îi vei trimite pe începutul postului celui viitoriu al Crăciunului aici la *învățătură* dar așa de gătiți cât să aibă cu ce trăi peste tot postul.

Mai pe urmă vei avea grija de vei trimite în tot anul pe Paști și pe Sânmihaiul unguirilor la Directorul despre toate școalele câte vei avea în Eparhie informațiile care se poruncesc în tabela cea mai de pe urmă a Decretumului.

Fii blagoslovit! Blaj la 20 Iunie 1787. Al Frației tale de bine voitoriu", ss. Vlădica Ioan Bob²⁾.

¹⁾ E vorba de cursurile instituite de Gh. Șincai la „Școalele de norme” din Blaj.

²⁾ Publ. în „*Transilvania*”, 1894, p. 234, de Nic. Togan.

Circulara prezintă un interes istoric, intrucât ne dă o indicațiune fie și sumară de modul cum a lucrat Șincai la înființarea și organizarea școalelor naționale unite, al căror număr, la scoaterea lui din directorat, trecea peste trei sute.

Credem că merită o atenție în corpul acestei lucrări activitatea didactică a marelui istoric. Ceeace vom și face, ca încheiere la sfârșitul acestui secol.

Dacă nu-l egalează ca forță intelectuală și disciplină științifică, celalalt director, Eustatievici, îi poate sta alături lui Gh. Șincai ca spirit organizator și dascăl excelent. Căci, dacă Șincai a găsit un început de școală la Blaj, urmând doar să-i lărgească tiparele, Dim. Eustatievici n'a găsit nimic: el avea totul de făcut. Dar omul care călcase Țara Românească impresionând pe un Mavrocordat prin erudiția lui, omul care avusese prilejul să asculte pe marii profesori și cărturari ruși la Academia Teologică din Kiev, nu se va lăsa intimidat de asprele realități de acasă. În ordinea de urgență îi trebuia dascăli, căci dacă ai dascăli buni, școala se naște și se dezvoltă ca o mușcată în bătaia luminii.

Acest lucru l-a știut Eustatievici când a deschis prima preparandie, primul curs pentru formarea dascălilor, încă înainte de a fi numit director¹⁾.

Avem abia două tablouri a candidaților la dascălie participanți la cursurile ținute de Dim. Eustatievici. Unul e din 1790, 19 Iulie, și cuprinde pe următorii:

1. Isaia Barac din Alămor Comitatul Albei Inferioare.
2. Mihail Munteanu din Suburbiul Sibiului—Josefstadt.
3. Const. Ciontea din Maerii Sibiului.
4. Ion Likirie din Scaunul Săsesc al Mediașului.
5. Ion Crucian tot de acolo.
6. Isaia Popovici din Feerhaza C-tatul Făgărașului.
7. Șt. Popovici din Satulung C-tatul Făgărașului.
8. Daniil Popovici din Ghiomal din C-tatul Albei.

¹⁾ Numirea lui s'a făcut mai târziu decât a lui Șincai. Aceste cursuri încep la 1785. Ele se vor fi ținut probabil în Sibiu.

9. Teofil Popovici tot de acolo.
10. Ioan Bădilă din Poplaca scaunul Sibiului.
11. Teodor Popovici din Șard Scaunul Mureșului.

Alta e din 28 Iunie 1791, cu specificarea „pregătiți și examinați pentru a fi dascăli și cantori”:

1. Ion Moldovan din Apanașfalău C-tatul Solnocului inferior.
2. Petru Crișan din Lupșa C-tatul Albei.
3. Ioan Moldovan din Hăpria C-tatul Albei.
4. Nic. Merdan din Mucudorf C-tatul Albei.
5. Bucur Popovici din Valendorf C-tatu¹ Albei.
6. Moise Paicu din Calbor C-tatul Albei.
7. Nic. Zugraff din Ludușul Mare Scaunul săsesc al Miercurei.
8. Anton Schiau din Topârcea Scaunul Miercurei.
9. Dumitru Daskal din Săcel Scaunul Sibiului.
10. Crăciun Popovici din Sălcud C-tatul Târnavei.
11. Vasile Moldovan din Boian C-tatul Târnavei.
12. Const. Ciontea din Suburbiul Sibiului¹⁾.

Nu sunt mulți. Nici nu prea aveau de ce se înghesui, căci dascălia, excluzând privilegiul de a fi scutit de lungul stagiu militar, ca și astăzi, era puțin ispititoare. Dacă în Rășinari, unde era o „școală normalicească” cu vechime și la care era „spiritus rector” vestitul cărturar, Sava Popovici, secundat de un Ion Droc, harnicul copist al unei „Alexandrii” și unui „Osmoglasnic”, de un Aleman Galea, având vecini pe ceilalți dascăli dela școala din „Copăcel” (o parte a aceleiași comunei), plata acestor dascăli consta din: ouă, poame, brânză, lapte, grăunțe și lemne de foc, ce le aduceau copiii deacasă²⁾ și foarte puțini bani, atunci, cum îi vor fi retribuit sau cum le răsplăteau ostenelele, alte comune cu mult mai sărace?

Nici preoțimea nu era altfel retribuită. De aceea, mulți neputându-și trimite copiii la școli mai înalte, din puținul lor

¹⁾ I. Lupaș, o. c., p. 309–310.

²⁾ V. Păcală, *Monografia comunei Rășinari*, p. 375.

venit, își cumpărau cărți de slujbă bisericească¹⁾, învățându-i din ele. Degeaba strigă Ghedeon Nichitici, ca și Bob, la 1787 (22 Martie) că „de acum înainte nici preot nici cantor să fie care nu va învăța la școala normalicească și nu va arăta dela dascăl atestatul despre această învățătură”, căci satului îi trebuia popă și, după noul spirit al vremii, dascăl. Dar neavând de cei calificați, îi lua de buni pe cei ce-i avea la îndemână.

Gând bun a avut Nichitici pentru ridicarea clerului său prin cultură îndată după instalarea în scaunul episcopesc. Dar planurilor sale li se răspundea, dacă li se mai răspundea, cu vechiul vocabular de „religie tolerată”. Ofenselor aduse clerului ortodox, că e incult, „ațățătorii hoților — cum s'a întâmplat în anul 1784”²⁾, a vrut să le pună capăt. Și a răspuns vlădica destul de demn și cuminte. Intre altele, a cerut guvernului ardelean majorarea taxei sidoxiale pentru crearea unui fond din care să se susțină profesorii unui seminar pe care l-ar înființa. A fost refuzat, spunându-i-se că pentru neuniți s'a creat un seminar „Central” în Timișoara (1 Aug. 1785)³⁾.

Dar nu numai școala era pusă în serviciul culturii neamului. La 1789 o serie de cărturari români dintre care locul întâi îl ocupau: dr. Ioan Piuariu Molnar, Samuil Micu, Eustatievici și Sava Popovici⁴⁾, își fixaseră ochii asupra țărănimii.

Pentru ea, pentru această țărănime, plănui mănușchiul de cărturari români, editarea unei gazete scrisă în tonul și pentru nevoile ei. N'au putut-o scoate, deși vestitul doctor de ochi și cel dintâi profesor universitar român, Piuariu-Molnar de Müllersheim, făcuse totul spre a-i ușura apariția.

Spre sfârșitul veacului al XVIII-lea, datorită școalelor Blajului, prin care trecuse și dr. I. Piuariu Molnar⁵⁾, pe de altă parte și ideilor liberale ale lui Iosif al II-lea și fratelui său

¹⁾ D. Furtună, *Proșimea română în sec. XVIII*, Vălenii de Munte, 1915, p. 138.

²⁾ Silviu Dragomir, „Documente inedite” în „*Revista Teologică*”, V. p. 14—18.

³⁾ Ec. D. Furtună, o. c., p. 35.

⁴⁾ Ilarie Chendi, *Inceputul ziaristicii noastre*, Orăștie, 1910, p. 33.

⁵⁾ Nicolae Brânzeu, *Școalele din Blaj*, p. 171.

Leopold al II-lea, se accentuează un început de mișcare literară, se afirmă elemente distinse care-și vor da mâna, fără deosebire de confesiune, pentru redactarea și susținerea aceluia „Supplex libellus Valachorum” (1791), primul act ce da semnalul luptei împotriva opresorilor de veacuri. În același an, Leopold II trimițând dietei din Cluj spre desbatere memoriul Românilor transilvăneni, recomanda între altele și acestea: „să li se asigure libertatea religiei și dreptul de concivilitate, să fie înaintată și cultura poporului (Român) cu bun succes adecă să i se deschidă școli”¹⁾.

Apreciind rolul pe care l-a avut școala în aceste ciocniri de forțe, se poate spune că n'a fost totdeauna un instrument destul de puternic. Explicații ar fi destule. Dar ele interesează mai puțin aici.

Fiul și urmașul lui Leopold al II-lea, împăratul Francisc, obligă dieta transilvană la 26 Mai 1792, să întocmească un *plan de învățământ pentru tinerimea română*. Dar dieta n'a găsit timp să întocmească planul de învățământ cerut de împărat²⁾. Membrii dietei din Cluj vedeau altfel lucrurile. Și nu vor întârzia mult a-și manifesta intențiunile.

Inființarea regimentului grăniceresc năsăudean. Primele școli întemeiate pe teritoriul regimentului

Iuțeala cu care s'au înmulțit școalele românești transilvane în partea a doua a veacului al XVIII-lea se atribue în mare parte înființării școalelor grănicerești de pe teritoriul celor două regimente de margine: întâiul, cu sediul la Orlat, al doilea, la Năsăud.

În ordinul de înființare al acestor unități militare, se cuprindea și o dispozițiune dată de împărăteasă: în fiecare localitate, unde e un stat major batalionar, să se înființeze o școală

¹⁾ Gh. Barițiu, *Părți alese*, I, p. 537.

²⁾ Petre Poruțiu, *l. c.*

germană (1764) și că pe lângă școalele de până acum înființate să se mai deschidă una, în care se va învăța, în afară de limba română, limba latină și germană. Asemenea școale urmau să se deschidă la Năsăud și Orlat; ceea ce s'a și întâmplat (1770—1777), luând numirea de *școale latino germane* sau *școale normale*¹⁾. Concomitent cu acestea, se înființară altele, *triviale*, la: Zagra, Telciu, Sângeorz, Maieru, Feldru, Monor și Borgo-Prund (1764—1774)²⁾.

Să nu se uite că suntem înainte cu zece ani de apariția „Ratio educationis”-ului și „Allgemeine österreichische Schulordnung” pe baza cărora se organizează și se reglementează instrucția, nu numai pentru grăniceri, ci și pentru celelalte comunități naționale din imperiu.

Astfel, pentru pregătirea învățătorilor se deschiseră școale normale la: Blaj, Sibiu, Năsăud, Orlat, Caransebeș, Panciova, Biserica Albă, Petrinia, Timișoara și Oradea³⁾, la început cu două apoi, din 1783, cu trei clase.

Motivul pentru care se făceau învățători era prea rar idealismul sau alte „isme”; nici rentabilitatea materială, care era minimă, ci mai mult pentru că diploma de învățător, conform decretelor împărătești din 1774 și 1786, garanta oricărui purtător al ei privilegiul de a fi considerat *liber* și inimpozabil de orice taxă și contribuțiune și scutit de toate poverile publice⁴⁾. Până la apariția școlii normale sau „Norma”, ori, cum i se mai spunea, „Școala de norme”, nu se poate vorbi de o pregătire mai serioasă și o specializare a instrucției lor. Prin crearea acestei școlii populare superioare, o școală model, cum i-am zice astăzi, s'a făcut începutul învățămîntului nostru secundar. În această *școală normală* — mai târziu s'a făcut multe confuzii numindu-se și celelalte naționale sătești

¹⁾ N. Drăgan și V. Șotropa, *o. c.*, p. 13.

²⁾ V. Gr. Borgovan, *o. c.*, p. 14.

³⁾ Dr. I. Rațiu, *Învățătorii noștri în trecut și în prezent* în „Foaia Școlastică” pe 1904, p. 695.

⁴⁾ Dr. I. Rațiu, *l. c.*; St. Stinghe, *Documente*, III, p. 91, dă ca an al acestor privilegii 1790.

sau din târguri tot „școale normale” — prin cursuri a căror durată putea fi de 6, 4 sau 2 luni, își câștigau toată pregătirea viitorii dascăli. Candidații ascultau aici lecțiile învățătorilor, se deprindeau în obiectele prevăzute în programul de învățământ, adică în: *religie și morală*, în *limba maternă*, în *caligrafie, gramatică și ortografie*, în *aritmetică*, în *elementele limbii latine* și în *regulele școlare*. Vedeau și imitau procedeul sau metoda de predare a dascălului pe care îl și suplineau din când în când¹⁾.

În ce privește învățământul în școlile celelalte sătești, se învăța numai scrisul, cititul și socoata. Cu toate scăderile ei, totuși școala grănicerească, de orice grad și confesiune ar fi fost, dădea un minimum de cultură și deprinderi în scris și citit de cât avea nevoie orice țăran. Maria Teresia, prin introducerea lui „Ratio educationis” reglementând instrucțiunea în școli, a introdus în tot imperiul, ca metodă de predare — la scris citit —, cel *tabelar* sau literal, o formă deghizată a metodei Jacotot, al cărui „autor” era însuși directorul suprem al școlilor din Austria, consilierul intim al împărătesei, pedagogul Felbiger.

Iată cum se proceda după acest metodă:

Învățătorul aduna într-o clasă pe toți elevii de o etate și le scria pe tablă literele inițiale ale cuvintelor, pe care copiii aveau să și le imprime în memorie. Le citea mai întâi singur cu o voce înaltă, apoi elevii urmau să le spună după el de atâtea ori până când le puteau rosti pe dinafară, izolat. Învățătorul ștergea apoi de pe tablă literele inițiale scrise, iar elevii trebuiau să le reproducă liber. Deosebirea dintre metoda literală și sistemul tabelar era doar atât că, la ultimul, învățătorul nu însemna pe tablă numai literele inițiale, ci cuvintele întregi ale unui grup de cunoștințe, așa că elevul își imprima în memorie nu numai un grup de cuvinte, ci și legătura dintre anumite concepte²⁾.

Sistemele și metodele iezuitului Felbiger (1724—1798)

¹⁾ Kiss Ödön, *A nevelés és oktatás története*, Budapest, 1892, p. 113—114.

²⁾ N. Drăgan și Virgil Șotropa, *o. c.*, p. 35.

— elev al lor și adept al concepțiilor pedagogice înguste și greoaie ale lui Höhn și Hecker din Berlin — au fost corectate de cei doi oameni de școală ai lui Iosif al II-lea: Gall și van Swieten, care au înlăturat metoda literală sau tabelară prin citirea logică și la aritmetică, recomandând calculul oral, ținând prin amândouă formarea judecății. Iar învățământul religiei l-au adaptat înțelegerii elevilor¹⁾.

Încă dela înființarea regimentului I de graniță românesc, pe lângă fiecare companie se deschide o școală (trivială) *centrală*, pe care o frecventau copiii grănicerilor din localitate și din satele din jur. Astfel iau ființă: școala din *Orlat* în care în primele două clase învățământul se făcea în limba română, iar în restul claselor, numai în limba germană. În ea învățau nu numai fiii grănicerilor, ci tineri din întreagă *Mărginimea, Țara Oltului și a Hațegului*²⁾; *Voila*, sediul companiei a 9-a; *Racovița* (comp. 7-a), *Viștea de jos* (comp. 8-a), *Mărgineni* (comp. 10-a), *Ohaba* (comp. 11 a), *Vaida Rece, Jina, Cugir, Hațeg, Lisa, Veștem, Șinca Veche și Tohanul Vechiu*³⁾, în care găsim școală încă la 1731.

Toate erau școli bune și vestite, dar între ele locul de frunte îl deținea *Ohaba, Năsăudul, Orlatul, Hațegul, Jina și Veștemul*⁴⁾, deși un raport al comandai militare din Sibiu făcut la 1777 semnat de baronul Cristian Rall și Gottfried⁵⁾ nu prea e măgulitor pentru situația școalelor de pe teritoriul acestui regiment. Ni se dau numele câtorva comune însoțite de puține date: *Orlatul* — încă n'avea școală normală — dascăl nemțesc, Ion Ignat, 20 copii, 3 știu celi și scrie și românește; *Veștem* (dasc. rom. D-tru Popovici), *Jina* (dasc. nemț. Iosel Schaffner), *Racovița* (dasc. rom. Vasile Pop), *Lisa*, (inv. preotul unit. fără plată), *Șinca* (dasc. rom. Ioan Nemeș), *Hațeg* (șc. nemț. dasc. P. Drodowsky; șc. rom., Iacob Popa), *Cugir* (dasc. rom. Elia

¹⁾ P. Pipoș, *Istoria Pedagogiei*, Arad, 1892, p. 337.

²⁾ R. Simu, *Monografia comunei Orlat*, Sibiu, 1895, p. 14—18.

³⁾ N. Drăgan și V. Șotropa, *o. c.*, p. 4.

⁴⁾ I. Lupaș, *Ist. bis. a Rom. ardeleni*, p. 160.

⁵⁾ Publicat de Gh. Barițiu în *Transilvania*, 1895, Nr. 9—10.

Muntean). Până la deschiderea școlii normale din Orlat, cei doi raportori opinează pentru trimiterea elevilor mai buni la cea din Năsăud sau la cea germană din Sibiu, pentru a deveni buni subofițeri și instructori ai regimentului.

Mulți învățători și cantori dela sfârșitul veacului al XVIII-lea și începutul celui de al XIX-lea, au rămas numai cu cunoștințele căpătate în aceste școli.

Să nu se creadă că pentru românii grăniceri viața era un rai. Veșnic pe drumuri, purtați, după nevoie, în lung și în largul imperiului, la „forșponturi” și „zile de plaiu”, gospodăriile lor rămase în sarcina femeilor, nu prezentau aspectul unei vieți mai bune.

Mulți dintre ei, sătui de disciplina aspră militară în care bătaia și arestul era un lucru de toate zilele, încercau să se mute sau cel puțin copiii să și-i scutească de suferințe trimițându-i la celelalte școli. Lucrul era, se vede, frecvent, din moment ce episcopul Ghedeon Nichitici — natural, va fi avut și el un ordin de sus — e silit să anunțe pe protopopi ca și aceștia la rândul lor s'o spună preoților și dascălilor, ca să știe că: „pe fiii de grăniceri nici în slujbă nici la școală a să primi fără căpătata slobozenie a reghementurilor să nu îndrăznească”¹⁾.

Școlile grănicerești prin metodele și sistemele lor de educație aspră, severă, au dat oameni echilibrați, pozitivi și de mare voință. Mărturie e șirul lung de căprari și sergenți, singurele grade până la care li se admitea să ajungă grănicerii români la început, oameni inteligenți, instructori adevărați, cucerind prin destoinicia lor inimile unor ofițeri germani, cehi sau poloni, pretențioși și mofturoși. În primii ani mai puțin, apoi tot mai mult, școala Năsăudului atrage o mulțime de tineri din comitatele din jur: Solnoc, Dobâca, Bistrița, Cluj, Turda, Mureș, Chioar, Maramureș și Bucovina, ba vin și tineri de alte naționalități²⁾.

La 1778 învățător al celor două clase era ieromonahul

¹⁾ I. M. Neda în „Țara Bârsei”, An. X. Iulie—Decembrie.

²⁾ N. Drăgan și V. Șotropa, o. c., p. 17.

Ieronim Kalnochî dela Blaj, care îndeplinea și funcțiunea de vicar. Iar înaintea lui întâlnim pe Leopoldus Pabel „Iudimagister schola normalis" (1771). Sub urmașul său, Ion Para, la 1786, a fost eliminată limba latină, constatându-se slabele progrese în învățarea ei.

Prin 1780, Iosif al II-lea, înțelegând necesitatea de a se deschide un institut pentru educarea, în spirit ostășesc, a viitorilor soldați grăniceri, dădu ajutor pentru clădirea unui edificiu ca institut militar (1783) în care instalează și școala normală, ridicată în 1785 la trei clase¹⁾ numind-o „Școală normală capitală" („Normal Hauptschule"); a cărui conducere i-o încredință unui ofițer, Iosephus Schweitzer.

Un ecou al vremii, o oglindă, se poate spune, despre școala normală din Orlat, e încreștarea pe care o face „Siebenbürgen Zeitung" (Maiu 1786), cu prilejul vizitei colonelului Gray, comandantul șef al regimentelor de Est grănicerești. Distinsul oaspe a rămas foarte mulțumit de răspunsurile pe care i le-au dat puii de români în limba lui Goethe. Nota mai spune că Gray a făcut un gest generos, cinstind elevii, pe cei mai mari cu câte un „sflanț" iar pe cei mici cu câte o „groșiță"²⁾.

Același ziar și în același an, vorbește cu laudă despre școala (normală) grănicerească din Năsăud, care la 1 Noemvrie 1784 număra peste 50 de elevi și se ridicase la 3 clase, având ca învățători la clasa I pe Anton Dumitraș, la a II-a pe Pavel, iar la a III pe Scheidel; ca director funcționa Gh. Cuteanu³⁾.

Pentru școala dela Năsăud are cuvinte elogioase chiar și presa din capitala imperiului. Astfel „Nova Viennensia" în numărul său din 13 Noemvrie 1789 scrie că „subofițerii acestui regiment (năsăudean) știu vorbi, citi și scrie nemțește atât de bine încât abia e de crezut că sunt Români". Cuvinte care puteau să încante pe „cătanele negre" din Țara Năsăudului.

¹⁾ I. Enzbergio, *Poentation de secunda Legione Valahica, Magno Varadini*, 1830, p. 46.

²⁾ I. Lupaș, *Contribuție la Istoria țiaristiceii ardeleni*, p. 6.

³⁾ *Ibidem*.

Școala „normalicească“ din Făgăraș

La Făgăraș, în trecut ținta de atac a calvinilor, acum a uniților, întâlnim numele unui învățător, Andrei Șovăilovici, fost cândva Șovăilă, care la 1761 semna niște rânduri pe marginea luptelor confesionale dintre românii făgărășeni într'o latinească proprie: „nobilis in persona, rusticus in natura"¹⁾ și în alt loc, tot atunci, „boer de mărgineni și dascăl școlii normalicești a neguțătorilor neuniți din Făgăraș"²⁾. Multă vreme a dascălit acest Șovăilă, căci la 2 Noembrie 1796, în fața lui Radu Tempea, directorul școalelor naționale neunite, se încheie un contract între biserică, reprezentată prin învățatul protopop, Gh. Petrașcu și învățătorii: Andrei Șovăilovici și Ioan Fogarași³⁾: „dascălul Andrei să țină strana bisericii cea dreaptă la cântare, iar Ioan Fogarași de a stânga; Andrei va avea 25 zloți pe an, dascălul Fogarași are a-și lua simbrie dela toată casa pe an câte șase creițari, ne având drept a să amesteca dascălul Andrei ceva la lucrul acesta"⁴⁾. Protopopul avea un fecior cu acelaș nume, dascăl la școala din Chivărarium, o suburbie a Făgărașului. „Fusese crescut mai mult la curtea lui Constantin Brâncoveanu, unde a căpătat o educație aleasă. Știa latinește, italieneste, grecește și puțin nemțește"⁵⁾. L-a adus tatăl său cu sila din „Țară“ și l-a pus dascăl în Făgăraș să-l aibă sprijin la bătrânețe. Parohienii încercară o manevră pentru înlăturarea dascălului Șovăilovici, care era bătrân și despre care credeau că nu se va apăra, spre a pune pe un altul, tânăr, în locul lui, poate chiar pe Gh. Petrașcu, fiul protopopului. Dar dascălul plânse, se sbătu, țipă așa de tare, încât îl auzi Radu Tempea—directorul, care-i scrie protopopului Petrașcu în termeni aspri,

¹⁾ Valer Literat în „*Transilvania*“, 1942. Nr. 12.

²⁾ N. Aron, *Monografia bis. și șc. din Făgăraș*, p. 257.

³⁾ Era și un bun versificator. Vezi Valer Literat, „*Țara Oltului*“, p. 29.

⁴⁾ N. Iorga, *Scrisori și inscripții ardeleni și maramureșene*, I, p. 193.

⁵⁾ N. Aron, o. c., p. 8. Probabil la curtea prințului Gh. Brâncoveanu, căci la a lui Constantin, pare neverosimil.

prevenindu-l că nu va părtini pe nimeni, ci va servi numai adevărul, ne întărind vreo „nedireptate”:

„35 de ani sânt de când dascălu Andrei slujește pravoslavnicii biserici a Făgărașului; silința cu cântarea la biserică, strădania și nevoița pentru învățatura pruncilor, totdeauna o au avut cu cuviința și dreptate”; apreciindu-i, deci, meritele, „tot creștinul pravoslavnic, care va avea o fărâmă de pravoslavie, adevăr și dreptate”, va cugeta „că nu iaste cu dreptate a scoate din pânea cea de toate zilele, sau mai bine să-i zic, a-i răpi hrana vieții sale unui om bătrân ajuns întru slăbiciuni” care a slujit sfintei biserici 35 de ani, „scoțând din strădania învățaturii sale și din râvna cătră pravoslavie, cu răvârsarea învățaturii pre dieci și la treapta dascălii și la treapta preoșit”. In continuare, il roagă „să desrădăcineze această nedireptate”, printr'o cercetare la fața locului, întrebându i — cu duhul blândețelor — „din ce pricină nu pohtesc pre dascălu Andrei”? Să-i povățuiască a se lăsa de „răsvrătire”, altfel ii va denunța (el, Radu Tempea) „Inaltului Krăescu Guberniu” și „cea mai de pe urmă va fi mai rea, decât cea dintâi”. Iar celor care ar fi zicând că nici vlădica și nici el „n'au a le porunci”, le răspunde că precum „vlădica in lucrurile din afară care nu sunt bisericesti, și directorul in lucrurile care nu sunt școlărești” n'au dreptul a se amesteca, așa și „Dumnealor in cele bisericesti și școlărești, n'au dreptul a se amesteca”. Apoi, pentru a-și defini poziția morală și oficială, scrie: „Eu nedireptate nici într'un chip până la moarte nu voi face, având suilet și temându-mă de Dumnezeu. Pre dascălul cel tânăr să-l scoți din strana cea dreaptă, fiindcă și dascăl și cântăreț imi iaste mie dat, dela In. K. Gubernium putere a pune. Și de să va amesteca cineva in lucrurile mele fără de știrea mea, să amestecă unde nu i să cade și imi micșorează haracteriu diregătoriei mele”⁶⁾.

⁶⁾ I. Lupaș, *Ordinul Directorului școlar Radu Tempea cătră protopopol Făgărașului să primească din nou in slujbă pe Andrei care a servit 35 de ani ca dascăl in Anuarul Institutului de Istorie Națională, 1936—1938, p. 700—701.*

Una asemănătoare pățise și celalalt dascăl, Fogarași: un „Lachie a dumneaei jupânesei Mariuța Lachioai au luat icoana Nașterii din besearcă și au apucat înaintea mea cu Nașterea de au umblat și me-au luat câștigul meu și cinstea mea me-au stricat-o de care eu nu știu să fie aici dascăl afară de mine și afară de Simion”¹⁾.

Aici la Făgăraș, episcopul unit, Grigore Maior, îndată după instalarea sa își puse gândul să întemeieze o școală superioară, un gimnaziu, pentru care cere la 1774 împărătesei Maria Teresia un fond din care să plătească doi dascăli²⁾ (magistri) la această școală.

Împărăteasa, care i dăduse cadou toate dubletele bibliotecii sale — aflătoare astăzi în Biblioteca Centrală din Blaj — se pare că i-a acceptat cererea și i răspunsese, întrebându-l dacă are personal didactic corespunzător și materialele necesare pentru învățământ; dacă n'ar fi mai bine să așeze o astfel de școală mai spre mijlocul țării și, în sfârșit, să-i trimită un plan amănunțit despre posibilitățile ei de existență. Maior îi răspunde că are personal didactic suficient, rechizitele și alte materiale de lipsă, le va completa în curând. Și, ca o caldă pledoarie, episcopul, pentru a isbuti, spune că Făgărașul e cel mai potrivit loc pentru astfel de școală. Dovadă, „școala abia înființată, e frecventată și de fiii neuniților”. Inzestrată, subvenționată și bine pusă la punct, această școală va închide calea tinerimii române de a merge la învățătură în Țara Românească, de unde se reintorc de obicei preoți și învățători cu puternice idei „schismatice”. Planul lui Grigorie Maior a fost zădărnicit de Sași, cari recomandă factorilor hotărâtori pentru acest scop școala din Cluj³⁾.

Din cele de mai sus, rezultă că după 1750 funcționa în Făgăraș o „școală normalicească” despre care nu avem până acum decât puține date. După cuvintele lui Maior, că această școală

¹⁾ N. Iorga, *l. c.*: acest Simion nu e altul decât Simion Jinaru.

²⁾ Cei doi dascăli vor fi fost: Toni Nedelcu și Gh. Petrașcu. Șovăilovic și Fogarași erau la „Școala normalicească a neguțătorilor neuniți”.

³⁾ Șt. Meteș în *Transilvania*, 1929, Nr. 6.

era frecventată și de neuniți, dă de bănuit că era o *școală nou înființată* de Maior, pe care intenționa să o transforme în gimnaziu pentru Românii din Țara Oltului. Paralel cu această școală, a cărei viață n'a fost mai lungă decât timpul de păstorie al lui Maior, altfel am fi avut mai multe știri despre ea, funcționa „școala normalicească a neguțătorilor neuniți”. Aceasta trebuie să fi existat și înainte de 1750. La 1761 era în slujba ei Andrei Șovăilovici, căci în plângerea pe care i-o adresează lui Radu Tempea în legătură cu scoaterea lui din post amintește de 35 de ani de activitate. Contemporan cu el, pe la 1762, e amintit Bucur dascălul, tot la școala de pe lângă biserica ortodoxă¹⁾. Mai târziu, prin 1779—1780, i se alătură, muncind cu cu aceeași râvnă, Ion Fogarași. Ei doi erau conducătorii unei școli din care au ieșit preoți și învățători buni, ca acel sârguincios copist al unei „Alexandrii” (1795), Gh. Comșa, din Galații Făgărașului²⁾. Școala se bucura de un nume frumos, având tot timpul dascăli și conducători capabili și harnici. O mărturie contemporană spune că „unii preoți și protopopi se bucurau de mai multă considerație decât alții; între cei din prima categorie intrau absolvenții școlii acesteia „normalicească”. Bătrânul protopop Bucur din ținutul Făgărașului, care-și făcuse studiile la „școala normalicească” din Făgăraș, murind la 1790, s'a intristat și a plâns *tot* norodul după el, căci era învățat și bun om³⁾.

Școala a continuat și în veacul următor, până când s'a deschis seminarul *Andreian* din Sibiu. Alături de această școală, a instăriților „greci făgărășeni” ortodoxi, funcționa și una pe lângă biserica brâncovenească a uniților. În conștiința lui Rednic din 1765, e amintit ca dascăl al ei, un oarecare Toma Brașoveanu, căruia i urmă polonul Nic. Bodrogeközy, apoi marele cântăreț bisericesc, Adam Cațavei.

¹⁾ Valer Literat, *Făgărașul și Țara Făgărașului*, Făgăraș, 1943, p. 31.

²⁾ N. Iorga, *o. c.*, p. 214.

³⁾ Econom D. Furtună, *o. c.*, p. 132.

Școala din Brașov într'o nouă fază. Trei dascăli, vestiți scriitori: Radu Duma, Dimitrie Eustatievici și Radu Tempea

Vecin cu Făgărașul, însă cu un trecut mai lung și mai bogat, cu organizație școlară mai veche, e Brașovul. La 14 Mai 1742, când muri popa Radu Tempea II, dascăl al școalei din Brașov era fiul său Radu Tempea al III-lea, care îi întregea „*Cronica Bisearecii din Șchei*” cu câteva notițe finale¹⁾. D. Aurel A. Mureșanu²⁾, vorbește de Radu Duma, învățatul dascăl care ținea o „*Cronologie*” la anul 1759.

Că s'ar fi scris o asemenea „*Cronologie*”, e posibil, dar ca să o fi scris Radu Duma, nu. Întâi, că la această dată (1759) Radu Duma, care era fiul popii Dumitru Duma³⁾, care a trăit între 1725—1767, era prea tânăr ca să o scrie; al doilea, în acel an, dascăl al școalei din Șchei era Ion Duma⁴⁾ pe care mulți îl iau ca fiu al lui Radu Duma, scriitorul și dascălul⁵⁾; și al treilea e, că la această dată funcționa ca dascăl mai mic *Radu sin Radu Tempea*, tatăl gramaticului.

E suficient dovedită⁶⁾ netemeinicia acestor păreri. Dar Ion dascălul e fiul unui Radu Duma *namesnicul*, gocimanul, „care alături de Radu Tempea Cronicarul, Pătru și Radu Pădure, gocimani, era delegat între reprezentanții bisericii din Brașov la instalarea episcopului unit Ion Giurgiu Pataki la Făgăraș (1723)⁷⁾. În 1735 îl găsim figurând între „răufăcători” (malevoli), în niște scripte din archiva orașului Brașov⁸⁾. Nu răufăcător în

¹⁾ N. Iorga, *Istoria literaturii române în secolul XVIII*, II, p. 157.

²⁾ A. A. Mureșanu în *Anuarul Institutului de Istorie Națională*, V, p. 213.

³⁾ Al. Lapedatu, *Doi cărturari brașoveni în secolul al XVIII-lea*, București, 1915, p. 3.

⁴⁾ Andrei Barseanu, *Istoria șc. centr. din Brașov*, București, 1902, p. 15.

⁵⁾ N. Iorga, *Istoria literaturii române în secolul XVIII*, II, p. 234; *Istoria Bisericii Române*, II, p. 209; D. Furtună în *Revista Istorică*, 1915, Noemvrie.

⁶⁾ Al. Lapedatu, *Doi cărturari brașoveni în sec. XVIII*, București, 1915, p. 3.

⁷⁾ Dr. Aug. Bunea, *Episcopii P. P. Aron și Dionisie Novacovici*, p. 53.

⁸⁾ Candid C. Mușlea, *O dinastie de preoți: Familia Radu Tempea*, Brașov, 1939, p. 23.

sensul de azi, ci un îndrăzneț opozant al Sașilor și al Magistratului. Între Români din Șchei, el era un fruntaș, căci cu un an mai târziu călătorea împreună cu Eustatie Vasilievici, protopopul Brașovului, tatăl lui Dimitrie Eustatievici, și cu juratul Gh. Hârs, la Carloviț ca să ceară mitropolitului sârbesc, Vi-chentie Ioanovici, sprijin pentru biserică¹⁾.

S'ar putea admite mai repede paternitatea acestei *Cronologii* unuia dintre cei doi dascăli cari funcționau la școala din Brașov în 1759: diaconului *Radu* Tempea ori lui Ioan Duma, despre care aflăm în „Catastiful pentru rânduiala dascălilor”²⁾, că i se plătea „pe an 120 lei în patru rate, care câți copii vor veni să învețe cântări, să se tocmească cu părinții lor, și precum vor putea așeza, să și ia plata dascălul de cântări cel mai sus numit, dela părinții lor”. Însă e puțin probabil a fi a celui dintâi, fiindcă Radu Tempea acesta e o figură prea ștearsă, iar în unul dintre cele mai bune studii asupra Tempeștilor³⁾, nu i se atribue nici o lucrare. Cât privește contribuția lui Ioan Duma, ea a fost cercetată destul de amănunțit⁴⁾.

Datorită avântului pe care îl ia instrucțiunea tineretului în tot imperiul, — în urma îndemnurilor împărătești ale Mariei Teresia și ale fiului ei, Iosif — și Români din Șchei Brașovului se simt obligați și mai legați de școală, manifestând un mai viu interes pentru ea. Clădirea, cu vechimea pe care i-o știm, era nepotrivită pentru numărul mare de elevi și pentru necesitățile actuale ale învățământului. De aceea, în 1760 cer Magistratului aprobarea pentru a li se permite să-și clădească un nou local de școală. Însă Sașii, care numai progresul neamului românesc și al comunității românești din Brașov nu-l do-reau, îi refuzară.

Apelără la împărăteasă, care printr'un rescript din 13

¹⁾ I. Lupaș, *Istoria bisericească a Românilor ardeleni*, p. 117.

²⁾ A. Bărseanu, *o. c.*, anexa 10.

³⁾ C. C. Mușlea, *O dinastie de profeți: Familia Radu Tempea*, Brașov, 1939.

⁴⁾ Al. Lapedatu, *Doi cărturari brașoveni*.

Aprilie 1761 dispune ca Românii din Șchei să nu mai fie împiedecați în cele ce și-au propus să facă¹⁾.

Tot în anul acesta, conducătorii bisericii, în sarcina cărora era și școala, angajaseră ca adjunct sau „jumătate de dascăl” și pe „Radu Tempea sin Radu Tempea”, diaconul despre care a mai fost vorba, așezându-l²⁾ la aceeași școală cu dascălul Ioan Duma. Alături de școala românească, sub acelaș acoperiș, își aveau și grecii companiști o școală a lor condusă de dascălul Gh. Kafes. Și avea un rost. Patronii ei erau oameni de afaceri, mari comercianți, singurii care făceau negoț și căraușii în Orientul apropiat. Nevoia de a cunoaște greceasca o simțiră și Românii, căci începură și ei, pe urmele Grecilor, a străbate orașele și porturile dunărene și ale Mării Egee. Deși pe lângă Ioan dascălul Duma și Radu sin Radu Tempea mai aveau un dascăl, pe diaconul Gheorghe Duma, probabil vr'un frate al lui Ioan, totuși eforia școlii ia dispozițiune să se aducă un „dascăl procopsit la învățătură *elină* și *latină*, de se va pute ca să fie de învățător copiilor”. Așa fu adus în 1768 dascălul grec Ianache, care pe lângă cei 27 copii ai grecilor mai avea și români, după o însemnare de scoaterea banilor din 1777, se pare că avea chiar mulți, cu toate că nu-i învăța o boabă din latină; abia octoihul, psaltirea și gramatica în limba grecească, deși acum — după 1772 — școala românească din Șchei avea ca dascăl pe luminatul și harnicul cărturar brașovean, *Radu Duma* (1772—1790), care ne având noroc în căsătorie, murindu-i soția, a rămas dascăl și cântăreț la „această biserică, fiind foarte cuvios și vrednic, multe cărți au talmăcit și le-au scris: letinești, grecești și sârbești socotind fieștecine din cei cu pricepere că mare dar are dela Dumnezeu”, cum grăește zapisul

¹⁾ A. Bărseanu, *o. c.*, p. 7.

²⁾ „Adeverez că m'au așezat dumnealor întâi jumătate de dascăl și să aib a lua dela toți copiii pe care-i învățăm cu dascălul Ion, a treia parte din venitul dascălului eu cu Gh. Kafes (inv. de l. greacă) să luăm un ban, iar diac. *Gheorghe Dasc.* (Duma) să ia doi bani”. Făgăduiește apoi că se va feri de beție, de adunări de oameni necuvioși, etc. „și mă supui dascălului Ion puind sârguință pentru copii”, etc. (A. Bărseanu, *o. c.*, anexa 10).

de legătură¹⁾ și cum scrie și el la 1789 în prologul la „*Preoșta sau îndreptarea preoștilor*“, tradusă din limba slavonă după patriarhul Calinic al Constantinopolului și tipărită la Sibiu prin grija editorială a vicarului Ion Popovici de Hondol²⁾: „Văzând liniștea patriei bucuria care înflorește ca un crin binemirezmit întru *luminarea limbii românești cu tot fealiul de școale normalicești*, acum în zilele preasfințitului monarhului și împăratului nostru Iosifu al doilea“, a găsit potrivit și de lipsă a tipări cartea și în același an „Catechismul român-german“ pentru pruncii neuniți³⁾).

În 1787, la stăruințele guvernului ardelean și ale episcopului Ghedeon Nichitici, dar mai mult la ale lui Dimitrie Eustatievici, primul director al școalelor române ortodoxe din Transilvania, el însuși fost învățător—profesor de gramatică la școala din Schei⁴⁾, îndată după întoarcerea sa din Rusia (1753) cu atestat în regulă⁵⁾, euforia își luă obligațiunea să deschidă o *școală capitală* cu trei clase și să suporte cheltuelile de întreținere (1788). Însă proiectata școală normală capitală („*Walachische Normal-Hauptschule*“) creată în spirit laic după sistemul școalelor din imperiu, care nu urmărea decât transformarea celei vechi existente într-una mai apropiată de viață și de nevoile ei, mergea cam greu. Eustatievici, în fond, nu ceruse Brașovenilor decât să-și deschidă mai larg baierile pungii pentru a da

¹⁾ „1776 Ian. 1-a Brașov. Să se știe că m'am așezat eu cu obștea ca să învăț căli copii vor veni la școală într'un an și pre cei ce pot plăti și pre cei ce nu pot“. Se obliga a se supune tuturor ordinilor venite dela Magistratul orașului; a purta „protocolul“ lor (corespondența cu ei). Se leagă că orice taină va auzi dela c. preoți și dela obște, n'o s'o descopere nimănu. Plata: 200 fl. ungurești. Examine cu copiii va da din 3 în 3 luni în fața obștei (A. Bârseanu, o. c., Anexa 15).

²⁾ Andrei Șaguna, *Istoria bisericii ortodoxe răsăritene universale*, II, p. 189; N. Iorga, *Ist. lit. rom. sec. XVIII*, II, p. 324 și Gh. Ciuhandu în „*Revista Teologică*“, An. XXI, p. 5. Dar I. Bianu, N. Hodoș, *B. r. v.*, II, p. 499—500 și Candid C. Mușlea, „*Gh. Haines*“, Brașov, 1934, p. 32, o atribue lui Gh. Haines.

³⁾ N. Iorga, o. c., p. 324.

⁴⁾ *Ibidem*, p. 272.

⁵⁾ A. Bârseanu, o. c., p. 9.

tinerimii o creștere și o instrucțiune mai bună. Dar ei se făceau a nu-l înțelege; ceea ce era mai ușor decât a spune că nu vreau. Insufletitul director și coleg de străduințe cu Șincal, fu silit, la 1789, să-i scrie cumnatului său, Ioan Moarcăș, casierul și inspectorul școlii, să cheme înaintea protopopului și a frunțașilor bisericii pe aceia care nu vor să-și achite repartiția la care se obligaseră: „dacă nu vor vré, poți să le spui că prin cinstitul Maghistrat trebuie aceasta să se scoată și *mte îml cade cu rușine să arăt pe patrioții mei că așa de slabi paroliști sunt*”¹⁾.

Dar în acești ani de libertate a națiunilor, în care orice cetățean al împierului a simțit o ușurare, obștea românească din Brașov nu se mai lăsă impresionată de apelurile stăruitoare și uneori mai aspre ale lui Dimitrie Eustatievici pentru a-și asuma răspunderea unor obligațiuni financiare, căci curatorii bisericii se plâng Magistratului orașenesc la 1792, că nu pot scoate dela oameni leafa dascălilor în suma de 200 fl., iar dascălii văzând nepăsarea comunității pentru soarta lor, ignorară îndatoririle față de școală, văzându și fiecare de necazuri.

În 1796 moare Eustatievici²⁾. Locul i-l ia un alt brașovean, tot un fost dascăl al școlii din Șchei³⁾, Radu Tempea, care la 1788, în treapta de diacon, ținea și cheile bisericii în școala lui⁴⁾, iar în 1786 semna „didascalos Radu”⁵⁾. Era un bărbat inteligent, cu un debit de muncă egal cu al înaintașului său, dar mai orgolios și mai strâmt la suflet decât acesta. A făcut studii la Buda, după ce termină gimnaziul săsesc din loc, cu ajutor dela biserica din Șchei, 100 fl. anual, dați la stăruința lui Nichitici și Dimitrie Eustatievici.

Tempea, într'una din inspecțiile sale făcută școlii din Brașov, găsește „clasele pustii și fără dascăli” (1798). El fusese martor sbaterilor lui Eustatievici, cunoștea destul de bine situația școlii de aici. Pentru a pune ordine, așa cum voise și

¹⁾ *Ibidem*, p. 10—11.

²⁾ N. Aron, o. c., p. 54.

³⁾ Dr. St. Stinghe, *Documente*, II, p. 5.

⁴⁾ C. C. Mușlea; o. c., p. 49.

⁵⁾ St. Stinghe, o. c., p. 7.

înaintașul său, adecă a asigura bieților dascăli nenorocitul salar pentru a nu mai fi lăsați la voia întâmplării, cât și un edificiu corespunzător, proiectat cu douăzeci și ceva de ani înainte, ceru ajutor guvernului transilvan din casa alodială (casieria orașului) a Brașovului. Până va veni răspunsul, așa de puțin probabil, reprezentanții bisericii Sf. Nicolae cer, pentru susținerea școlii, moara din „Unghiul bisericii”, precum și o livadă, arătând că acea moară ar fi fost odinioară proprietatea bisericii. În răspunsul său către guvernul transilvan la petiția lui Tempea, Magistratul Brașovului spune, la 1799, că nu este lipsă a se da niciun ajutor din cassa orașului pe seama școlii românești, deoarece biserica din „Bolgarsechia” (Șchei) are destulă avere și și-ar putea susține școala sa foarte bine, dacă nu s’ar risipi banii pe alte lucruri; că *nu este nevoie de școală nouă românească*, intru cât copiii Românilor pot învăța foarte bine și pe *la alte școli normale*, cum e cea catolică, ori gimnaziul săsesc din loc, în care au învățat mulți fii de români, ba chiar directorul școlilor (R. Tempea) și că copiilor de români le-ar rămâne timp liber destul ca să învețe și în românește scrisul și cititul, „de oarece cunoscut lucru este că învățământul în această limbă nu se poate extinde mai departe și într’ânsa nici nu sunt scrieri științifice și nici nu se întrebuintează în țările cesaro-regești ca limbă de afaceri”; că moara cerută e o veche proprietate a orașului și că, în sfârșit, *Românii nu se pot bucura de averile publice, de oarece nu sunt națiune „receptă”, ci numai „tolerată”*¹⁾.

Idealul lui Radu Tempea și al răposatului Eustatievici, de a vedea funcționând școala normală plănuită în 1778, abea se putu realiza în 1804, când în urma unui călduros apel adresat tot de el preoților și fruntașilor bisericii din Șchei, aceștia au oarecari muștrări de conștiință pentru halul în care ajunsese școala și și iau angajamentul solemn, în fața directorului, de a înființa, cu orice preț, școala capitală (normală) cu trei clase, în care „pe lângă rânduile și știutele învățături, să se

¹⁾ A. Bârseanu, o. c., p. 12.

mai învețe: limba nemțească, ungurească și grecească". Tot atunci se hotări înființarea unei școli triviale (primare) în Tocile (suburbii). Pentru cele trei clase angajară ca „dascăl mare, carele va învăța gramatică pe prunci, ungurește și nemțește, pe lângă acestea și alte trebuincioase științe frumoase", pe Ion Barac, scriitorul poporan, autorul lui „Arghir și Elena" (1801), cu care îl va cuceri pe directorul Tempea pentru a-l aduce din Avrig la Brașov cu o leafă de 200 fl. pe an, căsătorindu-l cu una din fetele lui; al doilea dascăl „carele va învăța pe prunci învățătura credinței, temeiurile cele dântăi a limbii nemțești și ungurești, *învățătura năravurilor cele bune* și alte trebuincioase la al doilea clas învățături", e Mihăilă Munteanu din Sibiu, fost ascultător al cursurilor lui Eustatievici, cu 150 fl. pe pe an; al treilea, „care va învăța pe cunoscătorii de slove (incepătorii), pre slovenitori, pre cetitori: românește, grecește, nemțește și ungurește, împreună și a scrie și temeiurile cele dântăi ale aritmeticei, cântările bisericesti și altele la întâiul clas trebuincioase științe", pe Zaharia Duma, fiul răposatului (1802) paroh Gheorghe Duma, cu 140 fl. anual, iar la școala din Tocile, pe Nicolae Grid¹⁾, fiul preotului Dimitrie Grid, văr cu fostul director Dimitrie Eustatievici.

Deși chibzuite și puse la punct, totuși lucrurile iar n'au mers bine, din acelaș motiv: *banul*; nu s'au putut acoperi plățile dascălilor. Insuși Ion Barac e silit ca, *pe lângă dăscălie*, să se angajeze tâlmăciu, translator, „logofăt", la Magistratul orașenesc (Aug. 1805), ca să-și poată asigura existență. Gestul lui dă un indiciu asupra situației celorlalți.

La început, legate de Brașov, apoi tot mai independente deveniră școalele românești din Țara Bârsei. Dacă Tohanul Vechiu avea școală pe la 1731, iar la 1790 aceasta funcționând în clădire proprie, nu încapă îndoială că și celelalte sate mari din această regiune vor fi avut asemenea școale cu dascăli aleși din vatra satului, dintre țărani mai răsăriți.

Pe vremea împărătesei Maria Teresia erau vestite școa-

¹⁾ Andrei Bârseanu, o. c., p. 13.

lele din Bran-Centru, în care își da silința întru ale dascăliei diacul Monea; un „Adam dascălul ot Bran” semna la 1755 frumoase rânduri, adevărate creațiuni de stil, despre schimbarea vremii¹⁾; la Zărnești, un dascăl, Georgie Mitoc, instruia, prin 1768—1774, vreo 50 „studenți” pe care-i învăța „rudimentum catechismus et arithmetica”; între cei 50 găsidu-se și viitorul protopop prim al Zărneștilor și al treilea al Brașovului, Bratu Baiul²⁾; Satulung, Săcele, Cristian, Ghimbav, Dârste și Sânpetru, aveau școli cu un număr mare de elevi spre sfârșitul veacului al XVIII-lea; ceea ce dă dreptul să se creadă că vechimea lor se razimă cel puțin pe anii de domnie ai împărătesei Maria Teresia. Și în satele mărunte se întâlnesc nume de dascăli pe timpul acesta (1760—1790). Așa, în Vlădeni, prin 1778, învățământul se ținea într’o casă țărănească, având ca învățător pe un grec, care învăța pe copii răgăciunile și cântările în grecește. Cei ce doreau a merge mai departe, se înscriau în școlile grănicerești centrale, căci în aceasta se învăța și limba maghiară, fără de care nu se putea ocupa nici o funcțiune la stat³⁾.

Deși rescriptele împărătești ale Mariei Teresia și ale fiului ei, Iosif al II-lea, privitoare la organizarea și funcționarea școlilor, dădeau câteva privilegii slujitorilor acestora, între care și scutirea de robot, de zile de lucru la domni, la proprietarii de pământ, aceștia nu țineau cont de ele. La 1796 proprietarul castelului Bran pretinde muncă cu brațele tuturor locuitorilor din satele de pe teritoriul moșiilor lui. Între ei sunt mulți învățători. Aceștia invoacă ordinele împărătești. Groful le răspunde că sunt oameni fără școală: „orice țăran care se duce la protopopul lor, se întoarce acasă dascăl”. Nu le recunoaște această calitate și spune că sunt pline satele de dascăli de

¹⁾ C. C. Mușlea, *Biserica sf. Nicolae din Șcheii Brașovului*, p. 226.

²⁾ C. C. Mușlea, *Protopopul Bratu Baiul*, Brașov, 1936, p. 9.

³⁾ Gh. Tulbure, *Mitropolitul Andrei Șaguna*, Sibiu, 1938, p. 237; Cf. Al-Florea în „*Gazeta Transilvaniei*”, 30 Ian. 1943; Iacob Zorca, *Monografia com. Vlădeni*, Sibiu, 1896, p. 69.

ăștia. Ei apelează la sprijinul protopopului Bratu Baiul, care, adresându-se Magistratului, i se răspunde că nu sunt scutiți decât cei care funcționează în școalele publice¹⁾.

Școala grănicerească din Hațeg și celelalte din ținut

Prin trecerea Transilvaniei în 1693 la Casa de Austria, catolicismul, reinviorat, se pregătește să ia locul calvinismului. Împărații, inconjurați numai de iezuiți, devin fanatici apărători ai acestuia. Un caz eclatant e însăși Hațegul. În 11 Februarie 1695 împăratul Leopold I improprietărește biserica romano-catolică cu bunurile (proprietățile) „Torniane”, luate dela reformați. Pe urma acestei îmbogățiri, în grabă, călugării catolici clădesc, pe una din grădinile din centrul orașului expropriate dela calvini, o capelă, iar alături de ea și o școală²⁾. E cea dintâi școală romano-catolică în acest orașel. Despre vreo instituție românească analoagă, nici vorbă până la 1735. Puținii dintre români, pe care nu i-a înghițit calvinismul, își vor fi dat acum copiii la școala romano-catolică; lucrul acesta îl făceau românii și în alte părți. Forme de viață școlară românească *regulată*, aici, le avem la 1777 când, într'un raport din 20 Mai al regimentului I de graniță, se laudă foarte între altele *școala calvină* din Hațeg, școala calvină din Râul Alb, unde grănicerii români aveau școala comună cu a calvinilor. Tot în acest raport se amintește de școala dela Hațeg (româno-germană) a lui Peter Dodrowsky și Iacob Pop; a ultimului era frecventată de 30 de elevi dintre care numai 12 știau scrie românește bineșor. Nu peste mult școala nemțească deveni foarte cercetată. Mai ales pe timpul când în fruntea ei era destoinicul învățător Hugo Hammerle (1776—1789). Veneau tineri români din Deva, Huniedoara, Orăștie și jur, ca să se deprindă în vorbire și scriere nemțească, muncă pe care o vor continua în școala din Orlat,

¹⁾ C. C. Mușlea, *o. c.*, 30—31.

²⁾ Paul Oltean, *Schița monografică a Hațegului în „Transilvania”, 1892, p. 229, seq.*

cei dornici a deveni instructori sau dascăli pentru școlile grănicerești, în care era o condiție cunoașterea limbii germane.

Mai funcționa, fiind cercetală de mulți români, prin 1795, școala romano-catolică în care învăța și un dascăl român cu numele Mihail Farcaș¹⁾. Pe aceasta o ceruse episcopul Bob, la 1810, pentru românii uniți, fără a o căpăta însă. Totuși în anul următor a fost luată dela călugării franciscani și transformată în școală centrală (grănicerească) româno-germană, în care formă funcționează până la 1851, când prin demisia învățătorului Nicolae Munteanu, secția românească se închise. Dar nu pentru multă vreme, căci la 1866 exista sub numirea de „școală grănicerească”, adevărat susținută din fondurile grănicerești.

Alte școli care funcționau, fiind mai cunoscute în această regiune, erau la: Silivașul de Jos, în care funcționa ca dascăl Ianăș Costa și cea din Peșteana.

Școlile românești din Bihor, Sălaj, Sătmar, Pesta și Viena

În veacul acesta se poate vorbi de un învățământ românesc chiar temeinic în regiunile de Vest ale Transilvaniei, numite, pe vremuri, „părțile ungurene”. Se afirmă²⁾ că școala ortodoxă din Oradea și cea din Velența se pot considera ca cele mai vechi școli române din Bihor. Date precise asupra lor încă n'avem. Vechimea acestor instituțiuni totuși nu se scoboară mai în jos de veacul al XVIII-lea.

O altă părere, că, pe lângă curtea episcopiei unite din Oradea, încă din 1733 funcționa o școală românească de norme în care se pregăteau învățătorii satelor după vechiul sistem sau după tradiția noastră culturală bisericească³⁾, ar coincide cu cea expusă cu mult înainte, când ne-am ocupat de

¹⁾ I. Radu, o. c., p. 145; P. Olteanu, l. c.

²⁾ N. Firu, *Urme vechi de cultură românească în Bihor*, p. 31.

³⁾ V. Bolca, *Școala normală română unită din Oradea*, Oradea, 1934, p. 17.

activitatea diecilor din Bihor, mai ales de Vasile Sturze Moldoveanul.

Adevărul e că Meletie Covaci, disputatul episcop al Românilor bihoreni trecuți la religia Romei, cere în 1756 Consiliului Locotenențial prin generalul De Velle, între altele, la punctul 2: „Școale populare, deocamdată trei, la *Oradea*, în districtul *Beiuș* și în *Vaşcău*. Apoi, de urgență, un *seminar mic* pentru pregătirea preoților, învățătorilor și a altor funcționari de lipsă în administrație¹⁾. Impărăteasa i-a aprobat și sprijinit dorințele vicarului-episcop, căci în curând școala intrând sub directa sa supraveghere, devenise o școală bună, o școală model pentru comunele mai mari: Vadul Crișului, Vașcău, Beiuș, Beliu și altele care începură a-și înființa școli²⁾.

În această școală a lui Meletie Covaci-Macedoneanul, venau să-și câștige bruma de cunoștințe și să facă practică pedagogică viitorii învățători uniți din Bihor. Și vor fi fost mulți, fiindcă acest Meletie, deși se spune că n'avea energia și cultura necesară locului înalt pe care-l ocupa, dovedise tragere de inimă pentru luminarea poporului. Numai din asemenea

¹⁾ Dr. I. Radu, *Istoria diecezei de Oradea*, p. 37; N. Iorga, *Histoire des Roumains de Transylvanie*, II, p. 115.

²⁾ Petre Dejeu, *Așezămintele culturale românești din Oradea*, p. 252. Compa-niștii greci stabiliți în Beiuș, aveau la 1770 pe lângă preot (Dimitrie Papoltzy) și un dascăl sau „ludimagister”, cantor în persoana lui Ioan Popovici, apoi Marcu Dumitru (N. Iorga în „*Cele trei Crișuri*”, 1921, p. 70; *Studii și Documente*, XIII, p. 53).

Despre un învățământ mai vechiu românesc în Beiuș se susține că încă dela înființarea parohiei (1733) s'a stăruit ca fiecare biserică să aibă școala ei (P. E. Popp, *Din trecutul Beiușului*, Beiuș, 1928, p. 8). Dar date precise se află mai târziu. La 1779 românii înființară cu ajutorul grecilor o școală națională mixtă, adică pentru toți credincioșii celor două biserici românești, în care, apreciind jertfa grecilor, se preda pe lângă limba română și limba elină, latină și germană. Astfel, *școala românească din Beiuș era superioară celorlalte școale ale bisericilor ungurești: catolică și reformată*. Această școală funcționa până la 1818, când din lipsă de fonduri, se deslăcu în două pe confesiuni (Dr. Const. Pavel, *Școlile din Beiuș*, Beiuș, 1928, p. 108). Însă ciudat, același cercetător semnalează la 1787 existența în acest orașel și a unei *școli triviale unite*. Atunci, ce rost o fi având cea mixtă?

convingeri și sentimente iese ordinul din 21 Decembrie 1773 către clerul unit, căruia îi cerea, sub aspră pedeapsă, să aibă grije de instruirea pruncilor trecuți de 6 ani, în învățătura creștinească. Școala lui Meletie Covaci la 1776 avea un director, „prefect”, cu un salariu bun, dat de împărăție, iar pe lângă funcțiunea de director al școlii, avea și pe aceea de organ de control și organizator al tuturor școlilor satești din ținut. Acest director vizitând satele, trimitea pe dieci la cursurile de pregătire „pedagogică” din Oradea. În sărbătorile Rusaliilor din 1779, la ordinul comitatului Bihor și pe cheltuielile comunelor respective, au fost întruniți toți acești dascăli dieci, atât uniți, cât și ortodocșii, cu toate protestele lui Pahomie Knezevici, episcopul sârb din Arad, la un curs ce se ținea în școala organizată de Meletie Covaci, pentru a fi inițiați în metoda abatelui Șagan¹⁾ (Felbiger), metodă care în Franța avea aplicabilitate din 1774.

(A fost explicat atunci când s'au vorbit despre școlile născădene).

Ceva mai târziu (1783), când în fruntea ei se afla ca director Simion Magiar, un strălucit bărbat de școală, autorul unui „*Catehism elementar pentru școlile unite*” (1787), prestigiul școlii crescuse nebănuit.

În 1782, episcopul Moise Dragoș, urmașul lui Meletie Covaci, obținut, în urma intervenției la împărat, dotațiunile agrare pentru preoți și *învățători*, ceea ce era un câștig prețios, căci plata dascălilor, ca în toate timpurile și locurile, era foarte slabă și anevoios achitată din partea comunelor.

Cel care dă o fizionomie occidentală institutelor românești

¹⁾ Lui Ioan Felbiger, una din gloriile pedagogiei (1724—1788), pe timpul când era abate de Șagan, pe vremea lui Frederic al II-lea al Germaniei, i se încredință organizarea școlilor populare din Silezia. În 1763 își expuse concepțiile sale, de organizator al acestui învățământ, într'un regulament școlar (*Generallandschulreglement*). Succesele obținute aici, îi creiaseră faimă. Numele lui ajunsese și la urechile Mariei Terezia, care nu întârzie să-l invite a prelua direcția școlilor din imperiul său (L. Riboulet, *Histoire de la Pédagogie*, ed. V, Paris, 1927, p. 344—345).

din Oradea, e episcopul Ignatie Darabant¹⁾. Prin el, ajutat de Ion Corneli — canonicul —, unul dintre colaboratorii „Dicționarului de Buda” (1825), se înființează *Seminarul teologico-pedagogic*, pe lângă care funcționa și o școală primară, cum ar fi școala de aplicație de astăzi, în care făceau practică elevii institutului (seminarului), veniți cu gândul de a trece în rândul dascălimii. Aceasta era așa zisa „preparandie” de mai târziu. Ea a funcționat multă vreme sub această formă atașată seminarului teologic. Învățătorii bihoreni, până la 1848, putea absolvi această școală după 1—2 ani²⁾. În acest an, episcopul Vasile Erdélyi—Ardeleanul o reorganizează pe alte baze.

Așa ca și în alte părți, școala era populată (avea și un internat) mai mult cu tineri lipsiți de mijloace materiale pentru a face studii mai înalte, ori din cei mai puțini dotați, care nu învingeau dificultățile unui învățământ cu temeuri latinești. Erau și unii din „Școala latină” (seminariștii) care voiau să se facă învățători, cum au fost, la 1795, Gavril Domșa și Ioan Ilieș, cărora consistorul orădean le aprobă ca pe lângă lecțiile din școala latină să urmeze și *cursul de metodă* prescris pentru învățători³⁾.

Examenle „preparanzilor” erau publice, prezidate de o

¹⁾ Desigur, nu face el inceputul de organizare al învățământului din dieceza Orăzii. Sub antecesorul său, ep. Moise Dragoș (1775—1787), întâlnim numele canonicului sătmărean *Simion Bran* pe care Samuil Micu în istoria sa („*Brevis notitiae historiae Valachorum*” etc.) îl numește *Școlasticul*; ceea ce înseamnă că avea în sarcină treburile învățământului din dieceză. Dar truda lui Ignatie Darabant în acest domeniu e incomparabilă. Despre el vorbește așa de frumos și îndreptățit Samuil Micu: „(Ignatie Darabant) ocolitorul de oameni învățați, iubitorul de oameni și iubitorul de înțelepciune și de știință milostiv, patron al celor ce se nevoesc intru învățatură” (în *Prefață* la „*Teologia Morală*”). Și tot acolo: „*Seminarium cel nou al grămăticilor de tine întemeiat*” — „*Tu ai făcut când erai vicariu general la episcopia Ardealului (Blaj, 1778) să se învețe Filozofia și Teologia și școalele să fie în bun stat*”; „*Tu, seminarul l-ai lărgit și l-ai înzestrat cu cărți filozoficești și teologicești care singur dela împărăteasa Maria Teresia le-ai dobândit* (reprodusă de T. Cipariu în *Arhivă* p. 677).

²⁾ P. Dejeu, o. c., p. 257.

³⁾ Ion Georgescu, *Istoria seminarului din Oradea*, p. 33—34.

comisie compusă dintr'un reprezentant al episcopiei, directorul școlilor naționale și unul sau doi profesori dela Academia de Drept¹⁾.

Ce învățau și în ce consta pregătirea învățătorilor? Din cunoștințe elementare de scris și cetit, de aritmetică „și să se iscusească întru toate cele ce ei învață pe alții”, căci, în concepția timpului, nici rostul nu era altul decât doar a forma „mădulări folositoare statului, oameni învățați, oameni și creștini înbunătățiți”; cu un cuvânt, „să poată fi împreună părtași fericirii vremelnice de aici și cei de veaci”²⁾.

În Oradea, în afară de școala normală, despre care s'a vorbit mai sus, sub Darabant se mai fondă o școală centrală, în care la 1785 funcționa ca dascăl viitorul preot ortodox al Orăzii, Mihail Manuilovici, ajuns mai târziu episcop al Vârșețului, sub numele de Maxim Manuilovici³⁾. Unei nedumeriri ca aceasta, că un episcop unit dă adăpost și sprijinește un dascăl neunit, ar fi bine să i se răspundă amintind de ajutorul dat de Samuil Vulcan lui Țichindeal, Gavra, Moise Nicoară și altor cărturari bănățeni în lupta lor contra dominației sârbești. Probabil, înaintașii noștri nu erau atât de „confesionali” . . .

Românii ortodocși din Oradea, deși dispunea de mai puține mijloace materiale, au susținut în tot timpul o școală a lor cu acelaș caracter ca și celelalte triviale din imperiu. Pe la 1783, dascăl al acesteia era Maxim Petrovici, căruia la 1787 comunitatea îi mai angajă un ajutor pentru predarea limbii germane, în persoana lui Ioan Molnar, iar la 1789, demisionând Petrovici, îi urmă în post Gh. Ioanovici. În 1795 îl găsim funcționând la această școală și pe Dimitrie Raț sau Buița⁴⁾.

La 1784 Antoniu Iancovici, guvernatorul Banatului, cercetează cauzele revoluției țărănești din Țara Moșilor și Zărand și ajunge să constate că lipsa de cultură a poporului ro-

¹⁾ *Ibidem.*

²⁾ „*Carte trebuincioasă pentru dascălii școlilor de jos neuniți*”, Viena, 1785, I, p. 64.

³⁾ I. Vuia, *Fragmente*, etc., p. 7.

⁴⁾ N. Firu, *o. c.*, p. 11.

mân, provenită și ea din lipsa de învățători destoinici, a provocat răscoala. Împăratul Iosif al II-lea cere dietei transilvane care la rândul ei ordonă comitatelor (prefecturilor) să se ocupe în mod serios de această chestiune. Comitatul Bihorului luând în desbatere problema, raportează locurilor în drept că dascăli sunt destui, dar poporul nu-și trimite copiii la școală pentru că nu învață aproape nimic. E interesant că lucrurile nu se schimbă nici peste unsprezece ani, căci 22 de sate prin primarii lor se plâng pretorului Ioan Madácsy și consilierului județean, contele Batsai, că copiii lor nici după 2—3 ani de școală nu știu „Tatăl nostru”, „Zece porunci” și „Credeul”; că nu se găsește un învățător care să fi învățat pe elevi să scrie și să citească; ei înșiși sunt analfabeți și vagabonzi trăind de pe spinarea poporului, așa încât acesta crede că trimiterea unui învățător pentru ei, e o pedeapsă venită dela Cons. Locotenențial¹⁾.

Lucrurile par a fi fost nițel exagerate. Pentru că nu se poate închipi învățători *analfabeți*, atunci când se știe că această regiune a fost supravegheată de directori supremi ca Gh. Tokody, Iacob Werner și Ion Püspöky²⁾, iar uniții, de S. Magiár și Ioan Corneli, oameni cu cultură serioasă și devotați misiunii ce li s'a încredințat. Nu numai sub Iosif al II-lea, ci și sub fratele său, Leopold II, prin ordinele de extindere a instrucției în rândurile largi ale românilor bihoreni (cerând un număr mare de dascăli), se vor fi strecurat între ei destui și fără chemare sau, unii, foarte slab pregăliți. Pentru aceștia și pentru a remedia această stare nu tocmai onorabilă, în special în satele de religie ortodoxă, comitatul cere o mai serioasă pregătire a învățătorilor, neavând (neuniții) școli unde să-și crească învățători dextri ca celelalte confesiuni, cere locurilor înalte învoirea ca și învățătorii lor să frecventeze alte școli mai înalte fie și a altor naționalități unde să învețe lucruri și moravuri pe care apoi să le pună în faptă³⁾.

¹⁾ V. Bolca, *Episcopul Samuil Vulcan*, Oradea, 1940, p. 16.

²⁾ N. Fîru, *Date și documente*, p. 43.

³⁾ T. Botiș și A. Sădeanu, *Istoria Școlii normale și a institutului teologic din Arad*, Arad, 1922, p. 16.

Pe timpul acesta se aflau în comitatul Bihorului *organizate* peste 70 de școli românești: 30 în cercul Orăzii, 30 în al Salontei și 14 în al Beiușului¹⁾; unele sate, ca Ojicani, aveau dascăli vestiți și ca zugravi de biserici (Pavel dascălul)²⁾. Dar școale adevărate, care să țină, ca și biserica, satul strâns în jurul lor, erau mai puține. Organizarea defectuoasă a școalelor ori inferioara capacitate intelectuală, ca o consecință a sumarei lor pregătiri profesionale, fac din dascăli niște elemente prea puțin utile, iar din școli, institute fără viață. Așa se explică scăderea numărului școalelor după epoca iosefină. Numai în episcopia Orăzii, sub tutela bisericii unite deci, dintre 55 de școale (primare) la 1793, în 1825 nu mai găsim decât 38³⁾. Regresul e evident.

La sfârșitul veacului al XVIII-lea și începutul celui de al XIX-lea se aflau școli în Bihor, cuprinzând și părțile zărandene, în următoarele localități: în districtul Oradea: Sântandrei (clădire din 1782, inv. Gh. Potral, Ghiriș (1776, clăd. 1792), Cordău (1783), Sititelec (1796); districtul Boroș: Beliu (1783); districtul Macău: Cianad (1776), Șeitin (1792); districtul Zimandului: Chereluș (1785), Zimand (1796), Șiria (1733); districtul Barcăului: Ciulești (1796), Sarsig (1792), Tria (clăd. 1790); districtul Beiuș: Beiuș (1773), Feneș (clăd. 1823), Șuncuiuș (1787); districtul Leta Mare: Leta (1778), Vașad (1791), Supurul de Jos (1790), iar în Sătmar erau școale în satele: Racova (clăd. 1835), Ardudsat (1784), Dindileag (1796), Andrid (clăd. 1828), Sanislău (1790), Mădăraș (1790), Tătărești (clăd. 1815), Moftinul Mic (1792), Sănmiclăuș (1793), Popbicău (clăd. 1831), Pomi (clădire din piatră 1842), Boghiș (1781). Vor mai fi și altele. Un harnic cercetător din părțile locului⁴⁾, dă o listă lungă de dieci—dascăli din această epocă, a căror activitate literară (copiști) nu ar trebui ignorată. Dascălul Dragoș Ștefan (1771)

¹⁾ N. Firu, o. c., p. 21.

²⁾ I. Bianu și R. Caracaș, *Catalogul manuscriselor românești*, I, p. 316.

³⁾ V. Bolca, o. c., p. 96.

⁴⁾ Darius Pop, *Mărturiile strămoșești*.

din Colțirea, (parcă l-am citi pe d. T. Arghezi), ticluște o afurisenie pe un „Antologhion” de București (1770) asupra celor care ar îndrăzni să instreineze cartea din strana bisericii (să-i fie):

„prânzu	„gustare	„cină
„cu plânsu;	„fără sare,	„fără lumină” ¹⁾ .

Să nu se uite nici Sălajul cu cele două școli centrale înființate și organizate prin osteneala lui Șincai (1784): Șomcuta Mare și Santău.

Deși exterioare spațiului fizic asupra căruia se întinde atențiunea noastră, dar aparținând mai mult Transilvaniei și Banatului decât altor regiuni, amintim numele a două școli din două capitale de țări: cea din Viena, macedo-română, pentru ai cărei elevi harnicul ei dascăl, Const. Ucuța Moscopoleanul, din îndemnul altui scriitor macedonean, Gh. Roja, scrie la 1797 un „*Abecedar*”, tipărit de frații Markides Poulion²⁾, și cea din Pesta, la început greco română (1797), apoi numai română, al cărei prim învățător a fost Const. Diaconovici-Loga, marele dascăl al Banatului.

Situația învățământului românesc din Transilvania la sfârșitul veacului al XVIII-lea

Dintre localitățile cu vechi așezări școlare din Transilvania, merită a fi amintite: Băla (Mureș); la 1788 avea ca „ludi-magister” pe Const. Milăr³⁾; Gura Sadului (Sibiu), în care un Stanci Nicula din „Apoltu Săsesc” semna pe un Triod la 1790: „dascăl de normă, școala neuniților”⁴⁾. La Geoagiu-Feredeu, un Ion Diac (1781) scria pe o „Cazanie” că e și „purător de de cărți”, librar ambulant sau poate purtător de poștă. În această vreme, în Gura Râului ținea dascălia un diac din Ră-

¹⁾ *Ibidem*, p. 42.

²⁾ P. Papahagi, *Scriitori aromâni în sec. al XVIII-lea*, București, 1907, p. 49.

³⁾ *Șematismul jubiliar*, Blaj, 1900, p. 468.

⁴⁾ N. Iorga, *Studii și Documente*, XIII, p. 27.

șinari, Alăman Trinu, mare cântăreț, iar din 1804, Ioan Boabeș, care era tot odată și notar comunal¹⁾.

Când își deschise Eustatievici cursurile de pregătire a dascălilor la Sibiu (1785—1786), din Avrigul lui Gheorghe Lazăr, patru dieci s'au procopsit la această școală.

Prin satele abia liniștite după revoluția lui Horia, cutreierau mulți dascăli, unii veniți „din câmpie”, alții dela Deva²⁾, cum era Ion Popovici „normalișu neunit ot Aprud” (Abrud) la 1786; Nicolae Adamovici (1788) și Gh. Popovici, „dascăl normalicesc și cantor”. În Bucium Șasea, însuși Gheorghe Șincai așezase dascăl³⁾ cu ocaziunea unei inspecții la Roșia de Munte, unde de sigur va fi existat școală; altfel n'ar fi avut ce inspecta.

„Catalogul manuscriselor românești” t. I, editat de Academia Română, sub numărul 149, cuprinde un manuscris: „Viața și pildele pră înțeleptului Esop”, o copie a *dascălului Dimitrie Blagovici* din „Remetă” (1797), un sat așezat prin Munții Apuseni, nu departe de Aiud. Tot D. Blagovici tipări la Bart în Sibiu (1802) „Istoria Sindipii Filosofului”⁴⁾ din elinește. Câteva indicii din arhiva mitropoliei Blajului dau numele următoarele localități cu școli în epoca iosefiră: în districtul Țichindeal: Alțina, Vurpăr; în al Albei: Alba Iulia—Lipoveni, Alba-Iulia—Maieri, Bărabanți, Benic, Galda de jos, Intregalde, Micești și Șard; districtul Aiudului: Aiud, Cacova, Gârbova, Măgina (la mânăstire), Poiana și Teiuș; în al Băgăului: Băgău, Asinip, Pețelca; Abrudului: Abrud, Bistra, Câmpeni, Certege (mânăstirea), Lupșa, Musca, Roșia de Munte și Zlatna; Uioarei: Ațintiș, Cicălaca, Ciunga (mânăstire), Gheja, Noșlaca; Blajului: Bucerdea Grânoasă, Cergăul Mare, Crăciunelul de Jos, Mănărade, Mihalț; Alecușului: Atecuș și Spălnaca; Armenilor: Armeni, Alămor, Doș-

¹⁾ Ioachim Munteanu, *Monografia economico-culturală a comunei Gura Răului*, Sibiu, 1896, p. 188.

²⁾ N. Iorga, *o. c.*, p. 29.

³⁾ I. Pop Reteganul în „*Convorbiri Pedagogice*”, Panciova, 1887, Nr. 11.

⁴⁾ Bianu—Hodoș, *B. R. V.* II, p. 435.

tat, Roșia de Secaș, Șoroștin; Cutului: Cut, Drașov, Henig, Șpring; Biei: Biia, Crăciunelul de Sus, Lodroman, Pânade; Iernutului: Bord (mănăstire), Lăscud, Șeulia română; Ibașfalăului: Copșa Mare, Hundorf, Ibașfalău, Soimoșul român, Vlahid; Șomfalăului: Șomfalău, Boian, Boziaș; Vaidacutei: Cerghid, Tirimia; Clujului: Aghireș, Berind, Cluj, Chintău, Cluj—Mănăștur, Feiurd, Feleac, Feneșul săsesc, Gilău, Suceag, Sâncraii, Sic, Panticeu; Mărgăului: Almașul Mare, Bogdana, Așchileul Mare, Culciuș, Sânmihaiul de Câmpie, Fildul de Jos, Morlaca; Tg. Mureșului: Sântandrei, Bandul de Câmpie, Ernei, Tg. Mureș, Medesfalău, Cristești, Mădărașul de Câmpie, Nirășteu, Sângeorgiul de Mureș, Sântana de Mureș, Șamsud, Săbad; Giurgeului: Alfalău, Bicaz, Bilbor, Casonul Mare, Sândominic, Corbu, Ghimeș, Tulgheș, Varviz; Odorheiului: Abașfalău, S. Erzsébet, Sz. Udvarhely; Treiscaune: Ghelinta; Mediașului: Agârbiciu, Bazna, Blăjel, Curci, Hașag, Proștea Mare, Ibișdorf, Mediaș, Șeica Mare, Velț; Sibiului: Sibiu, Bradu, Calvasăr, Ghișasa, Luduș, Rășinari, Slimnic, Veștem, Ocna Sibiului; Turda, (de sus): Cicău, Inoc, Ormeniș, Poiana, Măhaciu; Turda (de jos): Bărchiș, Ceanul român, Copand, Hășdate, Lita română, Petridul de jos și Turda Veche; Beiuului: Beiu, Cheța, Grind, Luna, Tritiul, Poșaga, Băișoara (și Muntele), Iara, Indol, Sălciua de jos, Neagra; Pogăceaua: Budiul de Câmpie, Chimitelnic, Grebeniș, Pogăceaua, Răciu, Săcalul de Pădure, Sânger, Șaulia; Reghinului: Adrian, Beica de Sus, Cașva, Hodac, Ibănești, Chiherul de sus, Chiherul de jos, Jabenita, Habic, Reghin—sat, Reghin, Sântioana, Sidriașul Mare, Teleac, Toplița, Urisiul de jos; Cătinei: Gădălin, Jucu de jos și de sus, Mociu, Țagul, Visuia; Cojocnei: Aiton, Cianul Mare, Cojocna, Dezmir, Rediu; Fărăgăului: Archiud, Băița, Cosma, Ercea, Fărăgău, Milașul Mare, Velcheriu, Sânmărtinul de Câmpie, Budateleac, Chibulcut, Dâmb, Urmeniș, Silivașul de Câmpie, Șopteriu, Uilacul și Gherla¹⁾, iar prin părțile Someșului vestită era școala din Chiuești (1792),

¹⁾ Aici se vorbește de un „daskal Condra Simion” la 1737 (I. Hodoreanu, *Biserica gr. cat. din Gherla, Gherla, 1900*, p. 15.

în care slujba dăscăliei a îndeplinit-o și protopopul Ilie Lador; la fel, școala din Vima Mare și cea din Ciceu.

Între cele sătmărene, bună faimă avea școala din Medieșul Aurit, iar dintre ale Maramureșului, cea din Ieud și cea din Apșa de Sus.

Numărul celor ortodoxe va fi fost cu mult mai mare.

Cu toate că școalele, atâtea câte erau, ar fi putut satisface primele nevoi de cultură ale poporului, curentul de luminare mergea încet, greu, ba în unele părți nu prindea rădăcini. O icoană a acestor realități, poate puțin exagerată, găsim în prefața cărții lui Dimitrie Iercovici, „al prea înaltei gubernii din prințipatul Transilvaniei translatoar”: *„Istoria Alexandrului celui Mare din Machedonia și a lui Darie din Presida împăraților”*, apărută la Sibiu în 1791: „Neamul românesc mai tot nu știe să facă o cruce în fruntea sa, și de rugăciunea Tatălui nostru nici aminte nu-și aduce; oare cu a cui greșală și lenevire, cred că vei pricepe cetitoriule macar nu-ți voi spune? ... Sau doară pe mine mă vinovezi că copiii de șese și șapte ani în numele Domnului botezați, mai bine știu talmăci sudălmile și injurăturile împotriva lui Dumnezeu decât Zece porunci ale lui... Dar când se adună bătrânii satului ca să tocmească dascăl, cine stârnește și scornește împărecheri împotriva lui, au nu știi?” Acuză pe preoți. „Socotind tu, cetitoriule toate acestea oare gândești că vor înflori vreodată și școalele românești?... Voia prea luminatului împărat (Iosif II) așa de bine au fost întocmită, cât acum avem destule școale românești, însă fără folos și fără toată înflorirea! Deasemenea și dl. G. Adamovici, episcopul pravoslavnic al Ardealului și dl. Dimitrie Eustatievici și George Șincai, ca niște orânduți preste aceste școle directori, se nevoiesc despre deșteptarea și bună creșterea copiilor celor românești însă măcar că acești de laudă vrednici Domni multe cărți rumânești cu vătămarea sănătății și scurtarea vieții sale pentru treaba pruncilor celor rumânești au făcut și în tipariu lumii le-au dat, până acum foarte puțintică mărturie au dat neamului rumânesc de învățătura sa”.

S'a văzut că în ținutul Bihariei, la începutul veacului al

XIX-lea, numărul școalelor românești scade. Fenomenul e observat și în alte regiuni, în Someș, spre pildă, unde populația n'a mai dat suficient sprijin școalei.

Faptul era de natură să bucure pe magnații unguri care se grăbiră să îngroape reformele lui Iosif al II-lea încă înainte de a cobori în mormânt însuși autorul lor. Unii dintre ei spusă că neamul valah încă „nu-i copt” pentru școală, că nici limba lor nu se pretează la o cultură de un grad mai înalt. Dar, în calea progresului școalei românești, pe lângă tradiționala noastră sărăcie, care cu greu se putea învinge, se mai adăugă și o altă nenorocire: politica de germanizare, a lui Iosif al II-lea a dat cel mai puternic impuls culturii și limbii maghiare. Până la el nici prin minte nu le-a trecut nobililor maghiari că în discursurile lor din adunările comitatense (județene) s'ar putea să stăpânească limba maghiară în locul celei latine, ori că, în colegiile lor, s'ar cuveni să se dea tinerilor și altă învățatură decât cea latinească.

El isgonise limba latină pentru a o înlocui cu germana, iar nobilimea începu lupta împotriva acesteia și înlocuirea ei cu cea maghiară¹⁾. Această luptă se transformă în curând într'un ideal politic, urmărit cu perseverență, care va culmina prin legea Apponyi 1907, capătul liniei kossuthiste a politicii maghiare, ignorând principiul: „Quod Historia teste, omne violentum non diu duret”; adică, nimic ce-i violent, nu poate să dureze²⁾.

Cât despre localurile de școală din veacul al XVIII-lea, majoritatea dintre ele prezentau icoana mizeriei poporului român.

Școala era făcută din pereți de nuiele impletite între stâlpi groși, apoi lipiți cu pământ. Localurile erau acoperite cu paie ori cu trestie. Rar, ici colo, se mai găsea și câte o școală clădită din bârne. Prin anii 1790—1850, ferestrele erau prevăzute în loc de geam de sticlă cu piele de oaie sau cu hârtie groasă

¹⁾ I. Lupaș, „Din istoria școalelor noastre” în „Luceafărul”, 1907, Nr. 4—5.

²⁾ *Ibidem*.

unsă cu său ori cu unsoare, ca să străbată lumina prin ea. Dușumele, nici vorbă. Bănci, la fel; școlarii ședeau pe lavițele obișnuite pe atunci în casele țărănești și așezate dealungul pereților fixate pe pociumbi bătuți în pământ. Cu timpul s'au introdus niște mese lungi, pe care își puneau copiii cărțile, iar în jurul acestor mese erau lavițele pe cari ședeau școlarii. De rechizite sau alt mobilier școlar, nici pomeneală.

Învățătorii se numeau „dieci”, căci, în realitate, diecii, cântăreții bisericilor, erau învățători. Învățau pe puținii școlari cu multă tragere de inimă pentru școală, cele opt glasuri și cântările liturgice. Dintre aceștia, aceia care învățau din năzuință proprie cu ajutorul dascălului, ajungeau să cunoască numerii scriși cu cifre (litere) cirilice. Mulți dintre aceștia au pășit spre treapta preoției¹⁾.

Dacă e cazul să se vorbească de un învățământ superior în Transilvania, el se limitează la Universitatea din Cluj, organizată și condusă efectiv de iezuiți încă din 1698. Prin trecerea dela 1700 a unei părți dintre Români din Transilvania la biserica Romei, act care consfințește unul din succesele operei iezuite, li se permitea noilor convertiți să cerceteze Universitatea clujană. Și au fost mulți tineri cari au trecut prin ea. Ce e mai mult, printre profesorii iezuiți erau și români, care au desfășurat o frumoasă activitate științifică. Astfel, profesorul *Andrei Illia* a scris „Ortus et progressus variarum in Dacia gentium ac religionem” (1730); profesorul *Antoniu Musca*, a scris „Heroes Daciae heroico carmine celebrati” și *Vasile Dobra*, care predica românește în biserica Universității²⁾.

Limba de predare în Universitate era, ca și în cele din Apus, cea latină, dar spiritul culturii era acela care se desfășura din întreaga politică a împărăției austriace.

Totuși, opera iezuiților ajungând să fie repudiată de toată

¹⁾ T. Herman, *Monografia istorică a protopopiatului gr. ort. al Dejului*, p. 90.

²⁾ O. Ghibu, *Universitatea Daciei Superioare* în „Transilvania Banatul, Crișana și Maramureșul”, București, 1929, p. 849.

lumea, ordinul lor fu desființat și astfel, în acelaș an (1773), Universitatea din Cluj fu și ea închisă¹⁾.

2 După isgonirea iezuiților, Maria Teresia reorganiză Universitatea adăugându-i la cele trei secții vechi, încă una chirurgicală, condusă, mai târziu, de profesorul român Dr. Ioan Piariu (I. Molnár von Müllersheim), oculistul. Dar nici opera împărătesei Maria Teresia nu avu lungă viață. Cu timpul decăzu la rangul de liceu (al piariștilor)²⁾.

Trei luminați îndrumători ai învățământului românesc din Transilvania: Gh. Șincai, Dimitrie Eustatievici și Radu Tempea. Ceva despre Pedagogia lui Petru Maior

Cu toate că s'ar putea omite, fără a se observa, prezentarea celor dintâi trei directori ai școalelor românești din Transilvania veacului al XVIII-lea, numiți, doi sub Iosif al II-lea și unul sub Leopold al II-lea: Gheorghe Șincai, Dimitrie Eustatievici și Radu Tempea, o socotim nu numai ca un semn de dreaptă recunoștință pentru ingratele funcțiuni ce le-au îndeplinit, ci și ca o necesitate de ordin istoric-cultural. Cunoașterea lor, sub aspectul de organizatori și îndrumători ai învățământului românesc din Transilvania, devine chiar o obligațiune.

Fiind cel dintâi numit, cu mai mari merite literare, în locul prim se cuvine a vorbi de *Gheorghe Șincai*, ca „director al școalelor naționale unite din Marele Principat al Ardealului”.

Ne urmărind aici decât cunoașterea activității sale didactice, expunerea ce urmează se va limita la cei 14 ani ai săi de directorat. Dacă există un unghiu obscur asupra vieții lui Șincai, peste care el însuși a trecut sumar în prețioasa-i *Elegie* din *Orodias*³⁾, e cel asupra procesului, care a dus la înlăturarea lui din fruntea direcției școalelor.

¹⁾ O. Ghibu, *l. c.*

²⁾ *Ibidem.*

³⁾ Adevăratul titlu: „*Ladislau Nagy de Peretsen, Nobilis Hung. Magna-Varadinensis, Comitatus Aradinensis Jurati Adessoris et Ducalis Mineralogicae Societatis Jenensis Sodalis Orodias. Mag.-Varadini, Typis et Sumptibus Antoni Gottlieb Marumorosiensis, 1804. Elegia, la p. 189—221.*”

Carierea lui de *pedagog* sau îndrumător al învățământului românesc unit din Transilvania se decide la 1779, când, întorcându-se dela Roma unde fusese trimis cu cinci ani înainte, odată cu Petru Maior, de vrednicul episcop și unchiu al acestuia, Grigorie Maior, fu oprit, din porunca împărătesei Maria Teresia, în Viena pentru un an în seminarul Sf. Barbara, al cărui „prelect” era Samuil Clain. Un alt an de studii și muncă, însă una mai ușoară decât uriașele tomuri de dogmă catolică pe care avu să le studieze în *colegiul de propaganda fide* din Roma. Acest an îl folosi ascultând cursurile de catehetică și metodică ce se țineau în școala normală Sf. Ana, conduse și predate în spiritul și vederile pedagogice ale iezuitului Felbiger. Paralel cu această școală, mai făcu studii, ascultând la Universitate diferiți profesori, din dreptul naturii, dreptul public, dreptul ginților și dreptul eclesiastic¹⁾.

Aici și în acelaș an, publică în colaborare cu Samuil Clain, *Elementa linguae daco-romanae*, concepută de Clain, însă inavuțită și corectată în ultima redacțiune de Gh. Șincai, care îi și scrie prefața²⁾, un însuflețit *prodomo* al activității sale ulterioare. Din ea aflăm că el vroia să tipărească în corpul acestei gramatici și un *dialog despre originea Românilor*, dacă ar fi îngăduit censura Curții din Viena.

Îi folosi contactul de aici cu marii cărturari, ca acel Cornides „decât carele mai învățat n'a avut coróna ungurească”, cum o mărturisește însuși, sau istoricul Benkö, ori savantul Hadik; de asemenea bune legături avu cu Sulzer, istoricul, care-i comunică *Cronica* lui Costin³⁾. Șincai fu destul de inteligent și știu să se servească de numele și autoritatea acestor oameni în interesul *Cronicei* sale.

În 1782 era venit în Blaj. Prin 9 Aprilie al acelui an, guvernul transilvan comunica episcopiei gr. cat. a Blajului res-

¹⁾ *Elegia*, (Șincai) nota 13.

²⁾ Al. Papiu Ilarian, *Viața, operele și ideile lui George Șincai din Șinca*, București, 1869, p. 48.

³⁾ În prefața la „*Elementa linguae Daco-Romanae*” etc.

lumea, ordinul lor fu desființat și astfel, în acelaș an (1773), Universitatea din Cluj fu și ea închisă¹⁾.

După isgonirea iezuiților, Maria Teresia reorganiză Universitatea adăugându-i la cele trei secții vechi, încă una chirurgicală, condusă, mai târziu, de profesorul român Dr. Ioan Piuariu (I. Molnár von Müllersheim), oculistul. Dar nici opera împărătesei Maria Teresia nu avu lungă viață. Cu timpul decăzu la rangul de liceu (al piariștilor)²⁾.

Trei luminați îndrumători ai învățământului românesc din Transilvania: Gh. Șincai, Dimitrie Eustatievici și Radu Tempea. Ceva despre Pedagogia lui Petru Maior

Cu toate că s'ar putea omite, fără a se observa, prezentarea celor dintâi trei directori ai școalelor românești din Transilvania veacului al XVIII-lea, numiți, doi sub Iosif al II-lea și unul sub Leopold al II-lea: Gheorghe Șincai, Dimitrie Eustatievici și Radu Tempea, o socotim nu numai ca un semn de dreaptă recunoștință pentru ingratele funcțiuni ce le-au îndeplinit, ci și ca o necesitate de ordin istoric-cultural. Cunoașterea lor, sub aspectul de organizatori și îndrumători ai învățământului românesc din Transilvania, devine chiar o obligațiune.

Fiind cel dintâi numit, cu mai mari merite literare, în locul prim se cuvine a vorbi de *Gheorghe Șincai*, ca „director al școalelor naționale unite din Marele Principat al Ardealului”.

Ne urmărind aici decât cunoașterea activității sale didactice, expunerea ce urmează se va limita la cei 14 ani ai săi de directorat. Dacă există un unghiu obscur asupra vieții lui Șincai, peste care el însuși a trecut sumar în prețioasa-i *Elegie din Orodias*³⁾, e cel asupra procesului, care a dus la înlăturarea lui din fruntea direcției școalelor.

¹⁾ O. Ghibu, *l. c.*

²⁾ *Ibidem.*

³⁾ Adevăratul titlu: „*Ladislau Nagy de Peretsen, Nobilis Hung. Magna-Varadinensis, Comitatus Aradensis Jurati Adsectoris et Ducalis Mineralogicae Societatis Jenensis Sodalis Orodias. Mag.-Varadini, Typis et Sumptibus Antoni Gottlieb Marumorosiensis, 1804. Elegia, la p. 189—221.*”

Carierea lui de *pedagog* sau îndrumător al învățământului românesc unit din Transilvania se decide la 1779, când, întorcându-se de la Roma unde fusese trimis cu cinci ani înainte, odată cu Petru Maior, de vrednicul episcop și unchiu al acestuia, Grigorie Maior, fu oprit, din porunca împărătesei Maria Teresia, în Viena pentru un an în seminarul Sf. Barbara, al cărui „prelect” era Samuil Clain. Un alt an de studii și muncă, însă una mai ușoară decât uriașele tomuri de dogmă catolică pe care avu să le studieze în *colegiul de propaganda fide* din Roma. Acest an îl folosi ascultând cursurile de catehetică și metodică ce se țineau în școala normală Sf. Ana, conduse și predate în spiritul și vederile pedagogice ale iezuitului Felbiger. Paralel cu această școală, mai făcu studii, ascultând la Universitate diferiți profesori, din dreptul naturii, dreptul public, dreptul ginților și dreptul eclesiastic¹⁾.

Aici și în același an, publică în colaborare cu Samuil Clain, *Elementa linguae daco-romanae*, concepută de Clain, însă învâștată și corectată în ultima redacțiune de Gh. Șincai, care îi și scrie prefața²⁾, un însuflețit *prodomo* al activității sale ulterioare. Din ea aflăm că el vroia să lipărească în corpul acestei gramatici și un *dialog despre originea Românilor*, dacă ar fi îngăduit censura Curții din Viena.

Îl folosi contactul de aici cu marii cărturari, ca acel Cornides „decât carele mai învățat n'a avut coróna ungurească”, cum o mărturisește însuși, sau istoricul Benkö, ori savantul Hadik; de asemenea bune legături avu cu Sulzer, istoricul, care-i comunică *Cronica* lui Costin³⁾. Șincai fu destul de inteligent și știu să se servească de numele și autoritatea acestor oameni în interesul *Cronicei* sale.

În 1782 era venit în Blaj Prin 9 Aprilie al aceluși an, guvernul transilvan comunica episcopiei gr. cat. a Blajului res-

¹⁾ *Elegia*, (Șincai) nota 13.

²⁾ Al. Papiu Ilarian, *Viața, operele și ideile lui George Șincai din Sinca*, București, 1869, p. 48.

³⁾ În prefața la „*Elementa linguae Daco-Romanae*” etc.

criptul împărătesc din 12 Decembrie 1781 pentru introducerea metodului normal în școale.

Acelaș decret arată că, fiindu-i cunoscut (lui Iosif al II-lea) numărul mare de elevi ai școalelor din Blaj și râvna spre lumină a poporului român, află de necesar a înființa mai multe școale triviale, pentru a căror îndrumare și supraveghere cere un „individ” bine deprins în metoda de învățături normale și cunoscător de limbi străine. I se fixează un salariu de 150 fl., urmând ca episcopul să-i dea „locuință și naturalii”.

În cazul când nu s'ar găsi un ieromonah să cunoască metoda normală, să fie trimis unul dintre călugării din Blaj la Sibiu, la școala principală, ca să-l învețe¹⁾.

Dar în Octombrie (15) acelaș an (1782), guvernul transilvan, prin adresa Nr. 7329, încunoștințează pe vicarul general, Ignatie Darabant, ca, școala națională (fosta școală de obște) s'o împartă în două clase și să o numere între școlile privilegiate primare, iar catechet al ei să fie „pater Georgius Schinkai Hieromonah”²⁾, ca unul care își luase dinaintea instrucția în metoda catichetice la școala normală din Viena, care să fie și „local director” și „să se poarte cu subordinațiune cuvenită” către episcop și către directorul regesc al școlilor naționale și inspector prim al școalelor naționale (preotul romano-catolic, Mártonfy).

Tot prin acest decret sunt numiți ca *docenți* (magistri): Ioan Pop și Samoil Coltor³⁾.

Într'o scrisoare din 15 Octombrie 1782, (se păstrează în arhiva episcopiei unite din Oradea) adresată lui Mártonfy Sincai se plânge că, după abdicarea episcopului Gr. Maior, funcționarii domeniului episcopesc nu vor să mai dea cvartir și nici lemne pentru școală⁴⁾. Aceeași situație o semnaleză la gimnaziu și la seminar. Spre a nu pieri de frig, dascălii sunt

¹⁾ I. Lupaș, *Gh. Barițiu: Studii și articole*, p. 148.

²⁾ Numit de fapt în 9 Aprilie 1782. În această adresă să repetă ordinul de numire anterior.

³⁾ I. Lupaș, *l. c.*

⁴⁾ Nic. Densușianu, *Raport*, în *An. Ac. Rom.*, Tom. II, p. 208.

nevoiți să-și aducă singuri lemne cu spinarea din pădurile episcopiei. Ea persistă și sub Bob¹⁾. Tot în scrisoarea către Mártonfy, cere hârtie pentru oficiu, fixarea *litterelor* (regulamentului), remunerația și, mai ales, numirea ca „director național blăjan”, „nu pentru plata ce ar fi să am, nici pentru fală, ci ca să pot *corespunde* mai ușor cu guvernul ca unul ce i-aș fi supus deadreptul”²⁾.

Asupra datei numirii sale ca director al tuturor școalelor unite, opiniile sunt diferite. Unii susțin că în 1784³⁾. Alții evită chestiunea din lipsă de date⁴⁾. Cipariu spune că *în ziua Crăciunului din 1782*, eliberând un certificat, semnează: „director al celei dintâi școli naționale din Blaj și al celorlalte greco-catolice din Marele Principat al Ardealului”⁵⁾. Care sau cui va fi eliberat acel certificat Șincai, T. Cipariu nu dă nici o lămurire. Data e plauzibilă, căci într’o altă scrisoare din 27 Noemvrie 1782 către Mártonfy, se plânge că dânsul ca director local și catechet este obligat să traducă manualele în limba română, pre cum a tradus „*Catechismul cel Mare* cu textele scripturii”, „*Abecedarul Mare*” și *prima parte din „Aritmetică”*, și, că, până se vor tipări, dânsul are să *călătorească* mai deseori la Sibiu, și, în fine, *trebuie să viziteze școlile naționale române*, însă, mânăstirea, afară de nutremânt și îmbrăcăminte, nu voiește să-i dea nimica⁶⁾. Reiese de aici, că în toamna lui 1782, Octomvrie sau Noemvrie, a fost numit și director al celorlalte școale.

În vremea când vine el în fruntea școalelor românești din Transilvania, numai dascăli buni nu aveau școlile; niște bieți cântăreți de biserică, angajați să învețe copiii satului *ocinașele* (rugăciunile de seara și dimineața) și, care se

¹⁾ G. Misail în *Buletinul Instrucțiunii Publice*, 1865, p. 112.

²⁾ N. Iorga, *Istoria lit. rom. în sec. XVIII*, II, p. 204.

³⁾ Șt. Manciulea, *Biblioteca Centrală din Blaj*, Blaj, 1939, p. 14.

⁴⁾ N. Iorga, *l. c.*: Ovid Densușianu, *Literatura română modernă*, I, București, 1920, p. 36.

⁵⁾ T. Cipariu, *Arhivul pentru filologie și istorie*, Nr. 16.

⁶⁾ Nic. Densușianu, *l. c.*

pricepeau, cântările bisericești. Cititul și scrisul nu se învăța totdeauna; depindea de „dascăl”. Dacă acesta era un om harnic și cu oarecare dragoste de carte, îi învăța să citească, altfel nu. Așa și cu scrisul. Acest lucru îl dovedește și protocolul de vizitațiune canonică din 1787 al episcopului Ghedeon Nichitici în care găsim *preoți care nu știau scrie*. În Țara Hațegului, Vasile Pogan din Armeni, Toma Popovici din Lunca, Gheorghe Popovici din Bățelari și Moise Popovici din Sân-Ohaba, erau preoți despre care episcopul notează: „nici scrie scie” sau „dară nu scie scrie bine”¹⁾

Prin asemenea locuri, și nu prea erau rare, nu putea fi vorba de o școală sătească în care diacul sau preotul s'ar strădui să deschidă tinerimei porțile spre o altă lume, a cărții și a scrisului.

Ceva mai bine stau lucrurile în regiunile în care ochiul ager al lui Șincai va cerceta și organiza școalele sătești, pe seama cărora va pregăti, timp de 14 ani, un șir întreg de dascăli în „școala de norme” din Blaj.

A trebuit să alege, să explice și să scrie mult Gheorghe Șincai, pentru a ajunge la bune rezultate, mai ales că la episcopie, atât înainte de instalarea lui Bob la 1784, (dar ales la 21 Oct. 1782), cât și după, nu prea găsea sprijin, știut fiind că episcopia unită, spre deosebire de cea ortodoxă, avea mai mult în vedere dezvoltarea și progresul învățământului superior decât cel sătesc. Și aceasta nu dintr'o ignoranță voită, ci dintr'o optică culturală-politică: trebuia susținută prin câți mai mulți intelectuali ideea latinității și, de ce n'am spune-o, cea confesională. Ori, acești intelectuali nu-i puteau da decât așezămintele din Blaj; deci, toată atenția asupra lor. E atitudinea nu numai a lui Bob și Leméni, ci aproape a tuturor colaboratorilor lor.

De aceea, bietul Șincai văzând atâta nepăsare din partea episcopului pentru școalele cele de pe sate, ne având cui se plânge, se adresează lui Mártonfy ori guvernului transilvan, spre a-i veni în ajutor, obligând episcopia din Blaj să-i dea

¹⁾ Dr. Ilarion Pușcariu, *Documente pentru limbă*, Sibiu, 1897, II, p. 83-84.

sprîjin în opera la care se înhămasese. S'a văzut mai înainte, prin publicarea unei scrisori-circulare a lui Bob către protopopul Sibiului, Chiril Țopa, rezultatul intervenției sale. Dar ea mai însemna ceva; începutul neînțelegerilor dintre Șincai și ursuzul său șef clerical. Greu început, grea slujbă. La 27 Decembrie 1783, guvernul transilvan, prin adresa Nr. 8680, răspunde la un raport făcut de Gh. Șincai prin care arăta lipsurile școlii normale din Blaj, ale docenților și ale sale, că abia i se poate admite (lui Șincai) ca, pentru rechizite și mobilierul școlar, să întocmească un „calcul de spese” pe temeiul căruia să se facă toate cele de lipsă. În aceeași hîrtie i se pune în vedere directorului că drumurile, inspecțiile, făcute de el în interes școlar „nu-și au loc” dacă nu vor fi socotite de necesare de Iosef Mártonfy, iar „în conformitate cu decretul din 12 Decembrie 1781, nu intră în compatibilitatea sa”¹⁾.

În anul următor, tot guvernul transilvan prin adresa Nr. 8933 răspunde unui *memoriu* înaintat de Șincai în legătură cu cheltuelile sale de transport și alte spese. I se fixează ca salar achitabil din fondul școlii naționale pentru funcțiunea de *director al acestora* suma de 30 fl. până la 1 Noembrie 1784.

Cel mai conștiincios biograf al său, Al. Papiu-Ilarian²⁾, spune că avea leafă 300 fl. pe an, la care se adăugau și diurnele de deplasare. Prin rezoluțiunea din 26 August 1784 adresată lui Șincai, care lucrase luni de zile *din ordin* la revizuirea și compunerea manualelor de școală și ceruse pentru această muncă 15 galbeni, inspectorul Mártonfy opunându-se unei compensații mai bune, guvernul îi aprobă numai 24 florini³⁾.

În aceeași corespondență dintre Gh. Șincai și guvernul transilvan se găsește o adresă cu Nr. 1430. L. 52. E o înfruntare grea dată lui Șincai pentru că „nu se poartă cu reverință și modestia cuvenită și pierde din vedere bunacuvința (das erforderlichlich Decorum) față de episcopul său”, fără lună, zi și an⁴⁾.

¹⁾ I. Lupaș, *Gh. Barișiu*, p. 149.

²⁾ Al. Papiu Ilarian, *Viața, operele și ideile lui Șincai*, p. 17.

³⁾ *Ibidem*.

⁴⁾ *Ibidem*.

În orice caz, e după 20 Octomvrie 1784, când Bánffy, cel care o semnează, îndeplinea funcțiunea de guvernator al Transilvaniei.

Șincai a fost și un apărător al dascălimii pentru ale cărei drepturi a intervenit unde era nevoie, fie la episcopie, fie la guvern. În 1785, cerea guvernului o modificare, prin adaptarea la realitate, a unui ordin. Arată dificultatea mare ce o întâmpină unii docenți care au fost numiți la cele 12 școli înființate prin înalta bunăvoință împărătească, anume: prin acel rescript se prevedea ca toți docenții dela acele școli să-și ridice salariile (50 fl. renani) dela Sibiu. Ori, unii dintre ei erau la mari depărtări, la zeci și sute de kilometri. Pentru aceștia cere el să li se aprobe a-și ridica salariile prin alte „casse” mai apropiate. Tot din hârtia lui Șincai observăm că Tesaurariatul a trecut sub tăcere șapte școale românești dintre cele 12 înființate prin rescriptul împărătesc din 1784. Acestea erau în: Reghin-sat, Milașul Mare (Mureș), Sicu (Cluj), Șomcuta Mare, Santău (Sălaș), Almașul Mare (Cluj) și Abrud¹⁾.

Deși cărturar în sensul cel mai înalt, Șincai era inzestrat cu un puternic spirit al realității, ceea ce-i dădea siguranță și încredere în puterile-i proprii. Pe deasupra acestora, avea o mare virtute, pe care i-o vor exploata unii: sinceritatea. Aceasta l-a făcut să renunțe și la haina monahală (1784), fapt din care i s'au tras atâtea nenorociri.

Dar sinceritatea și curajul, armuri ale sufletelor mari, și le-a manifestat și în alte împrejurări. Prin decretul guvernului din 8 *Februarie* 1788, Nr. 883, trimis lui Șincai și desigur și celorlalți directori de școli naționale (Eustatievici și S. Magiar), se introducea limba germană ca studiu obligatoriu și tot odată și a cataloagelor pentru clasificarea elevilor. În ce privește limba germană, se cerea să silească pe docenți a o învăța cât mai în grabă. La fel, acelaș ordin era și pentru profesorii gimnaziului (școalei latine) și ai seminarului din Blaj, ridicat acum la

¹⁾ I. Lupaș, *Gh. Barișiu*, p. 156.

trei ani. El vedea altfel. Și vederile lui le-a împărtășit și forurilor înalte.

Șincai nu s'a ridicat împotriva limbii germane în sine, ci a arătat imposibilitatea întrebuirii ei atât în Blaj cât și în celelalte școli naționale române.

Ba odată vru să propună împăratului care impunea cu sila limba germană și profesorilor, să mute școalele din Blaj într'un orașel săsesc, unde li s'ar da ocaziune elevilor să o și vorbească în afară de zidurile școlii¹⁾. Butada putea fi interpretată ca o glumă, însă el vru să releve o eroare, prevenindu-l pe împărat de un eșec, care nu întârzie, căci nu trecură nici doi ani după moartea lui și Ungurii scoaseră din învățământ germana, înlocuind-o cu maghiara prin articolul 7 al legii adusă de dieta din Cluj la 1792²⁾.

Cum pregătea Șincai pe viitorii învățători? Întrebarea se referă la: *timpul când îi pregătea, din ce îi pregătea și cât dura această pregătire.*

Să ne gândim că, având de inspectat școale, de numit învățători — nici un moment nu va fi renunțat la vechiul său plan de a scrie „Analele Românilor” cum își numise el la început *Cronica* — mereu obligat a fi pe drumuri, nu trebuie să ni-l închipuim că a stat în Blaj așteptând să-i vină, așa, din senin, diecii la dascălie.

N'am dat nicăiri peste o broșură, „*Rânduiala pentru școli*” (Tip. Seminarului Blaj, 1785), semnalată de Dr. Vasile Pop³⁾. Ea ne-ar fi lămurit asupra acestei chestiuni. Pe lângă dispozițiunile împărătești, va fi cuprins și unele privind modul de funcționare al școlii normale din Blaj. Din lipsă de alte date, ne vom folosi de cele pe care le avem.

În scrisoarea-circulară a lui Bob, despre care s'a mai vorbit, există un paragraf în care se spune: „Încătu-i despre alegerea dascălilor, te vei înțelege cu sătenii și *vești alege das-*

¹⁾ *Ibidem*, p. 157.

²⁾ Dr. O. Ghibu, *Din ist. lit. did. rom.*, I, p. 75.

³⁾ Dr. Vasile Pop, *Disertație*, etc. p. 48.

căl om ca acela, care să poată nu numai diac satului a fi, ci și Norma a o învăța și pe cei aleși îi vei trimite pe începutul postului celui viitoru al Crăciunului aici la învățatură, dar așa de gătiți cât să aibă cu ce trăi preste tot postul.

E destul de limpede pentru oricine, că acest curs nu poate fi altul decât cel pe care-l conducea Gheorghe Șincai.

Prin urmare, cursul ținea șase săptămâni, la care erau obligați a lua parte toți diecii care vroiau să fie și învățători. Dar fiind slab plătiți, nu se prea înghesuiau la dascălie; și un drum din Someș sau Cluj până la Blaj, nu făcea toată dascălia...

De aceea foarte multe sate, departe de Blaj, din lipsă de dascăli „absolvenți” ai cursurilor normale ținute de Șincai, Pop sau Coltor, au trebuit să rămână tot cu diecii bisericilor.

Și apoi, se vede că nici aceste cursuri de șase săptămâni nu confereau certificate de absolvire decât celor absolut destoinici, cu o cultură cât de cât superioară. Cei cu mai puține cunoștințe și îndemânare pedagogică, erau lăsați „corigenți”, *restanțieri*, obligați fiind a se prezenta din nou în anul următor pentru a-și lua examenele restante.

În această privință ne poate servi ca exemplu certificatul sau actul de numire ca învățător al lui Ioan Suciuc din Căpușul de Câmpie, datat din 7 Martie 1787, semnat de Gheorghe Șincai: „Prin cele prezente adevăresc întocm ai că Ioan Suciuc este numit învățător la școala română națională ridicată (înființată) în Căpușul de Câmpie situată în teritoriul comitatului Turda și că în cursurile prezente (recente) a învățat bine partea aceea a *metodului normal de care are mai multă lipsă* însă așa ca în sensul ordinațiunii regești guverniale să fie dator în țarna viitoare a veni la Blaj spre a învăța și partea restantă; am găsit de bine a întreba pe toți și pe singuraticii frunțași domni ai acestei comune, ca pe susnumitul învățător în sensul înaltului decret regesc din 6 Decembrie 1774 îndată ce a început a învăța pe copii, să binevoiască a-l considera și îngriji ca și pe subalternii lor; să fie considerat inamovibil în tot chipul”¹⁾.

¹⁾ Originalul, în limba latină, se găsește în Muzeul Blajului.

Un alt act de numire, eliberat de Gh. Șincai învățătorului Bartolomeu Puteanu din Feneșul Săsesc (Florești) relevă un element bun, un dascăl destoinic, căruia directorul nu-i mai pune în vedere a se prezenta și la anul: „(Eu) cel ce am subscris cele de față fac cunoscut tuturor căroră se cuvine preste tot și în particular că, după ce satisfăcând înaltele ordinațiuni cesaro-regești în comuna Feneșul Săsesc situată în comitatul Clujului, ridicasem o școală română națională pe seama greco-catolicilor și în această școală numisem învățător pe Bartolomeu Puteanu. Acest învățător imputernicit, fiind chemat la Blaj pentru învățarea prea înalt prescrisului *metod normal*, s'a prezentat și a *învățat metoda normală amintită în așa măsură* în cât *trecând examenul* a fost aflat demn ca el în mai sus amintita școală să poată învăța cu rodnice rezultate spre binele public.

Drept aceea, în puterea acestor litere l-am crezut nu numai vrednic a fi confirmat în postul său de învățător, ci și demn a fi recomandat din oficiu tuturor și singuraticilor titulari domni ai acelei comune și altor oficiali de orice categorie, ca dela datul acestor litere să-l considere de atare atât în sensul diferitelor înalte dispozițiuni cesaro-regești, cât și în sensul grațiosului decret din 6 Decemvrie 1774, asemeni în sensul înaltei ordinațiuni guverniale emanate cu data de 25 Octomvrie 1786, ca pe unul ce e constituit (așezat) în serviciul binelui public, să binevoiască a-l considera liber și imun (inimpozabil) de orice taxă și scutit de poverile publice" ¹⁾.

Pe cât era de bun și cald apărător al școlii și dascăliilor, pe atât era de aspru și intransigent când găsea o neregulă sau vreo intenționată abatere dela ceea ce se chiamă: demnitate, onoare, conștiință, în rândurile acestora. Cu ocaziunea deselor sale inspecții constată că mulți învățători s'au refugiat între zidurile scunde ale școlii numai ca să scape de sarcinile grele ale iobăgiei fără a-și îndeplini datoria. De aceea, în anul 1790, face un raport guvernului rugându-l să ia măsuri aspre împotriva tuturor învățătorilor români cari neglijează școala.

¹⁾ Datat 25 Decemvrie 1787, în limba latină; e reprodus la Al. Papiu-Illarian, o. c., p. 90 și în traducere românească.

Se pare că acest raport viza mai mult pe învățătorii din ținutul Mureșului, căci guvernul transilvan însărcinează pe prefectul Scaunului Mureșului, care convocă Consiliul Scaunului la 11 Martie 1790 pentru a decide asupra raportului directorului școalelor române unite.

Hotărâsc: „Să se conscrie acești învățători și să fie sub supravegherea noastră pentru a corespunde îndatoririlor luate, iar cei ce își neglijează datoria, să fie supuși la suportarea sarcinilor publice" ¹⁾.

Anexată acestei *dectziuni*, se află o listă a învățătorilor suspecți care urmau a fi supraveghiați ²⁾.

În aceeași lucrare a prof. Traian Popa e publicat și un tablou al școalelor gr. cat. din comitatul Târnavelor și din Scaunul Mureșului înființate de Gh. Șincai:

Numele comunei unde s'a înființat școala	Numele și pronumele învățătorilor	Data când li s'a dat certif. de inv.
Adămuș	Ioan Pop	9 Dec. 1787
Andrașfalău	Petru Toma	29 Dec. 1787
Bodogaia	Filip Moldovan	29 Dec. 1787
Bord	Gheorghe Pop	
Ebeșfalău	Ioan Alămori	
Agrășteu	Ioan Sevestrean	2 Ian. 1788
Erneiul Mare	Petru Suci	22 Dec. 1789
Budiu	Iosif Bernați	7 Nov. 1789
Valea Lungă	Ioan Aron	29 Dec. 1787
Iclod	Vasile Barna	29 Dec. 1787
Lăscud	T. Pop	23 Ian. 1788
Lodroman	Ioan Frâncu	19 Dec. 1789
Mădărașul de Câmpie	T. Moldovan	18 Dec. 1787
	I. Rațiu	23 Mart. 1787

¹⁾ Tr. Popa. *Monografia orașului Tg. Mureș*, Tg. Mureș, 1929, p. 254.

²⁾ *Ibidem*, p. 255; vezi și revista „Societatea de Măine”, 1924, Septembrie, apoi „Un capitol sbuciumat din viața lui Gh. Șincai”, Tg. Mureș, 1924.

Numele comunei unde s'a înființat școala	Numele și pronumele învățătorilor	Data când li s'a dat certif. de inv.
Medeșfalău	Aron Pop Chir. Neagoe	23 Dec. 1787
Micăsasa	Mih. Renei	29 Dec. 1787
Nirașteu	D-tru Pop	29 Dec. 1787
Pănade	Vasilie Cipariu	24 Oct. 1789
Iernut	Ioan Șeulean	1 Ian. 1787
Șamșudul de Câmpie	Ioan Dubleu Bas. Pop	1 Mart. 1789
Șeulia	T. Pop	30 Dec. 1787
Șaroșul unguresc	Gh. Pop	15 Dec. 1787
Șomfalău	Al. Pop	1 Apr. 1788
Spini	Sim. Costea	2 Ian. 1788
Valea Sasului	Gh. Rațiu	18 Dec. 1787
Sâncel	Popa Pintilie	1 Ian. 1778
Sângeorzul de Mureș	Andrei Bardoși	22 Dec. 1789
Velț	Ioan Borboș	15 Dec. 1787

Se crede¹⁾ a fi înființate tot prin Gh. Șincai și următoarele școli: Fildul de sus, Sic (Cluj), Grebenișul de Câmpie, Ibașfalău (Dumbrăveni²⁾), Măgina, Ocna Dejului, Săcalul de Pădure, Reghin-sat, Sântu, Răciu și Turda-Veche.

În 20 Februarie 1790, după o lungă și chinuitoare agonie moare în castelul din Schönbrun Iosif al II-lea, protectorul culturii și al lui Șincai.

După moartea lui Iosif al II-lea, „sub care au resuflețit, Românii și eu atunci înflorind mult puteam”, cum zice Șincai³⁾, cu multă durere, i se spuse de pretutindenii, chiar oficial, când cerea un sprijin sau un ajutor pentru progresul spre lumină al neamului său: „Stai, jos cu tine și cu toți rebelii, cari cu

¹⁾ Dr. I. Rațiu în *Foia Școlastică*, XI, Nr. 18.

²⁾ E ceva mai veche... La fel Măgina și Ocna Dejului.

³⁾ *Cronica*, la an. 1708.

tează a duce pre fiii Românilor la școale românești¹⁾). Începură zile grele și pentru el, care vor culmina prin înscenarea aceluși proces din August 1794.

Cu câtă pasiune a lucrat pentru școalele și învățământul neamului, au fost nevoiți a recunoaște chiar și adversarii lui, bobienii, cari printr'un certificat eliberat de consistor spun: „dela începutul școalelor naționale ridicate în această dieceză a conlucrat cu sârguință ca știința și cultura intelectuală să se planteze și propage în tinerime din ce în ce mai mult și pentru ajungerea acestui scop, pe lângă aceea că a instruit cu multă tragere de inimă pe candidații de învățători, a mai cercetat școalele atunci când i s'a cerut²⁾ din partea înaltului guvern regesc, în așa măsură că n'a cruțat nici când nici oste-neală ba chiar nici sănătatea proprie:

„Și ca să-și dovedească și mai mult zelul spre binele națiunii și spre binele public, de o parte a tradus din l. germană în l. română de altă parte din indemn propriu cu osteneală proprie a publicat mai multe cărți normale pentru folosul tinerimii". Semnat: Demetriu Caian, vicarul general al episcopiei de Alba-Iulia și Făgăraș³⁾.

Asemănătoare cuvinte are despre Șincai chiar urmașul lui Mártonfy, I. Lerthenfeld, inspectorul școlar din Sibiu, la 19 August 1792:

„Adeveresc că arătătorul acestor litere dl. Gh. Șincai, directorul școalelor naționale de ritul grecesc unit, începând dela timpul de când există această instituție școlară, în toate ramurile de activitate ale oficiului său a satisfăcut nu cu mai puțin

¹⁾ Gh. Barițiu în *Transilvania*, 1870, p. 43.

²⁾ „In decurs de 12 ani în care am fost pus director peste toate școalele sătești din Transilvania, niciodată nu mi-am pregetat a le cerceta, îndrepta și în-tări, dar nici nu au rămas fără rezultat îngrijirile mele, fiindcă la stăruința mea numărul lor s'a urcat la 300" ... — „Trei sute de isvorașe ale culturii de pe urma ostenețelor lui" — (N. Iorga, *Istoria învățământului românesc*, p. 124). ... „Sub împăratul Iosif II de trei ori a trebuit să le vizitez una câte una și a da relațiuni oficioase despre starea și progresul lor" (*Elegia*. Nota 24).

³⁾ Al. Papiu Ilarian, *o. c.*, p. 124. *Elegia*. Nota 24.

zel, decât cu dexteritate și a nizuit *din toate puterile* ca în tinerețea națiunii sale să se propage cultura intelectuală și morală și noțiuni mai sănătoase despre oficiile-civile¹⁾, sau, cum s'ar zice azi, ordinea în stat.

Deși cam exagerat, dar nu prea departe de adevăr, se exprimă dr. I. Rațiu²⁾: „Mai mult s'a produs în privința școalelor în acești 12 ani decât în trei secoli până atunci”.

Prețuind postul care i-a fost încredințat la 1782, știind că dascălii cu puțină lor pregătire dacă nu vor avea un auxiliar pe care să se sprijine și după care să se conducă, n'a schimbat nimic în sistemul și forma de viață a școalei, le dădu manuale, ceea ce n'a făcut nimeni până la el.

Primul lui gând fu îndreptat asupra școalei normale din Blaj a cărui director era. Pentru elevii acestei școale și pentru altele cu acest caracter, scrise la 1783 *Gramatica latino-română* sau după adevăratul ei titlu: „*Prima principiae latinae gramaticae*”, cu adnotări și exemple de text latino-român. La o ulterioară ediție (1785) apărură și cu texte: german și unguresc; de astădată și pentru elevii gimnaziului din Blaj.

Era un manual bine lucrat, bazat pe principii metodice și pedagogice. Dovadă e, că, deși Șincai fusese isgonit din Blaj de Bob, episcopul o admite ca manual de învățământ până spre 1820. Materia e distribuită în trei capitole:

I. O scurtă introducere spre înțelegerea gramaticii latine, natura și părțile gramaticii latinești: despre ortoepie, prosodie și ortografie; II. Tratează pe larg despre etimologie, începând cu declinațiunile, conjugarea verbelor regulate și neregulate; III. „Sintaxa sau învetiatura de a împreuna cuvinte și sentinții”.

Regulele în text latin și român; exemplele în toate patru limbile: română, latină, germană, ungară.

Reproducem, pentru a ilustra concepțiile sale în materie de filologie cu aplicare în învățământ, din cap. I: „*Indreptarea către grammateica lateinescă*”:

¹⁾ *Ibidem.*

²⁾ Dr. I. Rațiu, *Studii și biografii*, Blaj, 1904, p. 69.

Paragraful I.

Grammaticae Latina est doctrina bene loquendi, legendi scribendi latinae.

Partis Grammaticae Latinae sunt Quinque:

1. Orthoëpia et doctrina quam libet litteram vero suo fono enunciandi.
2. Prosodia est doctrina cuius syllabe rectum tonum dandi.
3. Orthographia est doctrina corecte scribendi.
4. Etimologia est doctrina rite inflectendi vocabula.
5. Syntaxis est doctrina tam vocabula, quam sententias

Paragraful I.

Grammateica Lateina e invetiatura de a vorbi si scrie bine Latinesce.

Partile Grammateice Lateinesci sunt cinci:

1. Orthoepia e invetiatura de a spune fiescequaria littera după sunetul sau.
2. Prosodia e invetiatura de a da fiescequarei syllave acelas ton quare i se cuvine.
3. Orthographia e invetiatura de a scrie fara de smintele.
4. Etymologia e invetiatura de a pleca bine cuvintele.
5. Syntaxul e invetiatura de a impreuna bine cuvintele asia și sententiile.

Prima declinatio nominum substantivorum

Arată cari substantive sunt de declinarea întâia, „întâia plecare”, cum zice Șincai.

Latina nomina primae declinationis sunt quorum Nominativus sunt a quarora întâia cadere e-terminatur in *a*, Genitivus in *ae* ste in *a* iar a dooa cadere in *ae*

Numero singularit

N.	Haec Mus-a	Invețiatură	Die Muse	A'tudomány
G.	Huius Mus-ae	A invetiaturei	Der Muse	A'tudománye
D.	Huic Mus-ae	Invetiaturei	Der Muse	A'tudományak
Ac.	Hac Mus-am	Pe invetiatură	Die Muse	A tudományt
Vo.	mus-a	O invetiatură	O Du Muse	O tudomány
A.	Ab hac Mus-a	Dela invetiatură	Von der Muse	A tudománytól

Concomitent cu „Prima Principia”, lucră două *Abecedare*; unul, „cel Mare”, pentru școala normală din Blaj, altul, „cel mic”, pentru școalele sătești din Transilvania; primul în limbile: română, latină, germană și ungară, sub titlul:

„*A. B. C. sau Alphavit pentru folosul și procopsála școalelor celor normalesci a némului românesc. A. B. C. oder Namenbuchlein zum Gebrauche der Walachischen Național-Schulen. Blasendorf, Gedruckt mit der Buchstaben des Seminars¹⁾ 1783; apărut în acelaș an și în Sibiu la Martin Hochmeister cu titlul: „A. B. C. (sau) Bucavna²⁾.*”

Apoi, aproape acelaș text *bilingu*, la Petre Bart, Sibiu, 1788: „*Bucoavna pentru Pruncii cei Rumănești carti să află în mare Prințipatumu Ardélului, la Petru Bartu Tipografu, 1788; A. B. C. oder Nemenbüchlein. etc.³⁾.*”

Peste opt ani, când Șincai, zdrobit de durere și de răutatea oamenilor, se găsea în Viena pentru a se justifica în fața împăratului cerându-i să-l reintegreze în post, Blajul lui Bob, fără să vrea, aducea un omagiu marelui pribeag prin retipărirea „Abecedarului Mare” din 1783 sub numele de *Bucoavnă* (quadriligvă), 1796⁴⁾.

Al doilea Abecedar, *pentru școalele sătești*, fu tipărit numai în limba română și cu litere latine⁵⁾. Tot în 1783 tipări o lucrare didactică la care însuși Șincai ținea mult. Era „*Catehismul cel Mare cu întrebări și răspunsuri*, alcătuit și întocmit pentru folosul și procopsala tuturor școalelor Normălești a Neamului Românesc de Georgie Gabriil Șincai Directorul și Catechetul școalei Normălești din Blaj și ceall”. Blaj, Tip. Seminarului 1783.

¹⁾ Dr. O. Ghibu, *o. c.*, p. 52.

²⁾ A. Veress, *Erdélyi magyarországi régi oláh könyvek és nyomtatványok* (1544—1808), p. 54.

³⁾ O. Ghibu, *l. c.*

⁴⁾ Ovid Densusianu, *Literatura română modernă*, I, București, 1920, p. 38; O. Ghibu, *o. c.*, p. 75.

⁵⁾ Al. Papiu Ilarian, *o. c.*, p. 16. *Elegia*, nota 21.

Nicolaie Iorga¹⁾ vorbește de două Catechisme; altul din 1780. Dar însuși Șincai în *Orodias* amintește numai de unul: „Doctrinam Christi” deduxi fusius, unquam „Quam fuerit Valachis traditus iste Liber”, la care, în „Notele”-lui T. Cipariu, după *Notele*, sau sub notele lui Gh. Șincai, nu se dă alt comentariu decât următorul: „Și până astăzi (zice Cipariu la 1841) se urmează în toate școlile unite din Ardeal”, iar cu douăzeci și ceva de ani mai târziu afirmă²⁾ că acel Catechism „e numai o traducțiune a așa numitului Catechism migazzian³⁾, tipărit la 1783 până mai an terț în us”. Titlul acestuia era (scris cu litere latine și ortografie ungurească): „*Katehistsul csel Mare ku aentraebaery si raeszpun-szurj*, etc. Buda, 1780, pe care l-ar fi retipărit, — adaptat, simplificat și pus în serviciul școlilor române unite⁴⁾. Acesta e Catechismul lui Șincai. Despre altul nici el nici alții nu fac amintire. Deci, afirmațiunea lui N. Iorga e fără temei. De altfel, la 1780 Șincai făcea cursurile de pedagogie în Viena, precum s'a văzut. Că acest Catechism a fost numai tradus de Șincai, cum spune Cipariu, nu se poate crede. Chiar așa dacă ar sta lucrurile, n'ar fi decât ceva obișnuit, căci și cel migazzian (1780—1783) nu era decât o retipărire prelucrată a celui „Catechismus sau învățătura creștinească” a lui Iosif Decamilis, apărut la Sâmbăta Mare în 1726⁵⁾.

Dar Șincai a trebuit să treacă tot materialul prin filtrul propriilor sale vederi în materie de dogmă, rit și concepție cosmică. Mult nu s'a depărtat de original. Deși cartea avea o destinație precisă: „pentru elevii școlilor normale” (primare-normale), totuși nu prea putea fi folosită ca ma-

¹⁾ N. Iorga, *Ist. lit. rom. sec. XVIII*, II, p. 205.

²⁾ *Arhivul*, 1868, Nr. XV, p. 293; „*Foaie pentru Minte*”, etc. An. 1841, nrele: 42, 47.

³⁾ A lui Cristofor Migazzi, episcopul Vienei, cel care ia votul clerical lui Samuil Micu și lui Ștefan Pop la 1770 (I. Bianu, *Viața și activitatea lui Samuil Micu Clain*, București, 1876, p. 81).

⁴⁾ Dr. Iacob Radu, *Doi luceferi rălăcitori*, București, 1924, p. 12.

⁵⁾ Dr. Vasile Pop, o. c., p. 92.

nual de învățământ; conținutul ei era peste limitele de percepere ale copiilor din asemenea școale.

Iar dacă acest Catechism fusese apreciat, aceasta venea din partea clerului care se folosea foarte mult de el. O spune chiar Șincai: „care (e vorba de Catechism) și până în ziua de azi (1803, când scria *Elegia*) se prelege (învăță) nu numai în toate școlile normale, ci e foarte studiat și de aceli clerici, care vrând a se preoți, înainte de hirotonie au de a pune examen riguros din „Doctrina Creștinească”. Încă și parohilor le este de mare ajutor, fiindcă din el mai toți învață persoanele ce vor a se căsători cele de lipsă și le examinează”¹⁾.

De altfel, despre aceasta se va convinge oricine din descrierea lui, căci am avut în mâini un exemplar din acest Catechism.

Este în 8°, format mic, 177 pg. (al nostru avea lipsă paginile 78—87), 2 pagini *errata* („cele smintate”):

Pe pagina a doua a titlului interior e următoarea „Aprobacie”. „Noi cei mai în jos iscăliți cetind acest Catechism, care acum s'au alcătuit și făcut întâiu într'acesta Typ pentru folosul și procopsala Școalelor Normălești a Neamului românesc și fiindcă nu numai n'am găsit nimic ce ar fi împotriva Dogmelor Credinței, Deregătorilor Creștinești și Orânduialelor și obiceiurilor Beseariceii *Resăritului*, ci încă l-am aflat a fi de lipsă și de mare folos Pruncilor carii cearcă numitele școale și la tot neamul românesc. Drept aceeaia îl aflăm vreadnic a se tipări. Blaj 10 Mai 1783. Ștefan Sabo, Ioan Halmagi.

Teologi ai S. Mitropolii a Făgărașului din Ardeal și de cei mai mari ai nostri orânduiți Revizori”.

După care urmează un frumos și deslușitor

„Cuvânt înainte”

„După ce s'au îndurat în anii trecuți Prea înălțatul și de Dumnezeu încoronatul Împăratul nostru Domnul, Domnul Iosif II, a porunci Crăiescului său Guberniu din M. P. al Ardealului ca precum la alte Neamuri așa și la Români să se rădăce

¹⁾ Al. Papiu Ilarian, o. c., p. 123; *Elegia*, nota 22.

școli în care să se învețe toți Pruncii în limba sa a cetii, a scrie a numera sau Aritmetica și învățătura creștinească, ca să poată fieștecari dintre dânsii fi nu numai buni fii ai patriei sale, ci și adevărați creștini și s'ar fi și ridicat în anul mai de curând trecut, 1782, Școală Normalicească în Blaj, a căruia Director fuiu însuși orânduie delà înaltul Crăiescul Guberniu, alta nu era înapoi fără numai să mă apuc să *fac și să tipăresc cărțile ceale poruncite* pentru folosul și procopsala numitelor Școale.

Drept aceia iată m'am apucat și am făcut Catehismul acesta în care, cât mi-au fost cu puțință am cuprins sau să zic așa *am strâns și am grămădit pe scurt laolaltă toate Dogmele și Incheieturile Credinței* (Crezul) *și toate obiceiurile* (riturile) *Bisericii Răsăritului* care mi s'au văzut a fi Pruncilor (pentru care s'a și făcut această carte) și de lipsă a le învăța și a le știi căci toate a le îmbulzi cum am putut mai vârtos pentru aceea *că nu cumva făcându-se cartea mai mare, prețul încă să se scrie și dintr'aceia să se nască pricină pentru care cei săraci, de care mai mulți se află în Neamul nostru, decât bogăți, să nu ș'o poată cumpăra*. În carea muncă a mea *m'am sârguit cât am putut ca delà cuvintele și vorbele cele tocmai românești nici cum să nu mă abat și depărtez*, ci să le aleg după cum pre unele locuri mai bine vorbesc românește de cât pe altele, precum am și făcut, nu pentru altă ceva fără numai *ca prin Normă prin care după Prea înalta voie a C. Cr. Maiestat trebuie să se îndrepte toți oamenii, să se îndrepte și sporească și limba noastră* precum și a altor neamuri. Drept aceea tu care vei ceti cartea aceasta, nu mă judeca pentru cuvintele și vorbele care ți s'or părea nouă, sau străine precum au făcut fac și vor face *unii care în viața lor nici atâta n'au făcut pentru binele de obște, ci numai au zăcut și au cârțit pre alții, pizmuindu-le numele și lauda care pe departe le-au căpătat prin lucrările lor cele bune cele făcute pentru obște*, ci o ia o cetește și dacă vei afla vreo sminteală care să fie adevărată, o iartă aducându-ți aminte că tu încă poți în multe sminti. Fii sănătos".

Apoi urmează materia cărții dispusă astfel:

1. *Indreptare către Catehism*Cap. I. *Despre credință*

Partea I. Ce ar fi credința cea Pravoslavnică?

Partea II. Despre douăsprezece închieturi ale Credinței.

Cap. II. *Despre nădejde*

Partea I. Ce-ar fi nădejdea creștinească?

Partea II. Despre rugăciune.

Cap. III. *Despre dragoste*

Partea I. Ce ar fi dragostea creștinească?

Partea II. Despre cele 10 porunci ale lui Dumnezeu de obște.

Partea III. Despre cele 10 porunci ale lui Dumnezeu deosebi.

Partea IV. Despre poruncile bisericesti de obște.

Partea V. Despre poruncile bisericesti deosebi.

Cap. IV. *Despre Sf. Taine sau Misterii*

Partea I. Despre Sf. Taine de obște.

Partea II. Despre Sf. Taine deosebi.

Cap. V. *Despre indreptarea creștinească*

Paragraful 1. Despre păcatele strămoșești.

Paragraful 2. Despre păcatele alegerii și despre felul lor.

Paragraful 3. Despre cele șapte păcate de Căpetenie.

Paragraful 4. Despre cele șase păcate împotriva Duhului Sfânt.

Paragraful 5. Despre cele patru păcate strigătoare la Cer.

Paragraful 6. Despre cele nouă păcate streine.

A doua parte a indreptării creștinești: fă bine

Paragraful 1. Despre vârtuțiile Teologicești.

Paragraful 2. Despre vârtuțiile Deregătorești.

Paragraful 3. Despre cele ce se țin de indreptarea creștinească.

Paragraful 4. Despre faptele cele bune și despre vrednicia lor.

Adaogere: Despre patru lucruri mari de pe urmă: Despre Moarte, Judecată, Iad, Impărăția Cerurilor.

Indreptare către Catehism

Intrebare: Ce e Catehismul?

Răspuns: Catehismul e deprinderea intru învățatura cea Pravoslavnică; așa se chiamă de obște Cartea în care se cuprinde această învățătură.

Intrebare: În câte capete se dă înainte în acest Catehism învățatura cea Pravoslavnică?

Răspuns: Învățatura cea Pravoslavnică se pune înainte în acest Catehism în *cinci Capete* și într'o *Adaogere*.

Intrebare: Care sânt acele cinci Capete?

Răspuns: Acele cinci Capete sânt: Credința, Nădejdea, Dragostea, Sf. Taine, Adaogere Creștinească.

În restul cărții se desvoltă aceste cinci „Capete” prin întrebări și răspunsuri.

Răspunzând, prin executare, tot unui ordin, căci a spus-o el când a vorbit despre obligațiunea de a traduce sau de a alcătui manualele de școală, face să apară la 1785 o *Aritmetică*, după adevăratul ei titlu:

Indreptarea către Aritmetică

intâia parte

Alcătuită și întocmită pentru folosul și procopsala tuturor Școalelor Normălești a Neamului Românesc

de

Georgie Șincai din Șinca

Directorul și Catehetul numitelor Școale & Celelalte

în Blaj cu tipariul Seminariului 1785.

E o cărțuție de 72 pagini în 8°. Un exemplar se află și în Biblioteca Centrală din Blaj pe care l-am văzut și noi. În nota 23 a *Elegiei*, Gh. Șincai își supraestima efortul prin tipărirea acestui manual:

„*Aritmeticam Valachicam quantum scio, ante me nemo in lucem protulit. Hanc ego systematice deduxi et captui puerorum facillima et clarissima methodo proposui*”. („Aritmetica

românească pe cât știu, înainte de mine nimeni n'a tipărit. Aceasta — aritmetica — eu am conceput-o în sistem și am lucrat-o pentru priceperea copiilor după cel mai ușor și cel mai clar metod").

Acelaș lucru îl va crede cu zece ani mai târziu episcopul Amfilochie al Hotinului despre a sa „*Elementele aritmetice*”, apărută la Iași 1795.

Le-a fost cunoscută „*Aritmetica românească și nemțească*”, apărută în Beciu la 1777 ¹⁾ cu litere cirilice? Cercetări mai noi au stabilit că și unul și altul s'au servit de câte un model strein.

Asupra Aritmeticei lui Șincai, studii și analogii migăloase au stabilit originile ei în „*Anleitung*“-ul lui Felbiger ²⁾, deși s'ar putea opinia pentru o obârșie transilvană: cartea lui Müller Georgius: „*Compendium Arithmeticae vulgaris d. i. kurze Verfassung der Arithmetik, darinnen nebenst der Addition, Substraktion, Multiplikation und Division auch die Regula de Tri und Regula Societatis gründlich gewiessen und mit einfältigen doch bekannten Exempeln erkläret werden*” ³⁾, sau „*Compendiul lui Wolff* (Cluj 1773), pe care sigur le va fi cunoscut. De altfel, prin compararea de texte și a materialului chiar, (*Anleitung*-ul lui Felbiger, în traducerea românească a lui Iancovici de Mirivo sub titlul „*Ducere de mână către Aritmetică*”, apărută succesiv: 1775, 1777, 1782, 1783, 1785, are 151 pagini, iar Aritmetica lui Șincai abia 82) asemănările nu îndreptățesc pe unii să afirme că „e tradusă cuvânt cu cuvânt după „*Anleitung*”.

Posibilitatea unei traduceri însă, dă oricui de bănuit din momentul când și-a plimbat ochii asupra materiei cuprinsă în carte. Dacă în celelalte există o contribuțiune a traducătorului

¹⁾ Dr. V. Pop, *Disertație*, p. 98.

²⁾ Victor Marian în *Țara Bârsei*, An. IX, Nr. 3 și *Gazeta Matematică*, 1941—42, p. 502, 503 și 1936, p. 515 - 517.

³⁾ I. Gross, *o. c.*, p. 35. Apărută la Brașov, prima dată în 1681. Cartea lui Müller, care cuprindea și o *Tabla Cebetis*, ceea ce ne-ar putea întări convingerea că e modelul Aritmeticei lui Șincai, fiindcă *Anleitung*-ul lui Felbiger (1777) n'o avea.

prin prelucrarea și adaptarea materialului la nivelul de înțelegere al elevilor români, în lucrarea de față, aceasta e minimă.

Nu ne putem entusiasma nici de „metoda pedagogică”, nici pentru „stilul” întrebuițat aici de Șincai, așa cum o face unul dintre biografii săi¹⁾.

Reproducem ca exemplu de „claritate” și „stil”, frânturi independente din ea; luăm din „Tâlcuire înainte”, un fel de deslușire — cheie, pentru a ușura copiilor perceperea unor noțiuni preliminare, cărora le urmează apoi probleme foarte abstracte.

Până la Șincai nu se prea învăța în școale scrierea numerelor; țăranii își făceau socotelile prin creștături în grinda casei sau pe un băț (răvaș sau răboj). La școli ca acestea veni el să spună lămurind :

1. „Lucrurile cari pentru osebirea lor au mai multe nume sunt lucruri de mai multe feluri. P. p. (de ex.) florinții, creștării și bănuții pentru osebit prețul lor, au osebite nume și se țin deosebite felii de bani. Tocma așa se țin măjile, funții și loții de osebite felii de greutate”.

2. „Două sau mai multe unimi de lucruri de aceeași numire, luate împreună se chiamă număr; pentru aceea zicem că numărul e o mulțime de unimi de lucruri de acelaș feliu”.

Un altul, în care exemplele fiind luate din mediul și viața satului, mai concret deci, străduința de a clarifica e mai puțin sforțată și sprijinită nu pe abstracțiuni, ci pe elementele materiale din raportul cărora rațiunea desprinde esențele: „Lucrurile cari trebuie să se numere împreună și să facă un număr, trebuie să fie de aceeași numire; așa dară un cal și o oaie nu fac număr, pentrucă nu sunt împreunați nici doi cai nici două oi, ci socotindu-se ca niscai dobitoace” (pg. 17).

Nu știm ce vor fi putut înțelege chiar și dascălii din „despre reducție sau reducerea numerelor”:

„A aduce o numire mai mică subt alta mai mare înseamnă a reduce.

¹⁾ Dr. I. Rațiu o. c., p. 85.

E mai luminat stilul, și gândirea lui Șincai acționează altfel, când iese din materia cărții. La urmă, cere fiecărui școlar și bărbat să învețe tabla înmulțirii, „*Tabla Țibeti*”, cum o numește el, motivându-i importanța în felul următor:

„*Tabla Țibeti*” de care s'a făcut vorbă la numărul (pag.) 19, sub *t*, ne învață cum trebuie înmulțiți numerii între sine începând dela 1—10 care fiindcă e de mare folos și tocmai de lipsă nu numai pentru pruncii cei mici pentru a căror procopseală s'au și făcut cartea aceasta ci pentru toți oamenii carea încă nu sânt bine deprinși cu înmulțirea numerilor”. Spre a le veni în ajutor, reproduce *tabla înmulțirii*.

Ca orientare generală, reproducem cuprinsul cărții sau *Indexul Lucrurilor care se află în întâia parte a Aritmeticei*:

Paragraful 1.

Tâlcuri înainte mergătoare

1. Ce sunt lucrurile de un fel?
2. Ce sunt lucrurile de mai multe feluri?
3. Ce e unimea?
4. Ce e numărul?
5. Care lucruri fac un număr?

Paragraful 2.

Despre numărare

- Despre semnele numerilor.
- Despre spunerea și însemnarea numerilor.

Capitolul I. *Despre cele obicinuite patru Lucrări ale Aritmeticei în numeri întregi și de acelaș felii*

Paragraful 1. *Adaogarea*

- a) Tâlcul adaogerei
- b) Care sunt punerile și care Suma.
- c) Regulele adaogerei.

Paragraful 2. *Scoaterea*

- a) Tâlcul Scoaterei.
- b) Ce e *Minuendul*?

- c) Ce e *Substraendul*?
- d) Ce e *Remășița*?
- e) De ce numire trebuie să fie Minuendul și Substraendul.
- f) Regulele scoaterei.

Paragraful 3. *Despre înmulțire*

- a) Tălcuirea înmulțirii.
- b) Ce sânt *factorii*, ce e *Produsul*?
- c) De câte ori se cuprinde un factor în *Product*?
- d) Ce număr se înțelege prin *multiplicand*?
- e) Regulele pentru înmulțire: a) Dacă *multiplicatorul* e numai de o țifără; b) dacă e de mai multe țifre?

Paragraful 4. *Despre împărțire*

- a) Tălcuirea împărțirii.
- b) Ce e *Dividendul*, *Divizorul* și *Cvoțientul*?
- c) Regulele pentru împărțire: a) dacă e *Divizorul* numai de o țifără; b) dacă e de mai multe țifre.

Capitolul II. *Despre Numerii cei Cunoscuți și Numiți*

Paragraful 1. *Indreptare*

- a) Tălcuirea numerilor celor cunoscuți și Numiți.
- b) Ce lucruri se înțeleg sub *Numerii cei cunoscuți și Numiți*.
- c) *Catalogul* lucrurilor care se înțeleg sub *Numerii cei Cunoscuți și Numiți*.

Paragraful 2. *Despre desfacere*

- a) Tălcuirea desfacerei.
- b) Care e *desfăcătorul*?
- c) Cum se lucrează *desfacerea*?
- d) *Pildele*.
- e) *Osebirea* între *desfacere* și *înmulțire*.

Paragraful 3. *Despre reducere*

- a) Tălcuirea *Reducerei*.
- b) Cum se face *reducerea*?
- c) *Osebirea* între *Reducere* și *Împărțire*

Insemnarea despre cele patru Lucrări Alcătuite ale Aritmeticei:

- Despre adaogerea cea Alcătuită.
- Despre Scoaterea cea Alcătuită.
- Despre Inmulțirea cea Alcătuită.
- Despre Impărțirea cea Alcătuită.

Capitolul III. *Despre unele semne și Regula Detrii*
(de trei simplă și compusă)

Paragraful 1. Despre sumele cele primite în Aritmetică.

Paragraful 2. Despre Regula Detrii cea dreaptă.

Paragraful 3. Despre Regula Detri întoarsă.

Adaogere. Despre Tabla Cibeti (Țibeti) sau Inmulțirii și despre Numerii cei illiricești (cirilici).

Acesta e tot materialul cuprins în „*Îndreptare cătră Aritmetică*”.

O altă lucrare rămasă însă în manuscris, păstrată în biblioteca episcopiei unite din Oradea, scrisă tot pentru uzul școlilor normale și al gimnaziului e „*Istoria naturei sau a Firii*”.

A fost semnalată mai întâi de Nic. Densușianu¹⁾, după care se face descrierea ei. Pe 93 pagini în 4° materialul e repartizat în trei capitole după cele trei regnuri: Cap. I. „*Despre Plante*” (plantel), Cap. II. *Despre Minerariuri* și Cap. III. „*Despre Viețuitori*”. Cartea e însoțită de un „*Vocabularium pertinens ad tria Regna Naturae*” pe 31 de pagini în două părți; întâia, cu un vocabular latino-româno-germano-maghiar, cu numirea plantelor, mineralelor și animalelor; a doua, cu un vocabular româno-latino-maghiaro-german, asemenea „despre numirile acum amintite”²⁾.

Cercetări mai noi au dovedit că și de astă dată avem

¹⁾ Nic. Densușianu, *Raport despre misiunea istorică în Ungaria și Transilvania* în „*Analele Academiei Române*”, Seria I, Tom. II, p. 208.

²⁾ N. Densușianu, *l. c.*

de-aface cu o traducere după originalul superintendentului Iohann Heinrich Helmuth¹⁾.

Se cuvine să înșirăm aici și „*Elementa linguae daco-romanae sive Valachicae*” (Viena 1780), care apărând la 1805 într-o nouă (a II-a) ediție, poartă numai numele lui.

În tipografia crăeștii Universității ungherești din Buda, între alte cărți românești, apăru, la 1806, și una cu titlul: „*Povățuire către economia de Câmp pentru folosul școalelor Românești celor din Țara Ungurească și din părțile ei împreunate*”, în 8° mic, 223 pagini.

Autorul e necunoscut, însă după cercetările d-lui Sextil Pușcariu²⁾, e Gh. Șincai, care, în text, descrie multe din regulile economice mai cu seamă asupra oieritului; observațiunile culese de pe moșiile contelui Daniel Wass, la care a trăit mulți ani ca educator al copiilor acestuia³⁾.

Modul de a traduce al lui Șincai, vorbim de cărțile de școală, n'a mulțumit nici pe unii contemporani.

Directorul școalelor române din Banat, Grigore Obradovici, un însuflețit cărturar și el, în a sa „Gramatică română” tipărită la Buda (1806), se arată nemulțumit nu numai de felul — slab — cum traduce cărțile Șincai, dar chiar și cu ortografia acestuia⁴⁾. Istoricul ardelean îi răspunde printr-o frumoasă și demnă scrisoare adresată tipografiei Universității din Buda. Ciorna ei se află între manuscrisele episcopiei unite din Oradea⁵⁾.

Din analiza sau, mai drept spus, din descrierea operei didactice a lui Gh. Șincai, se desprinde un adevăr: „directorul” e urgentat să dea manuale în cel mai scurt timp tinerelor

¹⁾ Vasile Bolca, *Episcopul Samuil Vulcan*, p. 93. Titlul cărții lui Helmuth, prelucrată de Șincai, e: „*Invățătura firească pentru stricarea superstiției norodului*” (Ion Breazu, *Temeiurile populare ale literaturii române din Transilvania, Sibiu*, 1943, p. 6).

²⁾ În *Dacoromania*, 1921, p. 348.

³⁾ Andrei Veress, *Bibliografia româno-ungară*, II, p. 148—149.

⁴⁾ A. Veress, *Tipografia românească din Buda* în „*Boabe de grâu*”, 1932, p. 605—606.

⁵⁾ Nic. Densușianu, *o. c.*, p. 208—209.

odrasle românești, să țină lecții la școala normală viitorilor învățători: „pe viitorii învățători i-a instruit cu toată sânguința¹⁾), să viziteze școalele și să rânduiască dascăli în ele, în asemenea condițiuni, la care se mai adaugă și faptul că manuale românești, după care să se orienteze, nu existau, nu e de mirare că a procedat așa cum s'a văzut.

Dar, vorba lui Nicolae Iorga, „cartea lui e *Cronica*, gramatici, abecedare, aritmetici, catechisme, acestea le-a făcut altcineva: funcționarul, directorul, care a coexistat câțva timp cu istoricul, amândoi luptând pentru acelaș scop național²⁾).

Mai bine l-a caracterizat profesorul blăjan, dr. I. Rațiu, spunând: „asupra lumii învățate influențează prin *Elementele limbii Daco-române*³⁾, prin *Cronica Românilor*⁴⁾, iar asupra poporului, prin învățătorimea și prin școalele sătești⁵⁾).

Ceva despre procesul dintre Gh. Șincai și episcopul Bob de o parte, iar de alta, cu oamenii guvernului transilvan și ai lui Bob.

Intr'o scrisoare din 3 Octomvrie 1803 a cărturarului umanist orădan Mihail Tertina către Kovachich, arhivarul din

¹⁾ *Elegia*, nota 24.

²⁾ N. Iorga, *Ist. lit. rom. sec. XVIII*, II, p. 232.

³⁾ În colaborare cu Samuil Micu, Viena 1780, sub titlul „*Elementa linguae daco-romanae sive valachicae*“.

⁴⁾ Prima ei tipărire parțială prin Gherman Vida (Iași 1843) cu cheltuiala boerului lordache Malinescu; la fel, Al. Gavra (Buda 1844). O ediție integrală a *Croniceii* o avem abia la 1853 (Iași), grație mărinimosității principelui Grigore Ghica. Tipărirea s'a făcut prin îngrijirea lui August Treb. Laurian. Valoarea ei de atunci a devenit un simbol pentru urmași, cum se exprimă, într'o formă admirabilă în poemul *Șincai*, Radu Gyr, unul dintre fruntașii poeziei noastre de astăzi:

„ — Și'n traista asta veche, ce duci oare ?

„ — Duc rumeguș de os de împărați

„și pajuri mari și zimbri ferecați,

„duc Țara ca pe-un bulgăre de soare...“

Balade, București, 1943, p. 105.

⁵⁾ Dr. I. Rațiu, *Studii și biografii*, p. 65.

Buda, aflăm că Șincai ar fi fost demisionat (înlăturat) din postul de director al școalelor din cauza că *s'a lepădat de haina preoțească* și și-a ales viața laică pentru ca să se jertfească scrierei istoriei pragmatice a Românilor pe care a și redactat-o în trei volume¹⁾.

Alții atribue gravul conflict dintre Bob și Șincai ciudatei construcții sufletești a acestuia din urmă. Era un temperament expansiv, nereținut și prea liberal în concepții pe care și le manifesta ori când i se da prilejul. În mare, procesul a fost reconstituit după date și documente originale redate în limba maghiară²⁾. Fiind publicat în ungurește, nu e cunoscut decât unui cerc restrâns de certători și cunoscători ai epocii șincaiene.

El a fost cunoscut în timpul din urmă printr'o nouă și mai amplă prezentare³⁾.

Gh. Șincai, părăsind cinul călugăresc odată cu Clain, Peterlachi și Maior (1784), și-a luat o cameră cu chirie în așa numita azi „Strada Lungă”. Pentru îngrijirea casei și-a angajat o femeie, ca bucatăreasă, despre care gurile rele i-au șoptit lui Bob că ar fi mai mult decât ceea ce spune că este. Ducând o viață care nu plăcea „puritanismului blăjan” uneori cam fariseic, era firesc să fie luat la ochi de Bob, bine informat prin agenții săi. Cât timp a trăit Iosif al II-lea cu concepțiile sale vădit anticlericale, Bob nu îndrăzni să-l denunțe, căci știa că n'ar avea nici o urmare denunțul său; stăpânirea iosefină, de dragul episcopului, nu l-ar fi înlăturat din post, știindu-l un om cu o frumoasă cultură. Însă, îndată după moartea lui Iosif al II-lea, socoti că a sosit momentul. Nu e cunoscut primul glonț tras în Șincai de episcopul Bob, dar într'o hârtie din 24 Iunie 1794 îl acuză de: viață desordonată, neglijență în îndeplinirea serviciului; nu cercetează și școalele dela sate, că e bețiv, că se bate cu orașenii (Tg. Mureș); chiar îmbrăcămintea îi cădea

¹⁾ Andrei Veress, *Note și scrisori șincaiene*, București, 1926, p. 2.

²⁾ Al. Papiu Ilarian, *Viața, operele și ideile lui Gh. Șincai*, p. 91—104.

³⁾ Ion Modrigan, *Înlăturarea lui Gh. Șincai din directoratul școalelor* în „*Omagiu lui Nicolae Iorga*”, Craiova, 1922, p. 207—215.

sub acuze: că nu-i era de om serios, ci de Bachus; după ce ieșise din călugărie, purta haine nemțești și, uneori, cu sabie, ca nobil de Șinca.

Ancheta. La 15 Iulie 1794 guvernul ordonă judei suprem Antoniu Vajna deplasarea la fața locului, dându-i-se ca ajutor pe Șt. Mirsa. Fură ascultați 15 martori. Prepozitul Șt. Pop spuse — ca o acuză gravă — că „în Gh. Șincai atât de puternic a fost simțul național” atunci când, după dieta din 1790—1791, dându-se ordin tuturor școalelor pentru introducerea limbii maghiare în locul celei germane care luase locul celei latine, în cât nici decum n'a voit să asculte de ordinul guvernului, ci a introdus limba română. Acuza, care astăzi îi face cinste lui Gh. Șincai, n'a impresionat pe anchetatori, cum se aștepta consistorul. De aceea, venise cu altele. Bob se plângea că Șincai l-a amenințat cu moartea, că: „după ce multă vreme a ascuns un dezertor din armată, când au venit jurații din Veza să ducă pe dezertor, Șincai a înarmat cu ciomege și pari pe învățătorii aduși la *cusurile de vară* și ar fi luat la bătaie pe jurați, apoi i-a pus sub cheie în închisoarea vlădiciei”; pentru toate aceste fapte roagă guvernul să-l închidă. Dar acesta nu se pripește. Cercetările se reiau în 25 August 1794 când vine din nou la Blaj Al. Vajna. La sosirea lui Vajna, Șincai era deja de două zile închis de către Al. Gyujtó, subprefectul comitatului Târnavelor, care era proprietarul unei moșii la Crăciunelul de jos. Dela cercetarea întâia, între timp, într'o seară, a mers între călugării mănăstirii, unde, între pahare, i se spuse: „Hei, Șincai, dar bine ți-o dreseră asupra-ți”. El scoase sabia strigând: „Dacă așa se poartă vlădica cu mine, apoi *ego etiam ero dux et author rebellionis atque conjuratorum*” (eu încă voi fi autorul și capul rebeliunii și al conjurațiilor). La interogator, Gyujtó îl întrebă cine sunt acei răsvrățiți a căror conducător (*dux*) ar fi el? Șincai refuză să le spună numele, însă adăugă că *sunt mai mulți de o sută*. Vajna nu se amestecă în cercetări; îl rugă în schimb pe Gyujtó să-i aplice un tratament blând, iar el reintercându-se acasă, luă, pentru a o interna în închisoarea din Aiud, pe bucătăreasa lui Șincai, sub motivul că e o

femeie stricată. După acest simulacru de anchetă, fu băgat și el în aceeași închisoare. În raportul comisiei de anchetare din 3 Septembrie 1794, se spune că a fost arestat și internat la Aiud, fiindcă în casa lui Iosif Begmer, administratorul moșiilor vlădicești, în prezența lui Gyujtó, a zis: „plures conspiratores quam centum se tamen hoc ipsum neuntiquam revelare, cum id sub secreto eidem esse concreditum”, iar contra episcopului ar fi scris Pasquiflineae „ante adhuc praesentem hunc eundem in monasteris Balasfalvensi gladium suum evanginantem dixisse: se esse Ducem conjuratorum et auctorem Rebellionis” și, se vede, are în cap lucruri slabe, căci și-a făcut casa și ce mai are, de vânzare”.

În 6 și 11 Septembrie 1794, contele Kemény, prefectul comitatului Albei Inferioare, raportând asupra lui Șincai, face următoarele aprecieri: „se pare a fi un om periculos, că ar fi zis îndată după revoluția lui Horia: „*se jam suppresso tumultu Horiaiano, majorem excitatumno*” și că, ar fi de „o natură cu totul neastâmpărată”.

Cu alte cuvinte, în Șincai era văzut un Horia, doar sub un alt aspect. Aceeași părere o au membrii completului de judecată, care-l condamnă fără milă. Singur guvernul din Cluj, sesizat, vede altfel lucrurile; lui, Șincai i se pare mai mult un pătimaș guraliv.

La 13 Septembrie 1784 guvernul invită consistorul blăjan să propună un nou director în locul lui Șincai, ceea ce acesta o și face, numind la 15 Octombrie, ca director *interimar* pe Georgiu Tatu, teolog cu studii la colegiul pazmanian din Viena, de naștere din Sadu, care după doi ani lasă direcția școlilor lui Vasile Nemeș¹⁾, protopopul de mai târziu al Sărvadului. Acesta deține funcțiunea de director până la 1808.

Dintre zidurile închisorii adresează două cereri pentru a fi pus în libertate. Pe lângă cauțiune, motivează că e *nobil*, e în *serviciul public*, că e îngrijitorul celor doi copii ai fratelui

¹⁾ Fost bursier prin 1782 al seminarului întemeiat de Petre Pazmani în Viena (Z. Păclișanu, *Un vechiu proces literar*, București, 1935, p. 5).

său¹⁾, care luptă în războiul contra Francezilor ; că, dacă nu va fi pus în libertate, i se prăpădește tot ce are. Cererile i-au fost respinse. Se adresează guvernului. Tot acolo căutără dreptate pentru cel închis și frații săi, *Andrei și Grigore*, luând răspunderea pentru el. Ei atașară la memoriu, pe lângă alte acte, și un splendid certificat de activitate ca director, semnat de însuși Bob.

În urma acestor intervenții, guvernul cere judecătorilor revizuirea procesului și limpezirea lucrurilor.

În 18 Iunie 1795 începe desbaterea procesului și ține până în 23 Iunie. Acuzatori: Gylen Iános, viceprefect, prin Kováts Sigismund; apărător, Tompa László. Acuza cea mai serioasă: e răsvrățitor, „dux et auctor rebellionis”, la care se adăugară mărturiile prefectului Benyei Iozsef, că i-a bătut pe nevastă-sa cu spini în piață, că e bețiv, etc. Acuzatorul cere despăgubiri și, pur și simplu, *decapitarea*. *Apărarea*: beția nu e o patimă ce s'ar pedepsi, nu e turburător al ordinii publice. I se dă sentință de achitare, urmând a plăti spesele de judecată.

Spre sfârșitul lui Iulie 1795 se găsea în Râciu la cele două surori ale sale: Ana și Maria, măritate cu nobilii: Teodor Graur și Ion Caliani²⁾). Avea nevoie de dragoste, de căldură sufletească, după ce atâția și-au descărcat ura lovindu-l fără milă. Negreșit o va fi găsit în casele celor două surori cu inimi bune și cuceritoare.

Prin 10 August e la Blaj. De aici cere guvernului transilvan, prin inspectorul general școlar, Lerthenfeld, să fie re-integrat în post. Însă i se răspunde că, „deoarece s'a dovedit în decursul cercetărilor că nu are puterea morală necesară unui director, nu i se poate da slujba avută” (răsp. 4. XI. 1795).

Începe pribegia: Oradea, Viena; încercarea de a cuceri bunăvoința împărătească, cerând să i se dea slujba avută și satisfacție pentru cele *10 luni și 2 zile* de închisoare. Împăratul

¹⁾ Ion, căpitan în reg. I. rom. de graniță, mort la Lörch în 1794.

²⁾ Tr. Popa, o. c., p. 275.

transpune cererea guvernului transilvan, care, la 19 August 1796, prin cancelarul Telegdy, referă împăratului că „Şincai a fost numit director pentru cunoştinţele de limbi, dar cu timpul a devenit imoral (*sittenlos geworden*) şi nu s'a îndreptat nici după repetate admonieri, iar în 1794 a căzut sub grea acuză de rebeliune contra Principelui şi Patriei. E drept, spune mai departe raportul, că vina de rebeliune s'a dovedit neîntemeiată, însă viaţa lui particulară îl face incapabil de slujba avută!).

La 9 Septembrie 1796 cancelaria imperială face cunoscută guvernului transilvan hotărîrea, dureroasă şi injustă, de a fi înălăturat definitiv Şincai din postul de director al şcoalelor.

Cam în acest timp, prin moartea lui Jerdovits, se declară vacant postul de translator de pe lângă guvernul transilvan. Îndeplinind condiţiunile prevăzute în concurs, bazat pe cunoaşterea limbilor de lipsă funcţiunei, cere şi el acest post. Dar zadarnic. I se refuză onoarea unui post de talmaciu. Eruditul istoric n'avea dreptul să-şi câştige în mod onorabil o bucată de pâine. Refuzându-i-se posibilitatea unui câştig modest, destitul făcu din el un om al drumurilor, un cărturar fără noroc...

Cu prilejul centenarului morţii lui Şincai, un cărturar ardelean şi continuator întru strădaniei al lui Şincai, d. prof. Ioan Lupaş, a găsit cea mai reală şi frumoasă expresiune, pentru a caracteriza drama vieţii lui Şincai, prin cuvintele Evangheliei: „Vulpile au viziuni şi pasările Cerului au cuiburi, iar fiul omului nu are unde să şi plece capul”.

* * *

Ceva mai târziu, dar cu aceleaşi drepturi şi obligaţiuni ca şi Şincai, fu numit director al şcoalelor neunite din Transilvania, Dimitrie Eustatievici. Era fiul preotului Eustatie Grid sau Grivodovici; nu se ştie prin ce metamorfoză trecuse fiul, căci îşi zicea Eustatievici sau Eustatiadis. Făcuse studii serioase

⁴⁾ I. Modrigan, *o. c.*

în Rusia, la Kiev, de unde se reîntoarce la 1753 cu diplomă și pregătire foarte serioasă¹⁾).

A fost, la început, câțiva ani, dascăl la școala de pe lângă biserica Sf. Nicolae din Șcheii Brașovului²⁾.

Desigur dascăl plin și nu numai „profesor de gramatică” cum spunea N. Iorga³⁾.

Apoi ajunse pentru multă vreme secretarul episcopului Dionisie Novacovici alături de blândul sârb, Basiliu Miroljub, după ce, mai înainte, îndeplînise această funcțiune pe lângă călugărul Sofronie⁴⁾.

În anii de dascălie dela Brașov, în 1757, 1 Septemvrie, termină de scris o *Gramatică română* cu titlul: „Întru mărirea Sfintei cei o de ființă Făcătoarei de viață și nedespărțitei Troițe: a Tatălui și a Fiului și a sfântului Duh *gramatica rumânească* afrothisită prea blogocestivului, prea luminatului și prea învățatului Domn și oblăduitor a toată Ungrovlahia, Domnului Ion Costandin Nicolae Voevod. Acum întâiu isvodită prin Dimitrie

¹⁾ A. Bărseanu, *o. c.*, Anexa XVI (Certificatul de studii dat lui D. Eustatievici de Academia din Kiev): „Magnificis ac generosis cuiusvis ordinis, dignitatis, status aut praecminentiae dominis, quorum hoc nosse intererit, perspectum declaratumve sit, quod magnificus dominus Demetrius Eustaphiades studiosus praesentium literarum exhibitor, in Academia Kiovensi, ut caeteris liberalibus artibus ita etiam Theologiae scientiae non contemnendam naravit operam. Ubi tam honestis et humanis moribus quam etiam fervido ad literas ardore industria atque diligentia per longum temporis intervallum non modo cum maximum emolumento sua promovit studia verum etiam aliis probitatis modestiae diligentiae et integritatis specimen fuit. Hoc autem anno 1753 mense Aprilis 23 die votis in aliis celeberrimis florentissimisque Academicis altius sua studia promovereatque finire conceptis, rogavit a superius memorata Academia de moribus et doctrina ejus testimonium quod illi solemniter sigillo Academico obsignatum, nec non meo manuscriptum datum est”.

1753 Aprilie 23. Semnat rectorul Academie, Georgius Konicki.

A stat toată viața în cele mai strânse legături cu Rusia, cu „Academia Moghileană—Zoboroșteană” și cu Țările Române (N. Iorga, *Ist. Bis. Rom.*, II, p. 237).

²⁾ Sextil Pușcariu, *Ist. lit. rom. Epoca veche*, p. 194; Enea Hodoș, *Elemente de Ist. lit.*, Caransebeș, 1921, p. 44.

³⁾ N. Iorga, *Ist. lit. rom. in sec. XVIII*, II, p. 272.

⁴⁾ N. Iorga, *Histoire des Roumains de Transylvanie*, II, p. 133.

Eustatiev Braşoveanulu. Methodos prea folositori și prea trebuinciosu, întărit cu pilde prea folositoare. Așezatu cu rânduială dreaptă și izvodit în Bulgaria Braşovului anul 1757 Septembrie 1. E lucrată după modele streine. Un grăbit comentator al ei¹⁾, îl numește pe Eustatievici *sârb*. Se înțelege că la mijloc era o greșită informație.

Istoricul Sulzer, vrând să se informeze asupra filologiei române, limbă pe care o auzea destul de des în familie, fiind căsătorit cu o săsoaică din Braşov, care ştia bine româneşte, se adresează Blajului, dacă pentru uzul școalelor nu s'a scris vreo gramatică (probabil că auzise de gramatica italo-română a lui Morăşanu), află că s'a scris una, dar pentru un Domn (Nicolae Mavrocordat), a lui Dimitrie Eustatievici. Sulzer căpătă o copie a acesteia chiar dela autor²⁾, un „om de cel mai bun caracter și cunoscător a celor mai multe limbi europene mai ales a celor slave”³⁾. El vru s'o intercaleze în opera sa dacă n'ar fi intervenit apariția, la 1780, a „Elementelor” lui Klain și Şincai, care întrecea cu mult încercarea naivă a dascălului braşovean⁴⁾.

Mai interesante decât cuprinsul însăși sunt cele două prefețe: una către Domnitorul Nic. Mavrocordat și alta către cetitorii care voiau să se folosească de ea. În întâia, laudă sârguința și zelul lui Mavrocordat pentru renovarea sfintelor lăcaşuri și clădirea de școli la orașe precum și pentru *îndemnul ce l-a primit autorul pentru scrierea gramaticei*. În a doua, vorbește cititorilor de necesitatea culturii, de rolul fundamental pe care îl are gramatica în dezvoltarea acesteia: „ceeace până în ceasul acesta de acum în românescul dialect lipsia, neauzindu-să, nepovestindu-să, necercându-să pentru folosul ei”; pentru că fără cunoașterea gramaticei nu sunt posibile nici traducerea bune „pentru a căror dreaptă armă și unealtă ieste”. „Cu cât

¹⁾ T. Cipariu în *Arhivă* din 25 Maiu 1870.

²⁾ N. Iorga, *o. c.*, p. 271.

³⁾ Fr. I. Sulzer, *Geschichte des Transalpinischen Daciens*, Wien, 1781, II, p. 151.

⁴⁾ *Ibidem*, p. 153.

mai vârtos trebuincios lucru ieste gramatica rumănescului dialect spre priceperea lucrurilor celor inalte și adânci spre întemeierea ținerii de minte, spre întărirea voroavelor, spre despărțirea zicerilor spre rânduirea înțelegerilor". Despre utilitatea citirei cărții, numără și avantajul de a cunoaște „deslătăciunea limbii românești câtă iaste și ce fel iaste". Iar în ce privește izvoarele utilizate în scrierea ei, spune că sunt „ceale adevărate pururea curgătoare și neslărșitoare în părțile Moccevei în Academia Moghilozaboroșteană ceea din Kiev", gramaticile „elinești", „slovenești" și „latinești".

Cartea nu s'a tipărit niciodată, dar s'a servit de ea cel puțin în școala din Brașov, unde funcționa pe atunci ca dascăl și unde regulile și puținele noțiuni de gramatică, atât dascălii cât și elevii le vor fi învățat din practică, instruiți de un cărturar atât de distins cum era Eustatievici.

Încă nu avem un studiu complet asupra ei. Gramatica lui Eustatievici, rămasă în manuscris (Acad. Rom. Nr. 583), n'a atras pe nimeni să o cerceteze. Abia acum de curând titlul catedrei de istoria literaturii române moderne dela universitatea din Cluj—Sibiu, d. D. Popovici, s'a oprit atent¹⁾ asupra părții a IV-a din lucrarea dascălului (d-sa îi spune „profesor") brașovean, care este închinată *prosodiei* și *versificației*.

Deși cult, stăpânind un stil uneori destul de ușor, totuși în acest „tratată de poetică", după cum constată d. prof. Popovici, „definițiile lui Eustatievici curg greu, lăsând ideile să se sbată ca umbre rătăcite în călătoria drumului drept".

Încercând să exprime noțiuni ale căror sensuri trebuia să le facă înțelese, emise niște definiții aproape catechetice. Ocupându-se de poezie și regulile ei, și-a pus ca primă întrebare: ce e *stihul* (versul)? pentru a răspunde că „iaste încheiere sau rânduire îndreptătoare a pasurilor celor întru un neam sau în număr știut, cela ce se cuprinde dintru vremi și dintru numerile slovenirilor". Apoi: „Din ce să cuprinde sti-

¹⁾ D. Popovici, *Primele manifestări de teorie literară în cultura română în „Studii literare"*, vol. II (1943), p. 9—13.

hul"? Răspuns: Din pasuri sau picioare. Ce iaste pasul sau piciorul? — Iaste o parte a stihului hotărîtă prin simț și număr și rânduială a *slovenirilor*. Din ce să cuprindă pasul? — Din sloveniri. . . Și astfel, urmărind, în continuare, organizarea silabelor în picioare, el distinge pasurile sau picioarele următoare: *spondei, pirrihi, trohei, iambi*; — *molos* sau *rimacru, amfitmacru, amfibracheu, dactil, anapest, bacheu, polimbacheu*; — *horiamb*.

La un stih se pot distinge: *părțile, păttmirile și neamurile*. Din prima categorie e: piciorul. Din a doua: măsurarea, tăerea și furma. Măsurarea este despărțirea versului în picioare și e de un singur fel: *monopodis*. Tăerea este cesura, iar *furma* sau *sihma* constă în „pățimirea stihului, făcându-să schimbare pentru trebuința stihului”.

Versurile, se împart și ele după numărul și felul picioarelor, în: *exametru* sau vers „iroicesc”; *pentametru* (versul eleghiacesc); *iamb, horiamb* sau versul asclîpidiacesc, *troheu, artilohicesc, faleoțicesc* sau endecasillavon, *safic, anacreotic, aristofanicesc* sau anapesticesc, *gliconicesc, leonticesc* și *stihul cel amestecat*, pentru care dă următorul exemplu:

„Cât e traiul, omul tot să silească
 „Pune osteneală, muncă, silire,
 „Ca slăvit să fie, mâhnit privească
 „Pentru prea deșarta de tot mărire,
 „Nu să odihnește nici într'o noapte,
 „Numărul pune tot cu socotință,
 „Ca să se mire lui, norodul foarte
 „Dintr'a lui deșartă adevărînță.
 „Nu-ți aduci aminte de a ta moarte
 „Că va să se surpe lumeașa soarte”.

Poesia, *piima*, e o creație a spiritului, care, spre deosebire de alte creațiuni ale lui, consistă din o serie de elemente înfrățite organic peste care domină ritmul interior și scandat (exterior). Eustatievici distinge 19 feluri de ritmi scriindu-i după terminologia de origine sau nomenclatura grecească: *epicon* sau epicesc; *liricon* sau liricesc; *imnos* sau evharis-

lios; *panegiricos* sau *encomiasticos*; *ghenethliacos*; *epithalamios*; *properticos*; *bucolicos* sau *gheorghicos*; *pathopoeia*; *monocolos*; *dicolos*; *tricolos*; *monostihos*; *distihos*; *tristihos*; *tetrastihos*; *exighimaticos*; *dramaticos*; *tehnopegnios*; iar acesta, din urmă, cuprinzând următoarele diviziuni: *slovenicesc* sau meșteșugit prin slove, *ritoricesc* și *mathematicesc*. Ritmul slovenicesc sau meșteșugit prin slove este acrostihul; cel *ritoricesc* este acela „întru carele prin *shimata*, adecă prin inchipuire și prin tropuri, adecă: chipuri să naște meșteșugire”. Prin *shimata* iau naștere speciile: *filomelisma*, *paramion*, *simfonta* și *paralela*.

Strein de sufletul românesc, dar adresându-se și lui, tratatul de verificare al lui Dimitrie Eustatievici deși se leagă de lucrările similare grecești¹⁾, reamintește de cel dintâi teoretician al versificației românești, Miron Costin, care în „Predoslovioa către celitor” din „*Viața lumii*”, demonstra, greoi, „*Înțelesul stihurilor cum trebuie să se cetească*”. Să nu uităm, că dela Miron Costin puțini au manifestat un interes atât de puternic pentru arta literară cât o dovedește Eustatievici.

În ordinea vechimii, din timpul când era secretar al episcopului Novacovici, se citează o altă carte aparținând lui D. Eustatievici: „*Îndreptarea păcătosului cu duhul blândețelor*” (Timișoara, 1765); e o traducere din sârbește după Petru Grimovschi.

Cam în aceeași vreme traduse „*Oeconomia lui Florin cel Mare*” dein frâncese în rusesce și dien rusesce în rumânesce”, rămasă în manuscris. Tot în manuscris au rămas dela Eustatievici: „*Analie basericesci a lui Baronie*” („*Anales ecclesias*”, etc. a lui Baronius, Köln 1633) în traducerea începută de popa Ștefan din Brașov, continuată și îndreptată de el²⁾.

Om cu o cultură cum puțini români o aveau la acea dată, cunoscător al câtorva limbi de circulație europeană, nu e surprizător că la 1789, când cărturarii români transilvani

¹⁾ *Ibidem*.

²⁾ I. Vuia la Dr. Diaconovich în „*Enciclopedia Română*”, II, p. 57; T. Ci-pariu, *l. c.*

și cei din Țara Românească, strânși într'un mănunchiu intitulat — la 1795 — așa de pompos: „Societatea filosoficească a Neamului Românesc în Mare Principatul Ardealului”, cerând guvernului transilvan învoirea de a edita o gazetă pentru popor, în actele oficiale: „Wallachische Zeitung für den Landmann” sau „Foae română pentru econom”¹⁾, guvernatorul Transilvaniei, baronul Gh. Bánffy, recomandă curții din Viena, ca „revizor” al proiectatului ziar, ce trebuia să apară începând cu anul 1790, prin sprijinul și grija „Societății literare a Românilor din Ardeal”²⁾, probabil o subsecție a celei dintâi, pe *Dimitrie Eustatievici*; el este unul dintre acei luminați bărbați, scrie Bánffy, care și-a dobândit merite mari pentru întemeierea școalelor naționale alături de Șincai și cu Adamovici³⁾.

Deși inițiativa apariției ziarului aparținea unor oameni cu prestigiu (Dr. I. Piuariu-Molnar), totuși, gazeta nu mai apărură; comitetul de redacție ceruse împăratului scutirea de porto, iar împăratul neaprobându-o, din lipsă de suficiente mijloace materiale, lucrurile au rămas aici.

La perioada primă a activității sale publicistice trebuie să mai adăugăm o lucrare pentru școale: „Catechism sârbește nemțește și românește”; desigur o prelucrare din limba slavonă.

Nu e cunoscut locul și anul tipăririi acestei cărți. Ar putea fi Brașovul.

Nicolae Iorga ocupându-se de un „Sbornic” voluminos rămas dela cărturarii Brașoveni, emite părerea asupra uneia dintre părțile aceluși Sbornic, „Insemnări de cronică ale clericilor din Șcheii Brașovului”, că autorul ei ar fi Eustatievici⁴⁾.

Spre amurgul vieții îi apărură la P. Bart în Sibiu (1790), următoarele:

¹⁾ Nerva Hodoș și Al. Sadi Ionescu, *Publicațiunile periodice românești*, București, 1913, p. 7.

²⁾ Ilarie Chendi, *Inceputul ziaristicii noastre*, p. 9.

³⁾ *Ibidem*, p. 11; vezi asupra proiectatei gazete și I. Lupaș, *Contribuțiuni la istoria ziaristicii românești ardeleni*, Sibiu, 1926, p. 6—8.

⁴⁾ N. Iorga în *Buletinul Comisiunii monumentelor istorice*, vol. XII (1933), p. 55—99.

„Desvoaltele și tâlcuttele *Evangeliei* a Duminicilor, a sărbătorilor și oareșicărora zile spre trebuință *cateheților și dascălilor* neuniți ce se află în Mare Principatul Ardealului. Prin *Dimitrie Eustatievici* Directorul Șc. Neunite naționalicești în limba rumânească puse și întocmite, cu blagoslov. Preasf. D-lui Gherasim Adamovici, Episcopul Neuniților în Ardeal”, din a cărei „*Inainte cuvântare*” aflăm rosturile ei:

„*Evangeliiile și Epistoliiile* . . . prin goală cetirea (lor) și de rost învățătura lor nu se poate ajunge la sfârșitul acesta (bun) de aceea la îndreptarea școalelor celor naționalicești neunite într'un feliu s'au adus aminte ²⁾ aceia care mai bine să cuprindă la treaba aceasta să *cuprindă în aceasta* ca dascălul:

1. Să poruncească *Evangelia* sau *Apostolul* prin ucenicii adunați împreună, rar să cetească; dar când ucenicii n'au cărți dascălul trebuie să cetească înainte *Evangelia* rar și lămurit sau să lase să cetească vreun iscusit ucenic. După ce acest fel de cetit înainte de vreo câteva ori s'a făcut, atuncia dascălul numește;

2. Pre *Evangelistul* sau cartea dintru care s'a luat partea cea înainte cetită și arată capul cu stihul împreună dela care incede ștucul și ascultă;

3. Toate acestea așa și cele următoare le scrie după metodul slovelor pe tabla cea neagră a scolii; poruncește de vreo câteva ori să le poftorească și toți împreună să le zică apoi dechilin unul câte unul să le zică;

4. Aici iară așa pășește cu cuprindere și cu ștucurile acele care în *Evangelie* și în *Apostolu* mai ales sunt vrednice de luare în seamă; ștucurile sau părțile întru care *Evangelia* sau *Apostolul* s'au împărțit și s'au desvoltat, le aduce înainte, ca să le facă mai cunoscute supt știute împărțiri, și îi învață totdeauna stihul, întru carele ștucurile cele vrednice de luare de seamă să află, asemenea înainte cetește și stihul;

5. Învațând pruncii cuprinderea după chipul cel pomenit, le tâlcuiește locurile cele prea vrednice de luare de seamă,

²⁾ Face aluzie la *Methodul* — cartea sa de silabizare, un abecedar, probabil.

căroră iaste (de) lipsă tâlcuirea. Toate a le tâlcui, ar trebui prea multă vreme, și a ținea pre prunci, ar cădea greu. Locurile acestea le însemnează dascălul cu o slovă sau cu alt feliu de sămn despre o parte, ca însemnatele tâlcuiri întru thema sa (pentrucă fiind învățătura în mâini, să poată avea) mai lesne să poată afla;

6. Mai pe urmă dascălul învățăturile credinței și obiceiurile celor bune, care să cuprind în Evanghelie sau care curg de acolo, își însemnează locul sau stihul, de unde acelea s'au scos; cetește înainte locul din Evanghelie; aceasta face dascălul și la părți, întru care Evanghelia s'au desvoltu" ³⁾.

Prefața se încheie cu cuvintele lămuritoare, că, această carte „povățuitoare spre buna procopseală a Școalelor Naționalului neunitu, s'au cititu și revidăluit dupre inalta poruncă a înălțatului Crăescului Gubernium, prin conzistoriumulu Neunițiloru a Eparhii Ardélului“.

Tot sub supravegherea sa și pentru trebuințele școalelor sătești s'a tipărit la Petre Bart în Sibiu o ediție școlară a *Psaltirei* la 1799 (ed. II, tot acolo, la 1801) și *Ceaslovul* din 1790.

(Utilizarea — deseale ediții ale *Ceasloavelor* și *Psaltirei*, atât la Blaj cât și la Sibiu — pe o scară atât de mare a acestor cărți, însemnează, după cum observa foarte just d. Ghibu ⁴⁾, că literatura didactică oficială lipărită la Buda, nu prea avea mare răspândire în Transilvania, căci în școalele noastre se imprimase adânc spiritul bisericesc prin nota sa religioasă).

Synopsis adecă cuprindere în scurt a Bibliei. Spre trebuința Școalelor Neunite Naționalicești din Mare Prințipatul Ardealului. P. Bart, Sibiu, 1791.

Prin urmare, o nouă carte de cetire pentru trebuința școalelor, ceva mai nouă decât „*Cartea Metodului*“ despre care vorbește în prefața la „*Desvoalte*“: „vezi pentru chipul urmării la evanghelie „*Cartea metodului*“ nostru, fața 74 și cele urmă-

³⁾ Bianu—Hodoș, *B. R. V.*, II, p. 335.

⁴⁾ O. Ghibu, *Din istoria literaturii didactice românești*, p. 239.

toare". Despre aceasta, până acum, lipsesc datele, fiind necunoscută¹⁾.

O altă carte pe care o puse în serviciul școalelor, e:

„*Scurt izvod pentru lucrurile de obște și de chilin în scrisori de multe chipuri*. De pe limba slovenească pe limba rumânească scrisă și întocmită spre folosul Pruncilor neuniți. Prin Dimitrie Eustatievici Directorul școalelor neunite naționalicești în Marele Principat al Ardealului. La P. Bart Sibiu, 1792”.

Apoi, tot la P. Bart:

„*Alexandria sau viața lui Alexandru Machedon*. Sibiu 1796”.

Ultima, apăruse în zilele de agonie ale lui Eustatievici, despre care un contemporan, Dim. Iercovici, autor și el al unei „*Alexandrii*”, probabil că era o carte căutată, spunea că „tare își dă silința pentru scrierea și răspândirea cărților românești chiar cu prețul vătămării sănătății și scurtarea vieții sale”²⁾.

Despre activitatea lui ca director al școalelor s'ar putea scrie mult și frumos, căci, după remarca făcută de Bánffy, o merită cu prisosință.

Urmaș în postul pe care-l ocupase cu prestață intelectuală și demnitate civică 11 ani Dimitrie Eustatievici, fu orânduit de forurile înalte, Radu Tempea — gramaticul (1796)³⁾.

Când s'a vorbit despre școala din Brașov la sfârșitul acestui secol, a fost amintit și el. Mult mai inteligent și energetic, dar mai puțin echilibrat decât Eustatievici, își sacrifică toate puterile pentru ridicarea școalelor⁴⁾ în fruntea cărora era și pentru care vrednicii e socotit dintre toți (patru) directorii cel mai de valoare, atât ca om de carte, ca scriitor și îndrumător, cât și ca om al datoriei depline⁵⁾.

¹⁾ Un „*Extract din carte Methodului pentru trebuința Dascălilor*” e numărat într'un *Calendar* pe 1802 al librăriei lui P. Bart, între alte cărți aflătoare spre vânzare (O. Ghibu, o. c., p. 79).

²⁾ Dr. D. P. Barcianu în *Programa inst. teologico-pedagogic*, Sibiu, 1899, p. 22.

³⁾ Nic. Aron, o. c., p. 54.

⁴⁾ N. Iorga, *Istoria Românilor din Ardeal și Ungaria*, p. 86.

⁵⁾ I. Lupaș, *Date privitoare la activitatea lui Radu Tempea* în „*Tara Bârsei*”, IV, p. 195—199.

E apreciat și de streini ca un om de cultură și putere de organizare. Astfel, un militar, Mitrovszky, comandantul suprem al armatei din Transilvania, într'o scrisoare din 24 Aprilie 1802 către guvernul transilvan, îl laudă socotindu-l ca „unul dintre cei mai distinși preoți români; om cult și cu frumoase cunoștințe de limbi cuvântător fără zăbavă, erudit, plin de merite și cu totul devotat chemării sale¹⁾).

Medicul militar Samuil Andrád într'o poemă ce i-o dedică lui Tempea (1804), spune că, în calitate de director școlar, conduce cu multă vrednicie (dignissime) școalele; îi laudă „îndoita eleganță a trupului și a minții și-l salută ca pe unul care cu lege mărgăritarele din pulberea mulțimii²⁾).

Cum era de așteptat, Radu Tempea, ca fiu al bisericii Sf. Nicolae din Șchei și fost dascăl al Brașovului, se interesează în deaproape de școala în care avusese prilejul să vadă și bune și rele. La 1804 vine pentru a doua oră în calitate de director școlar în urbea natală spre a pune ordine și a da stabilitate acestei ordine în școala din Șchei³⁾.

O veche dorință a lui Tempea, care fusese de altfel și a lui Eustatievici, era să întemeieze aici în Brașov o școală normală—capitală cu trei clase, așa cum cerea guvernul și cum i-ar fi stat bine unei fruntașe comunități românești. Dar Brașovenii se lasă greu cucerii de acest proiect. De aceea, Radu Tempea adresează eforiei școlii o scrisoare (1804) pledând în cauza școlii cu argumente puternice și cuvinte aspre. Arată starea în care s'a găsit și se găsește poporul nostru „în besnă și lipsă de lumină, din care toate nenorocirile și toată stricarea fericirii noastre atât cei sufletești cât și cei trupești, dintr'ânsele curgând"; că singura unealtă care ne-ar putea aduce norocul și fericirea, e învățătura. Aceasta a observat-o însuși

¹⁾ I. Lupaș, *l. c.*

²⁾ *Ibidem*, p. 186—198.

³⁾ Dela 1791—1800 funcționa ca învățător, în gradul de diacon, învățatul preot și scriitor, Ioan Ștefanovici, care ceruse în repetate rânduri eforiei să-l recomande la treapta preoției (St. Stinghe, *Documente*, II, Brașov, 1902, p. 48).

împăratul, care orândui directori, ordonă înființarea a cât mai multe școli pe seama Românilor, iar acestea odată înființate, să fie ținute în regulă.

Pentru ca executarea voinței împărătești să nu poată fi amânată, a fost rânduit și el director. În această calitate, „în cele mai multe sate în acest mare Principat al Ardealului întru atâta le-am întărit și le-am așezat, încât toată nevinovata tinerime, care până acuma umbla și a umblat la școală, au crescut cu cunoștința legii, li s'au împilat în inimile lor frica de Dumnezeu și năraurile lor s'au prefăcut în bune și lui Dumnezeu bine plăcute, încât părinții care se îndărătniceau a-și da copiii la școală, acuma simțind folosul dintru aceasta, școlile de prin sate așa sunt împănate de nu-i pot pe toți cuprinde; așa au căpătat părinții râvnă spre învățătura fiilor lor”.

Le vorbește de îndatoririle ce le au ca părinți față de copii și prin ei față de biserică și neam. Trebuie să pună umărul la ridicarea proiectatei instituțiuni, căci „biserica fără de școală, iaste ca o moară fără roate”. Aceasta și din motivul că „cei mai mulți din pruncii noștri vin ades la biserică și fac semnul sf. cruci, dar dacă ies din biserică spurcă și injură sf. cruce: știu pruncii noștri că sunt opriți a face rele, dar tot le fac: însă toate acestea curg din neînvățătură, pentru care se înrădăcinează prostia”. Incheie cu cuvintele sf. Ioan Zlataust: „Să cercați pururea pentru mântuirea sufletelor copiilor și slugilor voastre”.

Radu Tempea vedea, ca și Iercovici, că lipsa de interes pe care o manifesta preoțimea față de școala satului, este a se datori lipsei de cultură a acesteia și tot pe atât, dacă nu mai mult, lipsei unor dascăli bine pregătiți și cu dragoste pentru carieră. Acest gol, această „nenorocită stare”, se hotări să o curme prin înființarea la Brașov a unei școli teologice pedagogice, deocamdată numai pentru Românii din Țara Bârsei.

Pentru a-și asigura biruința în această întreprindere, căută să angajeze în acțiune și pe conducătorii bisericii Sf. Nicolae, cărora le adresă în 4 Noembrie 1803, din Sibiu, următoarele rânduri:

„Prea cinstitilor Dumnea-Voastră Curatori și jurați ai sfintei Biserici a Brașovului!

Din datoria chiamării și a diregătoriei mele, înștiințez pe Domneavoastră precum că *după sosirea mea la Brașov care va fi după începerea postului a sfintei Nașterii lui Hs. am ca să fiu eu cursul învățaturii normalicești cu acele persoane, care vreau să primească darul și Taina Sfintei Preoții și iarăși cu cei ce voiesc a lua treapta Dăscălii și a cântării*”. Spune, apoi, că aceste cursuri le va ține în sălile de jos ale școalei de pe lângă biserica Sf. Nicolae și tot acolo, *școala de sus*, să i se dea lui ca locuință. Nădăjduște în ei: „ca niște persoane de bine râvnitoare (sper că nu vă veți împotrivi cererii mele ca să nu mai avem la urmă iarăși vorbe”).

Dar ei, se vede, i se împotrivară, căci Tempea n'a mai ținut acele cursuri.

Cu un plan mai bun și o înțelegere mai sănătoasă, veni protopopul Brașovului, Gh. Haines, cu un an mai târziu. Găsi aderenți și sprijinitori cu punga, din primul ceas. Acest lucru nu-i plăcu lui Tempea, natural, din invidie și îngustime de suflet. Când Brașovenii trimiseră planul spre aprobare directorului școalelor naționale, acesta nu numai că nu aprobă proiectul lui Haines, ci recomandă Magistratului să confişte sumele subscrise pe seama clădirii școalei și banii să-i țină în păstrare¹⁾, deși între subscriitorii (donatori) era și generosul Radu Verzea, parohul Satulungului, cu al cărui sprijin își tipări *Gramatica* sa.

De numele lui Tempea se leagă un proiect de școală națională în orașul Sf. Gheorghe, a cărui clădire veche era să fie mutată la Feldioara, lângă Brașov, urmând ca în locul ei să se clădească alta nouă, prin contribuțiunea negustorului brașovean, Ion Moarcăș, cumnatul lui Tempea, și a Românilor din localitate. Moarcăș nepromițând un ajutor suficient, lucrurile au rămas baltă.

Prin 1807 Români din Rotbav, scoaseră din post pe dascălul cel vechiu și puseră pe altul în locul lui, ceea ce făcu-

¹⁾ Andrei Bărseanu, *o. c.*, p. 13—14 și Anexa 38.

seră odinioară, tot sub Tempea, Făgărașenii cu Șovăilovici. Fire impulsivă, cu maniere dictatoriale, capricios și intransigent, chiar în lucruri fără importanță, el cere, nici mai mult nici mai puțin decât bătaie cu bețe (25, 17) arest (10 zile) și corvoadă „măturând târgul spre pilda altora”, pentru „sătenii rebelanți”, din partea Magistratului.

Însuși Magistratul, om strein de sângele și sufletul neamului românesc, găsește sentința prea drastică și umilitoare, ceea ce îl face ca nici să n'o aplice ¹⁾.

Om aspru cu alții, a fost sever și cu sine. Însă n'a avut destul tact pentru a și manevra adversarii, al căror număr creștea din lună în lună după fiecare inspecție a sa... Și au biruit adversarii, căci el era unul, iar ei câteva zeci...

Așa, fu înlocuit din post în Octomvrie 1808, cu unul dintre temuții săi adversari: *Gheorghe Haines* ²⁾.

¹⁾ C. C. Mușlea, *O dinastie de preoți: Radu Tempea*, p. 54.

²⁾ Consistorul sibiian a ținut mult la Radu Tempea, căruia îi incredințează și conducerea cursului teologic; cel de pregătirea învățătorilor, probabil că intra în obligațiunile impuse prin actul de numire ca director. Când la 1804 Gh. Haines cere guvernului transilvan să-l numească director al școlilor naționale nou-nite, acesta îi transpuse petiția consistorului spre a referi. Însă consistorul rămâne tot pe lângă Radu Tempea, pe care-l îndrumă ca, în calitate ce o deține, având și domiciliul în Sibiu (reședința consistorială), „să învețe pe dicții spre preoție candidăluși și să nu incredințeze slujba oceasta dascălului dela școalele normalicești din Sibiu de oarece încâtu-i pentru învășarea normei la treapta preoției, nici nu se primesc mai înainte de a se legitima despre săvârșirea aceleia”. Prin urmare, cursul să nu-l mai incredințeze fratelui său, *Nicolae Tempea*, dascălul școlii normale din Sibiu. Cu toate acestea, la 16 Noemvrie 1804, Radu Tempea anunța consistorul că pleacă în vizitarea școlilor din districtul Brașovului pentru 40 de zile, și că lasă pentru acest timp, în locul lui, pentru învășarea candidaților la preoție, pe fratele său, *Nicolae*, de oarece candidații la preoție aveau deja certificate de absolvire a acestei școale. Alte date asupra acestor cursuri, nu avem. Știm doar atât că la terminarea lor, li se da absolvenților „Testimonium” și „pășuș” (*passus*) spre a merge la episcopia din Arad pentru hirontonire. Cursul n'avea caracter permanent, căci tinerii se prezentau la această școală teologică numai după ce erau admiși de guvern la preoție. „Consistorialii” lăsau până când aveau un număr oarecare de tineri „admiși” de guvern și atunci deschideau cursul. (Matei Voileanu, *Icoane din viața bisericească din Ardeal*, Sibiu, 1926, p. 84—87).

Radu Tempea n'a scris decât o singură carte, dar așa de bine gândită și lucrată, încât îl așează alături de primii filologi români transilvani.

În 1797 apăru la P. Bart în Sibiu: „*Gramatica românească* alcătuită de Radu Tempea directorul școlilor neunite naționalești prin Marele Prințipat al Ardealului. Cu slobozenia celor mai mari". Format 8°, 218 pagini. Tipărită cu cheltuiala „Cinstitului Radu Verzea paroh Satului Lung din Săcele”.

Cuprinde :

Inainte gătire

— De limba românească, de Slove și de Gramatică.

Întâia parte

Etimologia sau învățătura cuvintelor de osebi.

— Introducerea.

— De părțile vorbirii de obște.

Cap. I. *De articuli*

— De împărțirea articulelor. — De aplecarea articulelor Nehotăritoare. — De aplecarea articulelor Hotăritoare.

Cap. II. *De Nume*

— De împărțirea Numerilor. — De numele bărbătesc și fămeesc. — De aplecarea numelor. — De facerea numărului Multoratec din Singuratec. — De facerea numerelor mutarnice din starnice. — De facerea numelui de feliul fămeesc din bărbătesc. — De creșterea sau scăderea numelor. — De comparațiile numelor.

Cap. III. *De Pronomen*

— De împărțirea, feliurile și aplecarea pronomenilor. — De numeri și felurile lor.

Cap. IV. *De Verburi sau Graiuri*

— De Verbum peste tot. — De părțile Verbului. — De aplecarea verburilor ajutătoare și regulare patru și passive. — De verburile Neutre, Deponente, Nefățești, și aplecarea lor.

Cap. V. *De Partițipit*

– De partițipii peste tot, și feliurile lor.

Cap. VI. *De Prepoziții sau puneri înainte*

– De prepoziții peste tot, și împărțirea lor.

Cap. VII. *De Adverburi*

– De adverburi peste tot și feliurile lor.

Cap. VIII. *De Coniuncții*

– De coniuncții peste tot și feliurile lor.

Cap. IX. *De Interiecții*

– De interiecții peste tot și feliurile lor.

A doua parte

Cap. I. *De Sintaxisul Articulilor.*

Cap. II. *De Sintaxisul Numelor și Pronumelor.*

Cap. III. *De Sintaxisul Verburilor.*

Cap. IV. *De Sintaxisul Adverburilor.*

Cap. V. *De Sintaxisul Prepozițiilor.*

*A treia parte**De Ortografie sau dreapta scrisoare*

1. De dreapta întrebuițarea slóv: în scris: syllabelor și cuvintelor.

2. De întrebuițarea slóv: care sânt la făptură osebite, iară în răspundere tot un sunet au.

3. De indoirea slovelor.

4. De slóv: ceale trebuincióse, și prisositóre.

5. De rândul slóv.

6. De dreapta împărțire a cuvint: în syllabe.

7. De sémnele care vin înainte la cetire.

N'a greșit Al. Papiu Ilarian afirmând¹⁾ că Tempea era admirator al lui Clain și Molnar (Doctorul), căci în gramatica

¹⁾ Al. Papiu Ilarian, *o. c.*, p. 2–3.

sa urmează principiile acestora în mare parte. Timotei Cipariu spunea că „destinațiunea gramaticii lui Tempea e precum se vede din titlu mai de aproape pentru școalele naționale, înțelege normale și triviale”²⁾. Apoi rectifică această părere dându-i un sens mai larg: „folosul ei pe atunci și mult timp după aceea, a fost fără îndoială mai lătit, încât ea servea tuturor cari neștiind altă limbă nu se puteau folosi nici cu cea latină a lui Ioan Morariu, iar a lui Iancu Văcărescu³⁾ nu era cunoscută în Ardeal”. Cu alte cuvinte, era o gramatică generală, scrisă nu atât pentru elevii școalelor naționale, dintre care prea puțini ar fi înțeles-o, ci mai mult pentru alții, cărora li se adresează în prefață. Lucrul îl recunoaște el însuși, deși caută să asigure cititorul că a întocmit-o „după Sistema Normalicească, din care prea lesne toată cuprinderea ei în tabellă pe o față în scurt se poate arăta ucenicilor, din care mai multă deslușire și înlesnire la alte învățături le va veni. Așisderea, după chipul întocmirii aceștiia, după ce ucenicii în scurtă vreme vor dobândi temelnică Măestrie ori Gramatica latinească ori germanicească, cu aleasă deșteptare vor avea a o pricepe și folosința spre care sfârșit o învață a o dobândi fiindcă la fiește care parte și cap al acestii Gramatici s'au adăogot și terminurile latinești ca (și) când ar începe orice Român a învața limba latinească mai bine și cu lesnire să poata pricepe și învăța”.

Și ca încheiere:

„După ce dară veți învăța fundamentul cetirii din Bucovină primiți aceasta osteneală a mea”.

Prin urmare, cititorul, căruia vroia să-i ofere acest manual, trebuia să fi trecut de mult dela Bucovină, să fie inițiat în latină și germană.

Pentru cercetătorul de astăzi, care poate judeca mai independent decât cel de ieri, prefața gramaticii lui Tempea prezintă o importanță mai mare decât însăși cartea, căci în ultima

²⁾ T. Cipariu, *Arhivul*, 1870, p. 626.

³⁾ Iancu Văcărescu, *Observații sau bôgări de seamă asupra regulilor gramaticii române*, Râmnic, 1787.

e numai filologul, dascălul, pe când în prima e istoricul, cărturarul întreg, așa cum l-a văzut Papiu Ilarian.

Dăm posibilitate cititorului a cunoaște direct ideile sau concepțiile istorice și filologice ale lui Radu Tempea din interesanta „Cuvântare înainte” la „Gramatica românească” prin reproducerea unei părți a ei:

„Măestria Gramatică este începerea și povățuirea spre toate celelalte Măestrii și științe înalte. Aceasta drept aceea este Cheia care dintru întunericul Necunoștinței ne deschide ușa prin carea de mult am fi avut trebuința de a veni. Însă mahnire intru adevăr, căci lipsindu-ne această mai întâi trebuințioasă Măestrie, ce a putut alta naște fără de cât desrădăcinarea mai întâi a Limbii noastre românești (*care a fost cea veche râmlenească*). După aceea lipsa cărților de Măestriile și Științele cele înalte apoi inbesnirea minții, înecarea de tot în prostie și neștiință și iată acuma suntem ce ne vedem cu ochii și ne simțim pre noi înșine.

Pricina însă a scăderii noastre a fost și nestatornicia stăpânirii. Până când a stat Dacia (cu legiunile râmlenești pe care le-a adus Troian în Dacia) sub sceptrul împărăției râmlenești, Românii românește sau râmlenește au vorbit. Era în dată ce Constantin Pogonat împăratul pe la anul dela Hs. 669 a supus țara stăpânirii lui, am început a ne nevoi a ști limba bulgărească (ca una ce era mai de trebuință pe vremea aceea) și așa limba noastră s'a amestecat cu a Bulgarilor.

Adevărul pricinii acesteia prin noi înșine Românii care ne aflăm acum prin Ardeal, Banat și Ungrovlachia, adică Țara Românească, se descopere lămurit: *In Ardeal fiind amestecați cu Unguri și Neamți, cei de prin Varmeghii au amestecat limba lor mai mult cu cea ungurească* zicând „tistaș” în loc de „curat”, „chedveș” în loc de „drag” (scump, iubit) „duhan” în loc de „tabac”, iar unde sunt amestecați cu Nemți, în scaunele săsești, au amestecat-o cu limba cea nemțească, zicând: *șlofmiță* în loc de *căciulă de noapte* (Schlafmütze) *halțibeld* în loc de *năframă de grumaz*, (Halsband) și altele. Pe când în Țara Românească unde sunt amestecați cu Grecii și amestecați cu Turcii, ames-

tecă limba românească cu grecească, zicând nu mă *piraxi*, în loc de nu mă *necăji*, să mă *pliroforisești* în loc de să mă *faci cunoscut* sau *luminat*; s'au luat la *ipolipsis* în loc de s'au luat la mare cinste sau *tare înainte*. În Banat fiind amestecați cu Sârbii, au luat-o după ei zicând *istina* în loc de *adevărat*, sau *bogda proste* în loc de *Dumnezeu să-ți primească* (*Bogdati prosti*), *pohvală* în loc de *pompă* și altele.

După pomenitul Constantin Copronim (Pogonat?) la a. 800 creștinându-se la Țarigrad împăratul Mihail fiul lui Teofil, s'au tălmăcit și cărțile bisericești din grecește pre slavonește și *având noi în limba noastră lipsă de cărți bisericești, am căutat a primi cele slovenești*. De unde lămurit se vede că *din pricina aceasta ne-au căutat a primi și slovele slovenești*. Și așa limba noastră stricându-se ba mai de tot înțelenindu-se a pierdut și Măestria grăirii care neavând părinții noștri grija de a o isкуси, toată neștiința și barbaria a cuprins pre neamul nostru și a căzut în mare prostie.

Târziu după aceea am avut norocire de unii înțelepți oameni spre fericirea noastră râvnitori care au început a deștepta limba românească măcar că nu cu Măestria Gramaticii, încă tot cu întoarcerea oareșicărora cărți bisericești în limba noastră. După cum am putut afla până acum, cel mai vechiu a fost *Ghenadie* Metropolitul românesc al Principatului Ardealului, care la anul 1580 a tipărit în limba românească întâiu la Brașov *Cazanii*. După aceea mai găsim cărțile lui Moise Procul: *Facerea*, *Apocalipsul* și alta la a. 1583 în Orăștie. La a. 1675 prin soborniceasca poruncă a *Savei Metropolitului* românesc al Pr. Ardealului, s'au poruncit Preoților a inceta de a mai sluji sf. Taine în limba streină slovenească, ci în limba părințească românească. Indată după aceea *Molitvelnicul* și *Ciaslovul* s'au tipărit românește. Iar în a. 1651 în zilele lui *Simion Ștefan* Metropolitul românesc al Pr. Ard. s'au tipărit *Psaltira* de pre jidovie pre românie în Belgrad. La a. 1642, s'au tipărit *Cazanii* la Govora. La a. 1652 *Pravila* în Târgoviște. Tot acolo la 1668, *Biblia românească*. Iar cea mai mare parte a cărților bisericești s'au tălmăcit de *Damaschin Eptiscopul Râmnicului*,

la 1730, cu stil și graiu foarte luminat, dar amestecate cu multe cuvinte slovenești, puind *vreme* în loc de timp, *slugă* în loc de serv, *pricină* în loc de cauză și altele.

Urmând dară după stilul acesta și vestitul *Chesarie* Episcopul Râmnicului și următorul lui, *Filaret*, în întoarcerea celor douăsprezece *Mineie*, s'au obicinuit până în ziua de azi atât în cărțile bisericești cât și în vorbirea noastră de obște a se întrebuința.

*Cu greu este și va fi drept aceea a aduce limba noastră în curățenia și originalul ei, adevărat în limba veche românească sau râmânească, căci de ar aduce-o cineva în curățenie, ar fi tocma latinească și italienească, și cel ce ar învăța românește așa limpede care nu este Român, cărțile bisericești nu le-ar putea înțelege, nici vorba obștească de acum obicinuită. Românul neînvățat ar zice că-i schimonosești limba părinților. Măcar că *Parlmerul* (Paresimile) românește tipărit în Moldova la a. 1683 și *Viața Sf. Apostoli*, iar în Moldova la a. 1682 de *Dosoftei* Metropolitanul Moldovei, mai mult sunt întocmite întru asemănarea originalului limbii noastre decât celelalte cărți bisericești, cum au urmat și dumnealui *Ienachie Văcărescu* aceia cu *Observațiile gramaticești*.*

*Dorinul Ioan Molnar Doftoru și Profesoru de tămăduirea luminii ochilor, în cartea sa de *Economia stupilor* și în *Grammatica nemțească românească*, iar mai vârtos întru a sa *Retorică* ce cât de curând va ieși din tipariu și C. Păr. *Samuil Clain* dela Sadu cu deslușirea *Bibliei românești*, cu *Theologia Morali-cească*, cu *Jus naturae* (direptatea firii), cu *Grammatica Daco-Romană* în Viena, sunt aceia cari au adus și aduc acuma roade și mlădițe limbii românești, curățind prin multele cărți care le-au dat și le dau la lumină, toată neghina ce cuprinsese limba noastră, silindu-se și de acum înainte din cât va fi cu puțință a o apropia de originalul ei. *Însă așa ca și cărțile bisericești bine să le înțelegem*. Dumnezeu după dreptatea sa să-i întărească! spre a putea aduce și *Lexiconul românesc*, care l'au început (cu multă strădanie) la deplina săvârșire din ale cărora izvoare mult m'am adaptat și eu întru Alcătuirea *Măestriei grăirii românești*.*

Vei vedea iubite cetitoriule chipul împărțirii acestei Gramaticii. (Urmează pasajul reprodus la pag. 296).

Nici să te miri iubite cetitoriule căci *am scurtat sau schimbat unele cuvinte* cari până acum într'alt chip s'au răspuns căci în originalul limbii noastre mai întâi așa s'a răspuns, trăgându-se dela Latini, de pildă *sóre* (lat. *sol*) în loc de *soare*, *ómeni* (lat. *homines*) nu *oame-ni*; *duo* (lat. *duo*) nu *doao* și altele".

N. Iorga vorbind despre Tempea ca filolog (gramatic), vede în el un aderent hotărât al ideilor nouă¹⁾, iar cultura, pregătirea lui științifică, e de nuanță enciclopedică²⁾. Cât despre gramatică, spune că „e întâia oră când într'o carte de școală, limba românească e corectată în sens latin. Aceasta e și principala originalitatea a gramaticii, altfel puțin originale, a directorului neunit Radu Tempea"³⁾. Era un drum lung și un mare progres, în această direcție, dela gramatica celui-lalt brașovean, Dimitrie Eustatievici.

D. Murărașu spune că Tempea e sub influența lui Ienăchiță Văcărescu, a cărui gramatică a cunoscut-o și a folosit-o⁴⁾.

Petru Maior și școlile din protopopiatul Reghinului. Activitatea lui ca pedagog

S'a transmis dealungul deceniilor falsa părere că Gheorghe Șincai a trăit într'o perfectă frăție cu Petru Maior. Faptele însă nu confirmă această presupunere. Deși colegi la Roma și orientați spre aceleași direcții de trudă istorică, ei nu s'au înțeles niciodată. Aceasta se poate deduce și din deprecierea strădaniilor unuia față de ale celui-lalt. Șincai nu-l amintește nicăiri pe Petru Maior, iar acesta îi aplică acelaș tratament. E și explicabil intrucâtva. Petru Maior, ca om, a avut o ținută ireproșabilă, iar ca scriitor și istoric era maiestos, precis și in-

¹⁾ N. Iorga, *Ist. lit. rom.*, III, București, 1933, p. 295.

²⁾ N. Iorga, *Ist. Rom.*, v. VIII, „Revoluționari”, p. 102.

³⁾ N. Iorga, *Ist. lit. rom.*, III, p. 297.

⁴⁾ D. Murărașu, *Ist. lit. rom.*, p. 145.

drăsneț. Gheorghe Șincai, cu o mobilitate sufletească foarte accentuată, având o atitudine imposibilă de urmărit, iar ca scriitor lăsându-se de multe ori sedus de frumusețea frazei decât a adevărului, a trebuit să facă o serie de concesiuni umilitoare vieții. (Cazul cu episcopul Bob).

În schimb, între Șincai și Samuil Micu, da, a existat o strânsă prietenie, care avea la bază respectul primului asupra muncii celui de al doilea. Gh. Șincai, enumerând titlul lucrărilor lui Micu, se exprimă astfel: „Eaca acestea sunt *monumentele minței unui om* greco catolic! Zică acum caluminatorii, că călugării și alți bărbați de ritul grec și națiunea noastră sânt ruzi (rudimentari), neînvățați, leneși, nepricepători și neapți pentru cultivarea artelor bune și a științelor”¹⁾. Dar nu se găsește nicăiri un cuvânt, o apreciere, în tot scrisul lui Șincai, despre Petru Maior. Cu toate acestea, mulți vor să vadă în protopopul Reghinului și al Gurghiului, unite sub o singură cărmă²⁾, un harnic colaborator al lui Șincai pe tărâmul învățământului: ca organizator, îndrumător și organ de control al școalelor din protopopiatul său. Aceasta o deduc cercetătorii dintr’o scrisoare apărută în „*Răspuns la cârtirea cea dela Halle*”, pe care unii o cred a fi chiar a lui Petru Maior³⁾, ceea ce n’ar fi cu neputință.

Scrisoarea spune că „a aflat pe marginile acelea oameni de obște grăind mai numai cu numele creștini, nimica nu știau, tocmai puțin de ale creștinătății. El întâi inceptu a-i învăța acelea. Prin toate satele a rânduie și a înțefit feciorii și fetele mici și mari să meargă la diacul bisericii a învăța lucrurile cele creștinești, și părinților le-a poruncit ca să facă pe fiii săi (lor) cele

¹⁾ Dr. Al. Grama, *Istoria bisericii române unite cu Roma*, Blaj, 1882, p. 202—3.

²⁾ La 1782 Petru Maior era profesor de logică, metafizică și dreptul firii la Blaj (Z. Păclișanu, *Un vechiu proces literar*, București, 1935, p. 23), iar în Iulie 1785 fu instituit de paroh al Reghinului și din 15 August acelaș an protopop al Gurghiului și inspector Abafaiiei (Scrisoare publ. de N. Lupu în revista *Blajul*, 1934, p. 407—409).

³⁾ Emilian Micu „O scrisoare necunoscută a lui Petru Maior” în *Revista Critică-Literară*, An. II, p. 128.

ce au învățat să le procetească acasă în toate zilele, seara și dimineața în auzul tuturor celor din casă. Cu această mijlocire învățară și părinții dela fiii săi auzind adese ori altmintrelea nu era cu puțință a dumeri pe bătrâni ca să învețe. *Mergea Petru Maior prin sate unde adunând pruncii, făcea examen pe cei ce știau, îi lăuda pe ceilalți îi dojenea părințește și rânduia mijlocirea să învețe. Vara umbla pe câmpuri prin păduri unde știa că sunt adunați pruncii a paște vitele, și văzându-i îi striga la dânsul carit cunoscându-l îndată alergau toți acolo, și el îi întreba cele ce au învățat și de nou îi mai învăța și i lumina având osebită dulceață de a bălul cu pruncii pentru care tuturor era iubit. Atâta a fost aprins Petru Maior voia pruncilor spre învățatură cât pruncii uitaseră jucăriile lor, și când se întâlneau la uliță tot de învățatură grăiau și se întrebau unul pe altul, fetele cele mari încă adunate la șezătoare a toarce, în loc de obicinuitele nebunii despre învățatura lucrurilor celor sfinte povesteau și se întrebau.*

Atâta a fost întru întâi prostia oamenilor în treaba învățătorei acesteia încât ca când ar fi venit o nevoie mare pe sat, așa și până la Domnia locuitorilor ajunseră cu plângerile asupra protopopului ca să-i scutească de învățatură. Eară după aceea văzând nu numai pe fii ci prin dânșii și pre sine învățați în cele trabuincioase, i-au iertat de păcate lui Petru Maior și părinților lui ce l-au făcut".

Ori cât ne-ar fi de drag Petru Maior și opera lui, trebuie să vedem în aceste rânduri lucruri (afirmații) puțin exagerate.

Să nu se uite că aici, pe Valea Mureșului de sus, acțiunea lui Sofronie, și, mai înainte, a lui Ion Piuariu („Popa Tunsu”) pentru reintoarcerea la ortodoxie a satelor care au îmbrățișat unirea, a fost destul de puternică. Insuși Sofronie a stat cinci luni prin aceste părți. La plecare și-a lăsat ca demn urmaș, propagator antiunionist, pe aprigul preot-protopop Popovici al Idicelului. Oamenii nu puteau fi atât de inapoiți, cum ni-i prezintă în scrisoare, și din alt punct de vedere: regiunea a avut o mulțime de mănăstiri: Solovăstru, Jabenița (care păstrează și azi numirea unei poieni, „Poiana Mănăstirii”), Cașva,

Hodac, Ibănești, amândouă Chiherurile, Michaza (franciscană), Râpa de sus și de jos, Deda, Toplița, Milașul Mare, Sânmărtinul, Monorul, etc., care pe lângă grijile sufletului credincioșilor, serveau și ca școale, urmărind, de regulă, acelaș scop moral-religios.

Apoi Petru Maior venise la Reghin-sat în 19 Iunie 1784 când deja funcționa școala „normală” din acest oraș, fiind una din cele 12 înființate prin ordinul lui Iosif al II-lea. În ea învățau leciori holtei, băeți de preoți și de dieci de pe cele două văi și Câmpia până la Mociu. (Nu mai vorbim de vestita școală de pe lângă mănăstirea Monorului aproape de Reghin). Iar din 1826 când se transformă în școală normală capitală, mulți dintre preoți și dascăli (dieci) mergeau la Blaj numai pentru examen, pentru a fi confirmați în funcțiuni. La un pas de Reghin, în Rușii-Munți, era școală trivială grănicerească încă din 1773, comuna numărându-se între cele 44 sate care formau regimentul II românesc de graniță cu centrul la Năsăud.

La fel, o altă școală bună funcționa la venirea lui, în Reghin-sat, sau, cum i s'a spus și în anii din urmă, Reghinul-maghiar, deși jumătate e românesc, probabil spre a se deosebi de celalalt săsesc.

Dar nu aceste „maleabile” adevăruri afirmate în amintita scrisoare am vrut să le dovedim, ci altceva: că Maior a plecat independent de Șincai la „organizarea” învățămîntului sătesc și că acțiunea directă a lui Maior era mult inferioară celei a lui Gheorghe Șincai.

Aceste observațiuni nu scad cu nimic din meritele lui Maior pentru regiunea și orașul în care avea să-l cunoască pe „ușuraticul Sulzer”. Căci, dacă nu era Maior, trebuia să treacă multă vreme, până ar fi ajuns Românii din Reghin să-și facă biserică. Grație eforturilor lui s'au pus temeliiile actualei biserici unite protopopești din acest orășel. Ce-i drept, edificarea ei nu mai e un merit al lui Maior, ci al câtorva familii bogate, dintre care a impus gestul comerciantului macedonean, Gh. Marinovici, de obârșie din Mega de lângă Târnava bulgară. Antonelli

narează¹⁾ cum a cumpărat Petru Maior terenul pentru biserică dela un sas scăpătat și, cum Româilor nu se admitea să aibă locuri în oraș, Maior prinzând de veste că Magistratul orașului vroia să iasă ziua următoare cu o comisie pentru a le confisca locul și pentru a nu-i da afară, în aceeași dimineață, în zori, îmbrăcat în ornatele sfinte, slujea în fața poporului sf. liturghie la un altar improvizat. Venind Sașii și văzând isprava lui Petru Maior, nu le-a mai luat pământul, căci le fu rușine. Însă începură cu Maior un lung proces. Dar istoricul nostru pentru a scăpa de șicanele lor, mai ales că nu fu sprijinit de șeful său, episcopul Bob, părăsi Reghinul (1809) îndreptându-se spre Buda.

Natural, asta o spune Antonelli. Se poate crede mai repede că Maior a plecat spre vechea capitală a Ungariei atras de posibilitățile de lucru și tipărire a operei la care ostenea de ani de zile.

Cât privește *pedagogia* lui Petru Maior, ea e aceea a bunului simț, întemeiată, pentru a-i da mai multă gravitate, pe precepte biblice. Din acest punct de vedere, *predicile* lui pot fi socolite adevărate cursuri de pedagogie populară. Adresându-se poporului, căruia îi face un aspru rechizitor pentru abaterile dela îndatoririle sufletești, cuvintele lui par săgeți aruncate asupra unui vrăjmaș nevăzut dar simțit, care subminează moralitatea și virtuțile fizice ale neamului. N'a uitat în special de tineri, în care vedea nădejdea unui popor. Ii iubea. De aceea îi muștra pentru greșelile lor. Concepțiile lui pedagogice, în materie de moralitate, nu diferă mult de ale lui I. H. Pestalozzi și ale lui Fr. Paulsen, de care se apropie în metodă (rigorismul). Sunt revelatoare în această privință gândurile cuprinse în predica XXXIV, „*Pentru datoria care au fiii ca să cinstească pe părinții lor*”²⁾:

„Cu fapta și cu cuvântul cinstește pe tatăl tău. Îngăduiește-l și nu-l necinsti, și cu toată virtutea îl cinstește” (Sirah, c. 3, stih. 8, 13).

¹⁾ *Breviaru istoricu al școlilor din Blaj*, p. 17.

²⁾ Petru Maior, *Predici sau învățături în toate Duminicile și sărbătorile anului*, ediție îngrijită de Elie Dăianu, Cluj, 1906.

„Să fim cu îngăduială către părinți, adecă să-i suferim cu toată răbdarea la bătrânețele lor, precum și ei ne-au suferit în pruncia noastră”;

„Câte nesilnicii a noastre au răbdat părinții noștrii în pruncia noastră, câte plânsuri, câte vaele, câte urlete, câte strigări, câte îndărătnicii a noastre până ne-au crescut”!

„Fiului să nu-i dai putere, în viața ta, asupra-ți; banii tăi nu-i da altuia; până trăești, nici unui trup nu te supune; că mai bine este ca fiii tăi să se roage de tine, decât tu să cauți la mâinile fiilor tăi”.

„Abia le cade dragă o fată și ială încep ticăloșii a pierde dragostea către părinții săi; cu totul se înstreinează și li se pare a fi drepti grăind că: „lipsește (trebuie) să grijesc de muier și de fii; nu pot ajunge la atâtea cu mâinile mele”. Mai înainte de a se lega el cu muierea, a fost îndatorat și legat către părinți și creditorii cei mai de înainte nu se pot lăsa îndărăptul celor de pe urmă; părinților tăi ești dator din fire, iar muierii numai după tocmeală sau contract”¹⁾.

„Pricina neascultării acestora, a fiilor, e că nu-ți crești, frate, liii tăi cum se cuvine; când sunt mici, nu i bași, nu i pedepsești întâi când îți răspund: ba. li lași și ei încet, încet, socotesc că lăsarea aceasta a voastră e puterea lor și vreau apoi să birue cu puterea”.

„Peste toate greșelele părinților căci liii lor sunt răi, este blăstămul cel mult (injurături, blesteme) (cu) care sunt învățați tata și mama a vomă asupra fiilor săi, adecă îi bat cu limba în loc de a-i bate cu bâta”.

„Fie tatăl tău cât de mânios, strige, facă larmă, cu aceea nu încetează a fi tată”.

„Blagoslovenia tatălui, întărește casele fiilor”.

¹⁾ Ibidem, p. 371.

„Blăstămul mamei, desrădăcinează temeliile“.

„Ochiul cel ce batjocorește pe tată și nu cinstește bătrânețea maicii, să-l scobească pe el corbii din văi“.

Mai limpede și direct vorbește *școlarilor* într'o altă lucrare a sa¹⁾: „Greșesc școlasticii de nu vor cinsti pre dascălii și învățătorii săi. De nu vor asculta de dâșii intru acele ce se in de învățătură și năravurile cele bune. De se vor lenevi a învăța și în vremea învățaturii să vor zăbovi la joc. De vor prăda banii părinților ce le sânt dați ca să se ajute la învățătură cu ei, sau fără folos ii vor cheltui. De nu vor păzi legile școalelor. De nu vor plini dascălului ce se cuvine, când pot“.

Nu uită nici de aceia care trebuie să fie sufletul școalei: „Dascălii și învățătorii greșesc de nu vor îndrepta greșelele școlasticilor săi, când pot. De nu se vor nevoi spre sporul învățaturii și procopsala grămăticilor. De nu vor învăța năravuri bune. De-i vor învăța în adins basnuri (*sic!*) și minciuni în chip de adevăr și cari sânt împotrivoare spăseniei sufletului. *De nu se vor procopsi pre sine, ca să fie destoinici a învăța pre grămățici.* De vor primi mai mare plată de cum se cuvine. De vor da pildă rea cu purtarea sa școlasticilor. De primesc la școală sau nu-i lapadă din școală pe aceia carii sânt cu năravuri rele și aduc la rătăcire pre alții“²⁾.

Cărți folosite sau care au putut fi folosite ca manuale în veacul al XVIII-lea

Unirea unei părți a Românilor transilvani cu Biserica Romei, rezultat al acțiunii iezuiților, pentru mulțimea românească a satelor, până la deschiderea școalelor din Blaj, n'a contribuit cu nimic la ridicarea culturală a acestora.

¹⁾ Petru Maior, *Propovedanii la ingropăciunea oamenilor morți*, Buda, 1809; capitolul: „Ertăciuni la oameni: Cătră dascăl“, p. 303.

²⁾ Petru Maior, *o. c.*, acelaș capitol: „Cătră școlastici“, p. 303.

Cartea tipărită, pentru formarea preoților ori a diecilor, era tot cea bisericească venită de peste munți. Multe exemplare din cărțile ieșite de sub teascurile tipografiilor din Muntenia sub mitropolitul Teodosie Veștemeanul, erau trimise prin oameni de încredere, spre desfacere, în Transilvania. În regiunile de Sud și Sud-Est (județele Sibiu și Brașov), contactul cu Țara Românească a fost permanent, mai ales prin Brașov, care, până la înființarea episcopiei românești „de Buda”, începând cu Dionisie Novacovici, aparținea episcopiei Râmnicului.

Această situație nu era pe placul oficialității catolice, care făcea eforturi desperade prin iezuiți — unii buni cunoscători ai limbii române, ca Ladislau Báányi, născut în Iași, alții fiind români de origine — pentru convertirea Românilor la catolicism.

Unii dintre acești „misionari apostolici”, trec la amenințări; cazul lui Cristofor Peichich, care prin opera sa, „Concordia Orthodoxorum Patrum Orientalium et Occidentalium de Spiritus Sancti Procesione” etc., în introducerea adresată clerului ortodox român, somează pe Români să se lase de credința lor eretică, îmbrățișând legea catolică, fiindcă ei nu stau sub jugul Turcilor, ci sub ocrotirea împăratului Carol al VI-lea, bucurându-se de aceleași privilegii și drepturi ca și catolicii din țară¹⁾.

Ca un ecou al dorințelor iezuiților, cu un an mai târziu (1746), împărăteasa Maria Teresia, da un ordin foarte aspru pentru interzicerea oricărui import de cărți din Principate²⁾, prin ele crezându-se periclitată unirea. Și pentru că aceste cărți trebuiau, iar de peste munți nu se mai permitea să fie aduse, împărăteasa acordă privilegii tipografiei blăjene (1748) pentru tipărirea acestora.

Dar cărțile apărute la Blaj puteau fi, ba chiar erau suspectate de clerul ortodox. De aceea Maria Teresia dă, la 1770, tipografului Iosif Laurențiu de Kurzböck, privilegiul de a tipări

¹⁾ Vezi A. Veress, *Bibliografia româno-ungară*, I, p. 211.

²⁾ Aug. Bunea, *Episcopii P. P. Aron și Dionisie Novacovici*, p. 357. Vezi asupra importului de cărți, N. Iorga, *Sate și preoți*, p. 267 și *Ist. Bis. Rom.*, II, p. 138.

în Viena (Beci), cărțile necesare tuturor ortodocșilor din imperiu, sperând ca prin această măsură să despartă definitiv pe Români din Transilvania de cei de peste Carpați¹⁾. Inșă, până la această dată²⁾, în bisericile române ortodoxe, chiar și în foarte multe unite, cărțile de ritual și dogmă creștină venite de peste munți aveau o mare prețuire.

Aceasta fiind starea lucrurilor, nu e ceva neobicinuit că s'a găsit în Moeciul Branului „*Carte sau lumină cu drepte dovediri din dogmele Bisericii Răsăritului asupra dejghinării Papistașilor*“ a lui Maxim Peloponesianul, apărută în tipografia domnească a mănăstirii Znagovului cu binecuvântarea mitropolitului Teodosie, la 1699, prin Antim Ivireanu.

„*Cazanii*“-le lui Mihai Iștvanovici, tipărite la București în 1732, ca și „*Floarea Darurilor*“ (Znagov, 1700) ori *Psaltirea* de Râmnic (1725) sau *Octoiul* și *Ceaslovul* (1742, 1745), tot de acolo, au fost găsite până în regiunile îndepărtate ale Munților Apuseni.

De aceea, fiind prea mare numărul acestora, renunțăm a le mai înșira, numele și conținuturile lor putând fi cunoscute celor ce i ar interesa, din extrem de prețioasa *Bibliografie Românească Veche* a lui Banu și Hodoș, rezervând în schimb mai mult spațiu cărților tipărite în Transilvania, la Viena și la Buda. Dacă totuși au fost menționate și câteva cărți apărute peste munți, și asta numai în partea a doua a veacului XVIII-lea, aceasta s'a făcut numai pentru a lămuri obârșia lor, punându-o în legătură cu Transilvania.

Desvoltarea învățământului românesc din Transilvania sub Maria Teresia, Iosif al II-lea și Francisc al II-lea este dovedită și de ivirea unei literaturi culte. Dacă n'ar fi fost epoca iosefină de sinceră și devotată strădanie pentru luminarea poporului printr'o intensificare a măsurilor pentru deschiderea

¹⁾ O. Ghibu, o. c., p. 31.

²⁾ Natural, cărți s'au adus din Principate și după această dată, până la instalarea lui Petru Bart cu tipografia sa la Sibiu, 1789. De aici înainte numărul lor va scădea.

de școale pe sate, cui s'ar fi adresat, în sporite ediții, cărțile lui Vasile Aron, Ioan Barac și ale altora? Dar paralel cu cartea de școală, cu literatura cultă, s'a născut alta anonimă, susținută de elanul zecilor de dieci luminați sau călugări pribegi, copişti îndrăgostiți de gândul limpede și simplu, miezos și înveselitor din paginile unei „Istории a lui Alexandru Machedon”, a unei „Isopii” cu sau fără tâlc, ale unui „Gromovnic” sau „Păscălii”. Meritul acestora, ne luat în seamă până acum, este tot atât de mare ca și al scriitorilor amintiți.

În veacurile anterioare — excepție Bucoavna dela Bălgard — n'avem cartea care se adresa direct tinerimei, copiilor. De astădată apar o serie de cărți gândite și exprimate în graiul și la gradul de înțelegere al acestora. Ceva mai mult, se scriu și se tipăresc cărți pentru *educatorii* copiilor și ai poporului, pentru preoți și pentru învățători.

Dăm numele câtorva dintre ele:

Pânea Pruncilor sau Învățătura credinții creștinești strânsă în mică sumă. Care o au scris-o în mici întrebăciuni și Răspunsuri ungurești Cinstitul Pater Boroneai Laslo Parohușul Besarecii Catolicești dela Belgrad. Și s'au întors în limba românească de Duma Ianăș de la Borbanși. În anii Dom(nului) 1702¹⁾.

Catechismul catolic, al lui P. Canisius, ediția II-a, Cluj 1703²⁾ (tradus de G. Buitul).

Catechism românesc unit, ediția a II-a a celui dela 1696 al „teologului” iezuit pus în spatele lui Atanasie Anghel, Francisc Szunyogh. Apare la Sibiu în 1709³⁾. Altă ediție, la Tyrnavia în 1726.

¹⁾ Asupra ei a întreprins cercetări: istorice, d. I. Mușlea în „*Omagiu lui Ioan Lupăș*”, București, 1943; lingvistice, d. Șt. Pașca în *Dacoromania*, 1943, p. 319—329, D. I. Mușlea atribuie traducerea, românească lui Mihai Iștvanovici (v. rev. *Transilvania*, 1941, Noemvrie) Șt. Katona în *Historia Critică*, etc., v. XXXVIII, p. 847, relevă meritele lui Ladislau Paulus Bărânyi, menționând între, altele, că e autorul unui *Catechism românesc* tipărit la Pesta în 1702.

²⁾ E „inkinat entru csinszte Illustrissimi și reverendissimi Athanasie. Den Mita iuy Dumnezeo și szkaunului Aposztoloeszk Archi-Episkopului de czără Ardalului” (Bianu—Hodoș, *B. R. V.*, I p., 447). „Entorsz pe limbă rumenaszke de R. P. Buitul Gsurgs” etc. Altă ediție 1719.

³⁾ V. A. Urechie, *Schițe de Istoria literaturii române*, București, 1885, I, p. 77.

Învățăturile creștinești de Radu Tempea (traducere) Brașov 1732. Utilizate ca manuscris și în școala din Șcheii Brașovului¹⁾.

Bucoavnă, ce are în sine deprinderea învățaturii copiilor la carte și simbolul credinții creștine zece porunci ale legii vechi și ale celor șapte taine ale bisericii răsăritului i. proci. Acum a doua oară tipărită în Cluj cu Tipariul Cinstiții Academiei de Mihai Becicherechi. Anul Domnului 1744²⁾.

Bucoavnă pentru învățatura pruncilor, întru care se cuprind buchele și slovele și cele zece porunci, ce au dat Dumnezeu lui Moisi și Simbolul Credinței și cele zece fericiri, cu tâlcuiala lor pe scurt. Acum întâiu tipărită cu blagoslovenia și porunca Sfinției Sale de Dumnezeu iubitorului chir Grigorie, Episcopul Râmnicului, în Sfânta Episcopie a Râmnicului la anul 7257 (= 1749). Prin diorthosirea lui Lavrentie Ieromonahul Dimitrievici. De Constantin Athanasievici tipografal.

Cuprinde: rânduiala vecerniei, a liturghiei (răspunsurile sunt în românește și în grecește), simbolul Sf. Atanasie, cele zece porunci și explicarea lor, explicarea Crezului și a Fericirilor și Bucoavna propriu zisă, care se încheie cu următoarele cuvinte: „Acesté toate pentru lógé lui Dumnezeu, pentru rugăciunile Domnului, pentru simbolul pravoslavniciei credințe și

¹⁾ N. Iorga o identifică cu „*Învățăturile creștinești despre cele 7 taine*”, din 1724 (*Studii și Documente*, XIII, p. 9).

²⁾ O amănunțită descriere a ei, vezi la O. Ghibu, *Din istoria literaturii didactice românești*, I, p. 19—20 și Gavril Precup în ziarul *Unirea* (Blaj) 1915, Nrii 114—116. E o ediție sporită a celei din 1699.

N. Iorga în „*Istoria Românilor din Ardeal și Ungaria*”, p. 87—88, o credea, nu fără a greși, o lucrare de propagandă calvină.

Întâi, că la 1744 nu exista la Cluj Academie calvină, ci romano-catolică (Colegiul iezuit universitar „Sf. Iosif” până la 1773). Al doilea, Mihail Becicherechi a fost român trecut prin școlile iezuite, unde, se pare, a îmbrățișat catolicismul. Bucoavna lui, ca dovadă că nu era... calvinizată, apare într'o altă ediție la Blaj în 1777 prin directa supraveghere a episcopului Grigorie Maior. Ceva mai mult: la 1757 însuși Mihail Becicherechi era în Blaj, având mari rosturi tipografice; prin el se tipări, după cum se va vedea mai la vale, una din cărțile de învățământ a lui P. P. Aron: *Doctrina christiana*, dacă nu chiar o altă ediție a acestei Bucoavne (v. O. Ghibu, *o. c.*, p. 31).

pentru noao fericire, s-au tipărit cu tâlcuială pe scurt, pentru cea dintâi îndreptare a coconilor; iară Cliricii caril învață, ca să poată învăța mai bine pe coconi, și învățându-i, să-i întrebe răspunsurile, spre înlărirea pravoslavniciei credințe¹⁾.

Florea adevărului pentru pacea și dragostea de obște. Din grădile Sf Scripturi prin mare strădania cucernicilor între ieromonahi în mânăstirea Sfintei Troiță den Blaj la anul 1750 în Martie 30²⁾ culeasă. Cartea luminat arată cumcă Unirea alta nu iaste fără numai credința și învățătura sfinților părinți.

Catechism mare (de P. P. Aron) Blaj 1753. E ediția I-a a „*Învățăturei creștinești*”, tipărită tot la Blaj în 1756³⁾.

Gheorghe Șincai spunea altfel: că P. P. Aron la 1757 tipări la Blaj 2 Catechisme: unul *în limba latină* mai pe larg și așa mai acomodat pentru clerul tânăr decât pentru tinerimea școlastică, iar celalalt *în limba românească* foarte pe scurt de aceea neacomodat pentru noele școale normale române. Din care cauză ni se demandă a compune un un alt catechism cu totul conform noului metod de învățământ în școalele normale⁴⁾. T. Cipariu notează pe marginea afirmațiunii lui Șincai că a văzut pe cel românesc și că purta data anului de apariție 1756.

Titlul celui dintâi complet e:

Doctrina christiana, ex probatis authoribus collecta ad Usam hujus scholasticae juventutis cooptata, cum adjecte de Sacra Unione

¹⁾ Bianu—Hodoș, o. c., p. 108. O mai amănunțită descriere a ei, vezi O. Ghibu, o. c., p. 21—23.

²⁾ Titlul de aici e după ediția din 1816, căci din I-a nu s'a găsit până acum niciun exemplar. Dr. V. Pop, care semnaleză cartea („*Disertație despre tipografiile românești*”, p. 46), precizează anul 1750.

Este o operă originală ecclesiastică. Fiind scrisă în sprijinul Unirii Românilor cu Biserica Romei, urmărește să dea temeiul dogmatic celor patru puncte care diferențiază religia catolică de alte religii. Vlădica Aron a ținut mult la această carte, căci prin cheltuiala și în prezența lui se tipări și la Viena (1753), în limba latină. Dar ea fu confiscată (N. Iorga, *Istoria Românilor*, VII, „*Reformații*”, București, 1938, p. 246).

³⁾ M. Gaster, *Geschichte der Rum. Litteratur*, p. 308.

⁴⁾ *Elegia*, nota 22, la T. Cipariu în *Arhivă* p. 292.

Colloquio Jussu, illustrissimi ac Reverendissimi D. D. Petru Pauli Aron de Bisztra, episcopi Fogarasiensi &. In monasterio sanctissimae Triadis Tippis edita Balasfalvae per Mihăeli Betskereki, Anno 1757¹⁾. E dedicată baronilor Ignațiu Iosef Bornemisa și Frideric Vilhelm. Urmează, pe două pagini, un cuvânt către lectori (elevi). Cartea e împărțită în 39 capitole. Se incheie cu un „*Colloquium Discipuli cum Magistro de Sacra Unione*”

Invățătură creștinească prin întrebări și Răspunsuri, pentru Procopseala Școalelor. Acum a dooa oară²⁾, tipărită cu blgoslove-nia Prea o Sfințitului Kyriu Kyr: P. Pavel Aron Vlădicăi Făgărașului. In Mănăstirea Sfintei Troiță la Blaj, Maiu 20, 1756. In locul numirii tipografiei, jos, sub linie, se menționează: De Dumitru Râmniceanul; ceace vrea să însemneze, că s'a tipărit de către acest fugar oltean, care la 1757 editează un Molitvelnic³⁾.

E, după cum mărturisesc „Cucernicii în Hs. Ieromonaho Canonici”, cari semnează prefața („*Ucenicilor spăsenie*”), un „te-meiu al altor învățături” pe care le vor câștiga cititorii ei (elevii) în școalele din Blaj. Dar, pentru a ajunge la ele, îi îndeamnă la studierea conștiincioasă a materialului cuprins în această „Cărticică”: „o cetiți, și o mestecați, sau mai bine: cu Blgoslovul mâncați-o și va amări pântecele vostru, iară în gura voastră va fi dulce ca miarea”; toate acestea ca să fie spre bucuria „Arhiereului, a părinților voștri și noi împreună, că voi sunteți nădejdea noastră în Dmnu, cununa, mărirea și bucuria”.

Cuprinde:

Pentru Sfânta Cruce.	Pentru păcatul strămoșesc.
Pentru un Dmnezeu în Troiță.	Pentru venirea răscumpărătorului.
Pentru zidirea lumii.	
Pentru zidirea Omului.	Pentru însuși Mesia.

¹⁾ Bianu—Hodoș, *B. R. V.*, I, p. 137.

²⁾ I. Georgescu, *Tipografia Seminarului din Blaj*, în „Boabe de grâu”, 1934. N'ar fi exclus ca ediția I, să fi fost „*Catechismul cel Mare*” de care vorbește Gaster.

³⁾ N. Iorga, *Istoria Bisericii Românești*, II, p. 135.

Pentru viața lui Hs.	Pentru darul lui Dumnezeu.
Pentru moarte Dmnelui Hs.	Pentru Sfintele Taine.
Pentru înălțarea Dmnelui Hs. și trimiterea Duhului sfnt.	Pentru Botez.
Pentru Besearcă.	Pentru Mir.
Pentru seamnele adevăratei Besearci.	Pentru tainele Sfntei Cuminăcături.
Pentru împărlășirea sfnților.	Pentru taina Pocăinții.
Pentru ertarea păcatelor.	Pentru canonul pocăinții.
Pentru moartea și judecata.	Pentru Sf. Maslu.
Pentru rugăciunea.	Pentru viața creștinească.
Rugăciunea către Născătoare de Dumnezeu.	Pentru rodirile Duhului sfnt.
Pentru poruncile lui Dumnezeu.	Pentru darurile Duhului sfnt.
Pentru a doao poruncă.	Pentru Fericiri.
Pentru a treia poruncă.	Pentru faptele dragostei.
Pentru a patra poruncă.	Pentru sfaturile Dmnelui Hs.
Pentru a cincea poruncă.	Pentru Păcate.
Pentru a șasea poruncă.	Pentru păcatele Căpetenieii.
Pentru a șaptea poruncă.	Pentru păcatele împotriva Dhului Sfnt.
Pentru a opta poruncă.	Pentru păcatele care strigă răsplătire dela Dumnezeu.
Pentru a noao poruncă.	Pentru cinci simțiri.
Pentru poruncile sfntei Besearci.	Pentru ceale de lipsă a să creade.

Toate aceste capitole sunt expuse dialogat, fiecărei întrebări urmându-i răspunsul, care cuprinde cunoștințele ce trebuiau reținute de elevi.

Dăm un mic fragment din cap. I, „Pentru Snta Cruce”:

„(ntrebare): Creștin ești tu?

Răspuns): Cu darul lui Dumnezeu sânt Creștin.

I.: De unde te numești Creștin?

R.: Dela Hs.

I.: Ce iaste Creștinul?

R.: Carele-i Botezat cu Botezul rânduit dela Dmnel Hs. și mărturisește Credința și legea lul Hs.

I.: Din ce să cunoaște Creștinul?

R.: Din semnul Sfintei Cruci".

Partea a doua a cărții o constituie un „*Dialogos — Ucenicul cu Dascălul*”, pe 43 de pagini, urmat de o „*Adaogere Dialogului*”, pe 20 de pagini, despre *Unire*, în care dascălul, prin citate din Sf. Scriptură și din Sfinții Părinți, caută să prezinte temeiurile dogmatice ale *Unirii*. Din literatura românească, în sprijinul operei, citează: *Pravila dela Govora* (Dionisie Areopagitul), *Cazania dela Govora, Mărgăritarul lui Zlataust* (București) și *Învățătură creștinească* (Znagov).

Dar opera în care a pus toată puterea convingerii sale în această direcție P. P. Aron, e *Floarea Adevărului*.

Cât privește *Învățătura creștinească*, P. P. Aron pare a fi urmat un model catolic: „*Instruzione del l'oblighi christiano*, Ridotta in brevi interrogationi, e Risposte in forma di Dottrina Christiana per facilitare il modo d'impararla & insegnarla; con un Compendiolo per li Fanciulli posto in fine”, a lui Francesco de Kermasson (Roma 1705), firește, atât cât n'a putut utiliza din cartea apărută la Znagov.

Psallirea prorocului și împăratului David. Acum a dooa oră tipărită cu blgoslovenia Prea o Sfințitului Kyriu Kyr, P. Pavel Aron Vlădicăi Făgărașului. Mănăstirea Sfintei Troiță la Blaj. Anii dela Hs. 1758¹⁾.

Păstoriceasca Datorie, tipărită cu binecuvântarea episcopului P. Pavel Aron la Blaj în 1759²⁾.

Păstoriceasca poslanie sau Dogmatica învățătură a Bisea-

¹⁾ Exemplare din această *Psaltire* nu s'au găsit până acum. Ne-a fost semnalată de d. N. Comșa, care a aflat numai o foaie, a doua de titlu, (am văzut-o și noi) în cartioanele unui volum din „*Păstoriceasca Datorie*”.

²⁾ Bianu—Hodoș, *B. R. V.*, II, p. 147. În Biblioteca Centrală din Blaj există un singur exemplar și acela incomplet. Cartea va fi fost întrebuițată ca manual în cele două seminarii, dar cuprinsul ei (*drepturile*, însă mai mult *datoriile Clerului*) pare a o fi impus spre folosire și preoților din parohii. Are un caracter combativ-confesional în capitolul: „Că nu-i slobod a să hirotoni peste hotar”, în care se reflectă o anumită stare de lucruri din frământările confesionale ale timpului.

recii Răsăritului către cuvântătoarea turmă. Cu Blagoslovenia Preaosfințitului și Prea luminatului Kyriu Kyr Petru Pavel Aron vlădicul Făgărașului acum dată și tipărită la Sfnta Troiță 1760 Maiu 17. De Petru Sibianul Tip.

În exemplarul — unic — dela 1760, aflător în Biblioteca Centrală Blaj, pe pagina ultimă se află o *errată*.

Catechism sau învățătură creștinească, etc. dat afară prin osârdia și osteneala măriei Sale Iosif Decamillis episcopul Sebestului și a Muncaciului. Cinului preoțesc unit din legea grecească în tipografia Academicească. Sâmbăta Mare 1726 ¹⁾.

Învățătură creștinească sau Catechism mai mare, de Gherontie Cotorea. Blaj 1756 ²⁾. Apoi, de acelaș:

Pravilă după rânduiala slovelor dela buchi ³⁾, Blaj 1760. „E un ABCD-ar” ⁴⁾ întrebuițat în școala de obște din Blaj.

Rânduiala diaconstvelor — „Carte de învățătură pentru preoți”, tipărită sub P. P. Aron ⁵⁾. O ediție a acestei cărți ne-a fost cunoscută apărând la Bălgrad în secolul trecut.

Octoihu și slujbele sfinților de obște. Cu blagoslovenia Prea Sf. etc., P. P. Aron. Tipărită la sfânta Troiță în Blaj 1760 de Petru Sibianul cu o gravură de (diaconul) Ioanichie Endredi ⁶⁾.

Bucvariul sau începere de învățătură celor ce voru să învețe carte cu slove slovenești. Tipăritu-s'au în Chesaró Crăiasca Cetate Beciu, în privilegiata Typografie a pré nalta Chesaro-Crăeștii Curți prin Kyr Iosif Laurentie Curțbecu. Anul 1771, luna August 26.

¹⁾ Bianu — Hodoș, *B. R. V.*, I, p. 258; I. Boroș în *Transilvania*, 1894, p. 234.

²⁾ Aug. Bunea în *Episcopii P. P. Aron și Dionisie Novacovici*, p. 374, o identifică cu „*Învățătura creștinească prin întrebări și răspunsuri*” tipărită prin Dumitru (P) Râmnicaneanul la 1756.

³⁾ Nic. Comșa, *Dascălii Blajului*, p. 18.

⁴⁾ Clain (Samuil) la Cipariu, *Acte și fragmente*, p. 121.

⁵⁾ T. Cipariu, *Principia de limbă și scriptură*, p. 106.

⁶⁾ I. Georgescu, l. c.

Nu e altceva decât o reeditare a Bucvariului dela Iași¹⁾.

Sancti Patris nostri *Joannis Damasceni* monachi et presbyteri Hyerosolimitani *opera philosophica et theologica* quae eius nonaie circumferuntur. Ex editione Veneta et Parisiensi. Pars secundar complectens Quator de fide orthodoxa libros cum Illustrissimi ac Reverendissimi Domini Petri Pauli Aron de Bisztra, Episcopi Fogarasiensis Benedictione, nunc primum, hoc ordine typis edita. Balasfalvae Anno Domini M. D. C. C. LXII²⁾.

Psaltirea, Blaj 1763³⁾.

Apostol. Acum întâi așezat și tipărit după rânduiala Be-searecii Răsăritului, etc. In Blaj, 1767.

Catavasier, Blaj, 1769, 1777, 1793.

Catehisis(ă) mic(ă) sau scurtă pravoslavnică mărturisire a legii grecești Neunite, pentru treaba Pruncilor celor *Neunți* rumânești făcută, și dela Neunitul Episcopul in Carloveț la anul 1774. Ținutul Sinod întărit. Cu dovoirea stăpânilorilor. S'au tipărit și să află la Iosif Curtbecul, Chesaro-Crăesc Illiricescul și a Răsăritului Tipograf, in Beci 1774⁴⁾, ed. II, 1777⁵⁾.

¹⁾ O. Ghibu, *o. c.*, p. 32. Cu deosebirea că acestuia i se adaugă *Paraclicul Preacuratei Fecioare și Sinaxarul*.

Bucvariul dela Iași (1755) al mitropolitului Iacob Putneanul a avut o circulație mare in Transilvania. De altfel și el urmează un model transilvan (A. D. Xenopol și C. Erbiceanu, *Serbarea școlară dela Iași*, București 1885, p. 248), dacă nu Bucoavna dela Cluj, transpusă in grai moldovenesc.

Un exemplar din Bucvariul dela 1771 se află in Biblioteca Centrală Blaj. Descrierea lui, vezi la d. O. Ghibu, *o. c.*, p. 32—34.

²⁾ Bianu—Hodoș, *B. R. V.*, II, p. 160. Din ea se preda, la 1772, elevilor din seminarul regesc al „Sf. Treimi”.

³⁾ V. Pop, *o. c.*, p. 147. Până la anul 1800 a apărut in șapte ediții.

⁴⁾ Bianu—Hodoș, *o. c.*, p. 205.

⁵⁾ *Ibidem*, p. 220. Pe prima pagină e textul german, iar pe a doua, despărțit in două coloane, textul sârbesc-românesc. Cuprinde:

Pentru unul Dumnezeu in Sfinta Troiță.

Iqcheieturile Simbolului Credinței — comentate prin întrebări și răspunsuri.

Regule Școlastice. In tipografia lui Iosif Kurzbök. Buda, 1776 ¹⁾).

In 24 Ianuarie 1777, Kurzbök cere Cancelariei aulice bani din Fondul Școalelor pentru acoperirea cheltuielilor de tipărire a cărții *Metodul*, tradus în românește de Mihail Roșu Martinovici ²⁾).

Bucvariu Românesc-Nemțesc în Beciu, 1775 ³⁾).

Ducere de mână către aritmetică sau socoteală pentru treaba pruncilor românești celor neuniților ce învață în școalele cele mici sau Aritmetica românească și nemțească tipărită în Beciu 1777 ⁴⁾). Textul e în nemțește și românește.

Cele zece porunci Dumnezeuști — comentate prin întrebări și răspunsuri.

Cele cinci porunci bisericesti — comentate prin întrebări și răspunsuri

Despre păcatele de moarte.

Pentru rugăciunea de obște.

Despre rugăciunea Domnească.

Cele nouă fericiri.

¹⁾ Emilian Micu, în *Transilvania*, 1910, Nr. 1. Numai că nu la Buda, ci în Beci (Viena), unde funcționează această tipografie, trecută, mai târziu, în posesiunea lui Șt. Novacovici, până la 1796, când pare a se fi mutat la Buda.

²⁾ Emilian Micu, *l. c.* Am spus, când am vorbit de M. Roșu, că e „*Normalul*”. Deci, e greșită nomenclatura lui Micu.

³⁾ A. Veres, *Bibliografia româno-ungară*, II, p. 594.

⁴⁾ O. Ghibu, *o. c.*, p. 37; A. Veres, *o. c.*, p. 593, dă anul 1775, apoi 1783; V. Pop, *o. c.*, p. 98 cel indicat; la fel Bianu-Hodoș, *B. R. V.*, II, p. 305-306; Axente Creangă, *Din trecutul Matematicii*, Sibiu, 1937, p. 40.

Titlul complet precum și descrierea ei, la prof. Ion Ionescu în *Gazeta Matematică*, 1935—1936, p. 10—17, după un exemplar din Biblioteca „V. A. Urechie” din Galați: „*Ducere de mână Sau socoteala pentru treaba pruncilor rumânești celor neuniților ce se învață în școalele cele mici. Se vinde fără legătură cu 15 Kreiș. Cu devoirea stăpânilorilor. Tipărită în împărățitoarea cetatea Beci la Iosif de Kurtșbec, nobil de curte Tipograful și vânzătorul de cărți în anul 1777*”.

Iar textul german din titlu, e:

„Anleitung zur Rechenkunst. Zum Gebrauche der in den Trivialschulen lernen den nicht unirten walachischen Jugend. Kostet ungebunden 15 Kreiz.

Cuprinde patru părți. La început, fără capitol numerotat, avem: Tâlcuirile înainte mergătoare, apoi Cap. I. „*Pentru ceale speștes aritmetici și numerile întregi de acelaș felii*”; Cap. II. „*Pentru numerile cele numite*”, cum le-am zice noi, complexe; Cap. III. *Pentru oarecare sămnile și Regula Detri*”.

Bucovăna pentru deprinderé Pruncilor la Cetanie și la temeii învățăturii creștinești, i proci, cu blagoslovenia Exțelenții sale Pré Luminatului și Pré osfințitului Domnului Domn Grigorie Maeru Vlădicăi Făgărașului și alu pré Înălțatei Chesaro-Crăeștii și apostoleștii Măririi Sfetnicu dinu lăuntru iproci. Typărită in Typografia M. B. Vestiri Fevruarie 16 Anii dela Hs. 1777. De Petru Popovici Râmnicéanul Typ.”¹⁾.

Bucvariu pentru pruncii cei rumânești care să află în crălasca țară și hotarăle el împreunate. In Beciu 1777²⁾.

*Ducere de mână cătră cinste și dreptate*³⁾, adecă la copiii

Mit Erlaubniss der Oberrn. Gedruckt in der Kaiserl. Residenzstadt Wien, bey Joseph Edeln von Kurzbeek k. k. Jurisichen. Oriental Hochbuchdrucker und Buchhändler 1777.

Deși apărută anonim, se știe că e opera consilierului Mariei Teresia, pedagogul Johann von Felbiger, cel care a deschis *seminarul pedagogic* (școala normală) Sf. Ana din Viena. Ea face parte din seria de manuale didactice oficiale destinate școalelor din imperiul austriac. Traducerea ei în românește i se atribuie lui Teodor Iancovici de Mirivo, directorul școalelor naționale sârbo-române din Banat, fost elev al lui Felbiger (Victor Marian: *Două aritmetici vechi anonime în „Gazeta Matematică”, 1936—1937, p. 449—451*).

Tot lui T. Iancovici îi atribuie d. O. Ghibu și „Bucvariul pentru pruncii cei rumânești” apărut la Viena în 1777.

Asupra *Aritmeticeii* din 1777 a scris amănunțit d. I. Ionescu: „*Prima aritmetică* tipărită în limba română (v. „*Gazeta Matematică*” 1935—35, p. 20—27).

¹⁾ Descrierea ei însoțită de aprecieri interesante: „ediția acestei Bucovăne i s'ar putea atribui ieromonahului Gherman (Peterlachi) și nu lui D. P. Râmnicéanu”, la D. O. Ghibu, o. c., p. 37—39. Inșă nu poate fi a lui Peterlachi, fiindcă acesta abia la 1782 a fost numit profesor de „Principie” la gimnaziul din Blaj (N. Comșa, o. c., 34).

²⁾ I. Vuia *Școalele românești bănăfene în sec. XVIII-lea*, p. 104.

³⁾ A. Veres, o. c., dă anul 1788, probabil o altă ediție, și 1798 Bianu-Hodoș. B. R. V., București, 1905, II, 222, din titlu.

rumânești cei ce în școalele ceale mici învață *spre cetanie rândulă carte*. Cu dovoirea stăpânitorilor. La Kurczbeck. Beci 1777.

(„Anleitung zur Rechtschaffenheit oder das für in den Trivial schulen lernende slawonisch-servisische nicht unirte Jugend bestimmte *Lesebuch*“).

Cuprinde :

I. „Pentru ceale ce trebuie ucenicul în școală să învețe și cum trebuie în școală să țină cu cinste; II. Pentru bun nărav sau pentru direptatē sau cinsta omului întru gândurile lui, faptele și întru ținerea lui; III. Pentru chiline feluri soție starelor și meșteșugurilor și întru fieștecare cum trebuie să ă arete omul cătră toți aceia cu cinste și cu laudă; IV. Pentru ținerea căsiii și ce să știe pentruca bună gazdă să fie; V. Pentru starea sătenilor și cum trebuie să țină oamenii starea aceasta“¹⁾.

Ceaslov, acum a cincia oară tipărit cu blagoslovenia Excelenței sale ep. Grigorie Maer, Blaj, 1778. Prima ediție la 1763; a doua, la 1766.

Psaltirea prorocului și împăratului David, acum a cincea oară tipărită cu blagoslovenia Excelenței Sale ep. Grigore Maer, Blaj 1780.

Katechizmul csel Mare ku aentraebaery și Raeszpunszury pentru envaecaetura tuturor. Buda, 1780.

Kâtekizmul ku aentraebaery și Raeszpunszury tokmil paentru aenvaecaetura tinerilor a Krestino-Katolicilor. In Buda 1780.

E o ediție prescurtată a „Catechismului mare“²⁾.

Bucvariu pentru pruncii cei rumânești carii să află în crăiia ungurēscă și hotarāle ei împreunate, cu dovoirea stăpânitorilor.

¹⁾ Bianu—Hodoș, o. c., p. 222. E cea din tăi carte de cetire în limba română în sens modern. O completă descriere a ei, vezi la d. O. Ghibu, o. c. p. 243—257.

²⁾ Bianu—Hodoș B. R. V., II, 286—287.

S'au tipărit în Beciu la Iosifu de Curtbecu. Răsăritului tipograf dela curté la anulu 1781¹⁾.

Intrebări despre sfânta Unire. Din cărțile bisericiciiulese. Blaj, 1780²⁾.

Catechisis mic sau scurtă pravoslavnică mărturistire a legii grecești neunite pentru treaba pruncilor celor neuniți rumănești. Viena 1784³⁾. Altă ediție, la Sibiu, 1789. E reeditarea „Catechismului mic” din 1774; în românește pe paginile din stânga și nemțește pe paginile din dreapta; din ultimele ediții a fost eliminat textul sârbesc.

A. B. C. séu Bucóvna spre folosul școlélor. În Sibiu la Martin Hochmeister 1783⁴⁾. Altă ediție, la 1788.

A. B. C. sau Alphavit pentru folosul și procopsála școalelor⁵⁾. Catechismul cel Mare cu întrebări și răspunsuri. (Vezi p. 263 și urm.).

¹⁾ O. Ghibu o. c., p. 39, crede că e o nouă ediție a *Bucvariului* din 1777, prelucrat și acela după abecedarul german al lui Felbiger, probabil de T. Iancovici.

Andrei Vizanti în „*Revista pentru istorie arheologică și filosofie*”, An I, p. 462, susține că e o operă claineană. Dr. Ioan Rațiu în „*Dascăli noștri*” Blaj, 1908, XXV, o numără între lucrările prime ale lui Samuil Macu, scrisă pe timpul când era rector al seminarului Sf. Barbara din Viena (1778—1781). Altă părere are un cercetător orădan, d. Vasile Bolca, în monografia asupra „*Școlii normale române unite din Oradea*”, p. 31—32, unde neagă paternitatea lui Samuil Clain și a altora spre a i-o atribui lui Simion Magiar, fruntaș al bisericii unite din Bihor și un harnic bărbat de școală, fost multă vreme director al școalelor din episcopia Orăzii. Are dreptate d. Bolca. Cartea în chestiune e *Abecedarul* lui Nicolae Révai, tradus în românește de Simion Magiar (V. Ladislas Gáldi, *Influence hongroise sur la science roumaine* în „*Revue d'histoire comparée*”, 1943, tom. I, Nr. 1—2).

²⁾ Bianu—Hodoș, o. c., p. 253.

³⁾ Bianu—Hodoș, o. c., p. 304, e dat anul apariției 1785. Noi le-am luat după un exemplar pe care am avut prilejul să-l cercetăm.

⁴⁾ E *Abecedarul Mare* al lui Gheorghe Șincai editat „pentru școlile normale și pentru cele capitale”. Textul românesc e tipărit numai cu litere latine (Bianu—Hodoș, o. c., p. 279).

⁵⁾ E tot al lui Șincai. *Abecedarul mic*, destinat școalelor naționale satești. Textul românesc e tipărit cu litere latine și chirilice (Bianu—Hodoș, o. c., p. 279).

Prima principia latinae grammatices ¹⁾.

Ortografie sau scrisoare dreaptă pentru filosoful școalelor nemnești. (!) Viena 1784.

Carte trebuincioasă pentru dascălii școalelor de jos românești neunte. În Chesaro-Crăeștile Țări de moștenire. *Partea întâia.* Cu voia celor mai mari. În Viena la Iosif nobil de Curțbec al Curții tipograf 1785. *Nothwendiges Handbuch für Schulmeister der wallachischen nicht unirten Trivial-Schulen in den Kaiserl. Königl. Erblanden. Ester Theil.* Mit Erlaubniss der Obern Wien bei Edeln von Kurzbek, 1785).

Textul, ca și titlul, e în românește în stânga, și nemțește în dreapta.

Din „*Înainte cuvântare*“:

„Nimic nu poate fi mai de stricăciune binelui de obște decât purtarea dirigătoriei care cade în mâinile unui om neispitit și nedestoinic. Dar încă cu atât mai puțin poate fi de folos statului și părinților cultura sau buna creștere a tinerilor, când se încredințează unui învățător nedestoinic, fiindcă chemarea acestuia are un scopos: acea punere de temelie trebuitoare pe care să țin folosirile vieții omenești și toate lucrările noastre.

Însă această chiemare, acest cinu, carele atât interesește pe stat și pe părinți, au fost până acum de neamul românesc așa de puțin socotit, încât au putul cineva vedea acest cin și dirigătorie în mâni de oameni fără știință și ispitire, încă în

¹⁾ De Gheorghe Șincai, S'a întrebuințat multă vreme în școalele Blajului, chiar și după plecarea lui; la fel și *Catehismul*, după care învăță însuși Cipariu.

Titlul complet al cărții e acesta: „*Prima principia latinae grammatices que ad usum scholarum valachico-nationalium.* Propter majorem incipientium puerorum facilitatem adjecta valachica Lingva in hunc ordinem rededit ac typis edi curavit Georgius Gabriel Sinkai de eadem AA. LL. Philosophiae et SS. Theologiae Doctor ac Primariae Scholae Nationalis Balasfalvaensis Director et Catecheta, Balasfalvae Typis Seminarii Diocesani. MDCCLXXIII”.

multe locuri n'au fost de a găsi nice că mai [mică idee de chemare sau tréba inv tatorilor de școale și de mărime drag toriei lor".

Spre a veni în ajutorul formării, al cultivării inv tatorilor, a fost tipărită și cartea aceasta, care cuprinde în sine „indrep-tariul inv tatorilor întru a formarisii pe tinerii școlari”.

Are două părți și o „adaosătură”.  n I-a „se va vorbi despre dascăli și proterimata sau averi sufletești (marafeturil) a lor”; în a II-a „să va arăta chipul dării de inv tatur  în toate lucrurile ce sunt de inv tat” și „ n adaosatur  să vor or ndui chipurile spre ținerea în bună stare a r nduiei de școală”. Cartea se recomanda ca singura în stare „să formă-reseasc  destoinici, de obște folositori și adevărat trebnici  nv tatori de școale”.

A apărut în acelaș an și la acelaș editor, într'o altă ediție, în care titlul german e acelaș, iar traducerea românească este alta. Titlul volumului II sau Părții II-a este următorul:

De lipsă c rtic  pentru  nv tatorii a Neuniților rum nești mai mici Școale în  mp r . și Cr eștile Țării. Partea a doua. Să vinde nelegat 45 de cr. Cu permisul celor mai mari.  n Viena la Iosif nobil de Curtbecu,  mp r . și Cr . de Curte a Neuniților Rum ni și a Sârbilor Tipograf și vânzator de cărți.  n anul 1785 ¹⁾.

Economia stupilor. Acum întâiu izvodit  și dată de Ioan Molnar doftorul de ochi în marele Prințipat al Ardealului. Cu privilegiumul  mp r teștii și cr eștii măriri.  n Viena”. La Curtbec.  n anul 1785. E dedicată baronului Bruckental, guvernatorul Transilvaniei ²⁾. Altă ediție, la 1806 în Sibiu la P. Bart.

Pe lângă îndemnul de a cultiva apicultura, această „desf titoare economie”, oferă în paginile cărții, metode și mijloace prin care să nu se mai ucidă stupii (albinele) pentru a li se lua mierea, aș  cum fac și astăzi încă prin multe părți țăranii.

¹⁾ Bianu—Hodoș, o. c., II, p. 304.

²⁾ Bianu—Hodoș, o. c., p. 307—309.

Ducere de mână către aritmetică în românește și nemfește. Viena 1782¹⁾.

*Ducere de mână către Aritmetică sau Socoteală pentru treaba pruncilor rumânești celor neuniți ce să învață în școalele cele mici*²⁾. Viena 1785. E, probabil, o nouă ediție a celei din 1777 și 1782.

*Indreptare către Aritmetică*³⁾.

Rândueli pentru școli — Blaj, 1785⁴⁾.

*Invățăture creștinești foarte de folos, scoase de pre limbă grecească pe limba rumânească pentru folosul de obște etc., la Kurczböck, Viena 1785*⁵⁾.

¹⁾ Al. Philippide, *Introducere în limba și literatura Română*. Iași, 1888, p. 149.

²⁾ Bianu—Hodoș, o. c., p. 305 - 306.

³⁾ Aritmetica lui Șincai urmează programul aritmeticei din 1777 cu adausi la fine a unei table de înmulțire (Tabla Țibeti) și o tablă de comparație a scrierii numerilor Iliricești (cu cifre cirilice) și cu „cifrele Hărăpești”. Gh. Șincai a mai curățit cartea de cuvintele nepotrivite din aritmetica dela 1777. (Ion Ionescu, *Prima aritmetică tipărită în limba română în Gazeta matematică*, 1936 p. 20—27). Aritmetica lui Șincai nu e identică cu cea din 1777 a lui Felbiger. Prin aceasta nu vrem să spunem că nu s'a servit de ea. Din contra, recunoaștem și texte sau părți întregi din cea a lui Felbiger în a lui Șincai. Inșă două constatări ne îndreptătesc să bănuim și altă origine: Se spune în titlu că e numai prima parte a unei aritmetici mai mare, mai larg cuprinzătoare. G. Șincai, precis va fi avut adunat materialul, dacă nu și partea doua. Aceasta însă n'a mai apărut. Materialul din partea a doua a aritmeticei lui, mai putea fi luat din *Anleitung*? Hotărât, nul Atunci de unde: din Tolvay-Menyöi (dela care crede d. Marian că a împrumutat Gh. Șincai termenul de „Tabla Țibeti”)? Exclus. Chiar „Tabla Cibeti” nu e din Tolvay. Prima dată e întâlnită în manualul lui Müller (Brașov, 1631). Ori, de ce n'am admite ca Șincai să se fi servit indeaproape de cartea apărută la Brașov în mai multe ediții (ultima în 1771)? Inșă scopul apariției acesteia și materialul ce-l conținea, se potrivea cu ceea ce urmărit Gh. Șincai. Din titlul cărții lui Müller, apoi din inșăși materialul cuprins în ea, a putut lua până la „Regula Societatis”, urmând ca aceasta, completată cu alt material din Marotki (*Aritmetica*, Debreșin 1782) sau din Wolff, („*Compendium Elementarum Matheseos Universae in usum studiosa juventutis adornatum*”, Cluj 1773), pe lângă ceea ce găsea la Müller să constituie partea doua a Aritmeticei din 1785.

⁴⁾ V. Pop, o. c., p. 48

⁵⁾ Bianu-Hodoș, B. R. V. II. p. 306; din sârbește pe românește de Moise Putnic.

Invățătură creștinească prin întrebări și răspunsuri, tipărită prima dată sub P. P. Aron. Altă ediție: Blaj, 1785¹⁾.

Lui Mihail Roșu avem a-i datori primele cărți de teologie românească în Banat, scrise mai mult pentru a veni în ajutorul tinerimei, pentru preoți și învățători: „*Pre scurtă arătare*: întâi pentru Dumnezeu, ce și cât iaste Dumnezeul nostru pentru socotința lui Dumnezeu care o are cătră toată făptura sa, iar mai vârtos cătră om, pentru a lui vecinică mântuire, pentru legea lui Dumnezeu cătră care tot omul este dator a-și îndrepta viața sa ca să nu (se) lipsească de viața vecinică. Puse înainte spre folos. *Nu numai pruncilor tineri* numai și bărbaților amândorora părților.

Intoarsă de pre limba slovenească pre limba românească la anul 1784²⁾. La Josif de Curtbec în Beci.

Scurtă învățătură părinților duhovnicești. In Viena la Kurczbök 1787 și 1789³⁾.

Intru mărirea sfintei de o ființei de viață făcătoarei și nedespărțitei Troițe, Tatălui și Fiului și Sfântului Dh. S'au tipărit aceste *Invățături creștinești* foarte de folos. Scoase de pre limba greacăscă pre limba rumânească, pentru folosul de obște. Supt stăpânirea intru tot prea luminatului împăratului și craiului Dmnlui *Iosif al doilea*. Cu blgoslovenia prea asfințitului arhiepiscopului și mitropolitului slaveno-serbescului și rumănescului, Dmnlui *Moise Putnic*. Iară cu toată osârdia și cheltuiala sfînției sale părintelui Constantin Șuboniu. Neunitei legii grecești preotului și slobodului crăescului oraș al Temișorii

¹⁾ Nic. Togan, *Catalogul bibliotecii Astrei*, Sibiu, 1895, p. 5; Iuliu Vuia in „*Scoalele românești bănățene*”, p. 102, vorbește de o ediție a acestei cărți la 1786, atribuindu-i-o lui D. Râmniceanul tipograful. E cam greu de admis două ediiții la un așa de scurt interval. De altfel, D. Popovici (Râmniceanul) la 1784 era la Râmnicul Vâlciei, unde scoate vestitul *Ceaslov*, după care se va edita cel dela Sibiu (1790). Să fi venit la Blaj peste doi ani?

²⁾ I. Bianu și Nerva Hodoș, *Bibliografia Românească Veche*, București, 1905, II, p. 292, unde se reproduce prefața acestei cărți semnată de arhiepiscopul cetății noi din Moscova, Teofil Procopovici, care este și autorul cărții. Mihail Roșu dascălul e numai traducătorul ei.

³⁾ Bianu-Hodoș, *o. c.*, II, p. 332.

Paroh. Tipărită în împărțitoarea cetate Viena la Iosif nobil de Curtbec, etc. anul 1785¹⁾ E o prelucrare, după un model slavon, de Mihail Roșu.

Bucóvnă pentru Pruncii cei Rumânești carii să află în mare Prințipatumul Ardélului.

În Sibiu la Petru Bartu. Tipografulu 1788. *A. B. C. oder Namenbüchlein zum Gebrauche de walachischen Jugend in Grossfürstenthum Siebenbürgen, etc.*²⁾.

Gramatica germano-română de Dr. I. Molnar (Piuaru): „*Deutsch-Walachische Sprachlehre*”, dedicată lui G. Banffy, guvernatorul Ardealului. Viena 1788.

Observații sau băgări de seamă asupra regulilor gramaticei românești, adunate și alcătuite de D. Ianake Vakarescul cel de acum diceofulacs a besericii cei mari a resăritului și mare visieriu al Principatului Valachieiei. Tipărit acum în al doilea rând³⁾ în Viena Austriei la Iosif nobil de Curtbec împărătescul și kaes. al Bozi tipograf și bibliopol 1787.

Catehism sârbește, nemțește și românește, de Dimitrie Eustatievici. Timișoara 1789.

Preoția sau îndreptarea preoșilor, Viena 1786 și Sibiu 1789 de Calinic, patriarhul Constantinopolui în 12 capitole. Publicată de Ioan Popovici de Hondol, vicariu, Sibiu 1789. Tradusă din slavonă de Radu Duma, dascălul și cântărețul bisericii Brașovului la anul 1789⁴⁾. După alții ar fi a lui Gheorghe Haines⁵⁾.

¹⁾ Bianu-Hodoș, o. c., p. 306.

²⁾ Autorul ei e Gheorghe Șincai; adecă e o nouă ediție a celei din 1783 (O. Ghibu, *Din Ist. lit. did.*, p. 52).

³⁾ Ediția I la Râmnic în acelaș an. A fost tipărită la Viena pentru trebuința școalelor românești din imperiu (vezi asupra acestei păreri Al. Lapedatu, *Un mănunchiu de cercetări istorice*, București, 1915 p. 35—36).

⁴⁾ Andrei Șaguna, *Istoria bisericii ortodoxe universale*, Sibiu, 1860, II, p. 189. V. Bolca (Școala, normală română-unilă din Oradea, p. 32) o identifică cu „*Dizertație despre preoție*” a lui Simion Magiar, apărută în Viena la Kurtbec. Tot lui Magiar îi atribuie d-sa: „*Ortografia sau dreapta scriere*”, apărută în acelaș loc, la 1784, și, ipotetic, „*Ducere de mână către aritmetică*”, Viena 1782 ediția bilingvă.

⁵⁾ N. Iorga, *Istoria Românilor din Ardeal și Ungaria*, p. 89. El însă e numai „*diorthositor*”.

Catehisis sau scurtă pravoslavnică mărturisire a legii grecești neunite, pentru trebuința pruncilor celor neuniți rumânești făcut și dela Neunitul Episcopul în Carloveț la anul 1774 ținut sinod întărit. În Sibiu la P. Bart. 1789. Textul, îndreapta românesc, iar în stânga german.

Ceaslovățul. apărut la P. Bart, Sibiu 1790 avea și o utilizare ca manual didactic, după cum reiese din rândurile care-l prefătează: " (însă) *pe lângă alte cărți ce spre trebuința școlilor normălicești neunite amu tipărit, m amu indemnatsu și acestu Ceaslov a da în tipariu*".¹⁾.

Bucvariu românesc-nemțesc. Viena, 1790.

Desvoaltele și tâlcuitele Evanghelii. (Vezi p. 287—288).

Despre cele șapte Taine. Timișoara 1790.

E o carte de sinteză ca și Cazanica lui Varlaam, tâlmăcită după un text grecesc al lui Gavril Severos Peloponezianul. Probabil să fie o ediție a celei din 1724.

Synopsis. (Vezi p. 288).

Psaltirea prorocului și împăratului David, acum într'acești chip tipărită în zilele înălțatului împărat Leopold al II-lea cu blagoslovenia preasfințitului Domnului Gherasim Adamovici", etc., la Bart „diothorsită și zățuită de Mihail din vestita cetate Sibiu 1791".

Ducere de mână cătră frumoasa scrisoare rumânească, pentru întrebuințare școalelor celor naționalnice rumânești. În Viena la Ștefan Novacovici 1792.

Scurt izvod pentru lucruri de obște și dechilin în scrisori de multe chipuri.

Cuprinde:

Despărțirea cea dintâi: Pentru incheieri dechilin, Contracte diferite — (tocmeli) p. 1—17); *Obligația* —, *Cvitanția*, *Re-*

¹⁾ Bianu—Hodoș, o. c., II, p. 335 cel ce face să apară acest *Ceaslov* și alte cărți pentru școalele ortodoxe transilvane, nu e Gh. Haines, care abia la 1806 ocupă postul de director al acestora, ci Dim. Eustatievici Brașoveanul. Ediția acestui *Ceaslov*, e „după izvodul celui dela Râmnic" (1784), îmbogățit însă cu rugăciunile de peste săptămână și cu Catavasiile praznicelor de peste an (Bianu—Hodoș, o. c., p. 334—335),

țepisa (adev. de primire), Conto, Revers, Pășoș (petrecătoare scrisoare (22) Carte de plenipotenție (23), Atestat (mărturisanie) (p. 24), Testimonii a dascălilor celor de obște (p. 26—27), Scrisoare dela meșteșug, care Maistorii dela sate pot da ucenicilor săi (p. 27), Testament sau Diată (p. 28), Testament a unui om privat (particular) (p. 33—36).

A doua despărțire: Pentru scrisori de rugare (modele de diferite cereri, menționând la p. 38 într'o scurtă notiță: „După prea înaltă rânduială, așa Inștanțiile să scriu. Caută la Sonen-fils pentru *Geșeltstil*”).

A treia despărțire: Pentru scrisori de trimitere: 51 modele de diferite scrisori: cerere, mulțumire, recunoștință, de „gratulație”, către părinți, către frați, prieteni, etc. Ultimele două sunt de altă natură: Plenipotenție sau Carte dătătoare puteare deplină” și „vecsel scrisoare” (Bilet la ordin).

A patra despărțire: Pentru Titulușuri; cum au a se adresa cei interesați, diferitelor Instituțiuni, înalților demnitari și diferiților ținționari. Uitimilor, cărora se adresează — dând un model de... „agrăire”, sunt dascălii (învățătorii): „Bine cinstitului jupânului N. N. vreadnicului dascal neunit al N.” sau „Bine cinstitului jupânului N. N. vreadnicului învățătorului al Școalelor Neunite din N. osebit, cinstitului” (p. 124), cu care sfârșește cartea.

Ceaslov întru care se cuprind rânduielile cum se cuvine a se cânta glasurile și troparele și cu alte după obicei sfârșituri etc în Viena la Șt. Novacovici 1793.

Ducere de mână cătră cinste și dreptate, adecă la copiii rumânești neuniți cei ce în școalele cele mici să învață spre cetanie rânduită carte. În Viena la Șt. Novacovici 1793. E o retipărire a celei din 1777. O altă ediție, la 1798.

Psaltirea. Întru mărirea Sfintei de o ființă și nedespărțitei Troiță a Tatălui și a Fiului și a Sfântului Dh., cartea aceasta *Psaltirea* întru care să cuprind: catismele, cântările și psalmii aleși împreună cu rânduețele lor și c. l., s'au dat la tipariu cu blagoslovenia a Arhiepiscopului și Mitropolitului din Carloveț”.

În Viena, 1793. În predoslovie se vorbește despre însemnătatea Psaltirei, apoi se dau *instrucțiuni* pentru citirea ei¹⁾.

Bucoavnă pentru învățătura pruncilor. În Sibiu la P. Bart, 1795. Are un cuprins pur religios²⁾.

Alegere din toată Psaltirea carea s'au întocmit în limba Elinească de prea înălțatul dascal Kyr Neofit Peloponisos, iar acum s'au tâlmăcit românește și s'au tipărit prin osârdua celor ce s'au îndemnat a să osteni, ca să fie pentru folosul Neamului Românesc. Sibiu la P. Bart, 1796.

Allavită sau Bucuavnă, pentru folosul și procopsala școalelor Neamului Românesc. Tipărită în Blaj cu Tipariul Seminarului. Anul Domnului 1796.

Paginile cu exercițiile de silabisire și rugăciunile, sunt în patru limbi: latinește, nemțește, ungurește și românește. Bucățile de celire sunt în românește și în nemțește sau ungurește. Urmează apoi numerele în toate patru limbile și tabla înmulțirii în nemțește³⁾. I se atribuie tot lui Gh. Șincai.

Theologia moralicească, sau bogoslovie care cuprinde învățăturile năravurilor celor bune și a vieții creștinești din S. Scriptură și din Sf. Părinții culese și într'acest chip așezate după rânduiala sfintei biserici a răsăritului de ieromonahul Samuil Clain dela Sad. În tipariul mănăstirii Bunei Vestiri 1796 (volumul I). Volumul II, apare în acelaș an și loc cu titlul:

Cartea a doua a Theologiei moralicești, carea cuprinde învățături despre contracturi și osebite datorii a fieștecărui stat și despre darul lui dumnezeu și Tainele sfintei biserici și celelalte⁴⁾.

E o traducere după Venceslav Schwanz, pe care Bob o oprește întâi, pentru a o tipări mai pe urmă, la 1796⁵⁾.

¹⁾ Bianu—Hodoș, o. c., p. 356.

²⁾ O. Ghibu, o. c., p. 68.

³⁾ Bianu—Hodoș, B. R. V., II, p. 384.

⁴⁾ Bianu—Hodoș, o. c., p. 38^e.

⁵⁾ N. Iorga, *Istoria Bisericii Românești*, ed. II, București 1932, vol. II, p. 205.

Acesta era manualul (de învățat) al așa numiților „moralști” sau „popânduși”¹⁾, preoții care primeau o sumară pregătire — de șase luni — după care li se conferea titlul de preoți.

Oarecare secreturi de lucrarea pământului și ale meșteșugului sădirii. Tălmăcită dintr'o carte a unui dascăl vestit și iscusit în meșteșugul lucrării de pământ adecă al plugului. Typarită la anul 1796 în Râmnic de Dimitrie Typograful Râmniceanul.

A B C sau Bucovna spre folosul Școalelor niamului romanesc.

A B C oder Namenbüchlein, zum Gebrauche der Nazional-Schulen in dem Königreich-Ungarn, etc. In Buda 1797. Cuprinde *alfabetul* și un șir de cuvinte și propozițiuni despărțite în silabe, în nemțește și românește, cu litere latine, și niște „cuvântări scurte”. La sfârșit, un vocabular românesc unguresc-nemțesc și ugăciunile de toate zilele ale bunului creștin.

Gramatica românească, a dascălului *Radu Tempea*. (Vezi p. 294 și urm.)

Bucovna pentru pruncii cei rumânești, etc.

Reeditarea celei din 1788. La Bart, Sibiu 1797.

Retorica adecă învățătura și întocmirea frumoaselor cuvântări. In Buda la tipografia Universității cei ungurești, 1798.

Fără numele autorului. Dar din prefața *Gramaticii* lui *Tempea* se află că ea a fost scrisă de Dr. I. Piuariu-Molnar. („Domnul Ioan Molnar doftoru și Professoru de tămăduirea luminii ochilor in cartea sa, *Economia Stupilor* și în *Gramatica nemțească rumânească* era (iar) mai vertos dintru a sa *Retorica* ce câtu de curendu va esii din tipariu”). Apoi chiar în „Cuvânt înainte” spune: „Scris in Cetatea Sibiului in 13 zile Iulie 1797. Autorul”.

¹⁾ T. Cipariu în *Arhivu*, p. 276. In prefață spune, între altele, că „foarte de lipsă era o carte ca aceasta, din care preoții să poată învăța dregătorii și detoriile creștinești, ca apoi acelu să invețe pre toți aceia a căror grije și răspuns asupra sa au luat”.

Din prefață sau „Tuturor aleasă vrednicie iubitorii de știință dela Dumnezeu toate darurile îndurărilor”:.. „In(tru) cât și școlasticilor învățători le iaste de lipsă, că prin canoanele ei trag inimile tinerilor spre îndreptare; măcar de ar fi și tari la inimă, o moae și cu osârdie o dumereste să-ș plângă faptele greșalelor sale cele ne încuviințate, și l deșteaptă să se prefacă într'un om nou și bine plăcut lui Dumnezeu”.

Iar din capitolul ultim, „Povățuire pentru buna inchipuire a vorbei”, desprindem aceste frumoase îndrumări: „Să se fe-rească cât va putea de Monotomie, adecă: să nu vorbească totdeauna cu un glas, ci să l schimbe după trebuință, aciaa umilos și aciaa vesel, aciaa lin și aciaa mănios, aciaa groaznic și tunător și aciaa smerit și liniștit; care lesne să face dacă la vorbă va socoti ce însemnează zicerile și după înțelesul zicerilor să inchipuiască și glasul” (p. 296).

*Observații de limbă rumânească*¹⁾, prin Paul Jorgovici făcute. In Buda. S'au tipărit la Crăiasca tipografie a Universității ungurești 1799. Cartea s'a născut, ca și „Pseudokinegetikos” a lui Al. Odobescu, din intențiunea unei introduceri la *Dictionarul* său la care lucrase cu multă pasiune ani de zile și in care ridicându-se peste prezent, își razimă nădejdele in înțelegerea generațiilor viitoare: „De nu vor plăcea fraților Rumâni de acum scrierile mele, am nădejdea că între urmașii noștri se vor afla și de aceia, căroră le va plăcea aceea ce este al națiunii și al limbii noastre”.

Acest entuziast cărturar bănățean, care își stămpăra ardorea pentru iubita nație prin scrierile sale²⁾, a manifestat, pe lângă preocupări istorice și filologice, interes și pentru

¹⁾ Pentru a cărei publicare a stat câtva timp in temniță pentru că a întrebuințat literele și ortografia latină (etimologică), ceea ce i-a indignat pe sârbi (Enea Hodoș in „Foaia Diecezană”, Caransebeș, 1894, Nr. 32).

²⁾ Asupra lui Paul Jorgovici, vezi Tr. Topliceanu in *Analele Banatului*, Nr. 2—4; Șt. Pop, *Primii gramatici bănățeni* in „Foaia Diecezană” 1922—1923; I. Lupaș, *Cea mai veche revistă literară* in *An. Inst. de Ist. Naț.*, 1927; G. Pascu, *Inst. lit. rom. din sec. XVIII*; Ioan B. Mureșianu in *Rev. Inst. Soc. Banat-Crișana*, An IX (1940), Aprilie.

problemele pedagogice. Caracteristic din acest punct de vedere, e capitolul „Reflexii despre starea Rumânilor” din ale sale *Observații*, în care capitol se adresează părinților cu sfaturi și îndrumări sănătoase: „Dacă pruncul va crește la o mamă bună și îndreptătoare, va fi bun; aplicațiunea lui înăscută cătră perfecțiune se va dascălui și pruncul se va face asemenea acelora între care a crescut. Așa dară părinții sunt datorii a face din prunci, încă din anii tinereții, prin învățăturile și pildele lor: o inimă simțitoare de toate cele ce sunt ale omenimei, o împreună pătimire cu toate ce în lumea aceasta pătimește”.

Logica adecă partea cea cuvântătoare a filosofiei, Typărită în Buda în Crăiasca tipografie a Universității Peștii, 1799.

E o traducere a lui Samuil Clain după Baumeister, la care lucra încă din 1781.

Cuprinde: Cap. I. De filosofie și părțile ei (ce se înțelege prin Filosofie, științele înrudite cu ea: „cunoștința matematică și cea istoricească”); Cap. II. Despre părțile și împărțirea Filosofiei: Teoretică și Practică. Din prima se desprind: Filosofia cea firească, adecă Fizică, (cea) Metafizică împărțită în Ontologie, Cosmologie, Psihologie, Teologia Firească. De Filosofia Practică se ține: Filosofia Practică cea preste tot, Dreptul Firei, Etica și politica; Cap. III. A Logicii sau a Filosofiei cei învățătoare Prolegomena sau cuvânt înainte.

Apoi, ceva neobișnuit, urmează **Logica**. Partea întâia: „Cea Teoretică sau de trei lucrări ale minții”, cuprinzând șapte capitole (p. 25—123). *Partea a doua*: „De Folosul Logicii”, împărțită în zece capitole (p. 123—205). Ultimul e intitulat: „Cum să cade a să disputa” (discuta), pe care e scris „Sfârșit”-ul cărții (p. 200—205).

N'am exagera de loc dacă am înșira aici:

Biblia vechiulul și noulul testament, a lui Samuil Clain, tipărită la Blaj în 1795, „toată de pe Elinie”¹⁾ rămasă și până azi ca una din cele mai frumoase versiuni românești a Sf. Scripturi.

¹⁾ Dr. I. Rațiu: *Dascălii noștri*, p. XXIII; N. Comșa, o. c., p. 27, din anul 1791.

Invățătură pentru preoți,¹⁾ a inteligentului călugăr blăjan, Ioan Halmaghi.

Fără să putem preciza locul și dat apariției, mai amintim:
Despre învățătura religiei de Const. Șuboniu.

Despre Dumnezeu în trei fețe și însușirile dumnezeiești, de acelaș autor.

Extract din carté Metodului pentru trebuința dascălilor, de Dimitrie Eustatievici²⁾.

Catehismul român-german pentru pruncii neuniți³⁾ de Radu Duma.

În afară de aceste cărți tipărite, și nu ne îndoiim că numărul lor este mai mare, preoțimea și dascălii se vor fi folosit și de alte cărți, care chiar dacă n'au avut caracterul de manuale didactice, au suplinit lipsa acestora. Unele dintre ele circulau în manuscris de o parte și de alta a munților Carpați, dintr'un colț de provincie în altul.

Apoi, simultan cu tipărirea cărților românești din acest veac, își fac loc în popor, intră în mâna țaranilor dornici de slovă românească, o serie de cărți cu conținut moral, constând din variante apocrife, resturi ale influenței bogomilismului la noi; prin toate însă îmbogățindu-se capitalul sau zestrea de viață spirituală a poporului român.

În întreprinderea noastră am semnalat, atunci când am vorbit de localitatea sau persoana respectivă, numele unor lucrări în manuscris cari au putut servi în școală, mai ales că scrierea lor s'a făcut spre acest scop: de luminare a minții și de înălțare a sufletului.

Încrestăm titlul câtorva din aceste manuscrise, natural cu rezervele de mai sus:

La sfârșitul secolului al XVIII și începutul celui al XIX-lea biserica ortodoxă transilvană avea câțiva cărturari, între

¹⁾ N. Iorga o. c., p. 409

²⁾ O. Ghibu, o. c., p. 79.

³⁾ N. Iorga, *Istoria lit. române în sec. al XVIII-lea*, II, p. 324.

care peste toți se impune figura de apostol luminat a lui Sava Popovici din Rășinari, descendentul vrednic al lui Coman Bârsan.

Dela el a rămas câteva manuscrise, cari bănuim, au avut o largă întrebuințare în școala din Rășinari și poate și în altele:

Geografia Continentelor din moschicește pre rumânește.

Tradusă după ediția rusească apărută la Petersburg în 1757.

Tâlmăcirea lui Sava Popovici poartă data anului 1785.

Desigur a fost scrisă spre folosul școalei din Rășinari¹⁾.

Incepătura învățăturilor bunului credinciosului Io Neagoe Voevod Țării Ungro-Vlahii, (1781).

Istoria Românilor din Țara Ardealului (1783)²⁾ și

Învățături lănelor de folos (1783)³⁾.

„*Istoria naturei sau a firei*” vol. în 4° de 93 pagini manuscris aparținând bibliotecii episcopiei unite din Oradea. E una din operele lui Gh. Șincai cu caracter didactic, rămasă netipărită. E „*Istoria Naturală*” a lui Hellmuth. Descrie „Plantele” despărțite în nouă „fealuri” adică specii; „Mineraiurile”, despărțite în patru „Clasuri”, „Viețuitorii” cari se impart în șase „fealuri, subîmpărțite în clasurile sale”; la urmă „cuvântează despre „Om”⁴⁾.

Lucrarea e volumul II. din „*Învățatură firească spre stricarea superstițiilor norodului*” de Hellmuth, rămasă — dela Șincai — tot în manuscris, în amintita Bibliotecă. Cuprinsul acesteia e extrem de interesant. Descrie și explică proprietățile, mișcarea și greutatea „trupurilor” (corpurilor): apa, aerul, focul, electricitatea, materii sau „lucrurile din aer” și „trpurile lumesti” adică plantele; fenomenele naturii și le aplică „asupra superstițiilor” adică descopere și zbiciuește meșteșugurile și șire-

¹⁾ Emilian Cioran în „*Revista Teologică*”, 1912, Nr. 4—5.

²⁾ V. Păcală „*Învățământul normal în Transilvania*” în „*Transilvania, Banatul, Crișana și Maramureșul*” p. 1037.

³⁾ *Ibidem*.

⁴⁾ Dr. Iacob Radu, *Manuscrisele bibliotecii episcopiei gr. cat. române din Oradea Mare* p. 10.

tenia vrăjitorilor și înșelătorilor, cari în multe chipuri înșeală și duc în rătăcire pe cei superstițioși și nepricepuți¹⁾

Samuil Clain: „*Invățătura Metafizicei*”²⁾.

Samuil Clain: *Aritmetica* pe care abia în anul morții sale (1806) reuși să o dea la tipar, însă apariția ei n'o mai apucă. E o prelucrare a celei din 1780, apărută la Budi.³⁾

Simion Maghiar: *Scurtarea Catechismului celut Mare*, etc. tradus din limba germană pentru uzul școalelor din eparhia Orăzii. A fost trimis Consiliului locotenențial spre aprobare⁴⁾. Faptul că nu s'a tipărit, ne face să credem că n'a obținut autorizarea de imprimare. În timpul cât a condus școalele române din eparhia Orăzii, a tradus și prelucrat o serie de cărți destinate acestora și dascălilor, atât celor uniți cât și celor ortodocși, S. Maghiar cunoscut fiind un spirit împăciuitoare, supunând confesionalul naționalului. În afară de cele amintite până aici, el a mai scris un „*Catechism mic*”, o *Gramatică româno-germană*; iar după 1789, un „*Dicționar de numiri ungu-rești și românești*”, „*Calligrafia româno germană*” și „*Catechismul Mijlociu*”, dintre care puține au vuzut lumina tiparului.

Samuil Clain: „*Istoria Bisericească*” în trei volume:

I. *Istoria bisericească pe scurt pentru folosul iubitorilor de învățătură, acum întâiu așa tocmită de Ieromonahul Samuil Clain dela Sad.*

II. *Cunoștință scurtă a istoriei bisericești partea 2-a, care cuprinde vremea dela anul 308 până la 800*”.

În tomul III vorbește despre eresuri, schisme, săboare, prigoane, scriitori, credințe și dogme, ierarhie și întâmplări vrednice de pomenire.

Ultima ei redacțiune pare a fi anul 1790⁵⁾.

¹⁾ *Ibidem*

²⁾ *Ibidem*

³⁾ Victor Marian în „*Gazeta Matematică*”, 1937, p. 509—511.

⁴⁾ Dr. I. Radu, o. c., p. 47; vezi în special V. Bolca, *Școala normală română unită din Oradea*, Oradea, 1934, p. 29—32.

⁵⁾ Dr. I. Radu, o. c., p. 14.

INDICE DE NUME ȘI DE LOCURI

A.

- Abafaija-Apalină (jud. Mureș), 301
 Așașfalău (jud. Odorhei), 224
 Abrud (jud. Alba), 142, 191, 208, 243, 254
 Abrud-Sat (Alba), 145
 Achirie, colaborator la *Palia* dela Orăștie, 27, 28
 Adamescu Gheorghe, 99
 Adam, dascăl în Dridif, 126
 Adamovici Gherasim, episcopul, 130, 157, 245, 286, 287, 326
 „Adam dascălul ot Bran”, 233
 Adămuș (jud. Tr. Mică), 258
 Adrian, împăratul, 175
 Adrian (jud. Mureș), 244
 Agârbiciu (jud. Tr. Mare) 244
 Aghiș (jud. Cluj), 244
 Aghiș (jud. Arad), 166
 Aghișteu (Tr. Mică), 258
 Agyagfalva=Lutița (Odorhei), 110
 Agyagfalu Gheorghe, 26
 Agatirșii, 45
 Aiton (Cluj), 244
 Aiud, 14, 40, 44, 51, 68, 81, 186, 243, 277, 278
 Alămor (Sibiu), 61, 198, 213, 243
 Alămori Ioan, 258
 Alba-Iulia, 16, 24, 30, 35, 40, 43, 44, 46, 48, 49, 50, 52, 61—64, 70, 75, 79, 81, 82, 85, 90, 93, 94, 96, 103, 113, 115, 119, 144, 145, 179, 195, 201, 260, 298, 309, 315
 Alba, comitatul, 143, 172, 179, 182, 191, 192, 213, 214, 243, 278
 Alba-Iulia-Lipoveni, 243
 Alba-Iulia-Maeri, 243
 Albescu Ion, inv. publicist, 88
 Albu Gheorghe, 9
 Aldea al popii Oprea, 77
 Aldea, 77
 Alecsandri Vasile, 49
 Alexandru Voevod (Iliș), 34
 Alexandru dascălul din Șchei, 86, 87, 108, 109
 Alexandru cel Bun, 7, 54
 Alexie, dascăl, 198
 Alexici Gh., 34, 81
 Alfalău (Ciuc), 244
 Almaș, (Arad), 16
 Almașul Mare (Cluj), 244
 Alstedt Ioan Heinrich, 47—49, 51, 64, 97
 Alțina (Alba), 243
 Anfilochie, episcopul Hotinului, 269
 Amsterdam, 81
 Andrád Samuil, 290
 Andrașfalău (Tr. Mică), 258
 Andreas Ollia, 89
 Andreica Vasile Ladislau, 189
 Andrei Gheorghe, 202
 Andrid (Sălaj), 241
 Antonelli Ioan, 174, 182, 303
 Antonie Vodă din Popești, 11, 108
 Antonie, ieromonahul, 144
 Apaffi Mihai, principele, 62, 63, 75, 82, 90, 99
 Apateu (Arad), 166
 Apanășfalău (Someș), 214
 Apoldul Mic (Sibiu), 198

- „Apoltu Săsesc” (Sibiu), 242
 Apponyi Albert, contele, 246
 Apulum, v. Alba-Iulia,
 Apuseni (Munții), 145, 207, 243,
 308
 Apșa de Sus (Maramureș), 16,
 245
 Arad, orașul, 12, 35, 51, 56, 59,
 65, 122, 151, 152, 157, 186,
 219, 237, 240
 Arad, comitatul, 78, 79, 156, 166
 Archiud (Mureș), 244
 Ardani (Năsăud), 200
 Ardeleanu Ion-Senior, 5, 155,
 189, 199
 Ardeal, v. Transilvania
 Ardușat (Sătmăr), 241
 Aricești (Romanai), 180
 Arghezi Tudor, 242
 Armeni (Sibiu), 179, 187, 243
 Armeni (Hunedoara), 252
 Arieșul, râu, 137
 Arnota, m-rea, 111
 Ardeleanu Vichentie, 158
 Aron Nicolae, 5, 222, 230, 289
 Aron P. P., episcopul de Blaj,
 11, 63, 115, 119, 121, 137, 143,
 174, 175, 178, 179, 181—183,
 186, 187, 189, 190, 192, 193,
 195—198, 307, 310—312, 314
 —316, 324
 Aron Bob Andronie, 59
 Aron Toma, 142
 Aron Vodă, 20, 29
 Aron Iacob, 190
 Aron Vasile, scriitorul popular,
 309
 Aron Ioan, 258
 Arpașul de jos (Făgăraș), 124,
 142
 Arpașul de sus (Făgăraș), 142,
 198
 Arsenie Mihail, grămaticul, 140
 Asache Gheorghe, 189
 Asia 46,
 Așchileul Mare (Cluj), 244
 Atanasie din Sângeorz, episco-
 pul, 142
 Atanasie Anghel, episcopul, 81,
 89, 100, 103, 108, 113, 115,
 309
 Atanasievici Const., tipograful,
 310
 Atila, 46
 Ațintiș, (Alba), 243
 Austria, 31, 88, 155, 169, 208,
 234, 325
- B.
- Bacău, județul, 121
 Baia Mare, 44, 186
 Baia Sprie, 82, 99
 Balc (voevodul), 170
 Balogh László, 194
 Banatul, 3, 5, 8—10, 28, 48, 78,
 79, 146, 148—152, 254—159,
 162—164, 167, 172, 191, 193,
 205, 239, 242, 247, 274, 298
 Banciu, 78
 Bandul de Câmpie (Mureș), 202
 Banu, dascălul, 198
 Bánffy Gh., gov. Trans., 254,
 286, 325
 Barac Isaia, 213
 Barac Ioan, 231, 309
 Băranyi László, 114, 115, 307,
 309
 Barbu, banul Craiovei, 41
 Barbu (dascălul), 157
 Barbu Petre, 10
 Barcai Acațiu, 97
 Barcianu P. Daniil, 129, 289
 Barcău (Bihor), 241
 Bardia Ioseph Antonius, 89

- Bardoși Andrei, 258
 Barna Vasile, 258
 Baronius, 285
 Barițiu Gheorghe, 39, 43, 113,
 115, 186, 190, 191, 204, 216,
 219, 250, 253, 260
 Bart Petru, tipograful, 243, 263,
 286, 287, 289, 294, 308, 315,
 322, 325, 329
 Basarab Neagoe, 20, 333
 Basarab Matei, 110, 111, 128
 Basel, 81
 Batizi Andrei, 32, 33
 Báthory Sigismund, 28, 64
 Báthory Ștefan, 30
 Batsai, contele, 240
 Baumeister, 331
 Bazna (Tr. Mică), 244
 Băcăinți (Hunedoara), 60
 Bădilă Ion, 214
 Băgău (Alba), 243
 Băișoara (Turda), 244
 Băișoara-Muntele (Turda), 244
 Băița (Sălaj), 145
 Băița (Mureș), 142, 244
 Bălan Iosif, 154
 Bălaș Stan, 198
 Bălăceana (Suceava), 146
 Băla (Mureș), 142, 242
 Bălgrad v. Alba-Iulia
 Băra Todoran, 85
 Băran Tudor, 132, 135
 Băran Florea, 135
 Bărbat, 77
 Bărboși (Roman), 78
 Bărdești (Mureș), 202
 Băsești (Sălaj), 192
 Bățelari (Hunedoara), 252
 Bărsan Coman, 127, 129, 333
 Bărseanu Andrei, 4, 22, 35, 52,
 53, 226—229, 231, 232, 281
 Bârlea Ion, prof., publicist, 58,
 59, 121, 122, 170, 172
 Bârsasca (Caraș), 159
 Beciu v. Viena
 Becicherchi Mihail, tipograf,
 310, 312
 Beclean (Someș), 138
 Begmer Iosif, 278
 Beica de sus (Mureș), 244
 Beiu (Turda), 244
 Beiuș, 236, 241
 Bejan Gligore, 200
 Beliu (Bihor), 236, 241
 Bembea Nicolae, 120
 Benkner Johannes, 19, 21
 Benedek Iancsó, 49
 Benic (Alba), 145, 243
 Benyei Iozsef, 279
 Berghia (Mureș), 201
 Berivoii Mici (Făgăraș), 71, 142
 Berivoii Mari (Făgăraș), 198
 Berind (Cluj), 244
 Bernați Iosif, 258
 Bereg, comitatul, 122
 Berlin, 219
 Beta Georgiu, 191
 Bethlen Gavril, 282
 Beșimbac (Făgăraș), 198
 Bianu Ion, 21, 27, 33, 34, 60,
 62, 79, 93, 97—100, 104, 107,
 121, 147, 183, 229, 241, 243,
 264, 287, 308, 309, 311, 312,
 314, 315—326
 Biia (Tr. Mică), 174, 244
 Bica Aldea, 198
 Bicz (Ciuc), 244
 Bihor, comitatul, 40, 59, 78, 79,
 83, 122, 143, 235, 236, 237,
 241, 245
 Bilbor (Ciuc), 244
 Bisericiani (Neamț), 119

- Biserica Albă (Banatul jugoslav), 162, 217
 Biriş Gheorghe, prof., publicist, 190
 Birou Virgil, publicist, 152
 Bisterfeld, 48
 Bistriţa, oraşul, 11, 18, 25, 26, 32, 45, 54—58, 83, 141, 184, 188, 195, 199, 200
 Bistriţa, comitatul, 220
 Bistriţa, m-rea (Vâlcea), 111, 125
 Bistriţa, m-rea (Neamţ), 60, 121
 Blagovici Demetriu, 243
 Blăjel (Tr. Mică), 137, 244
 Blaj, 4, 6, 11, 16, 19, 28, 40, 43, 49, 51, 63, 76, 81, 85, 113, 115—119, 125, 128, 139, 140, 142, 145, 170, 173, 175, 178, —184, 187—189, 191, 193, 195 —197, 200—204, 207, 210, 212, 215, 217, 221, 227, 238, 242, 243, 249, 251, 255, 257, 261, 263, 265, 277, 279, 287, 301, 306, 310—312, 315, 316, 319, 321, 323, 324, 327
 Boarta (Tr. Mare), 147
 Boabeş Ion, 243
 Bobâlna (Someş), 81
 Bob Ion, episcopul, 130, 188, 210, 212, 215, 235, 251, 253, 255, 261, 263, 275, 277, 301, 304, 328
 Bodogae Teodor, prof. univ., 49, 103
 Bod Petre, 52, 141
 Bodogaia (Tr. Mare), 258
 Bodroközi Nicolae, 225
 Bodoc (Treiscaunel), 198
 Boer Chirilă, 202
 Boer Ion, 202
 Boerebista, regele Dacilor, 45
 Bogatu (Sibiu), 137
 Bogdana (Cluj), 244
 Bogdan Gh.-Duică, 140, 186
 Boghiş (Sătmăr), 241
 Böhm L., 169
 Boian (Tr. Mică), 214, 244
 Boiţa (Hunedoara), 16
 Boiţa (Sibiu), 88
 Bojidar Matei, 60, 153
 Bolintineni (Mureş), 202
 Bonteşti (Arad), 166
 Bolca Vasile, prof., publicist, 5, 235, 240, 241, 274, 320, 334
 Bologa V., 143
 Borca Ianăş, 162
 Bord (Tr. Mică), 244, 258
 Bornemissa Ignaţiu Iosef, baron, 312
 Boros Ion, 16, 315
 Borşa (Maramureş), 59, 91, 170, 171
 Borşod (Ungaria), 64
 Borgovan Gr. V., 82, 156, 217
 Borzea Gheorghe, 124
 Boroşineu (Arad), 166
 Boroş Sebeş (Arad), 166
 Botiş Teodor, 5, 240
 Botoşana (Suceava), 146
 Botiza (Maramureş), 170
 Boroş, district (Ungaria), 241
 Borgo-Prund (Năsăud), 217
 Bozovici (Caraş), 153, 160
 Boziaş (Tr. Mică), 244
 Bratislava, 9, 18, 66, 100, 181
 Bratu, popa din Braşov, 11, 14, 127
 Braşov, oraşul, 4, 8, 9, 11, 13, 14, 17—26, 29, 32—35, 48, 52, 60, 84, 85, 87, 88, 95, 97, 100, 108, 119, 124, 126, 131—134, 140, 157, 174, 186, 188, 195, 200, 201, 225, 227, 229, 230,

- 231, 233, 269, 281—283, 285, 286, 289—293, 298, 307, 310, 323, 325
- Brancovici Sava, mitropolitul, 40, 53, 62—64, 84, 90, 110, 298
- Bran (Brașov), 308
- Bratu I., 145
- Brașoveanu Toma, 198, 225
- Bratu Baiul, protopop, 233, 234
- Brad (Hunedoara), 208
- Bran Simion, 238
- Brașișca-Bicău (Hunedoara), 120
- Bran-Centru (Brașov), 131, 233
- Bradu (Sibiu) 244
- Brașovenii, 290, 292
- Brâncoveanu Const., 75, 84, 102, 111, 222
- Brâncoveanu Gh., 222
- Brâncoveanu Em., 143
- Brânzeu Nicolae, 4, 113, 186, 190, 215
- Breazu Ion, conf. univ., 274
- Brebu (Caras), 170
- Bruckental, baronul, 322
- Broșteni (Tr. Mică), 183, 187
- Bucovina, 146, 220
- București, 7—9, 15—22, 25, 27, 28, 30, 32—34, 37—40, 48, 51, 56—60, 62, 65, 66, 79, 85, 86, 91, 93, 96, 97, 99, 101, 107, 108, 110, 115, 117, 118, 121—123, 125—127, 129, 132—135, 137, 141, 146, 147, 150, 152, 160, 173, 181, 193, 196, 197, 204, 209, 226, 242, 247, 249, 251, 263, 264, 275, 278, 286, 300, 301, 308, 309, 311, 312, 316, 318, 325, 328
- Bucur, dascălul, 225
- Bucur, protopopul, 225
- Bucur Andrei, 77
- Buciumșasea (Alba), 243
- Buccow Nicolae, generalul, 145, 147, 195
- Bucium (Făgăraș), 77
- Bucerdea Grânoasă (Tr. Mică), 243
- Bucur, 143
- Buda, 264, 274—276, 287, 304, 306, 308, 317, 319, 329, 331, 334
- Budești (Maramureș), 16
- Budapesta, 17, 34, 50, 64, 65, 139, 159, 207, 210, 218, 230, 235
- Budai Deleanu Ion, 190
- Budai Iosif de Pișchinț, mitropolitul, 90
- Budila (Treiscaune), 60
- Budiu (Mureș), 258
- Bugner Gavril, 200
- Buholtz (Tr. Mare), 198
- Buitul George, 31, 82, 100, 309
- Bulz (Bihor), 142
- Bulgaria, 34
- Bunea Augustin Dr., 11, 15, 40, 43, 49, 62, 75, 94, 115, 116, 125, 138, 141, 181, 183, 141, 181, 183, 193, 197, 198, 225, 307, 315
- Bunea Savu, 198
- Buteni (Arad), 166

C.

- Cacova (Alba), 243
- Caian Demetriu, 260
- Cajoni Ioan, 31, 82, 90
- Calafandesti (Suceava), 57
- Calbor (Tr. Mare), 198
- Caleca Ioan, 34
- Caliani Silvestru, 119, 179, 180
- Caliani Ion, cumnatul lui Șincai, 279

- Calinic, patriarhul, 325
 Calimachi Gavril, 147
 Calist, patriarhul, 105
 Calvasăr (Tr. Mare), 244
 Calvin, 51
 Canisius Petre, 13, 100, 309
 Cantacuzino Șerban, 107
 Cantemir Dimitrie, 57, 180
 Capăcsi Ștefan, 64
 Caracaș R., 60, 79, 241
 Caransebeș, 10, 27, 28, 44, 60, 63, 70, 81, 95, 97, 100, 149, 151—153, 154, 156, 159, 162, 168, 217, 281, 330
 Caraș, comitatul, 167, 170
 Carloviț, 153, 154, 227, 316, 326, 327
 Carei Mari, 192
 Carol al VI-lea, împăratul, 116, 173—175, 307
 Casonul Mare (Ciuc), 198, 244
 Cașva (Mureș), 139, 244, 302
 Cașavei Adam, 225
 Căianul Mic (Someș), 31
 Călin tipograful, 35
 Călin poetul, 172
 Călinești (Maramureș), 171
 Călugăreni (Mureș), 139, 303
 Cămărzana (Sătmar), 170
 Căpușul de Câmpie (Mureș), 256
 Cărăuș Ioan, 132, 135
 Cărăuș Petru, 132
 Cătina (Cluj), 244
 Căineni (Vâlcea), 60
 Câmpia Giulei, 79, 80
 Câmpia Tisei, 58
 Câmpina (Prahova), 135
 Câmpeni (Turda), 137, 192, 243
 Câmpulung muntenesc, 108, 111
 Câmpulungeanu Nicolae, 134, 135
 Cârstea, popa, 133
 Cârștian Bude, 77
 Ceafa (Bihor), 83
 Ceanul român (Turda), 244
 Cenade (Timiș), 7, 8, 157
 Cenade (Tr. Mică), 182
 Cergăul Mare, (Tr. Mică), 137, 243
 Cergovan Dănilă, 137
 Cerghidul Mare (Mureș), 59, 244
 Cerna, râul, 60
 Cernătești (Prahova), 85
 Cernăuți, orașul, 88
 Cermei (Arad), 166
 Cetatea de Baltă (Tr. Mică), 58, 59
 Cetatea de Piatră, 62
 Ceuaș (Mureș), 202
 Certege (Alba), 243
 Chendi Il. Stan, 147
 Chendi Ilarie, 215, 286
 Chereluș (Arad), 241
 Chesarie, episcopul Râmnicului, 299
 Cheța (Turda), 244
 Chibulcut (Cluj), 244
 Chiherul de jos (Mureș), 139, 244, 303
 Chiherul de sus (Mureș), 139, 244, 303
 Chimitelnic (Turda), 244
 Chindea Teodor, prof., 199
 Chintău (Cluj), 244
 Chirechiu (Arad), 166
 Chirilă, popa, 170
 Chioar (Kövár) comitatul, 90, 191, 220
 Chiprian, preotul din Șchei, 85
 Chișinău, 7
 Chiș Ștefan, 198
 Chiuiești (Someș), 141, 244
 Ciacova (Timiș), 149, 154, 156

- Cianad, 241
 Cianul Mare (Cluj), 244
 Ciatloș Ioan, 202
 Cicălaca (Tr. Mică), 243
 Cicău (Turda), 244
 Ciceu Poeni (Someș), 141, 244, 245
 Ciclova (Severin), 149, 154
 Ciobanu Ludovic, inv., publicist 5
 Ciogolea Constantin, 56
 Ciogolea Pătrașcu, 56, 57
 Ciomiosti, inv., 198
 Ciorănescu Al., 197
 Cioran Emilian, pr., publicist, 129, 333
 Ciontea Constantin, 213
 Cintei (Arad), 166
 Cipariu Timotei, 16, 19, 21, 26, 44, 61, 63, 81, 83, 93, 100, 105, 141, 175, 179, 184, 187, 190, 216, 238, 251, 264, 282, 285, 296, 311, 315, 321, 329
 Cipariu Vasile, 259
 Cismaș Lazăr, 198
 Ciuc, comitatul, 191, 199
 Ciuhandu Gheorghe, pr., publicist, 40, 229
 Ciulești (Bihor), 241
 Ciunga (Alba), 142, 243
 Clopodia (Timiș), 150
 Cloșca, 162, 206
 Cluj, comitatul, 191, 257, 259
 Cluj, orașul, 14, 17, 25, 26, 29—31, 33, 42, 44, 48, 50, 60, 64, 68, 81, 82, 87, 89—91, 99, 100, 102, 103, 110, 115, 116, 119, 121, 125, 133, 146, 148, 181, 183, 184, 186, 203, 206, 220, 223, 244, 249, 248, 255, 269, 278, 283, 309, 310, 316, 323
 Cluj-Mănăstur, 244
 Codrea Ioan, 198
 Cohalm (Tr. Mare), 37, 78
 Coiceni (Dâmbovița), 111
 Cojocna (Cluj), 244
 Coltor Samuil, inv., 188, 250, 256
 Colțirea (Sătmar), 242
 Coman, popa, 8
 Comana de jos (Făgăraș), 77
 Comana de sus (Făgăraș), 77, 142, 191
 Coman Gavrilă, 198
 Comanai Georgiu, 191
 Comănești (Bacău), 121
 Comenius Amos Ioan, 47, 51, 63, 64, 67
 Comorzan Ioniță, 123
 Comșa Gheorghe, 225
 Comșa Nicolae, prof., publicist, 118, 140, 170, 179, 183, 187, 190, 314, 315, 318, 331
 Comșa Oprea, 198
 Condra Simion, 244
 Constantin, popa, 136
 Constantinopol, 49, 229, 325
 Constandinovici Gh., 152
 Conțiu L., 202
 Copăcel (Făgăraș), 198
 Copalnic-Mănăstur (Someș), 141
 Copand (Turda), 244
 Copșa Mare (Tr. Mare) 244
 Corbea David, 84, 85
 Corbea Teodor, 84
 Corbea Ioan, 84, 85
 Corbu (Mureș), 244
 Coresi, Diaconul, 8, 13, 14, 20, 21, 26—28, 33—36, 59, 95
 Corneli Ion, 238, 240
 Cornides Daniil, istoric, 249
 Coronca (Mureș), 202
 Coruș (Cluj), 121

- Corvin Matei, 9, 17
 Cosma, 87
 Costea Ioan, dascălul, 85, 86, 109
 Costea Ianăș, 235
 Costin Miron, istoric, 110, 249, 285
 Costache Veniamin, mitropolitul, 189
 Costea Simion, 259
 Coșbuc Gheorghe, 4, 45
 Cotorea Gherontie, 118, 119, 138, 178, 179, 195
 Cotoșman Gheorghe, 157
 Covaci Meletie, episcopul, 236, 237
 Covăsintii (Arad), 166
 Cozma (Mureș), 244
 Cozma, popa, 171
 Cozia, m-rea, 55
 Cracovia, 91
 Craiova, 20, 41, 42, 121, 137
 Crainic Simion, 139
 Crasna, 64, 123
 Crăcești (Maramureș), 171
 Crăciunești (Mureș), 202
 Crăciunelul de jos (Tr. Mică), 243
 Crăciunelul de sus (Tr. Mică), 244
 Crăciun Ioachim, prof. univ., 241
 Creangă Axente, prof., 317
 Crețu Grigore, 146
 Crihalma (Tr. Mare), 147
 Crișana, 3, 8, 30, 48, 78, 164, 122, 247, 330
 Crișan, eroul din revoluția lui Horia, 162, 206
 Cristian (Brașov), 233
 Crișul Negru, 80
 Cristurul de Mureș (Mureș), 202, 244
 Cruședol (Serbia), 134
 Crucian Ion, 213
 Csáki Mihai, 24, 25
 Csefei Benedict, 82
 Csulai Gheorghe, 93, 106
 Csik Gyergyö (Gheorgheni-Ciuc), 98
 Cuciulata (Tr. Mare), 77
 Cuhea (Maramureș), 121, 122
 Cuieșd (Mureș), 202
 Cuier (Arad), 166
 Cugir (Hunedoara), 219
 Culciuș (Cluj), 244
 Curtacheriu (Arad), 166
 Curciu (Tr. Mică), 140, 244
 Cusiș (Bihar), 122
 Cuteanu Gheorghe, 221
 Cut (Alba), 182, 244
 Cutelș (Cluj), 142
 Cuvin (Arad), 166
- ED.
- Dabija Voevod, 60
 Dacia, 17, 45, 46, 49, 809, 102, 116, 205, 247, 282, 297
 Dacii, 194
 Daia română, (Alba), 142
 Damian, 8
 Damaschin, episcopul Râmnicului, 298
 Damaschin dascălul, 146
 Daniil diacul, 121
 Darabant Ignatie, episcopul Orăzii, 238, 239
 Dascăl, 201
 Datcu din Crihalma, 147
 Dăianu Elie, publicist, 33, 47, 304
 Dăianu Gheorghe, 100, 101
 Dăianu Vasile, 101
 Dâmb (Cluj), 244
 Dârste (Brașov), 233
 Deac D., 202
 Dealul, m-rea, 55, 104
 Deda (Mureș), 139, 303

- Decamillis Ioan Iosif, 101, 264, 315
- Decebal, 45
- Dej, 139, 140, 180, 247
- Dejeu Petre, prof., 5, 236, 238
- Dejani (Făgăraș), 77
- Demelnechi Petre, 187
- Densușianu Aron, 95, 102
- Densușianu Nicolae, 97, 250, 251, 273, 274
- Densușianu Ovid, 27, 87, 190, 251, 263
- De Velle, generalul, 236
- Dezmir (Cluj), 244
- Dezna (Arad), 166
- Deva, 16, 234, 243
- Diaconovich Cornel Dr., 116, 160, 285
- Diaconovici Constantin Loga, 151, 242
- Dicu T., 202
- Dimitrievici Constantin, 180
- Dimitrievici Lavrentie, ieromonahul, 310
- Dindileag (Someș), 123, 241
- Dobre, dascălul din Brașov, 14, 18, 21, 23
- Dobromir Stoica, 17
- Dobâca, comitatul, 64
- Dobra (Hunedoara), 192
- Dobre Vasile, 89
- Dobre, popa, tipograful, 93, 144
- Dobra Petru, 138, 174
- Dobra Vasile, 247
- Dobronoki Georgie, 100
- Doja Dezideriu, 82
- Dol (Cluj), 122
- Dolheni (Someș), 141
- Domșa Gavril, 238
- Dosoftei, mitropolitul Moldovei, 107, 108, 299
- Doștat (Sibiu), 243
- Dragomir Silviu, prof. univ., 86, 144, 215
- Dragalina Patriciu, 168
- Dragoș Vodă, 170
- Drăgomirescu Mihail, 99
- Dragomirna, m-rea, 59, 91
- Dragoslavele (Muscel), 108
- Dragoș Ștefan, 241
- Dragoș Moise, episcop de Oradea, 237, 238
- Drașov (Alba), 244
- Drauț (Arad), 166
- Drăghici Vlad, 77
- Drăganu Nicolae, 4, 15, 19, 32, —34, 45, 81, 82, 87, 90, 93, 96, 100, 132, 160, 217—220
- Drăguș (Făgăraș), 77, 124, 125, 142, 198
- Dridif (Făgăraș), 78, 126
- Droc Ioan, 214
- Drodowsky Petre, 219, 234
- Dubleu Ioan, 259
- Dud (Arad), 166
- Duma Radu, 132, 135, 226, 228, 325, 332
- Duma Ianăș, 115, 309
- Duma Dumitru, 226
- Duma Ioan, 226, 227, 228
- Duma Gheorghe, 228, 232
- Duma Zaharie, 232
- Dumbravă, dascălul, 127
- Dumbrăveni (Tr. Mică), 125, 188, 259
- Dumbrău (Alba), 137
- Dumitru, fiul popii Gherman, 77
- „Dumitru ot Sibiel”, 172
- Dumitru, cneazul, 41
- Dumitru, grămătic, 42
- Dumitru, dascălul, 143
- Dumitrașcu, dascălul, 198
- Dumitrița (Năsăud), 199
- Dumitraș Anton, 221

E.

Ebeșfalău, 258
 Ecaterina, împărăteasa Rusiei, 161
 Eftimie, episcopul, 16
 Endredi Ioanichie, călugăr, 315
 Enzbergio I., 221
 Erneiul Mare (Mureș), 199, 202, 244, 258
 Erdéli Vasile, episcop la Oradea, 238
 Erbiceanu Constantin, istoric, 316
 Esop, 243
 Eugeniu de Savoia, 154
 Eugeniu al 4-lea, papa, 7
 Europa, 12
 Eustratie Logofătul, 59, 105
 Eustatievici Dimitrie, 164, 205, 207—210, 213, 215, 226, 227, 229—232, 243, 245, 248, 254, 280—283, 285—287, 289, 300, 325, 326, 332

F.

Fava Roberto, 181
 Fasching, călugăr iezuit și istoric, 133
 Farcaș Mihail, 235
 Făget (Severin), 153
 Făgăraș, orașul, 27, 40, 64, 68, 71, 73, 75, 76, 124, 135, 198, 222, 224—226, 260, 265, 312, 315
 Făgăraș, comitatul, 5, 63, 69, 72, 74, 83, 118, 191, 209, 213, 225, 226
 Făgărășenii, 293
 Făgărășan, Mihail, 188
 Fălticeni, 111
 Fărcădin (Hunedoara), 16

Fărăgău (Mureș), 244
 Fătul, fiul lui Pralea, 77
 Feiurd (Cluj), 244
 Felbiger Johannes, 155, 218, 237, 249, 269, 318, 320, 323
 Feldioara (Brașov), 292
 Feldru (Năsăud), 56—58, 141, 142, 200, 217
 Feleac (Cluj), 126, 244
 Felminiș (Arad), 166
 Feneș (Bihor), 241
 Feti Ioannes, 195
 Feerhaza = Albești (Tr. Mare), 213
 Feneșul săsesc (Cluj), 244, 257
 Ferdinand, regele Ungariei, 17
 Filaret, episcopul, 299
 Fildul de sus (Cluj), 259
 Fildul de jos (Cluj), 244
 Filimon Ioan, 192
 Filipus Pictor (Maller), 18, 32
 Filipan Vasile, 190
 Filipașcu Alexandru, prof., publicist, 91, 171
 Finácz Ernő, 159
 Fîru Nicolae, inv., publicist, 5, 78, 79, 122, 235, 239, 240, 241
 Fiscuți Alexandru, 187
 Fișeș (Severin), 149
 Floca Octavian, 16
 Florea, protopopul Brașovului, 123
 Florea, dascălul, 85, 86
 Florea Alexandru, pr., publicist, 233
 Fogarași Ștefan, 40, 50, 97
 Fogarași Ioan, 222, 224
 Foçșani, 111
 Forgá-h, cardinalul, 110, 123
 Forró Miklos, 33
 Frankfurt, 107
 Francisc I, împăratul Austriei, 161, 308

- Francisc II. împăratul Austriei, 216
 Franța, 237
 Frâncu Ioan, 258
 Frederic, imp. Germaniei, 237
 Freihern Alexander Ioseph, 153
 Frideric Wilhelm, baron, 312
 Fuchs Markus, 33
 Fulea Moise, 211
 Furtună Dumitru, econom, 182, 215, 225, 226
- G.**
- Gabor Iancu, 152
 Galați, orașul, 110, 317
 Galați (Făgăraș), 188, 225
 Galea Aleman, 128, 192, 214
 Galda de sus (Alba), 145
 Galda de jos (Alba), 243
 Gâldi Ladislau, istoriograf, 320
 Galia, 46
 Galiția, 7, 55
 Gäll, 219
 Ganea Al., 198
 Gaster Mozes, 20, 38, 82, 87, 95, 98, 311
 Gavril, 123
 Gavrilă din Băsești, 192
 Gavra Alexandru, 239, 275
 Gădălin (Cluj), 244
 Gârbova (Alba), 243
 Gelej Ștefan, 62, 91, 93, 94
 Geneva, 49, 81
 Geoagiu Feredeșu (Hunedoara), 242
 „Georgie Ioan“, 140
 Georgescu Ioan, prof., publ., 5, 144, 190, 238, 312
 Gepiu (Bihor), 122
 Germania, 237
 Gesty Ferent, 28
 Geer Ludovic, 64
 Ghedeon, călugăr, 144
 Gheja (Turda), 243
 Ghenadie, mitropolitul, 30, 35, 40, 64, 298
 Ghenadie II. mitr. Bălgradului, 91, 93, 95
 Gheorghe grămăticul, 9
 Gheorghe din Sângeorz, episcopul, 24, 26
 Gheorghe Ștefan, Domnul Moldovei, 56
 Gheorghe, dascălul din Iaz, 60, 151
 Gheorghe, 78
 Gheorghe, popa din Borșa, 91
 Gheorghe, popa din Secul, 93
 Gheorghe, dascălul, 137
 Gheorgheni (Ciuc), 198, 199
 Gheorghe, protopopul, 206
 Gherla, 82, 118, 156, 173, 174, 244
 Ghibu Onisifor, prof. univ., 3, 9, 30, 31, 40, 48, 51, 90, 100, 103, 126, 159, 164, 247, 248, 255, 263, 287, 289, 308, 310, 311, 316—319, 332
 Ghica Grigore Vodă, 3, 197
 Ghica Grigore, principele, 275
 Ghidiu Andrei, 154
 Ghimbav (Brașov), 233
 Ghiriș (Bihor), 123, 241
 Ghișasa (Sibiu), 244
 Ghimeș (Ciuc), 198, 244
 Gilău (Cluj), 244
 Giomal (Alba), 213
 Giula-Vârșad (Arad), 166
 Giulești (Maramureș), 16, 179
 Gledin (Năsăud), 55, 147, 200

Gligor, dascălul din Băița, 145
 Gligoraș dascălul, 139
 Glogoveț (Tr. Mică), 137, 182
 Goethe W. 221
 Goga Octavian, 181
 Goții, 46
 Gottlieb Antoniu, 248
 Gottfried, 219
 Govora, 32, 52, 55, 95, 104, 298, 312
 Grama Alexandru, 51, 114, 301
 Grama Ionașcu, 78
 Grama Ioan, 198
 Graur Tudor, cumnatul lui Șincăi, 279
 Gray, colonelul, 221
 Grebeniș (Mureș), 244, 259
 Greceanu Șerban, 107
 Greceanu Radu, 107
 Grecii, 46, 49, 73, 228, 297
 Greoni (Caraș), 152
 Grid Eustatie, protopopul, 135, 280
 Grid Nicolae, 232
 Grid Dimitrie, 232
 Grieb, paterul, 187
 „Grigore den Ardel”, 170
 Grigore diacul, 122
 Grigore. popa din Măhaci, 20, 21, 40, 109
 Grimovschi Petre, 285
 Grind (Turda), 206
 Gross Iulius, 248, 269
 Gura-Sadului (Sibiu), 242
 Gura-Răului (Sibiu), 242
 Gurba (Arad), 166
 Gurghiu (Mureș), 301
 Gyármáty Ștefan, 75
 Gylen Iános, 279
 Gyujtó Al., 277, 278
 Gyr Radu, 275

H.

Habic (Mureș), 139, 244
 Habsburgii, 31
 Hadik, 249
 Haecker, 219
 Haines Gh., 211, 229, 292, 293, 325, 326
 Halici Mihail, 81, 82, 110
 Halle, 301
 Haller Petru, 32
 Halmagi Ioan, 190, 265, 332
 Hălmagiu (Arad), 182
 Hammerle Hugo, 234
 Hanci Ioan 146
 Haneș V. Petre, 33
 Hangul, fiul preotului Radu, 77
 Haralambie V. Eugeniu, publicist, 99
 Hașag, (Sibiu), 244
 Hașdeu Alexandru, 7
 Hașdeu Petriceicu Bogdan, 7, 19, 20, 37, 38, 40, 136
 Hatăș Vasile, 123
 Hațeg, 28, 42—44, 97, 109, 136, 144, 168, 182, 219, 234
 Hărăguș Ștefan, 119
 Hăpria (Alba), 214
 Hârseni (Făgăraș), 77, 198
 Hârșt Simion, 133
 Hârs Cheorghe, 227
 Heidelberg, 44, 48, 97
 Heltai Gaspar, 33
 Hellmuth Johann Heinrich, 274, 333
 Henig (Alba), 244
 Herborn, 46, 47
 Herce Ștefan, 27
 Hermani Michael, 48
 Hermann Georg, 130

- Herman Teodor, 140, 141, 247
 Herța, popa, 141
 Hesus Ioan, 18
 Hirscher Luka, 34
 Hoban Vasile, 53, 54, 60, 84—86
 Hoban Stanciul, 53, 85, 86
 Hochmeister Martin, tipograf,
 263, 319
 Höchsmann, 116
 Hodac (Mureș), 139, 244, 303
 Hodoș Nerva, 21, 27, 34, 93, 97
 —100, 104, 107, 121, 147, 183,
 229, 243, 286, 287, 308, 309,
 311, 314, 315—326
 Hodoș Enea, 281, 303
 Hodoș—Bodrog, m-rea, 149, 154,
 158
 Hodoșa (Treiscaune), 191
 Hodorean Ioan, 244
 Hoffhalter Rudolf, 35
 Hojard, 137
 Homorod-Băi (Tr. Mare), 198
 Hondol (Hunedoara), 229
 Honterus Johann, 13, 14, 21, 22
 Horezu, m-rea, 111
 Hordou (Năsăud), 200
 Horia, 162, 206, 207, 243, 278
 Hotin, orașul, 7, 269
 Höhn, 219
 Humorul, m-rea, 54, 56, 58, 111
 Hunedoara.comitatul, 9, 27, 28,
 62, 64, 78, 136, 194
 Hunfalvy Páll, 15
 Hundorf (Tr. Mică), 125, 244
 Huedin (Cluj), 142
 Hunedoara, orașul, 234
 Hurmuzaki Eudoxiu, 17, 56, 117,
 209
 Hurdugaci Gavrilă, 139
- I.**
- Iași, orașul, 7, 87, 99, 106—108,
 157, 162, 171, 195, 269, 275,
 316, 322
 Iași (Făgăraș), 77
 Iacob Putneanul, mitropolitul,
 316
 Iacob Partenie, 190
 Iacov diacul, 128
 Ianăș dascălul, 152
 Iancovici Antoniu, guvernato-
 rul Banatului, 162, 239
 Iancovici Teodor de Mirivo, 160,
 162, 269, 318, 320
 Iane, popa, din Brașov, 20, 21,
 26, 34, 95
 Iancu Avram, 207
 Iancu din Sâncel, călugăr, 190
 „Ianoș din Dobra”, 192
 Iara (Turda), 244
 Iarcu Dimitrie, 173
 Iaz (Severin), 60, 151
 Ibașfalău v. Dumbrăveni,
 Ibișdorf (Tr. Mare), 244
 Ibănești (Mureș), 244, 303
 Iclod (Tr. Mică), 258
 Idicel (Mureș), 302
 Ieud (Maramureș), 16, 37, 58,
 171, 245
 Iercovici Dimitrie, 245, 289, 291
 Iernut (Tr. Mică), 244, 259
 Ierusalim, 108
 Ievon, dascălul, 121
 Ignat Ioan, 219
 Ilarion, episcopul, 88
 Ilie din Greoni, 147
 Ilieni (Făgăraș), 198
 Ilieș Ioan, 238
 Ilieșești (Baia), 142
 Illia Andrei, 247

- Ilva Mare (Năsăud), 146
 Iminovici George, 191
 Imre Ștefan, 89
 Intregalde (Alba), 243
 Indol (Turda), 244
 Innsbruck (Austria), 76
 Inochentie, papa, 135
 Inochentie, episcopul de Huși, 147
 Ioan din Prislop, episcopul, 16, 64
 Ioasaf, episcopul, 75
 Ioanichie din Săsciori, 172
 Ioan, dascălul, 198
 Ioanovici Gheorghe, 239
 Ioan, popa din Sânpetru, 109
 Ioan Vodă, fiul lui Vasile Lupu, 110
 Ioanovici Vicențiu de Vidac, 153, 227
 Ion diacul, din Nancova, 59
 Ion diacul, din Pocioveliste, 59
 Ion diacul, din Cetatea de Baltă, 58, 59
 Ion, fiul lui Penciu, 77
 Ion, popa din Bobâlna, 81
 „Ion, dascălul dela Colța”
 Ion Constantin, 201
 Ion, diac, 242
 „Ion ot Porumbac”, 126
 Ion grămăticul din Porcești, 127
 Ion al Bardanului, 142
 Ion, dascălul din Bălgrad, 145
 Ion din Cenade, 157
 Ionașcu, 56
 Ionașcu din Moldova, 76
 Ionașcu, fiul popii Ion, 77
 Ionașcu, fiul preotului Stan, 77
 Ionașcu Luca, 198
 Ionașcu Monea, 115
 Ionaș, popa, 123
 Ionescu Ion, prof. univ., 317, 318, 323
 Ionescu A. Stan, inv., Rășinari, 128, 129
 Ionescu Petre, 151, 156
 Ionescu Sadi Al., 286
 Ioniță dascălul din Beclean, 142
 Iorest, mitropolitul Bălgradului, 62, 95, 106
 Iorga Nicolae, 7, 8, 11, 16, 18, 25, 27, 28, 32—34, 52, 54, 56—58, 61, 63, 68, 78, 86, 88, 90, 93, 96, 98—100, 110—112, 117, 125—129, 136, 142—145, 150, 152, 162, 169, 170, 173, 175, 178, 190, 191, 196, 201, 222, 224—226, 229, 236, 242, 151, 260) 264, 275, 276, 281, 282, 286, 300, 307, 310—312, 325, 328, 332
 Iorgovici Paul, 330
 Iorga P., 198
 Ipek (Serbia), 20
 Irimia I., 105
 Iosaș (Arad), 166
 Iosif II, împăratul, 127, 155, 161, 162, 166, 179, 190, 203, 206, 208, 219, 221, 227, 229, 240, 245, 246, 248, 259, 303, 308, 324
 Iștvanovici Mihai, tipograf, 101, 102, 308, 309
 Ivănești (Mureș), 202
 Ivireanu Antim, 133, 308
 Ivl Gavril, 89
 Izverniceanu Damian, 5

J.

- Jabenita, 244, 302
 Jacotol, 218
 Jadani (Timiș), 161, 163
 Járay M., 77
 Jerdovits, 280

Jina (Sibiu), 219
 Jinariu Simion, 208, 224
 Jipa, 135
 Jiul, 5
 Joandrea Gheorghe, 28
 Joseni (Ciuc), 199
 Josani (Bihor), 122
 Jucul de jos (Cluj), 174, 244
 Jucul de sus (Cluj), 244
 Junta diacul, 58
 Jurca Vasile, 171

K.

Kádár József, 139, 141
 Kalanek, 153
 Kafes Gheorghe, 228
 Kalnoki Ieronim, 221
 Katona Ștefan, istoric, 309
 Kemarsson Francesco, 314
 Kemény Ioan, 68, 75
 Kemény, contele, 278
 Kenghelaș Pavel, 168
 Kerameus Nicolae, 111
 Kiev, 105, 110, 190, 209, 213,
 281, 283
 Kirișescu Constantin, prof., pu-
 blicist, 22
 Kiss Aron, 210
 Kiss Ödön, 218
 Klobusinsky Francisc, 95
 Knezevici Pahomie, episcopul,
 237
 Konicki Georgius, 281
 Kosice, 90
 Kovachich, 275
 Kovásznai Petre, 62
 Kováts Sigismund, 279
 Kozaczinsky Emanuil, 153
 Köln, 285
 Körösi, 17, 65
 Kurczbök Laurentiu, tipograf-
 editor, 307, 315, 316—329

L.

Lador Ilie, 245
 Laiu George, 149
 Lapedatu Alexandru, prof. univ.,
 226, 227, 325
 Laslo Filotei, 179
 Laurian Treboniu August, 275
 Lazarini, 160
 Lazăr Gheorghe, 89, 151, 243
 Lăngescu Radu, 108
 Lăpădat Dumitru, inv., 127
 Lăpușneanu Alexandru, 55
 Lăscud (Tr. Mică), 258
 Lăzărescu Ioan, 167
 Lăzărici Ioan, 81, 98
 Lebrecht Michael, 130
 Leipzig, 81, 169
 Lemeni Ioan, episcopul, 139,
 190, 252
 Leopold I, împăratul, 31, 113,
 234
 Leopold II, împăratul, 161, 169,
 216, 240, 248, 326
 Lerthenfeld J., 260, 279
 Leșu (Năsăud), 200
 Leștian Mihail, 89
 Leurda (Maramureș), 141
 Leta-Mare, 241
 Leța Petruț, 146
 Le Quien Mihael, 7
 Likirie Ioan, 213
 Lipova (Timiș), 156, 167
 Lissa (Făgăraș), 198, 219
 Lisabon, 45
 Lită română (Turda), 244
 Literat Valer, 5, 77, 222, 225
 Lodroman (Tr. Mică), 244, 258
 Loga Georgiu, 150
 Loga Vasile, 140, 154
 Lorántfy Mihail, 64
 Lorántfy Susana, 27, 63—65, 68,
 75, 76, 78, 83, 126

- Lorinț, diacul, 35
 Lörch (Austria), 279
 Lucaris Chiril, 49, 50, 91
 Luchici Ștefan, 157
 Ludișor (Făgăraș), 78, 198
 Ludușul Mic (Sibiu), 198
 Ludușul Mare (Sibiu), 214, 244
 Lugoj, 16, 27, 28, 42, 44, 63, 70, 79, 149, 155, 156, 162, 163
 Luguzeu (Arad), 166
 Luna (Turda), 244
 Luncani (Hunedoara), 252
 Lunca Cernei (Hunedoara), 16
 Lupaș Ioan, prof. univ., 3, 6, 17
 —19, 25, 29, 39, 42, 48—50, 66—68, 91, 99, 108, 115, 129, 148, 157, 163, 166, 169, 203
 —205, 209, 211, 214, 219, 221, 223, 227, 246, 250, 253, 280, 286, 289, 290, 309, 330
 Lupeanu Melin Al., 116
 Lupșa (Turda), 77, 214, 243
 Lupșa Ștefan, prof., publicist, 59, 79, 137
 Lupu (Tr. Mică), 182
 Lupu Nicolae, prof., 301
 Lupu de Petrova, 171
 Lupu, popa, 58, 91
 Lupu Leon, 139
 Lupu Vasile, Domnul Moldovei, 56, 95, 96, 105, 110
 Lupu, fiul lui Mani Purcar, 77
 Luther Martin, 12, 15, 19, 20, 32, 104
 Lwow (Lemberg), 55, 86
- M.**
- Macău, 241
 Madácsy Ioan, 240
 Magiar Simion, 164, 237, 240, 254
 Magno Varadini, v. Oradea Mare
- Maierii-Sibiului, 213
 Maier Gheorghe, 201
 Maieru (Năsăud), 146, 171, 200, 217
 Maior Petru, 50, 129, 181, 184, 190, 248, 249, 276, 300, 306
 Maior Martin, 97
 Maior Grigore, episcopul, 118, 179, 180, 187, 190, 193, 195, 224, 225, 249, 250, 310, 318, 319
 Mailat Matei, 198
 Maimburg, 180
 Malinescu Iordache, 275
 Manuilovici Mihail (Maxim), episcopul, 239
 Manculea Ștefan, prof., 251
 Manfi Vasiliu, 189
 Mangra Vasile, 79, 122
 Manoliu Sandu, 4
 Maramureș, 2, 8, 9, 16, 36, 48, 54, 55, 58, 59, 62, 90, 91, 99, 100, 121, 169, 171, 172, 220, 245
 Mardarie, 55, 144
 Marea Egee, 228
 Marginai Daniil, 191
 Marian Victor, 269, 318, 323, 334
 Maria Teresia, împărăteasa, 8, 117, 118, 155, 156, 161, 175, 190, 196, 203, 210, 218, 224, 227, 232, 233, 237, 248
 Marien, diacul, 27, 30
 Marienescu Atanasie, 150
 Marinovici Gheorghe, 303
 Massa Simeon, 19, 33
 Márotki, matematician, 323
 Martinelli Ioan, 118
 Mártonfy Iozsef, 251, 252
 Marțian Iulian, 146
 Mateiaș (Tr. Mare), 147
 Matei Ion, prof. univ., 3, 9, 68, 208, 210

- Mavroordat Nicolae, Domnul
 Munteniei, 146, 213, 281, 282
 Mazilu R. D., 33
 Maxim Peloponezianul, 308
 Mădăraș (Mureș), 202, 244, 258
 Mădăraș (Satu Mare), 249
 Măderat (Arad), 152, 156, 166
 Măgina (Alba), 40, 179, 243, 259
 Măhaci (Turda), 20
 Mănărade (Tr. Mică), 182, 243
 Mănăstur (Timiș), 79
 Mărgău (Cluj), 244
 Mărgineni (Făgăraș), 77, 191, 198,
 219
 Mândra (Făgăraș), 77
 Mănăstirea Săracă, 150, 154
 Mânzat Gheorghe, preot, publi-
 cist, 141
 Medeșfalău (Mureș), 202, 244, 258
 Mediaș, Scaunul, 213
 Medieșul Aurit (Sătmar), 245
 Medrea Ion, 14
 Mega (Bulgaria), 303
 Mehadia, 152, 159, 160
 Mehedinți, 60
 Melanchton, 32
 Melchisedec, episcopul, 7, 19, 55
 Menyöi, matematician, 323
 Meteș Ștefan, 56, 59—62, 79, 83,
 97, 133, 138, 142, 143, 172, 224
 Micălaca (Arad), 166
 Micăsasa (Tr. Mică), 259
 Micești (Alba), 101, 243
 Michaza, v. Călugăreni
 Miclăuș Idita, 144
 Micu Inochentie, episcopul, 115
 —119, 137, 173, 174, 175, 181,
 189, 196
 Micu Emilian, 95, 160, 301, 317
 Micu Clain Samuil, 16, 174, 179,
 184, 187, 190, 193, 195, 215,
 238, 249, 264, 275, 276, 282,
- 295, 299, 301, 315, 320, 328,
 331, 334
 Miercurea (Sibiu), 214
 Migazzi Cristofor, episcopul Vie-
 nei, 184, 264
 Mihailovici Ioan, 157
 Mihail, popa din Lăureni, 139
 Mihail, popa din Sângeorz, 138
 Mihailovici Pahomie, 154
 Mihai, protopopul din Moisei, 58
 Mihai, popa din Căineni, 60
 Mihailovici Alexie, 86
 Mihai Viteazul, 31, 40, 41, 64
 Mihai, episcopul din Turdaș, 14,
 27, 28
 Mihalț (Tr. Mică), 243
 Mihăilă, dascăl, 198
 Mihnea Voevod, 34
 Milașul Mare (Mureș), 142, 198,
 244, 254, 303
 Milăr Const., 242
 Miloia Ioachim, 5, 150, 154
 Miniș (Arad), 166
 Mintiul Gherlei (Someș), 141, 200
 Mirislău (Alba), 64
 Miron, 56
 Miroljub Basiliu, 281
 Misail G., 5, 150, 154, 251
 Mișca (Arad), 166, 182
 Mitrofan, ieromonahul, 107, 108
 Mitrovschi, generalul, 290
 Moarcăș Ioan, 230, 292
 Mociorniță Margareta, 85
 Mociu (Cluj), 244, 303
 Mocod (Someș), 141, 142, 200
 Möckel Alfred, 9
 Modrigan Ion, prof., 276, 280
 Moeciu (Brașov), 308
 Moftinul Mic (Sătmar), 241
 Moga Ion prof. univ., 41, 59
 Mohu (Sibiu), 191

- Moise dascălul, 54, 162
 Moise Vodă, tatăl domniței Zamfira, 16
 Moiseiu Maramureș, 16, 58, 91, 122
 Moldova, 7, 16, 20, 34, 42, 50, 54—60, 76, 70, 91, 96, 110—112, 121, 122, 138, 139, 141, 142, 171, 172, 197, 299
 Moldovan Ioan Micu, 114, 115
 Moldovan Filip, 258
 Moldovan Ștefan, 136
 Moldovan Vasile, 214
 Moldovița, m-rea, (Rădăuți), 111
 Molin S. R., 156, 163, 167
 Molnar Albert Szencz, 110
 Molnar Ioan, dascălul, 239
 Mone Ioan, sen or, 198
 Monea Ionașcu, 135
 Monor (Năsăud), 191, 217, 200, 303
 Moraru Radu, 127
 Morava (Timiș), 149, 154, 158
 Morăreni (Mureș), 200
 Morășan Alexiu, 282
 Morești (Mureș), 202
 Morisena (Cenade-Timiș), 7
 Morlaca (Cluj), 244
 Moschonas Leonte, 178
 Moscova, 86, 95, 283, 324
 Moșuni (Mureș), 202
 Movilă Petru, 105, 108, 109
 Mrazovici Avram, 161
 Mucudorf (Tr. Mare), 214
 Müller Georgius, 269, 323
 Muncaciu, 59, 122, 123, 169, 179, 315
 Munteanu Mihail, 213, 232
 Muntenia, 8, 34, 55, 75, 111, 307
 Mureșan Andrei, 53
 Mureșanu A. Aurel, 29, 133, 226
 Mureșanu Ioan, publicist, 27, 303
 Murărașu Dumitru, prof., 85, 190, 300
 Mureș, 55, 64, 78, 121, 138, 144, 146, 199, 200, 220, 242, 254
 Musca Antoniu, 90, 247
 Musca (Alba), 243
 Musca (Arad), 166
 Mușlea Ion, dr., dir. Bibl. univ. Cluj—Sibiu, 115, 309
 Mușlea C. Candid, 8, 9, 20, 25, 53, 85—87, 132—135, 226, 227, 229, 230, 233, 234, 293

N.

- Nadeș (Arad), 166
 Nagy Ladislau de Petersen, 248
 Nalați Vad (Hunedoara), 43
 Nancova (Maramureș), 59
 Nanu Samoilă, 198
 Nazna (Mureș), 202
 Naxos, insula, 178
 Nădlac (Arad), 79, 166
 Năsăud, județul, 4, 45, 56, 142, 162, 171, 178, 191
 Năsăud, orașul, 200, 216, 219—221, 303
 Neacșa, 60
 Neagoe Chr., 259
 Neagoe Ion, 179, 187
 Neagoe Meletie, 183, 187
 Neagra (Turda), 244
 Neamțu, m-rea, 54, 56, 111, 147
 Necșa T., 202
 Neda Dumitru, prof., publ., 115
 Neda M. I., 206, 220
 Nedioglu Gheorghe, 125
 Nedelcu Toni, 224
 Nedici Ion, 157
 Negriștești (Someș), 141

- Nemeș Ioan, 219
 Nemeș Samoilă, 198
 Neofit Peloponisos, 327
 Nesteutes Ioan, 34
 Netea Vasile, publicist 181
 Netol (Făgăraș), 198
 Nicanor Proin, ep. Cruședolului, 134.
 Nichitici Ghedeon, episcopul, 205, 206, 215, 220, 229, 230, 252
 Nicoară Moise, luptător naționalist, 154, 239
 Nicolae de Petrova, 90
 Nicolae, popa din Uricani, 144
 Nicolae din Mohu, 172
 Nicolaiașca Gh., 121
 Nicula, m. rea, 141
 Nilles Nicolae, istoric, 76, 100, 102, 114, 117, 206
 Nirajul, râu, 199, 203
 Nirașteu (Mureș), 202, 244, 259
 Nistor Ion, 146
 Nissis Germano, 107
 Noșlac (Alba), 243
 Noșg (Sălaj), 189
 Novacovici Dionisie, episcopul, 11, 63, 181, 183, 191, 193, 198, 231, 285, 307, 315
 Novacovici Stefan, tipograful, 317, 326, 327

○.

- Oaia (Mureș), 199, 202
 Oarda de jos (Alba), 174
 Obradovici Grigorie, 161, 274
 Obradovici Dositei, 161
 Ocna Dejului, 259
 Ocna-Sibinului, 198, 244, 259
 Ocna Șugatag (Maramureș), 171
 Ocnîța (Mureș), 200
 Odobescu Alexandru, 87, 330
 Odorhei, orașul, 198, 199

- Ogari (Mureș), 202
 Ohaba (Făgăraș), 219
 Ojicani (Bihor), 241
 Olahul Nicolae, 13, 17, 28, 30, 39
 Olpret (Someș), 141
 Olsavsky Manuil, episcopul Muncaciului, 143
 Olteanu Paul, 234, 235
 Oitenia, 121, 125, 146, 149, 151
 Onițiu Virgil, 35
 Opitz Martin, 44, 47
 Oprea Alămănuț, 41, 59
 Oprea Diacul, 18, 23—26, 29, 34
 Oprea Miclăuș, 126
 Oprea Milea, 126
 Oradea Mare, 5, 36, 59, 78, 79, 122, 123, 186, 217, 221, 235, 236, 238—241, 248, 250, 274, 279, 333
 Oravița (Caraș), 153
 Orăștie, 4, 27, 28, 30, 34, 81, 82, 136, 151, 201, 215, 234, 248
 Orfot (Sibiu), 162, 216, 217, 219—221, 234
 Ormeniș (Turda), 244
 Ormeniș (Mureș), 142, 242, 244
 Oroiu (Mureș), 202
 Orșova (Severin), 60, 153

P.

- Pabel Leopold, 221
 Pahomie, episcopul Romanului, 7, 55, 147
 Paloș (Tr. Mare), 198
 Panaitescu P. P., prof. univ. 110
 Panciova, 51, 217, 243
 Panticeu (Cluj), 244
 „Pap Nicolaus din Abrud”, 191
 Papahagi Pericle, 242
 Papadopol Al. Calimachi, 49
 Pápai Francisc Páris, 81

- Papiu Ilarian Al., 57, 89, 117,
 205, 249, 253, 257, 260, 263,
 265, 276, 295, 297
 Papolzy Dimitrie, 236
 Papp E. P., 236
 Para Ioan, 221
 Paris, 27, 237
 Parma, 181
 Partenie, ieromonahul, 139
 Partoș, m-rea dela, 149, 154, 158
 Pascu Georgiu, prof. univ., 18,
 25, 26, 34, 93, 330
 Pascu Ștefan, șef de lucrări, 126,
 136
 Pasarovici, 154
 Pașca Ștefan, 309
 Patachi Gurgiu Ioan, episcopul,
 170, 226
 Paulsen Friederic, 304
 Pavel, episcopul din Turdaș, 23,
 25, 26, 39
 Pavel dascălul, 221
 Pavel Constantin Dr., 236
 Pázmány Petru, 278
 Păcală Victor, 8, 214, 333
 Păclișanu Zenovie, 28, 142, 193,
 294, 278, 301.
 Pârvan Vasile, 57
 Părău (Făgăraș), 77
 Pâncota veche (Arad), 166
 Păuliș (Arad), 166
 Pânet (Mureș), 201
 Păsăreni (Mureș), 202
 Păcățeanu V. T., 203
 Pânade (Tr. Mică), 259
 Pădure Pătru, 226
 Pădure Radu, 226
 Peichich Cristofor, 307
 Pelaghia, din Dragomirești, 172
 Peligrad, judele, 42
 Penciu Ioan, 191
 Penciu Man, 198
 Peri, m-rea, 16, 90
 Periș (Năsăud), 178
 Pesta, 309, 331
 Pestalozzi Heinrich Johann, 304
 Peșteana (Hunedoara), 235
 Peștișel Moise, 27
 Petrașcu Gh., 222, 224
 Peterlachi Gherman, 276, 318
 Petersburg, 333
 Pețelca (Alba), 243
 Petrilaca (Alba), 143
 Petrisat (Tr. Mică), 181
 Petrinia, 217
 Petridul de sus (Turda), 142
 Petridul de jos (Turda) 244
 Petrovici Maxim, 239
 Petrovna Elisabeta, împ. Ru-
 siei, 84.
 Petru cel Bătrân, preotul din
 Brașov, 8, 9
 Petru cel Mare, 86
 Petru, grămăticul, 9
 Philippide Al. 86, 323
 Picu Pătruț, 127
 Pilția Nicolae, 143
 Pipoș Petre, 12, 65, 219
 Piescator (Fischer), 47
 Piuariu Ioan (Popa Tunsu), 302
 Piuariu Ioan Molnar Dr., oculi-
 stul, 164, 165, 204, 205, 215,
 248, 286, 296, 299, 322, 325, 329
 Pletosu Grigore, 4
 Pociovești (Bihor), 59
 Pociatki, 96, 110
 Podea Ion, 125
 Podeni (Mureș), 199
 Podmanitzky, baronul, 166
 Pogan Vasile, preotul, 252
 Pogăceaua (Mureș), 244
 Pogonat Constantin, împăratul,
 297, 298

- Poiana (Sibiu), 127, 243
 Poienele Zăgrii (Năsăud), 138
 Pókóly Jozsef, 64, 76
 Pojejena (Carăș), 159
 Pojoni, v. Bratislava
 Polonia, 30
 Pomi (Satu mare), 241
 Pop Gheorghe de Băsești, 5
 Pop Ștefan, 330
 Pop Vasile, Dr., bibliograful,
 53, 93, 94, 101, 255, 264, 269,
 311, 316, 317, 323
 Pop Gr. V., 173
 Pop Ștefan Timandi, 174, 178
 Pop Nicolae de Bria, 174
 Pop Ștefan, 184, 190, 264, 277
 Pop Ioachim, 190
 Pop Petru Dositei, 200
 Pop Vasile, 219
 Pop Dariu, inv., publicist, 123,
 241
 Pop Iacob, 234
 Pop Aron, 258
 Pop Dumitru, 258
 Pop Baziliu, 258
 Pop Gh., 258
 Pop Al., 258
 Popa Pintilie, 258
 Popa Iacob, 219
 Popa Nicolae, 202
 Popa Vasile, 202
 Popa Vasile, 202
 Popa Toma, 198
 Popa Dan, 198
 Popa Iosif, 198
 Popa Man senior, 198
 Popa Ioan dela Pod, 198
 Popa David, 198
 Popa Ioan, 147
 Popa Traian prof., publicist, 139,
 145, 199, 201, 258, 279
 Popa Teodor, dascălul, 60
 Popbicău (Sătmar); 241
 Popescu Bartolomeu, prof., 51
 Popescu M. Nicolae, profesor
 universitar, 109
 Popești (Olt), 108
 Poplaca (Sibiu), 214
 Popovici Petru Râmnicenul, 318
 Popovici Ioan de Hondol, 229,
 325
 Popovici, protopopul Idicelului,
 302
 Popovici Sava, protopopul din
 Rășinari, 128, 191, 214, 215,
 333
 Popovici Dumitru, prof. univ.,
 283
 Popoviciu Gheorghe din Boarta,
 147
 Popovici Ioan din Crihalma, 147
 Popovici Gheorghe Dr., 149, 155,
 157, 160, 169
 Popovici Lazăr, 151, 154
 Popovici Ioan din Ticvanul
 Mare, 162
 Popovici Vichentie, 168
 Popovici Dumitru, dascălul, 193
 Popovici Șt., 213
 Popovici Isaia, 213
 Popovici Isaia, 213
 Popovici Isaia, 213
 Popovici Teofil, 214
 Popovici Bucur, 214
 Popovici Ioan, cantor, 236
 Popovici Ioan, 243
 Popovici Moise, popa, 252
 Popovici Gheorghe, preotul, 252
 Popp L. Basiliu, 186
 Popp Ioan, inv., 188, 250, 256
 Porcești (Sibiu), 127, 142
 Porcius Florian, botanist, 4
 Porumbacul de sus (Făgăraș), 198

- Porumbacul de jos (Făgăraș), 198
 Porumbeni (Mureș) 202
 Poruțiu Petre, prof. univ., 207, 216
 Possevino Antonio, 31
 Poșaga (Turdal), 244
 Poteca Eufrosin, 172
 Poulion Markides, 242
 Praga, 153, 200
 Prayer J., 10
 Precup Gavril, 310
 Preda Vornicul, 83
 Principatele Române, 22, 49, 54, 56, 79, 111, 112, 146, 147, 208, 307
 Prisaca (Alba), 50, 93
 Prislop, m-rea, 16, 64, 78, 96, 136, 144
 Prișcu Radu, 85, 87
 Prodan Solomon, 145
 Procopovici Teofil, arhiepiscopul Moscovei, 324
 Proștea Mare (Tr. Mică), 244
 Przemysl (Polonia), 55
 Pușcariu Sextil, prof. univ., 8, 26, 33, 37, 54, 93, 96, 105, 108, 110, 190, 274, 281
 Pușcariu Ilarion, 75, 252
 Puteanu Bartolomeu, inv., 257
 Putnic Moise, 323, 324
 Püspöky Ioan, 240
- R.**
- Racotă Tului, prof., publicist, 96, 137
 Racova (Sălmaț), 241
 Racovița (Sibiu), 143, 219
 Radu Iacob, 42, 123, 136, 144, 145, 152, 162, 170, 188, 235, 264, 333, 334
 Radu cel Mare, 42
 Radu dela Afumați, 42
 Radna (Arad), 166
 Raităr Demetriu, 188
 Rákoczi Gheorghe I, 40, 50, 61, 63, 64, 66, 68, 83, 91, 93, 95, 96, 98
 Rákoczi Gheorghe II, 42, 62, 64, 82, 83
 Rákoczi Sigismund, 65
 Rákoczi Francisc, 119
 Rall Cristian, baronul, 219
 Ramser Mathias, 32
 Rangabé A. R., 49
 Rares Petru, 18, 32
 Raț (Buita) Dumitru, 239
 Rațiu Ion, 76, 174, 188, 204, 207, 217, 259, 261, 270, 275, 320
 Rabăgani (B hor), 79, 122
 Răcașdia (Caraș), 160
 Rădulescu I. A. Pogoneanu, prof. univ., 99
 Rădulescu Constantin Codin, 108
 Rășinari (Sibiu), 11, 127-129, 182, 191, 214, 242, 244, 333
 Răciu (Mureș) 143, 244, 259, 279
 Râmeți (Alba) 143, 243
 Râmbicul Vâlcea, 22, 88, 135, 157, 170, 296, 307, 308, 321, 325, 326, 329
 Râmniceanul Dumitru (Pl), 312, 315, 318, 321, 329
 Râpa (Mureș), 139, 144, 303
 Râșnov (Brașov), 20, 132
 Râu Alb (Hunedoara), 242
 Răușor (Făgăraș) 198
 Râu de Mori (Hunedoara), 43
 Rebra (Năsăud), 141, 200
 Rebișoara (Năsăud), 200
 Recea (Făgăraș), 77
 Rednic Atanasie, episcopul, 138, 143, 179, 187, 190, 197, 199, 225

- Rediu (Cluj), 244
 Rêgai Gheorghe, 115
 Reghin 55, 188, 200, 244, 300, 303, 304
 Reghin-Sat, 244, 254, 259
 Remetea (Timiș), 154
 Reșița (Caraș), 153
 Releganul Ion Pop, 243
 Relegi Gheorghe, 193
 Révai Nicolae, 320
 Reynoldus, 7
 Riboulet L., 237
 Rodna (Năsăud), 142, 200
 Roja Gheorghe, 242
 Roma, 17, 31, 46, 51, 76, 89, 98, 101, 102, 119, 132, 140, 169, 174, 179, 181, 184, 196, 236, 247, 249, 301, 311, 314
 Roman, orașul, 7, 55
 Românii, 7, 8, 11, 14, 17—19, 21, 22, 24—27, 32, 35, 36, 39, 42, 43, 45, 46, 49, 50, 52, 56, 59, 61, 63, 68—70, 73, 75, 76, 51, 82, 84, 88, 89, 91, 96, 102, 107, 109, 112, 113, 117, 119, 123, 129, 130, 133, 142, 151, 153, 154, 163, 163, 166, 169, 174, 178, 181, 193, 196, 203, 227, 247, 249, 276, 186, 291, 292, 297, 306—311, 325, 330
 România, 57, 203
 Romanii, 174
 Romanați, 180
 Romos (Hunedoara), 9
 Rona de jos (Maramureș), 16
 Rotbav (Brașov), 131, 292
 Roșca Eusebiu, 208
 Roșia de Secaș (Fr. Mică), 244
 Roșia Montană (Alba), 134, 243, 244
 Roșiu Ioan, 49
 Roșu Mihail, dascălul, 154, 157, 158, 160, 161, 163, 166, 167, 168, 317, 324, 325
 Rousseau J. J., 116
 Rucăr, 108
 Runcu (Năsăud), 200
 Rusu Ioan, 186
 Rusia, 31, 84, 86, 106, 144, 229, 281
 Russo D., 37
 Rușii, 78
 Rușii-Munți (Mureș), 139, 200, 303
- S.**
- Sabo Ștefan, 265
 Saca Bihor, 122
 Sacabent Ioanovici Arsenie, patriarhul, 135, 152
 Sacabent Iosif, 169
 Sacerdoțeanu Aurelian, 21
 Sadu (Sibiu), 198, 278, 294, 327
 Salonta Mare, 241
 Salva (Năsăud), 200
 Samuil al Bardanului, 142
 Samuil, dascălul, 198
 Sandor Gregorius de Agyagfalva, 110
 Sanislău (Sătmar), 192, 241
 Santău (Sălaj), 242, 254
 Sarmisegetuza, 46
 Sárospatak (Ungaria), 63—66
 Sarsig (Bihor), 241
 Sașii, 11, 17, 19, 32, 82, 113, 127, 128, 130, 139, 178, 190, 223, 227, 304
 Satulung (Brașov), 132, 213, 233, 292, 294
 Satumare, 122, 123, 170

- Săbad=Voiniceni (Mureș), 202, 244
 Săcal (Turda), 146
 Săcalul de pădure (Mureș), 144, 200, 244, 259
 Săcădate (Sibiul), 125, 143
 Săcel (Sibiul), 214
 Săcele (Brașov), 132, 233
 Sădeanu Avram, 5, 240
 Sălaj, județul, 5, 122, 123, 145, 179, 189, 192, 235
 Sălcud (Tr. Mică), 214
 Săliște (Sibiul), 18, 41—43, 59, 122, 127, 129, 143, 172, 192
 Sămlac (Arad), 166
 Sărvad (Sălaj), 179, 278
 Săsciori (Alba), 77, 143
 Sătmar, comitatul, 235, 241
 Săvăstreni (Făgăraș), 77, 198
 Sămbăta Mare (Ungaria), 101, 264, 315
 Sămbăta de sus (Făgăraș), 83, 124, 143
 Sămbăta de jos (Făgăraș), 118, 173, 174
 Sămbățașag (Bihor), 122
 Sântandrei (Bihor), 241
 Sâncel, (Tr. Mică), 190, 259
 Sâncrai (Cluj), 244
 Sâncrai (Mureș), 259
 Săndominic (Ciuc), 198, 244
 Sângeorzul Bistriței, 147, 200, 217
 Sângeorzul Meseșului (Sălaj), 123
 Sângeorzul de Mureș, 138, 141, 202, 244, 259
 Sângeorzul de pădure (Mureș), 202
 Sânger (Turda), 244
 Sănmărtinul de Câmpie (Mureș), 179, 198
 Sănmihaiul de Câmpie (Cluj), 244
 Sănmiclăuș (Sătmar) 241
 Săn Nicolaul Mare (Timiș), 153, 156, 157
 Sănpetru (Hunedoara), 109
 Sănpetru (Cluj), 125
 Sântana (Mureș), 202, 244
 Sântandrei (Mureș), 202, 244
 Sântandrei (Timiș), 59, 79, 80
 Sântă Măria Orlea (Hunedoara), 26, 43, 109, 110, 136
 Sântimbru (Alba), 145
 Sântioana de Mureș, 201
 Sântu (Mureș), 259
 Sărbii, 133, 148, 153, 155, 163, 167, 298
 Sbierea G. I., 88, 109
 Schaffner Iosef, 219
 Scheidel, inv., 221
 Schönbrun (Viena), 259
 Scorei (Făgăraș), 198
 Scitii, 46
 Schwanz Venceslav, 328
 Schweizer Iosephus, 221
 Sebeșul (Făgăraș), 198
 Sebeșul Săsesc (Alba), 9, 27, 30, 35, 44, 82
 Secuii, 68, 93
 Secul, m-rea, 93
 Serafim, mitropolitul, 34
 Serbia, 20
 Severos Gavril Peloponezianul, 326
 Seșan P. Milan, 65
 Severin, județul, 78, 97
 Sevestrean Irimie, 125
 Sf. Gheorghe, orașul, 292
 Sibiu-Maieri, 32
 Sibiul (Sibiul), 143
 Sibiu, orașul, 4, 8, 11, 17—21, 25, 26, 32, 33, 37, 41—43, 49.

- 53, 55, 56, 68, 75, 79, 81, 82, 88, 89, 99—102, 108, 113, 116, 119, 120, 125—130, 143, 149, 160, 163, 169, 172, 179, 186, 191, 200, 201, 203, 206—210, 213, 217, 219, 220, 225, 232, 233, 243—245, 250, 253, 260, 263, 274, 283, 286, 287, 289, 291, 293, 294, 307—309
- Sibiu, județul, 187, 191, 198, 242
- Sicula (Arad), 166
- Sic (Cluj), 244, 245, 259
- Sidriașul Mare (Mureș), 244
- Sighet, 90, 170, 186
- Sighișoara, 14, 168
- Sigismund Ion, 30, 44
- Silvași Grigore, 103, 104, 109
- Silvașul de jos (Hunedoara), 16, 99, 144, 235
- Silvaș Mihail, 75, 76
- Silvestru, ieromonahul, 52, 95, 96, 98, 104
- Silivașul (Someș), 192
- Silivașul de Câmpie (Cluj), 198, 244
- Simionescu E., 38
- Simion Ștefan, mitropolitul Bălgradului, 40, 49, 52, 62, 95, 96, 98, 298
- Simion, popa din Râpa de Sus, 146, 151
- Simu Romul, 219
- Sinaia, m-rea, 85
- Sititelec (Bihor), 241
- Silezia, 237
- Slatina, m-rea, 55
- Slatina (Maramureș), 171
- Slavii, 7
- Slimnic (Sibiu), 244
- Smotrițki Meletie, 102
- Soboteli (Arad), 166
- Sofronie din Cioara, călugărul, 195
- Solnoc, comitatul, 64, 191, 192, 209, 214, 220
- Solovăstru (Mureș), 139, 144, 302
- Someș, județul, 78, 138, 141, 147, 180, 144, 246, 256
- Spălnaca (Alba), 243
- Sporje Vasile, 122
- Srediștea Mare, (Jugoslavia), 149, 151
- Srediștea Mică (Jugoslavia), 150
- Staicu, dascălul, 135, 172
- Stamate Iacob, 147
- Stanca Sebastian, consilier eparhial și publicist, 148
- Stanciu Ion Dr., prof., 186
- Stanciu Virgil, prof., 195
- Stan Const., 5, 124, 131, 209
- Stan, fiul lui Aldea Chiușdea, 77
- Stârciu Iacov, 146
- Stinghe Sterie, 8, 84, 132, 217, 230, 290
- Stoica Simion, protopopul Bălgradului, 145
- Stoica Nicolae, 168
- Sturze Vasile Moldoveanul, 59, 78, 79, 122, 138, 170, 236
- Stracăș (Bihor), 79, 122
- Straja (Alba), 143
- Străjan Mihail, 137
- Strâmba Fizeșului, m-rea, 138, 141, 180
- Strâmtura (Maramureș), 171
- Strigoniu, 29, 113
- Subcetate (Hunedoara), 144
- Suceava, 7, 8, 54, 57, 80, 99, 111, 171
- Sucevița, m-rea, 55, 56
- Suciu Dimitrie, Ioan, publicist, 154, 160

- Suciu Ion, 256
 Suciu Petru, 258
 Suceag (Cluj), 244
 Suedia, 31
 Sulică Nicolae, prof., publicist,
 8, 9, 11, 13, 17, 18, 20, 22, 24,
 25, 29, 32, 33
 Sulzer, istoric, 249, 282, 303
 Supurul de jos (Bihor), 241
 Surduc (Bihor), 143
 Szépviz Frumoasa (Ciuc), 198
 Szegedi Gergely, 26, 34
 Szilágyi Ferencz, 206
 Sztipszky Iliador, 34
 Szunyogh P. Francisc, 100, 101,
 309
 Swieten van, 219
- Ș.
- Șaguna Andrei, 101, 163, 229
 233, 325
 Șamsud=Șincai (Mureș), 202,
 244, 259
 Șandru Lupu Mihai, 171
 Șard (Mureș), 202, 214
 Șard (Alba), 45, 243
 Șaroșul unguresc (Tr. Mică), 259
 Șăușa (Mureș), 202
 Șăulia (Mureș), 244, 259
 Șeica Mare (Sibiu), 244
 Șeitin (Arad) 241
 Șepreuș (Arad), 166
 Șerban diaconul, 28, 30
 Șerban din Mateias, 147
 Șerban Zmedu, 198
 Șăulia română (Tr. Mică), 244
 Șieuț (Năsăud), 141
 Șimon, birăul, 56, 57
 Șincai Gheorghe, 16, 61, 160,
 164, 184, 188, 189, 195, 205,
 207, 210, 212, 213, 230, 242,
 243, 245, 248, 249, 251, 253,
 253, 256, 257—265, 268, 270,
 271, 214—280, 282, 286, 300,
 301, 303, 311, 320, 321, 323,
 325, 333.
 Șincai Andrei, fratele lui Gheor-
 ghe, 279
 Șincai Grigore, fratele lui Ghe-
 orghe, 279
 Șincai Ioan, căpitan, fratele lui
 Gheorghe, 279
 Șincai Ana, sora lui Gheorghe,
 279
 Șincai Maria, sora lui Gheorghe,
 279
 Șinca Veche (Făgăraș), 77, 126,
 219, 268, 277
 Șiria (Arad), 211
 Șoanul Petcu, 133—135, 140
 Șoimușul român (Tr. Mică), 125,
 200, 244
 Șomcuta Mare, 143, 243
 Șomfalău (Tr. Mică), 244, 259
 Șona (Făgăraș), 98
 Șone Gheorghe, 200
 Șopteriu (Cluj), 244
 Șotropa Virgil, 4, 138, 142, 160,
 178, 195, 199, 217, 218, 219,
 220
 Șovăilovici Andrei, 222, 224,
 225, 293
 Șpring (Alba), 244
 Ștefan cel Mare, 141
 Ștefan dascălul din Milașul Mare,
 142
 Ștefan, popa din Brașov, 285
 Ștefanovici Ioan, preot, 290
 Ștefan dascălul Moldavschi, 121,
 122, 170
 Ștefan, popa, 122, 123
 Ștefulescu Alexandru, 5
 Șuboniu Const., 158, 324, 332

- Suiaga Victor, 16
 Suluțiu Sterca Iosif, 207
 Suncuiuș (Bihor), 241
 Șura-Mică (Sibiu), 130
- T.**
- Talpoș (Arad), 166
 Tartler T., 134
 Talu Georgiu, 278
 Taut (Arad), 166
 Tătărești (Satu mare) 241
 Tâmpa, munte, (Brașov), 11, 22, 135
 Târgoviște, 8, 55, 298
 Târgu Mureș, 32, 44, 139, 145, 186, 199, 201, 244, 258, 276
 Târgu Săcuiesc (Treiscaune), 136
 Târnavele, comitatul, 191, 209, 258, 277
 Târnava Mică, județul, 58, 59, 125, 140, 182, 187
 Teculescu Horia, 147
 Teiuș (Alba), 145, 243
 Telciu (Năsăud) 200, 217
 Teleac (Mureș), 244
 Telechi Recea (Făgăraș), 198
 Telegdy, contele, 280
 Telegutz Teodor, 145
 Tempea Radu, directorul, 211, 222, 223, 226, 230, 231, 248, 289—297, 300, 310, 329
 Tempea Radu, II, 132—135, 226
 Tempea Radu, III, 132, 135, 226
 Tempea Radu, IV, 135, 227, 228
 Tempea Radu, cronicarul, 52, 83, 85, 88, 115, 132, 226
 Teodosie (Veștemeanul), mitropolitul, 107, 108, 306
 Teofan, popa din Baia, 142
 Teofilact, arhiepiscopul Bulgariei, 34
 Teofil, episcopul (1692—1697), 16, 85, 100
 Teofil, episcopul (1615), 16
 Tertina Mihail, 275
 Ticușul român (Tr. Mare) 198
 Ticvanul-Mic (Carăș), 157
 Ticvanu'-Mare (Carăș), 152, 162
 Tilișca (Sibiu), 145
 Timiș, comitatul, 8, 78, 157, 169
 Timișoara, 10, 59, 79, 80, 148, 150, 152—154, 156—158, 161, 163, 168, 169, 186, 215, 217, 325—326
 Timișoara-Fabric, 163, 167, 115, 135, 198
 Tincu Velia Nicolae, 149—152
 Tiream (Sătmar), 123
 Tirimia Mare (Mureș), 202, 244
 Tirnavia, 17, 30, 100, 101, 119, 140, 166, 178, 179, 181, 183, 196, 309
 Tisa, fluviul, 58
 Tismana, m-rea, 16, 45, 111
 Tiur (Tr. Mică), 182
 Toader, protopopul, 123
 Toader, dascălul din Feldru, 138
 Toader, diacul, 56—59
 Toderița (Făgăraș), 77
 Togan Nicolae, 212, 324
 Tohanul Vechiu (Brașov), 219, 232
 Tolnay, 65
 Tolvay, 323
 Toma, popa, 18
 Tompa László, 279
 Tontsch Hermann, 134
 Topârcea (Sibiu), 198, 214
 Toplița (Mureș), 121, 138, 244, 303
 Topliceanu Traian, prof., publ., 330

- Totoi (Alba), 179
 Tokody Gh., 240
 Tracia, 46
 Traian, împăratul, 45, 116, 175, 181, 196, 297
 Trausch Iosif, 14
 Transilvania, 3, 5, 8, 9, 11, 14, 16, 18, 24, 25, 27, 32, 34, 35, 38, 43—45, 48—52, 54, 56, 58—61, 63, 64, 66, 68, 76, 78—80, 83, 87, 88, 90, 91, 93, 95, 96, 99, 101—104, 106, 108—112, 115, 116, 118, 119, 124, 125, 129—131, 134—138, 141, 142, 145, 147, 148, 151, 155, 157, 164, 169, 172, 173, 185, 186, 191, 192, 194—196, 198, 203, 205, 206, 210, 219, 234, 235, 238, 245, 247, 248, 251, 260, 264, 274, 287, 289—291, 297, 307, 308, 316, 322, 325
 Treiscaune, comitatul, 186, 191, 198, 199, 244
 Trestanski Daniel, 155
 Tria (Sătmar), 241
 Trisechi Ioan, 191
 Tritiul (Turda), 244
 Trident, 12
 Troița (Mureș), 202
 Tulbure Gheorghe, prof., publicist, 233
 Tulgheș (Mureș), 244
 Tuștea (Hunedoara), 16, 1457,
 Turcii, 150, 154, 155, 157, 29, 307
 Turda, orașul, 29, 46, 64, 82, 208, 244, 259
 Turda, comitatul, 191, 220
 Turdaș (Hunedoara), 35
- T.**
- Tagu (Cluj), 244
 Tamblac Grigore, 7
 Țara Bârsei, 11, 13, 17, 21, 22, 24, 85, 87, 187, 232, 291
 Țara Crișurilor, 5
 Țara Făgărașului v. Țara Oltului
 Țara Hațegului, 26, 28, 60, 136, 219, 252
 Țara Moldovei v. Moldova
 Țara Moților, 45, 137, 239
 Țara Muntenească v. Țara Românească
 Țara Năsăudului, 137, 146, 199, 221
 Țara Oltului, 63, 76, 77, 83, 111, 115, 124, 126, 143, 219, 225
 Țara Românească, 16, 18, 22, 32, 42, 50, 54, 60, 83, 87, 93, 102, 107, 108, 128, 142, 144, 145, 147, 149, 172, 219, 286, 297
 Țara Severinului, 28
 Țara Ungurească, 28, 66, 93, 101, 173
 Țările de Jos, 45
 Țările Române, 11, 55, 61, 76, 111, 112, 124
 Țichindeal Dimitrie, 154, 160, 167, 168, 239
 Țichindeal (Sibiu), 243
 Tiptelnic (Mureș), 202
 Topa Chirilă, 190, 211, 253
- U.**
- Ucea de sus (Făgăraș), 198
 Ucuța Constantin Moscopoleanul, 242
 Udrea Ion Stoia, publicist, 152
 Udriște Năsturel, 104, 106

- Uioara (Alba), 243
 Ulacul (Cluj) 244
 Ungaria, 10, 17, 119, 172, 178, 196, 208, 304, 310, 325
 Ungrovlahia v. Țara Românească
 Unguraș (Someș), 59
 Ungurii, 67, 89, 106, 110, 119, 139, 190, 194, 199
 Ureche Grigore, 96, 110
 Ureche V. A., 97, 107, 309
 Uricani (Huniedoara), 144
 Urisiul de jos (Mureș), 244
 Urmeni Iosif, 155
 Ursu Ion, 26
- V.**
- Vaca (Huniedoara), 143
 Vad (Maramureș), 171
 Vad (Someș), 99, 100, 141
 Vadul Crișului, (Bihor), 236
 Vaidacuta (Tr. Mică), 244
 Vaida Rece (Făgăraș), 198, 219
 Vaidei (Huniedoara), 143
 Vaina (Antoniu), 277
 Valea Lungă (Tr. Mică), 258
 Valea Sasului (Tr. Mică), 259
 Vancea Pohemie, 191
 Vancu Petre, 152, 157
 Varlaam, ieromonahul din Toplița, 144
 Varlaam, mitropolitul Moldovei, 58, 80, 93
 Varmezău=Buciumi (Sălaj), 60
 Varviz=Subcetate (Mureș), 198, 244
 Vasici Paul, 208
 Vasile, dascălul, 52, 54, 86
 Vasile, popa, 52, 53, 84, 132
 Vasilevici Eustatie, 227
 Vasiliova Gelasie, 59
 Vașad (Bihor), 241
 Vașcău (Bihor) 236
 Văcărescu Iancu, 296, 299, 300, 325
 Vălenii de Munte, 52, 182, 215
 Văleni (Maramureș), 172
 Vălioara (Huniedoara), 16
 Văncești (Maramureș), 191
 Vărarea (Năsăud), 200
 Vărădia (Caraș), 149, 154
 Vâlcea, județul, 55, 125
 Vârșet, 149, 151, 155, 162, 168, 169, 239
 Velența (Bihor), 235
 Velț (Tr. Mică), 259
 Venedict, episcopul, 56
 Veneția de jos (Făgăraș), 77
 Vermeș (Năsăud), 199
 Veress Andrei, 82, 99, 101, 166, 186, 263
 Verzea Radu, preot, 292, 194
 Veștem (Sibiul), 219, 244
 Veza (Tr. Mică), 277
 Vida Gherman, 275
 Viena, 18, 19, 89, 90, 100, 113, 116, 119, 126, 130, 140, 155, 155, 160, 163, 164, 166, 174, 175, 179, 181, 184, 186, 187, 196, 206, 207, 235, 239, 242, 249, 264, 274, 275, 278, 279, 282, 286, 297, 308, 315, 317—329.
 Vijoli Ioanichie, 188
 Vilna, 30
 Vima Mare (Someș), 245
 Vinga (Timiș), 153
 Vințul de jos (Alba), 82, 99
 Visca (Huniedoara), 136
 Vișeu de sus (Maramureș) 170, 171
 Visuia (Cluj), 144
 Viștea de jos (Făgăraș), 124, 143, 198, 219

- Viștea de sus (Făgăraș), 143, 198
 Vizantie Gheorghe, episcop, 123
 Vizantie Andrei, 319
 Vlad Călugărul, Domnul Munteniei, 8
 Vlahid (Tr. Mare), 244
 Vlasici, pictorul, 150
 Vlădeni (Brașov), 233
 Vodița, m rea, 16
 Voila (Făgăraș), 219
 Voileanu Matei, 125, 140, 200, 208, 293
 Voitor Ion, 171
 Voița Ioniță Moldoveanu, 171
 Voivodenii Mari (Făgăraș), 78, 198
 Voroneț, m rea, 55, 56
 Voșlăbeni (Ciuc), 198
 Vucovici Bojidor, 35
 Vuia Iuliu, 4 51, 148, 151—153, 156, 157, 160, 162, 163, 239, 285, 318, 324
 Vulcan Samuil, episcopul, 154, 239, 240, 274
 Vurpăr (Sibiu), 82, 83
- W.**
- Wagner, coleg și colaborator al lui Honterus, 14
 Wass Daniel, 274
- Werner Iacob, 240
 Wittenberg, 15
 Witstock H., 18
 Wolf Andreas, 147
 Wolff, matematician, 269, 323
 Wurmloch Albertus, 15, 18, 32
- X.**
- Xenopol D. A., 162, 316
- Z.**
- Zacan Efrem, 27, 28
 Zagra (Năsăud), 141, 200, 217
 Zalău, 155
 Zamfira, Domnița, a doua ctitoră a mării Prislopului, 16
 Zărând (Arad), 64, 143, 239
 Zărnești (Brașov), 86, 132, 233
 Zichy Carol, 166
 Zieglaier Ferdinand, 163
 Zimand (Arad), 241
 Zlatna (Alba), 45—47, 191—208, 243
 Zoba Ioan, popa din Vinț, 82, 99
 Zorca Iacob, 233
 Zorlențul Mare (Caraș), 153
 Znagov (Ilfov), 308, 314

CUPRINSUL

Pag.

Prefața	3
Școalele românești din veacul al XV-lea	7
Școalele românești din veacul al XVI-lea	11
Inceputul învățământului superior în Transilvania. Primele încercări	29
Cărți întrebuițate ca manuale de învățământ în veacul al XVI-lea	32
Literatura populară. Cărți apocrife	36
Școalele românești în veacul al XVII-lea. Situație generală	39
Un centru rural de cultură românească: Saliștea Sibiului	41
Legea din 1624 a principelui Gavril Bethlen: copiii Românilor au voie a frecventa școalele	43
Școala din Brașov în prima parte a veacului al XVII-lea. Câțiva dintre dascălii ei	52
Mănăstirile din Principatele Române, cuiburi de lumină pentru pregătirea cărturarilor transilvani. Figuri de dinci (dascăli)	54
Calvinismul la Făgăraș. Susana Lorántffy. Ioan Amos Comenius la Sărospatak	63
Principesa Susana Lorántffy înfundează școala dela Făgăraș	68
Gramaticii din Țara Oltului la 1638	76
Un dascăl de peste munți, animator al vieții culturale din Crișana și Ba- nat: Vasile Sturze Moldoveanul	78
Mănăstirea Sămbăta de sus; Școala mănăstirii	83
Dascăli brașoveni, distinși cărturari ai veacului al XVII-lea	85
Învățământul în Maramureș	90
Cărți utilizate sau care au putut fi utilizate ca manuale în învățământ în veacul al XVII-lea	91
Prima carte pentru școalele românești din Transilvania	101
Opere-manuserise cu caracter educativ	109
Veacul al XVIII-lea. Unirea cu Roma. Cauzele și efectele ei	113
Alți dascăli ambulanți și harnici scriitori de cărți bisericești	120
Școalele din Poiana Sibiului și hășinari	127
Școala din Brașov; date noi. Mărturiile unui călugăr iezuit	131
Școalele din Țara Huțugului și din interiorul Transilvaniei	136
Emigrările peste munți. Învățători transilvani așezați în Moldova și Bucovina	146
Școalele bunățene	148
Învățământul în Maramureș	169
O școală din Țara Românească frecventată de Transilvăneni: Școala dela Colțea	172

	Pag.
Deschiderea școalelor din Blaj: școala de obște, gimnaziul și cele două seminarii. Primii dascăli ai acestor instituțiuni	173
Școalele sătești înființate de episcopul Petru Pavel Aron	197
Școalele din Orăștie, Sibiu și din vechiul Scaun al Mureșului	200
Epoca iosefină. Starea economică și culturală a Românilor din imperiul austriac. Rescripțele împărătești cu caracter politic, social și școlar	203
Inființarea regimentelor grănicerești: Năsăud și Orlat. Primele școale înființate pe teritoriul regimentelor	216
Școala din Brașov într'o nouă fază. Trei dascăli ai ei vestiți scriitori: Radu Duma, Dimitrie Eustatievici și Radu Tempea	226
Școala grănicerească din Hațeg și celelalte din ținut	234
Școalele din Bihor, Sălaj, Sătmar, Pesta și Viena	235
Situația învățământului românesc din Transilvania la sfârșitul veacului al XVIII-lea	242
Trei luminați îndrumători ai învățământului românesc transilvan: Gheorghe Șincai, Dimitrie Eustatievici și Radu Tempea. Ceva despre Pedagogia lui Petru Maior	248
Petru Maior și școalele din protopopiatul Reghinului. Activitatea lui ca pedagog	300
Cărți folosite sau care au putut fi folosite ca manuale didactice în veacul al XVIII-lea	306
Indice de nume și de locuri	335
Errata	367

~~466i 74~~

ERRATA

- La pagina 14, rândul 25 de sus în jos, în loc de *lințele* se va citi *limbile*.
La pagina 14, rândul 8 la note, în loc de *superintelentul* se va citi *superintendentul*.
La pagina 16, la note, rândul 2 de jos în sus, în loc de 1533 se va citi 1553.
La pagina 32, la note, rândul 1 de jos se va adăuga după cuvântul *astăzi*, cuvântul *nimeni*.
La pagina 163, la note, rândul 3, în loc de „*Albinele Olteniei*” se va citi „*Arhivele Olteniei*”.
La pagina 186, la note, rândul 2, în loc de 1934 se va citi 1943.
Tot acolo, la note, rândul 8, în loc de 1942 se va citi 1924.
La pagina 197, în text, rândul 10 de sus în jos, în loc de 1775 se va citi 1777.
La pagina 207, la note, rândul 2, în loc de 1895 se va citi 1897.
La pagina 226, la note, rândul 5, în loc de București se va citi Brașov.
La pagina 236, la note, rândul 10, în loc de Popp se va citi Papp.
La pagina 164, nota 3, se va citi: *Al* lui Cristofor Migazzi.
La pagina 269 din nota 3 se va elimina cuvântul „*care*”.

„Din cauza împrejurărilor create prin războiul aerian, dela coala 8-a înainte nu a mai putut fi trimis textul lucrării, spre ultimă revizuire la Sibiu ci a fost încredințat profesorului N. Comșa spre a da *bun de imprimat*”, în ce privește partea tehnică.

10213/6
HC
37-10

a) ANUARUL INSTITUTULUI

- Vol. I. (1921—1922)
Vol. II. (1923). București
Vol. III. (1924—1925)
Vol. IV. 1924—1925
Vol. V. (1928—1930)
Vol. VI. (1931—1935). Cluj 1936. XII+844 p.
Vol. VII. (1936—1938). București 1939. XI+935 p.
Vol. VIII. (1939—1942). Sibiu 1942. VII+582 p.
Vol. IX. (1943—1944). Sibiu. VIII+672 p.
Vol. X. (în curs de apariție).

b) DOCUMENTE ISTORICE TRANSILVANE :

- Vol. I. (1599—1699). Cluj 1940. XVI+522 p.
Vol. II. (1700—1781) în pregătire.

c) BIBLIOTECA ISTORICĂ ASTRA în colaborare cu secțiunea istorică a „Asociațiunii”.

1. I. Lupaș, *Epocile principale în istoria Românilor*, ed I. Cluj 1927 și ed. II. Cluj 1928, 144 p.
2. I. Lupaș, *Răscoala țărănilor din Transilvania la 1784*. Cluj 1933, 230 p.
3. Marina L. Vlasiu, *Problema transilvană*, (sub tipar).

d) PUBLICAȚIUNI OCAZIONALE :

1. *Fraților Alex. și Ion I. Lapedatu*, volum omagial. București 1936, LXXIV+905 p.
2. *La Transylvanie*, volum tipărit sub auspiciile Academiei Române. București, 1938, 858 p.
3. *Omagiul lui Ioan Lupaș*. București 1944, LXVIII+926 p.

e) MONOGRAFII ISTORICE :

- L. Lupaș, *Urkundliche Beiträge zur Geschichte der siebenbürgischen Dörfer*.
L. Moșă și I. Crăciun, *Un stert de veac din istoriografia românească transilvană* (în pregătire).
C. Petranu, *Studien zur Kunstgeschichte Siebenbürgens* (sub tipar).
I. Lupaș, *Studii Istorice*, vol. III. Sibiu, 1941, 312 p.
I. Lupaș, *Studii Istorice*, vol. IV. Sibiu, 1943, 392 p.

37/120

f) BIBLIOTECA INSTITUTULUI DE ISTORIE NAȚIONALĂ :

- I. Nicolae Drăgan, *Toponimie și Istorie*. Cluj, 1928.
- II. Ioachim Crăciun, *Cronicarul Szamosközi și însemnările lui privitoare la Români. 1566—1608*. Cluj, 1928, 21 p.
- III. Ioan Moga, *Rivolitarea peľono-austriacă și orientarea politică a Țărilor Române la sfârșitul secolului XVII*. 1933, IV+240 p.
- IV. David Prodan, *Răscoala lui Horia în comitatele Turda*. București, 1938, 206 p.
- V. Aurel Decei, *Românii din veacul al IX-lea până la XIII-lea în lumina izvoarelor armenesti*. București, 198 p.
- VI. Marina I. Lupăș, *Mitropolitul Sava Brancovici*. Cluj, 1939, 126 p.
- VII. Sebastian Stanca, *Viața și activitatea Episcopului Moga*. Cluj, 1939, 125 p.
- VIII. Dimitrie Brahare, *Chestiunea Română în Italia în Memorendului*. Sibiu, 1942, 142 p.
- IX. Al. Papiu-Harian, *Istoria Românilor din Dacia Superioară tomului III*, publicată cu o introducere și comentarii de Ștefan Pascu. Sibiu, 1943, XX+172 p.
- X. Rolf Kutschera, *Guvernatorii Transilvaniei, 1691—1774*. Sibiu, 1943, 108 p.
- XI. Helmut Klima, *Guvernatorii Transilvaniei, 1774—1848*. Sibiu, 1943, 112 p.
- XII. Ștefan Pascu, *Petru Cercel și Țara Românească la sfârșitul veacului al XVI-lea*. Sibiu, 1944, 312 p.
- XIII. Enea Hodoș, *Din corespondența lui Ștefan Bărnăuș contemporanilor săi*. Sibiu, 1944, 134 p.
- XIV. Mihail P. Dan, *Cehi, Slovaci și Români din secolul al XVI-lea*. (sub tipar).
- XV. Teodor Bălan, *Activitatea refugiaților Moldoveni în Transilvania la 1848*. Sibiu, 1944, 130 p.
- XVI. Nicolae Albu, *Istoria învățământului românesc din Transilvania până la 1800*. Blaj, 1944, 368 p.